

ESKİ TÜRK DİLİ DÖNEMİ
METİNLERİNDE İNANÇ TERİMLERİ

Saniye YAĞCI

(Yüksek Lisans Tezi)

Eskişehir, 2019

**ESKİ TÜRK DİLİ DÖNEMİ METİNLERİNDE İNANÇ
TERİMLERİ**

Saniye YAĞCI

T.C.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Eskişehir

2019

T.C.

ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTİSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Saniye YAĞCI tarafından hazırlanan “Eski Türk Dili Dönemi Metinlerinde İnanç Terimleri” başlıklı bu çalışma 04/02/2019 tarihinde Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan

Doç. Dr. Gökhan TUNÇ

Üye

Prof. Dr. Can ÖZGÜR

(Danışman)

Üye

Prof. Dr. Erdoğan Boz

ONAY

.../ .../ 2019

(İmza)

(Akademik Unvanı, Adı-Soyadı)

Enstitü Müdürü

04 / 02 / 2019

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi hükümlerine göre hazırlandığını; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması halinde ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Saniye YAĞCI

ÖZET

ESKİ TÜRK DİLİ DÖNEMİ METİNLERİNDE İNANÇ TERİMLERİ

YAĞCI, Saniye

Yüksek Lisans-2019

Türk Dili ve Edebiyatı Ana bilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Can ÖZGÜR

Türkler tarih boyunca birçok dine inanmışlardır. Türklerin zengin bir inanç kültürüne sahip olması ve bu alanda yapılan çalışmaların yetersizliği inanç üzerine araştırma yapılmasını gerekli kılmaktadır. Bu yüzden İslamiyet öncesi ve İslamiyet sonrası metinlerdeki inanç terimleri üzerine yapılan çalışmalar literatürde önemli bir değere sahiptir. Bu dönemlere ait kaynaklardan veri toplamak, inancın Türklerdeki görünümünün nasıl olduğunu bilimsel yöntemlerle tespit etmek açısından oldukça önemlidir.

“Eski Türk Dili Dönemi Metinlerinde İnanç Terimleri” başlıklı çalışmamız, Eski Türkçe (Orhun, Uygur, Karahanlı) Dönemi’ndeki Göktanrı, Budizm, Manihaizm ve İslami Dönem metinlerini kapsamaktadır.

Çalışma iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Tarih boyunca Türklerin inandığı Göktanrı inancı, Budizm, Manihaizm ve İslamiyet ile ilgili bilgiler verilerek Türklerin dini yaşamı açıklanmıştır. Ana bölümümüz olan ikinci bölümde ise elde edilen dini terimler alfabetik sıraya konularak tasnif edilmiştir. Ayrıca bu terimler öncelikle ET, Skr., Çin., Sgd., Toh., Ar., ve Far. olarak sıralanmış daha sonra da terimlerin Göktanrı inancında, Budizm’de ve İslamiyet’teki anlamları açıklanmıştır. Ardından, Eski Türkçe Dönemi’ndeki metinlerde taranan bu terimlerin geçtiği ilgili örneklere yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe Dönemi, Göktanrı İnancı Terimleri, Budizm Terimleri, Manihaizm Terimleri, İslami Terimler

ABSTRACT

BELIEF TERMS IN THE TEXTS OF THE ANCIENT TURKISH LANGUAGE PERIOD

YAĞCI, Saniye

Master Degree-2019

Department of Turkish Language and Literature

Supervisor: Prof. Dr. Can ÖZGÜR

Turks have believed in many religions throughout history. The fact that the Turks have a rich culture of belief and the lack of studies in this field necessitates to research on belief. Therefore, studies on the belief terms in pre-Islamic and post-Islamic texts have an important value in the literature. Collecting data from sources belonging to these periods is very important in terms of determining the appearance of belief in Turks by using scientific methods.

Our study titled” Belief Terms in the texts of the Ancient Turkish Language Period” includes the texts of the belief of Tengri, Buddhism, Manihaim and Islamic Period in Ancient Turkish (Orhun, Uyghur, Karakhanid) Period.

The study consists of two chapters. In the first chapter, the religious life of the Turks is explained by giving information about the belief of Tengri, Buddhism, Manihaim and Islam which Turks believe throughout history. In the second part, which is our main section, the religious terms obtained were classified into alphabetical order. Firstly, these terms are divided into the ET, Skr., Çin., Sgd., Toh., Ar. and Far. then the terms have been explained in the belief of Tengri, in Buddhism and in Islam. Relevant examples of these terms, which obtained by scanning the texts in the Ancient Turkish Period, are given.

Key Words: The Ancient Turkish Language Period, The Belief Of Tengri Terms, Buddhism Terms, Manihaim Terms And Islamic Terms .

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	viii
İŞARETLER LİSTESİ.....	ix
TABLolar LİSTESİ.....	x
ÖN SÖZ.....	xi
GİRİŞ	1

1. BÖLÜM

TÜRKLERDE DİNİ HAYAT	3
1.1. Türklerde Göktanrı İnancı.....	3
1.2. Türklerde Budizm	4
1.3. Türklerde Manihaizm	5
1.4. Türklerde İslamiyet.....	6

2. BÖLÜM

DİNİ TERİMLER.....	8
DEĞERLENDİRME VE SONUÇ.....	271
KAYNAKÇA	277

KISALTMALAR LİSTESİ

(c.c)	Celle Celalühü
Ar.	Arapça
AYA	Altun Yaruk (Ayazlı, 2012)
AYÇ	Altun Yaruk (Çetin, 2012)
AYU	Altun Yaruk (Uçar, 2009)
B	Batı Yüzü (Orhon Yazıtları)
bk.	bakınız
BK	Bilge Kağan Yazıtı
Ç	Çoyr Yazıtı
Çev.	Çeviren
Çin.	Çince
D	Doğu Yüzü (Orhon Yazıtları)
ET	Eski Türkçe
Far.	Farsça
G	Güney Yüzü (Orhon Yazıtları)
IrkB	İrk Bitig (Tekin, 2004)
İKT	Karahanlı Türkçesi İlk Kuran Tercümesi
K	Kuzey Yüzü (Orhon Yazıtları)
KB	Kutadgu Bilig
KÇ	Kül İç Çor Yazıtı
KT	Kül Tigin Yazıtı
MÖ	Milattan önce
MS	Milattan sonra
OY	Orhon Yazıtları
S	Suci Yazıtı
s.	sayfa
S.	sayı
Sgd.	Soğdca
Skr.	Sanskritçe
ŞU	Şine Usu Yazıtı
T	Tonyukuk Yazıtı
Ta	Taryat Yazıtı
TDK	Türk Dil Kurumu
Tib.	Tibetçe
Toh.	Toharca
vb.	ve benzeri
Yay.	Yayını
Ye	Yenisey Yazıtları
yy.	yüzyıl

İŞARETLER LİSTESİ

- * = Tespit edilememiş, tahmine dayalı şekli
- + = İki kelimenin birleşimi
- = Fiil tabanını ayırma işareti
- x2 = Çift söz gösterir
- ... = Belirli sayıda harf eksiktir

TABLULAR LİSTESİ

Tablo 1: Dillere Göre Dini Terim Sayıları	272
Tablo 2: Yapılarına Göre Dini Terim Sayıları.....	272
Tablo 3: Benzer Anlama Gelen Dini Terimler Listesi.....	276

ÖN SÖZ

Tarihi ve toplumsal bir fenomen olan din şüphesiz araştırmacıların dikkatini çekmiş olmakla birlikte din konusuna yaklaşımların modern anlamda bilimsel bir özellik kazanması oldukça uzun bir süreç almıştır. Dünyanın en eski ve köklü milletlerinden olan Türkler, zengin ve renkli bir tarihe sahip olmalarına rağmen, tarih bilinci oldukça geç uyanmıştır. Bu bakımdan bilimsel ve objektif dini bilincin oluşması da oldukça gecikmeli olmuştur. Durum böyle olunca din alanında çalışmalar bu güne kadar yapılmış olsa da yeterli değildir. Oysaki çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Türkler, çok fazla kültür ile etkileşime girmiş, farklı toplumlar ve medeniyetlerin dini sistemleri ile etkileşimde bulunmuş olan Türklerin oldukça zengin ve karmaşık bir dini mirası vardır. Bir nebze de olsa eksikliğin giderilmesine katkı sağlamak amacıyla bu çalışmada Türklerin Orta Asyadan günümüze uzanan inanç sistemlerine değinerek elde edilen veriler ışığında bilimsel ve objektif bir bakış açısı ile değerlendirilme yapılmaya çalışılmıştır. Bu çalışma Türklerin Göktanrı inancından başlayarak inandıkları Budizm, Manihaizm ve İslamiyette dahil olmak üzere Eski Türkçe Dönemi'ne ait metinlerden derlenen inanç terimleri ve bu terimlerin dini nitelikleri üzerinde durulmuştur.

Son olarak çalışmalarım esnasında yol gösterici tutumlarıyla bana destek olan sayın hocam, özellikle tez danışmanım Prof. Dr. Can ÖZGÜR'e ve kıymetli görüşleriyle ufkumu açan ve aydınlatan Prof. Dr. Ferruh Ağca'ya ayrıca her konuda bana sonsuz destek sunan kardeşim Özgür Taşdemir'e ve son olarak bu sıkıntılı ve zorlu süreçte benden maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen, her zaman yanımda olan sevgili eşim Ali Osman Yağcı'ya ve değerli aileme sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Saniye YAĞCI

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN KONUSU

Eski Türkçe (Orhun, Uygur, Karahanlı) Dönemi'yle ilgili seçilmiş metinlerde inanç terimlerinin araştırılarak Türk toplumunun inanç sisteminin dil merkezli (söz varlığı, semantik) incelemesi yapılmıştır. İslamiyet öncesi ve İslamiyet sonrası Türk toplum hayatının sosyal yapısının inanç bakımından tarihsel aşamalarının incelenmesi, toplumsal inancın değişme süreçleri hakkında neler söylenebileceği tezin konusunun sınırlarını belirlemiştir.

ARAŞTIRMANIN AMACI

Orhun, Uygur ve Karahanlı Dönemi'ndeki seçilmiş metinlerden yola çıkarak İslamiyet öncesi ve İslamiyet sonrası inancın Türklerdeki görünümünün sözvarlığı, açısından incelenmesi, ayrıca Türkçe kökenli terimlerin belirlenerek ve bunlardan yola çıkarak sözcüklerin etimolojik ve semantik incelenmesi yapılarak, kültürler ve çevreler bağlamında karşılaştırılarak Türklerde inancın sosyo-kültürel hayattaki durumunu göstermek amaçlanmıştır.

ARAŞTIRMANIN KAPSAMI VE SINIRLILIKLARI

Çalışmanın evreni, Eski Türkçe Dönemi'ne ait belirlenen eserlerde taranan inanç terimleri ve bu terimlerin semantik incelesi ile sınırlıdır.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Eski Türkçe Dönemi ve 8.-11. yüzyıl inanç sistemleri ile ilgili tüm kaynaklar taranmış, Eski Türkçe İnanç terimleri konusu üzerine yapılan çalışmalar incelenmiş ve bu çalışmalardan da yararlanılmıştır. Temelde kullanılan kaynaklar yukarıda sözü edilen Eski Türkçe Dönemi'ne ait belirlenen eserlerdir. Bunlar: Bilge Kağan yazıtı, Kül Tigin Yazıtı,

Tonyukuk Yazıtı başta olmak üzere diğer Runik harfli yazıtlar, Altun Yaruk, Kutadgu Bilig, Karahanlı Türkçesi İlk Kur'an Tercümesi (Ryland Nüshası). Ayrıca çalışma esnasında bu döneme ait gerekli görülen diğer eserler de eklenmiştir. Belirlenen bu eserler üzerine yapılmış yerli ve yabancı çalışmalar incelenerek belirlenen eserler üzerinde inanç terimleri tarama yapılarak veriler toplanmıştır. Terim ve terim yapma yöntemleri ile ilgili Türkiye'de yayınlanmış makale, bildiri ve kitaplar taranarak mevcut bilgiye ulaşarak ardından yurt dışında aynı konuda yapılmış çalışmalar da gözden geçirilmiştir. Daha sonra Eski Türk Dili alanları ve 8.-11. yüzyıl Eski Türk Dili inanç sistemleri ile ilgili yayınlanan makale, bildiri ve kitaplar taranarak elde edilen bilgiler de eklenmiştir. Bu ön araştırmalardan sonra Eski Türk Dili Dönemi'ne ait seçilmiş eserler taranarak inanç ile ilgili kelimeler tespit edilmiştir. Tespit edilen bu kelimeler semantik açıdan incelenerek kültürler ve çevreler bağlamında karşılaştırılmıştır. Ayrıca belirlenen kelimelerin dini literatürdeki anlamları inanç ile ilgili sözlüklerden ve kitaplardan yararlanılarak belirlenmiştir.

1. BÖLÜM

TÜRKLERDE DİNİ HAYAT

1.1. Türklerde Göktanrı İnancı

İlkel toplumlarda semavi bir Yüce Tanrı'ya inanmak oldukça yaygındır. Eski Türk dini ve mitolojisi hakkında Çin, İslam ve Batı kaynaklarında çok fazla bilgi bulunmaktadır. Fakat bu bilgilerin çok dağınık ve kısa olmaları onlardan yararlanmayı oldukça zorlaştırır. Türk kavimlerinin örf, adet ve inanmalarında son devirlere kadar muhafaza edilmiş olan eski dini inançlarını ve geleneklerin menşelerini araştırırken iskit ve Hun devirlerinin derinliklerine inerek Orta Asya'yı ve Doğu Avrupa'yı bir bütün olarak almak gereklidir. M.Ö 77. yüzyıllarda Çin kaynaklarında Hunlarda Gök -Tanrı, güneş, ay, yer - su, atalar ve ölümler kültü Türk Kavimlerinde, farklı kültürlerin tesirleri altında kalmalarına rağmen, son devirlere kadar devam ettirilen kültler tesbit edilmiştir. Bu kültler çağdaş Altaylılarda ve Yakutlarda da görülmüştür. Hunlardan sonra Orta Asya'da devlet kuran diğer sülalelerden bahseden Çin kaynakları bunların da Gök - Tanrı'ya, yer - suya, güneşe ve aya kurban sunduklarını yazmışlardır. Hunlar Dönemi'nde kuzeyde kurulan Siyenpi Sülalesi idaresindeki proto- Moğollar ve Türkler din ve kültür bakımından Hunlara benzemektedir. MS III. yüzyılda yaşayan Toba Sülalesi de Hun kültürlerini devam ettirmiştir. İlkbaharın ilk aylarında Göktanrı'ya, atalara kurban keserler; sonbaharın ilk aylarında Göktanrı'ya kurban ayini yaparlardı. Kurbanlardan sonra ise kayın ağaçları dikerek ve bunlardan kayınlık ve kutlu orman meydana gelirdi. Orta Asya'da devlet kuran kavimleri Doğuda Çin mitolojisi ve felsefesi, güneyden ise Hint- Tibet Budizmi, batıdan Zerdüştizm yavaş yavaş etkisi altına alıyordu. Eski Türklerin dini inançlarına ve geleneklerine sadık kalan boyların yetiştirdiği Göktürk Sülalesi VI. yüzyılda yeniden kuruldu. Çin kaynaklarına göre Göktürkler bugünkü Altay Şamanizmi'ndeki birçok dini unsuru taşımaktadır (İnan, 1976: 1-62).

“Kestikleri at ve koyun kurbanlıkların kafalarını sıırıklara koyarlar. Her yıl boy başbuğlarıyla beraber atalarının mağarasına kurban sunar. Ayın ilk onunda ırmak kıyısında tanrıya kurban keserler. Ötüken dağının batısında 500” li” mesafede yüksek bir dağ vardır. Bu dağın üzerinde ağac ve ot yoktur. Burasına”

Budun inli” derler ki” ulkenin koruyucusu olan ruh” demektir. Ruhlara taparlar, Tcamlara inanırlar “(Hyacinth, I, 271). Bu” Budun inli” budun (millet) tanrısı, butun vatani ve milleti koruyan tanrının makamı olan dağ demek olsa gerektir. Her halde bu kült dağ, mağara ve atalar kültünün birleşmesinden meydana gelen çok önemli bir kült olmuştur” (İnan, 1976, s. 8).

Uygur Sülalesi'nin eline geçene kadar Göktürk devletinde Şamanizm hakim durumda idi. Batıdan ve güneyden gelen kitabı olan dinlerin etkileri yok denecek kadar azdı. İlk Uygur hakanları *Kül Bilge ve Moyun Çur* Şamanist idiler. 763 de *Böğü han* Uygurlar arasına Manihaizm inancını soktu. Fakat halk arasında manihaizm pek de yerleşmemiştir. 840 dan sonra Uygurların Doğu Türkistan'a yerleşmelerinden sonra kökleşmiştir. Böylece Uygur ülkesinde Manihaizm, Hıristiyanlık ve Budizm ile birlikte Şamanizm de devam ediyordu (İnan, 1976: 8-9).

1.2. Türklerde Budizm

M.Ö. VI. yüzyılda Hindistan'da ortaya çıkan Budizm, Hindistan dışında M.Ö III. yy'da yayılmaya başlamıştır. M.S. I. yüzyılın ortalarında İç Asya ve Çin'de Budizm'i yayan Sind ve Pencap'ı sonra da bütün Kuzey Hindistan'ı ele geçiren Kuşan Hanedanı'dır. (Günay & Güngör, 2009: 159-166)

Türklerin arasında Budizm'in daha çok Mahayana kolu (= Ulug kölungü) ile Lamanizm yayılmıştır. Ancak Hinayana kolunun da faaliyetleri görülmüştür. Mahayana Budizm'i, Türk kozmolojisinin esasını oluşturan teolojik ve özgürlükçü etkilerini güçlü şekilde barındıran bir toplum dini olmak eğilimindedir. Mahayana mezhebi, dünya hükümdarının dünyanın merkezindeki yerine Budizm'deki tarihî Burkan Sakyamuni'nin şahsiyetini yerleştirmiştir. Böylece Budist azizler hükümdarlar mertebesine yükseltilmiştir. Budistlerin İç Asya'da Türk hükümdarlarının bağdaş kurarak oturşunu model olarak murakabe için oturuş tarzları oluşturmuşlardır. Nihayet eski Türk dinindeki Göktanrı inancı ve atalar kültüne bağlı olarak hakana atfedilen semavî ve kutsal özellik, Mahayana Budizmi'nde, Burkan Kut'una ve insanlığın kurtarıcısı bir mukaddes “bodhisattva hükümdar” tipine imkân vermiştir. Nitekim bu mukaddes Buda hükümdar anlayışı Göktürk Dönemi'ndeki Türk Budizmi'nde de yer almıştır. Mahayana Budizmi, VII. yüzyıldan itibaren eski parlaklığını kaybetmeye başlamıştır. ve X. yüzyıldan itibaren Orta Asya'da Türklerin arasında, İslâmiyet'in hızla yayılması karşısında silinmeye

başlamıştır. Buna karşılık, Budizm'in bir başka kolu olan Lamanizm, M.S. XIII. ve XVI. yüzyıllarda iki ayrı dalga halinde Moğolistan'da yer etmiş ve bu çerçevede bazı Türk boylarını etkilemeyi başarmıştır.” Büyük Hun İmparatorluğu’ndan sonra” Göktanrı dini” hâkim olan Göktürkler de Doğu Hunları gibi, kısa bir süre Budizm'i siyasî nedenler ile kabul etmişlerdir. Mukan (552-572) ve Topa (Taspar) Kağan'ın (572-581) bu dini bir yandan Bizans'tan ilerleyen Hıristiyanlık'ın kültürel nüfuzunun diğer yandan da Çin Konfüçyanizmi'nin önüne geçmek için, kabul etmiş olabileceği düşünülmektedir. Budizm'in Türklerin arasında yayılmasında rol oynayan unsurlardan biri de Soğdlulardır. Türkler, Soğdluları sefaret ve diplomatik faaliyetlerde kullandıkları için Soğdlu Budistlerden de ister istemez etkilendiler. Bu durumu, 581'lerde I. Göktürk Kağanlığı'nda Türk Kağanı için Soğd dilinde ve Soğd yazısı ile yazılan Bugut Yazıtı'nda görmek mümkündür. Taspar Kağan adına dikilen bu yazıtta” ... ve o buyurdu: “Yeni büyük bir Samgha (Budist cemaati) meydana getir.” Nitekim, Taspar Kağan “fatra “(Burkan'ın kâsesi) ve Arslan gibi Budist unvanlar almış; Sütraları Türkçe'ye tercüme ettirmiş ve mukaddes Budist heykellerini, yazma eserleri ve azizlerin kalıntılarını muhafaza etmek amacıyla “ediz ev” denilen kuleler yaptırmıştır. Bugut Yazıtı onun kağanlığın merkezine “ködüş” denen bir büyük külliye inşa ettirdiğini haber vermektedir. Göktürklerin ticaret yollarının gelişmiş olması Budizm'in, Göktürk topraklarına girmesinin bir diğer sebebidir. Çünkü bu yolları ticaretle uğraşanlar ve gezginci rahipler de kullanmışlardır. İslâm dini'nin Türkler arasında yayılmasıyla, Budizm, Orta Asya'da Türklerin arasında, İslâmiyet ile rekabet edememiş ve bazı izlerin dışında silinip gitmiştir (Günay & Güngör, 2009: 159-166).

1.3. Türklerde Manihaizm

Türkçe metinlerde “üç ödki nom” ve “iki yıldız” diye tanımlanır. Mani dini, Mani tarafından kurulmuş evrensel karakterli bir dindir. Gnostik dinlerin en mükemmel örneklerinden biri olup, Hıristiyanlık başta olmak üzere; Mazdaizm, Zurvanizm, Budizm ve Mezopotamya dinlerinden birçok unsurları içine almaktadır. Mani dini, İyi-Kötü, Karanlık-Aydınlık, Nur-Zulmet gibi iki prensip üzerine kurulmuştur. Mani dinine göre yaşadığımız dünya iyi ve kötü unsurların birleşmesinden meydana gelmiştir. İnsanın ruhu iyiliği, cesedi ise kötülüğü temsil etmektedir. İnsanları; seçkinler (dindarlar), dinleyiciler

ve laikler olmak üzere üçe ayırmışlardır. Evlenmek, şarap içmek, hayvanları boğazlayıp etlerini yemek ve çalışmak dindarlar için yasaktır. Aynı ahlakî kuralları gözetmekle birlikte dinleyiciler evlenebilir, et yiyebilir ve hatta çalışabilirler. Laikler ise, dinî emirlere uymakla yükümlü değildirler. Kurbanın her türlüşünün yasaktır. Mani dininde seçkinler günde yedi vakit, dinleyiciler ise günde dört vakit namaz kılmakla mükelleftirler. Bu dört vakit namaz Ezrua Tanrı'ya, Güneş ve Ay tanrı ile Burkanlara yapılır. Mani; Buda, Zerdüş ve İsa'nın peygamberliğini kabul eder fakat Yahudilerin tanrısı Yahve'yi şeytan olarak niteler ve Hz. Musa'nın da peygamberliğini reddeder. Maniheist bir kimse, ömrünün 1/7'sinde oruç tutmakla, malının 1/10'unu da sadaka vermekle mükelleftir. Mani dini Orta Asya'da Uygur devletlerinin siyasî desteği ile ve yine Uygurlar vasıtasıyla yayılmış, onların siyasî güçleri azaldıkça da Mani dini Orta Asya'daki etkisini kaybederek yerini Budizm'e terketmiştir (Günay & Güngör, 2009: 184-198).

1.4. Türklerde İslamiyet

İslam, dünyada bilinen ilahi dinlerden biri ve sonuncusudur. 610 miladi yılında, Mekke'de Hz.Muhammed'e, Allah tarafından gönderilen vahy ile ortaya çıkmıştır. Bu dinin ilahi hükümleri, yaklaşık 23 senede tamamlanmış ve Kur'an-ı Kerim'de toplanmıştır. Hz.Ebubekir'in halifeliği döneminde kitap haline getirilen Kur'an, hiç bir değişikliğe uğramadan bizlere ulaşmıştır. İslam dini, VII. yüzyılın başlarında Arabistan Yarımadası'nın Hicaz Bölgesi'nde ortaya çıktı ve az bir zaman sonra da Türklerle temasa geçtiler. Hızlı bir şekilde yayılan bu din, daha Hz.Muhammed zamanında Arabistan yarımadasının sınırları dışına çıkmıştır. X. yüzyılda Türkler İslam dinine büyük kitleler halinde girmiş olmasına rağmen bu dönemde Türklerin büyük bir bölümü İslamiyet'in dışında kalmaktaydı. XII. ve XIV. yüzyıllara kadar hatta XIX. yüzyılda da bu geçiş devam etmiştir. Türklerin İslamlaşması hadisesi bin yıldan fazla bir zamanı kapsayan tarihsel bir süreçte gerçekleşmiştir. (Günay & Güngör, 2009: 239-250)

Arapların temsilciliğini yaptığı, İslam dünyasının siyasi ve medeni üstünlüğünün inişe geçtiği bir dönemde Türkler kitleler halinde İslam'a girmiştir. Böylece Türkler İslam kültür ve medeniyetinde yeni bir canlanmayı başlatmıştır. Ayrıca İbn Sina, Cüveyni, Zemaşeri, Şehristani, Fahrudin er-Razi, Alishir Nevai, Biruni, Yusuf Has Hacıp,

Kaşkarlı Mahmut, Buhari, Maturidi, Ali b. Osman el-Oşi gibi büyük ilim adamları bu dönemde yetişmişlerdir. Kültürel alandaki bu hızlı gelişme ile birlikte Türkler, siyasi alanda da İslam dünyasının tek otoritesi haline gelmişlerdir. Türklerin önderliğinde, Orta Asya'da başlayan İslamlaşma hareketi, bir taraftan güneye, Hindistan'a doğru yayılırken; diğer taraftan da batıya doğru geri götürülmüştür. Batı yönündeki ilerleme, Ortaçağ' ın katı ve karanlık dünyasının Hıristiyanlığını temsil eden Haçlı ordularının mukavemetiyle karşılaşmıştır. Yaklaşık iki asır devam eden bu büyük mücadelede, müslüman Türklerin büyük başarılar elde etmesiyle sonuçlanmıştır. Bunun sonucu olarak Hıristiyan dünyası, Türkleri Avrupa ve Anadolu'dan atmak için çok mücadele etmişse de İslam'ın Avrupa ortalarına yani Viyana'ya kadar yayılmasına engel olamamaları Osmanlı'nın ilk dönemlerine rastlamaktadır. Osmanlı Dönemi'nde İslam, Türklerin elinde, dünyanın en büyük dini haline gelmiş ve dünyanın çeşitli yerlerine yayılma imkanı bulmuştur. Ortaçağ boyunca İslam dünyasında her alanda büyük gelişmeler yaşanmıştır (Günay & Güngör, 2009: 239-250).

2. BÖLÜM

DİNİ TERİMLER

Eski Türkçe (Göktürk, Uygur, Karahanlı) Dönemi'nde kullanılan Budizm, Manihaizm ve İslam dinine ait terimler tespit edilerek, alfabetik sıraya konulmuştur. Terimlerin anlamları belirlenerek tanıklandığı cümlelere yer verilmiştir.

°ABİD (Ar.)

°Abid, “ibadet eden, tapan, tapınan” anlamında ifade edilir (Arat, 2005: 1093).

Anın kaçtı zāhid oğul kız koğup, / munın koğtı °abid tapuğka uçup (KB 6385).

“Zāhid bundan dolayı çolukçocuğunu bırakıp kaçtı; âbid onun için dünyayı bırakıp, kendini ibâdete verdi.”

ABİTA

< Çin. *a mi tuo* < Skr. *Amitābha ~Amitāyus* “batı cennetinin buddhası” (Uçar, 2009: 540).

“Buddhizm'de sayısız Buddha ve Bodhisattva tipleri yanında bir de denetlemede olan Buddha tipleri vardır. İçinde yaşadığımız devrin beş Buddha'sına denk gelmek üzere beş tane denetleyici Buddha vardır. Hatta bunların da birer Bodhisattvası vardır. Bu Bodhisattvalar Buddha oldukları halde, denetlemedeki Buddhalar sonsuza kadar aynen kalırlar. Bunlar kendilerine göre göksel katlarda otururlar ve buralarda gelecek Buddhaların oluşması için kaynak görevi görürler. Tarihten tanıdığımız Gautama Buddha'nın Bodhisattva şekli Avalokitesvara, denetlemedeki şekli ise Amitabha idi. Buddhizme inananlara göre Amitabha, Sukhavati adlı bir cennetin içinde, muhteşem bir yaşam sürdüren bir tanrı gibiydi. Dindar Buddhistlerin tek amacı bu cennete gidebilmektir” (Kaya, 1997: 54).

yıñak abita atl(i)g t(e)ñri t(e)ñrisi (AYU.357 /V. 7^a/ 12)

AÇ –

Runik metinlerde “(Irk sözüyle) fal açmak; uğur dilemek” (User, 2010: 406).

Irk (a)çu (a)yg(i)l b(a)ñ<a > (Ç4).

Budist Dönemi metinlerde “açmak, açıklamak” anlamında kullanılmıştır (Uçar, 2009: 540).

aça adıra kutgarur siz: y(a)ruk- (AYU 349 /V. 3^a/ 11)

İslami Dönem metinlerinde “bağışlamak, ihsan etmek” anlamındadır (Ata, 2013: 197) (bk. Açın-).

Ne' kim açsa Tañrı boğunka raħmetdin hıç yıgkan yok anı (İKT 33/64a3=35:2).

- **Aça tile-**

“Fetva, yorum, açıklama yapmasını istemek” (Ata, 2013: 198).

Aça tileyürler señde urağutlar içinde Tañrı aça bërür sizke olar içinde (İKT 26/85a3=4:127).

- **Açğan**

“En doğru hükmü veren, asıl hükm veren, esma-i hüsnadan: fettāh” (Ata, 2013: 198).

“Fettah; bir şeyi açmak, taraflar arasında hüküm vermek, birine yardım edip zafere ulaştırmak” anlamındaki feth kökünden mübalağa ifade eden bir sıfat olup ‘iyilik kapılarını açan, bütün anlaşmazlıkların nihai hakemliğini yapmak suretiyle mutlak adaleti gerçekleştiren, hak İle bātılı birbirinden ayırıp durumu açıklığa kavuşturan, mazlumlara yardım edip mümin kullarına zafer veren’ mânalarına gelir. Kur’ân-ı Kerîm’de fetih kavramı fiil veya isim kalıplarıyla otuz sekiz yerde geçmektedir. Bunların on birinde muhtelif fiil sîgalarıyla, dört yerde ise fetih şeklinde Allah’a izafe edilmekte (bk. M. F. Abdülbâkî, el-Mu‘cem, “fth” md.), bir yerde de gayb anahtarlarının (mefâtiħ) O’nun nezdinde bulunduğu belirtilmektedir (el-En‘âm 6/59)” (İslam Ansiklopedisi, 1994, c.12, s.483-483).

könilikin, Ol açğan bilgen (İKT 33/46a1=34:26)

- **Açığlı**

“Ortadan kaldıran, yok eden” (Ata, 2013: 198).

Eger tilese mañar Tañrı qor yas, nek olar açığlılar mu anıñ qori yasını (İKT 31/73b3=39:38)

AÇARI

Terim << Skr. *ācārya* “üstad” anlamında ifade edilir (Uçar, 2009: 540).

ol nomçı açariğ ayamış ağırlamış (AYU.402 /V. 29^b/ 14).

AÇIG ÄMGÄK

Terim “ısdırıp sıkıntı” (Ayazlı, 2012: 283) anlamında ikileme olarak kullanılmış.

Buda “Kardeşlerim yaşamdaki en temel gerçek ısdıraptır. Doğum ısdırpla da olur; yaşlanma ısdıraptır, hastalık ölüm ısdıraptır. İstemediğimiz tiksindiniz şeylerden kurtulamamak sevdiğimiz istediğimiz şeylere sahip olamamak ya da onları yitirmek ısdıraptır...” dediğinde söylemek istediği ısdıraptan korunmak kurtulmak için izlediğimiz tutumdaki yanlışlarımızdır. Zevk ve hazzın bittiği yerde ısdırap başlıyor” demiştir. (Güngören, 1981: 89)

tuğ tulvı açig ämgäklärin tarkarkuluk (AYA 449/7). “Aşağılık sıkıntısından uzaklaştırmak için”

AÇIN-

“İhsan etmek, bağışlamak” (Arat, 2005: 1093).

“Terim ‘Allah’ın kuluna karşı cömertliği, hak ettiğinden fazlasını vermesi, işini rast getirmesi’ anlamındaki ihsan, kelâm literatüründe çoğunlukla ‘lutuf’ kelimesiyle ifade edilmiş ve Allah’ın kimlere, ne şekilde lutufta bulunacağı, bu hususta insanlara farklı muamele edip etmeyeceği gibi meseleler daha çok Mu‘tezile ile Ehl-i sünnet arasında tartışma konusu olmuştur. Bu tartışmada Mu‘tezile adalet ilkesini öne çıkarırken Ehl-i sünnet Allah’ın iradesini her türlü sınırlamaların ötesinde gören bir yol takip etmiştir” (İslam Ansiklopedisi, 2000, c.21: 544-546).

İligke tusulsun bu erdemlerim, /açınsun meniñ kitsü emgeklerim (KB 468).

AÇU

Terim “(tanrıya hitap olarak) ey baba !” anlamında ifade edilir (Arat, 2005: 1093).

Yori edğülük kıl ekin edğülük, / saña edğü bolğay açu menjülük (KB / 5249). “Yürü, iyilik yap, iyilik ek; bundan sen ebedî iyilik bulursun.”

AÇUĞLUĞ

Terim “helal” anlamında kullanılmıştır. (Ata, 2013: 200).

“Yapılması dinen serbest olan fiil. Sözlükte masdar olarak ‘mubah, câiz ve serbest olmak, ruhsat vermek, Harem’den veya ihramdan çıkmak’ anlamlarına gelen helâl kelimesi isim olarak haramın karşıtıdır. Câiz ve mubah gibi terimler de aralarında bazı farklılıklar bulunmakla birlikte çok defa helâl ile eş anlamlı gibi kullanılır ve dinî literatürde mükellefin yapıp yapmamakta serbest bırakıldığı davranışları ifade eder” (İslam Ansiklopedisi, 1998, c: 17, s: 173).

Yeñler andın kim rüzî bērdi sizlerke Tanrı açukluğ arığ, şükr öteñler Tanrı irinçiñe
(İKT 30/93a3=16:114).

‘AD (Ar.)

Ad (Şeddad-u ‘ad) Yemen’de bir kavmin adı (Arat, 2005: 1093).

“Kur’ân-ı Kerîm’de adı geçen eski bir Arap kavmi. Hz. Nûh’tan sonra yaşamış olan bu kavme, peygamber olarak Hz. Hûd gönderilmiştir. Âd kavmi, Hûd’u yalanlayıp onun getirdiği dini inkâr ettiği için şiddetli bir rüzgârla cezalandırılmıştır (bk. Fussilet 41/16; el-Kamer 54/19; el-Hâkka 69/6). Âd kavmiyle ilgili bilgiler genellikle Kur’an’a dayanmakta, ayrıntılar ise daha çok tefsirlerde bulunmaktadır. Kur’ân-ı Kerîm’in beyanına göre bu kavim muhteşem saraylara (bk. eş-Şuarâ 26/128, 129), mallara, sürülere ve eşsiz bağ ve bahçelere sahipti (bk. eş-Şuarâ 26/133, 134). Bu yüzden gurur ve kibre kapılmış olan Âd kavmi putlara tapmaya başlamış, insanlara zulmederek azgınlık ve taşkınlıkta bulunmuştur (bk. Hûd 11/59; eş-Şuarâ 26/130). Allah, Hz. Hûd’u bu kavme peygamber olarak göndermiş, fakat kavmi onu yalanlayarak kendisine karşı çıkmıştır (bk. el-A‘râf 7/65; Hûd 11/50; eş-Şuarâ 26/123-126). Hz. Hûd’un onları uyarması, Allah’ın kendilerine verdiği nimetleri hatırlatarak O’na inanmalarını istemesine karşı onlar, ‘İster öğüt ver ister verme, bizce birdir, farketmez’ (eş-Şuarâ 26/136) diyerek kendilerine yapılan ikazları dinlememişlerdir. İsyân ve inkârlarının cezası olarak Allah, önce yağmurlarını keserek kuraklık sebebiyle ünlü İrem bağlarını kurutmuş, daha sonra kasıp kavuran bir rüzgârla onları cezalandırmıştır (bk. el-Ahkaf 46/24-25; el-Kamer 54/19-21). Sekiz gün süren bu rüzgâr, Kur’an’ın tasvirine göre Âd kavmini hurma kütükleri gibi buldukları yerden söküp atmıştır (bk. el-Hâkka 69/6-8). Hz. Hûd ve ona inanan müminler ise bu felâketten kurtularak (bk. el-A‘râf 7/72) ikinci Âd kavminin çekirdeğini oluşturmuşlardır” (İslam Ansiklopedisi, 1988, c: 1: 333-334).

Tutayın ya kışrâ ya kayşarça boldum,/ ya şeddâd-u ‘ad teg taķı uçmaķ ittim (KB 6547). “Farzedelim ki, ben kışrâ veya kayser oldum ya Şeddâd ve Âd gibi, bir de cennet yaptırdım.”

AĞAĞ

“Ayak” anlamındadır (Ata, 2013: 200).

- **Ağağın kıl-**

“Namazı tam erkânı ile yerine getirmek” (Ata, 2013: 201).

Bitigke Ağağın kılurlar namaznı (İKT 28/45b1=7:170).

- **Ağağın kılığlı**

Terim “(Namaz) kılan, eda eden” anlamındadır (Ata, 2013: 201).

ol kim, ıdıldı sénde öñdin, ağağın kılığlılar namâznı, bérgenler zekâtnı (İKT 27/5b3=4:162).

- **Ağağın turđan**

“Namaz kılan” anlamında kullanılmıştır (Ata, 2013: 201).

ol kim, ağağın turđan tün vağtlerinde, secde kılığlı (İKT 34/84a3=39:9)

- **Ağağın turđan eren**

“Allah’a itaat eden erkek” anlamındadır (Ata, 2013: 202).

Kirtgünmiş erenler, Kirtgünmiş künçuyular, ağağın turđan erenler ağağın turđan tişiler (İKT 33/3b3=33:35).

- **Ağağın turđan tişi**

“Allah’a itaat eden kadın” anlamındadır (Ata, 2013: 202).

Kirtgünmiş erenler, Kirtgünmiş künçuyular, ağağın turđan erenler ağağın turđan tişiler (İKT 33/3b3=33:35).

- **Ağağın tut-**

“(Namazda) ayakta durmak” (Ata, 2013: 202).

Taņrı sizlerke, adakın tutunđlar namaznı (İKT 38/9a3=58:13).

ÂDEM (Ar.)

“İnsan” anlamındadır (Ata, 2013: 202).

“Semavî kitaplara göre ilk insan ve ilk peygamber.İslâmî kaynaklarda insanlığın atası olması sebebiyle ebü’l-beşer, Kur’ân-ı Kerîm’de (bk. Âl-i İmrân 3/33) Allah’ın seçkin kıldığı kişiler arasında sayılmış olduğundan safiyyullah ünvanlarıyla da anılmaktadır “(İslam Ansiklopedisi, 1988, c: 1, s: 358).

Ādem men sizij teg, yarlıg ıdlur maņa (İKT 35/74b2=41:6).

ADEMİ (Far.)

“Ademoğlu” anlamındadır (Arat, 2005: 1094).

Bu dūnyā mūni miņ bir ol erdemi, /negü teg keçürse keçer âdemi (KB 6332). “Bu dünyanın kusuru bin, meziyeti ise, birdir; insan bunu nasıl geçirirse, o öyle geçer.”

AĞĞIR

“Aygır (Sirius) yıldızı” anlamında kullanılmıştır (Arat, 2005: 1094).

Yıldızlar, Türk kavimlerinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Yıldız bilgisi vakti öğrenmede, yön ve yolu bulmada oldukça önemliydi. Mevsimlerin değişimi de yine yıldızlara bakılarak öğreniliyordu. (Ögel, 1971: 168-187). Mitoloji ve folklorda geniş yer alan yıldızlar da kozmik tanrılar arasında yer alıyordu (Uraz, 1992: 32).

Yarudı basa yıldırık ağğır bile, /tizildi erentir özin belgüle (KB 5676). “Sonra Aygır ile Yıldırık yıldızları parladı, bunlara bir de Erentir katıldı; bu yıldızları kendine işaret bil.”

AĞINA (Far. AZİNE, ĀĐİNE)

“Cuma günü” anlamındadır (Ata, 2013: 202).

“İslâmiyet’te büyük değer verilen haftalık toplu ibadetin yapıldığı gün ve o gün ifa edilen ibadet. Cum’a (cumua, cumaa) ‘toplamak, bir araya getirmek’ anlamındaki cem’ kökünden isimdir. Çeşitli hadislerden anlaşıldığına göre cuma, haftalık ibadet günü olarak daha önce yahudi ve hıristiyanlar için tayin ve takdir edilmiş, fakat onlar bu konuda ihtilâfa düşerek yahudiler cumartesiye, hıristiyanlar pazarı haftalık toplantı ve ibadet günü olarak benimsemişler, Allah da cuma gününü müslümanlara nasip etmiş, onları bu konuda hakka ulaşmaya muvaffak kılmıştır (Müslim, ‘Cum’a’, 19-23). Böylece İslâm’da haftalık toplu ibadet günü olarak cuma seçilmiş, bu günün bir bayram olduğu birçok rivayette açıkça belirtilmiştir (Beyhakî, III, 243; İbn Kayyim el-Cevziyye, I, 369). Hz. Peygamber, ‘Güneşin doğduğu en hayırlı gün cumadır; Âdem o gün yaratılmış, o gün cennete girmiş ve o gün cennetten çıkarılmıştır; kıyamet de cuma günü kopacaktır’ (Müslim, ‘Cum’a’, 18) sözüyle bu günün özelliğini dile getirmiştir. Allah’ın cennette cuma gününe tekabül eden ve ‘yevmü’l-mezîd’ denilen günde kullarına kendisini ziyaret fırsatı vereceğini, bunun için onlara tecelli edeceğini bildirmiş (İbn Kayyim el-Cevziyye, I, 369-372, 408-410)” (İslam Ansiklopedisi, 1993, c: 8: 85).

Cema‘at bile kıl fariza namaz, / çığaylar hacı kıl adına namâz (KB 3239). “Farz namazlarını cemâat ile kıl, fakirler haccı olan Cuma namazlarını edâ et.”

Nâmazka âğine kündin katıglanıñlar Tañrınıñ zikrin aymak tapa, (İKT 38/54b2-3=62:9).

AĞIRMAK

“Hakkı batıldan ayırma, ayırt etme, Furkan”

“Hakla bâtili ayırma, bu ayrılmayı sağlayan Allah’ın koyduğu ölçü, gönderdiği kitap; kurtuluş ve zafer gibi anlamlara gelen bir Kur’an terimi. Sözlükte ‘iki şeyin arasını ayırmak’ mânasına gelen fark

kökünden masdar olup ‘hakla bâtilı, imanla küfrü, helâl ile haramı... ayırıp belirlemek’ anlamında kullanıldığı gibi zıt değerlere sahip olan şeylerin birbirinden seçilip ayrılmasını sağlayan ölçüyü de ifade eder (Râgib el-İsfahânî, el-Müfredât, ‘fr̥ḡ’ md.). Bu genel anlamından hareketle gerçeği kanıtlayan delil veya sezgiye, doğru bilgilere ve şüpheden kurtuluşa da furkân denilir. Nitekim Seyyid Şerif Cürçânî furkân’ı ‘hakla bâtilı birbirinden ayıran ayrıntılı bilgi’ şeklinde tarif etmiştir (et-Taʿrifât, ‘furkân’ md.). Gerek tefsirlerde gerekse sözlük kitaplarında furkân kelimesi, Kur’an’da yer aldığı yedi âyetten her birindeki konumu dikkate alınarak ‘Kur’an, Tevrat veya üç büyük kitap, delil, yardım, Mûsâ ve kavminin kurtulması için denizin yarılıp açılması, Bedir zaferi, kurtuluş ve başarı’ gibi anlamlarla açıklanmıştır (Lisânü’l-ʿArab, ‘fr̥ḡ’ md.; Tâcü’l-ʿarûs, ‘fr̥ḡ’ md.; Kâmus Tercümesi, ‘furkân’ md.)” (İslam Ansiklopedisi, 1996, c: 13: 220-221).

kılur sizke ağırmağ örter sizlerdin yawuzluđlarıñızını, (İKT 28/79b1=8:29).

- **Ağırmağ küni**

“Hüküm günü” anlamında kullanılmıştır (Ata, 2013: 202).

Bu ağırmağ küni ol kim erdiñiz anıñ birle yalđan tutuğlılar siz (34/21a2=37:21)

ADRIL –

“(At, tabar, kagan vb.sözlerin bulunma-ayrılma durumuyla) vefat etmek, ölmek” (User, 2010: 517).

“Ölüm, bir varlığın canlılığını yitirmesi, ruhun bulunduğu bedeni dönmek üzere terketmesi şeklinde açıklanır. Türklerde ruhun insan bedenini uyku halindeyken ya da hastayken de terkettiği düşünülürdü. Eski Türkler ölümün bir son olmadığına, ölümden sonra yaşama ve ahirete inanırlardı. Sonbahar ise doğanın ölümü demektir. Ölüm bilinmezlik ve gizemdir. Türklerde ölümle ilgili pek çok gelenek vardır. Örneğın ölen birinin ardından yas tutulurken, ölüñün kıyafetleri ortaya yığılır ve fakir fukara bunlardan istediğini alır. Bu kıyafet yığıñına ‘Soyha’ adı verilir” (Karakurt, 2012: 69).

*Kuyda kunç(u)y(u)m özde ogl(u)m y(i)ta (ä)s(i)z(i)m-ä y(i)ta Bökm(ä)d(i)m
(a)dr(i)lt(i)m kin(i)m k(a)d(a)ş(i)m y(i)ta (a)dr(i)lt(i)m (Ye-3 = Uyük Turan, 1)*

AFSUNÇI

“Büyücü, sihirbaz” anlamındadır (Arat, 2005: 1095).

“Büyü, olağanüstü etkileyici bir güç veya bilgiye sahip olduğuna inanılan bazı insanlara yaptırılır. Bunlar büyücü, şaman, sihirbaz, hekim gibi toplumlara göre adları değişen kimselerdir. Bunların güçlerini iyiye de kötüye de kullanabileceklerine inanılır. Büyüde araç olarak ruhlar, cinler, şeytanlar, canlı veya ölmüş bazı hayvanlar, cisimler, şekiller, hatta adlar kullanılır. Tarih boyunca büyüye başvurulduğı gibi günümüzde de en gelişmiş toplumlarda bile büyü yapanlara ilgi duyanlar vardır. Kur’ân-ı Kerîm’de geçen sihir kelimesi büyü anlamını da taşımakla birlikte sihir büyüden daha geniş kapsamlıdır; büyü ile sihrin bazı şekilleri arasında farklar vardır. Öte yandan Türkçe’de büyücü ile sihirbaz aynı anlama gelmemektedir. Sihirbazlıkta gözü, görüşü aldatan, hokkabazlık, el çabukluğu ve renk yanıltmasına dayanan bir sanatı yürütme anlamı da vardır. İllüzyonizm, manyetizma, hipnoz, telepati gibi teknikleri uygulayan sihirbazdır. Büyücü ise iyi veya kötü varlıkların yardımını sağlayan, büyü tekniğini, usullerini, tılsımlı sözleri, iksirleri, uygun materyali, muskaları, diğer ilgili maddeleri bilen ve kullanan kimsedir. Cadılar ve kâhinler büyücülerle karıştırılırsa da aslında onlarınki bir teknik değil şahsî kabiliyettir” (İslam Ansiklopedisi, 1992, c: 6: 501).

Bularda basa keldi afsunçular,/ bu yıl yeklig igke bu ol emçiler (KB 4361).

“Bunlardan sonra, efsuncular gelir; cin ve periden gelen hastalıkları bunlar tedavi ederler.”

ĀĠĀH (Far.)

Haberdar, esma-i hüsnadan: “habîr” (Ata, 2013: 206).

“Kur’ân-ı Kerîm’de bir âyette hubr masdarı, kırk dört âyette de habîr ismi Allah’a nisbet edilmiştir (bk. M. F. Abdülbâkî, el-Mu’cem, ‘hbr’ md.). Habîr yirmi altı âyette, Allah’ın, insanların yaptıkları her şeyden ve kıyametteki durumlarından haberdar olduğu mânasını ifade etmekte ve daha çok müjdeleyici bir üslûp taşımaktadır” (İslam Ansiklopedisi, 1996, c: 14: 378-379).

Ol Taşrı bilgen taķı āġāh (İKT 37/64a3=49/13)

AGATİ

< *Skr. Āgata*, “Doğuda bulunan şimşek hükümdarı”, Çin. a-chieh-to (Çetin, 2012: 218)

Öñdün yıñak orunta agati atl(ı)g (AYÇ VII 4b/466/5)

AĞIRLIĞ MEZGİT

“Mescid-i haram” anlamında kullanılmıştır (Ağırlığı: kutsal, mübarek) (Ata, 2013: 207).

“Kâbe’yi kuşatan mescid. Mescid-i Harâm yeryüzünde bilinen en eski mesciddir (Âl-i İmrân 3/96). Hz. Peygamber İslâmiyet’i tebliğ için zaman zaman Mescid-i Harâm’ı kullanmış, yapılan baskılara rağmen Hacerülesved ile Rüknyemânî arasında namaz kılmıştır. Hz. Ömer’in İslâmiyet’i kabul etmesinden sonra müslümanların Mescid-i Harâm’da açıkça namaz kılmaya başladıkları bildirilmektedir (İbn Hişâm, I, 369). Kur’an’da, Mescid-i Harâm’ın ziyaret edilmesini engellemenin ve halkını oradan çıkarmanın Allah katında büyük günah olduğu belirtilir (el-Bakara 2/217). Mekke’nin fethi üzerine Resûl-i Ekrem meşhur fetih konuşmasını Mescid-i Harâm’da yapmış ve oraya sığınanların emniyette olacağını bildirmiştir” (İslam Ansiklopedisi, 2004, c: 29, s: 273).

Olar yüz ewrerler/ yıġarlar aġırlıġ mezzitdin (İKT 28/82b1=8:34)

AGTIN-

“Yukarı yükselmek”

bir yirte: agtınurlar inerler (AY.365 (V. 11^a) 22)

°AHD (Ar.)

“Ahd, söz” anlamında kullanılan terimdir (Ata, 2013: 208).

“Ahd, masdar olarak, ‘bir şeyin yerine getirilmesini emretmek, tâlimat vermek; söz vermek’ mânalarına geldiği gibi, isim olarak, ‘emir, tâlimat, taahhüt, antlaşma, yükümlülük, itimat veren söz’ anlamlarına da gelir. Ahidde hem yemin, hem de kesin söz verme anlamı vardır. Yemin ahdin dinî ve kutsî yönünü, söz verme de ahlâkî yönünü teşkil eder. İttifak hükümlerini (Tanrı ile İsrâiloğulları arasında yapılan ahdin hükümleri) ihtiva ettiği için, yahudi ve hıristiyan kutsal kitaplarına Ahd-i Atîk ve Ahd-i Cedîd denilmiş, İslâm devletinin hâkimiyeti altında yaşamak üzere kendileriyle anlaşma yapılan gayri müslimler için ehlü’z-zimme yerine ehlü’l-ahd tabiri kullanılmıştır” (İslam Ansiklopedisi, 1988, c: 1, s: 532-533).

Tutti mu yarlıkağan Tañrı üskinde ‘ahd (İKT 31/31a1=19:78).

ÂHİR (Ar.)

Terim “son” anlamında kullanılmıştır (Ata, 2013: 209).

“Allah’ın isimlerinden (esmâ-i hüsnâ) biri. ‘Son’ mânasına gelen âhir, esmâ-i hüsnâdan biri olarak Kur’an’da bir âyette geçer ve ‘ilk’ mânasındaki evvel ile birlikte Allah’a nisbet edilir (bk. el-Hadîd 57/3). Âhir kelimesi, ‘Allahım! Sen evvelsin, senden önce hiçbir şey yoktur ve sen âhirsın, senden sonra da hiçbir şey yoktur’ (Müslim, ‘Zikir’, 61; Ebû Dâvûd, ‘Edeb’, 109) anlamındaki sözlerle başlayan Hz. Peygamber’in bir münâcâtında da esmâ-i hüsnâdan biri olarak kullanılmıştır. ‘İlk’, varlığın (vücûd) ve dolayısıyla zamanın geriye doğru, ‘son’ ise ileriye doğru uzanmasıdır. Bu kavramlar Allah’a nisbet edildiğinde evvel ‘varlığının başlangıcı olmayan’ yani ‘ezelî olan’, âhir de ‘varlığının sonu olmayan’ yani ‘ebedî’ mânasına gelir. Esmâ-i hüsnâdan olan bâkıa de âhire yakın bir anlam taşır. Evvel ve âhirin bu karşılıklı mânaları sebebiyledir ki bunlar tek başlarına değil ikisi birlikte Allah’a nisbet edilir ve her iki isim de Allah’ın selbi sıfatları içinde yer alır” (İslam Ansiklopedisi, 1988, c: 1, s: 542).

Eşitmedimiz munı âhir dini içre (İKT 34/48b3=38:7).

ÂHİRET (Ar.)

Terim “ahiret, öbür dünya” anlamındadır (Ata, 2013: 209).

“Dünya hayatından sonra başlayıp ebediyen devam edecek olan ikinci hayat. Âhîret Hayatının Varlığı. Âhîret inancı, iptidai kavimler dahil, tanrının varlığını kabul eden hemen hemen bütün din ve düşünce sistemlerinde mevcut olmakla beraber, ölümden sonraki bu hayatın mahiyeti ve tasviri hakkında birbirinden farklı görüşler benimsenmiştir. Eski Ahid’de dünya hayatından sonra ruhun ölmezliğine ve dünyada işlenen günahların tesbit edildiğine işaretler bulunduğu gibi ölümden sonra Allah’ın görüleceği, yapılan amellere karşılık verileceği de ifade edilir (bk. Eyüb, 14/14-22, 19/25-29; Daniel, 12/2). Kur’ân-ı Kerîm’de asıl hayat âhîret hayatıdır, huzur ve sükûn sadece ölümsüz âlemedir (bk. el-Ankebût 29/64; el-Mû’min 40/39; el-Hadîd 57/20). Her ne kadar ölüm geride kalanlar için acı ve hasret dolu bir olay ise de imanlı gönüller için fânîlikten ebedîliğe geçişi sağlayan bir vasıtaadır” (İslam Ansiklopedisi, 1988, c: 1: 543-548).

Tañrı üskinde dünya yanıtı hem âhîret yanıtı (İKT 26/91a1=4:134).

AHLAM (Ar.)

“Rüyalar” anlamında kullanılmıştır (Arat, 2005: 1096).

“Sözlükte ‘görmek’ anlamındaki rü’yet kökünden türeyen rü’yâ kelimesi uyku sırasında zihinde beliren görüntülerin bütünü (düş) ifade eder. Sözlük anlamı aynı olan hulm (çoğulu ahlâm) ise daha çok korkunç düşler için kullanılır. Hz. Peygamber, ‘Rüya Allah’tan, hulm ise şeytandandır’ demiştir (Buhârî, ‘Ta’bîr’, 3, 4, 10, 14; Müslim, ‘Rü’yâ’, 2; Tirmizî, ‘Rü’yâ’, 5). Rüyaların rahmânî olanına ‘rü’yâ-yı sâdika, sâliha, hasene’; şeytânî olanına ‘hulm’ denilir. İslâm öncesi Türkler’de rüyanın haber taşıyıcılık açısından önemli bir yeri vardı. Uygur Türeyiş efsanesinde -Böğü Han örneğinde görüldüğü gibi- hanlar gördükleri rüyalar doğrultusunda hareket etmişlerdir (Ögel, I, 75). Câhiliye devrinde rüya tabiri yaygın bir uygulamaydı, kâhinlerin görevlerinden biri de rüyaları yorumlamaktı. Bunlar arasında Şık, Satîh, Râbia b. Nasr el-Lahmî ve Sevâd b. Karîb gibi meşhur isimler vardı. Kur’ân-ı Kerîm’de Hz. İbrâhim, Yûsuf ve Mısır hükümdarının gördüğü rüyalar söz edilmekte (Yûsuf 12/4-5, 43, 100; es-Sâffât 37/105), Resûl-i Ekrem’in gördüğü bir rüyanın doğru çıktığı Allah tarafından bildirilmektedir (el-Feth 48/27). Kur’an’da rüyaların yorumu için ‘ta’birü’r-rü’yâ’ (Yûsuf 12/43), ‘te’vilü’r-rü’yâ’ (Yûsuf 12/100), ‘te’vilü’l-ahlâm’ (Yûsuf 12/44), ‘te’vilü’l-ehâdis’ (Yûsuf 12/6, 21) tamlamaları ve ‘iftâ’ (hüküm açıklama) kelimesinin çeşitli türevleri (Yûsuf 12/43, 46) kullanılmıştır. Hz. Yûsuf’a rüyaların yorumunun öğretildiği (Yûsuf 12/6, 21), Hz. İbrâhim, Ya’kûb ve Yûsuf’un gördükleri rüyaları tabir ederek bu yorum ışığında hareket ettikleri (Yûsuf 12/4-6; es-Sâffât 37/102) belirtilmektedir” (İslam Ansiklopedisi, 2008, c: 35: 306-309).

Taķı biri aźgas-u aħlam bolur, / bu tüşke yörüg yoķ ay kılķı unur (KB 6015). “Bir de bir nevi karışık rüyalar vardır; ey kudretli insan, bu rüyalara tâbir yoktur.”

AJUN

Terim < Sog. “zwn” varlık biçimi, doğum şekli, yaşam anlamındadır (Çetin, 2012: 218).

İnsanların biri bu dünya (insanlık dünyası), diğeri öbür dünya olmak üzere iki dünyası vardı. Maddi dünya bir tane idi bu yüzden acun (ajun) sözü maddi dünyanın üstünde diğeri dünyayı yani ahireti de ifade ederdi. Bu dünya fani öbür dünya ise ebedi bir dünya idi. Bu yüzden öbür dünya ve ahiret için “Meňgü Acun” terimi de kullanılırdı. (Ögel, 1971: 219)

Eski Türkçe metinlerinde “ajun” ile ilgili bazı tanıklar şunlardır:

Budist metinlerde;

[*t(e)ŋr*]ite: *yalaŋuk aźunınta barmışlarıg* (AYU 348 (V. 2^b) 13)

Bodis(a)t(a)v yorıgıg közünür ajunta (AYÇ VII 8b/474 /20). “Bodhisatva yoluna yürüyen, bu dünyada...”

°AĶİBET (Ar.)

“Akıbet, son, nihayet” anlamında kullanılmıştır (Arat, 2005: 1097).

“İnsanların, davranışları sebebiyle fert veya toplum halinde dünyada ve âhirette karşılaşacakları sonuç anlamında bir terim. Akb (عقب) kökünden türeyen ve ‘bir işin sonu, neticesi; kişinin geride bıraktığı çocuklar; iyi veya kötü sonuç, ceza veya mükâfat’ mânalarına gelen âkıbet Kur’an’da otuz iki yerde geçmektedir. Aynı kökten türeyen ukbâ da (العقبى) yine ‘mükâfat’ ve genel olarak ‘bir işin sonu’ anlamını ifade eder; ukbe’d-dâr (عقبى الدار) terkinde ise ‘cennet’ mânasında kullanılmıştır” (İslam Ansiklopedisi, 1989, c: 2, s: 238).

Anıgda basası bu odğurmuş ol, / munı °aķıbet tep özüim yörmiş ol (KB 357). “Ondan sonrakisi Odgurmuş’tır; onu ben akıbet olarak aldım.”

AKŞOBİ

<< Skr. *Aksobhya* “doğu cennetinin buddhası” (Uçar, 2009: 54).

“Beş *Dhyani*buddha ve beş *Dhyani*bodhisattva’dan birisinin adı olup, *Locana* veya *Mamaki*’nin eşi, *Vajrapani*’nin babasıdır” (Öztürk, 2017)

akşobi {burhan} atl(t)g t(e)ŋri t(e)ŋrisi burhan (AYU 357 (V.7^a) 08)

°ĀLEŦM (Ar.)

“Ālem, kainat” anlamında kullanılmıştır (Ata, 2013: 212).

“Duyu ya da akıl yoluyla kavranabilen veya mevcudiyeti düşünülebilen, Allah’ın dışındaki varlık ve olayların tamamını ifade eden terim. Âlem kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’de, gerek kâinatı gerekse özel olarak insanlar topluluğunu ifade etmek amacıyla ve hepsi de ‘âlemîn’ şeklinde çoğul olmak üzere yetmiş üç defa kullanılmıştır. Bunların kırk ikisinde ‘rabbü’l-âlemîn’ terkihiyle zikredilerek Allah Teâlâ’nın canlı cansız bütün varlıkların ilâhı olduğu vurgulanmıştır” (İslam Ansiklopedisi, 1989, c: 2, s: 357).

Törütmezde aşnu bayat bu ‘alem, / törütti yorıttı bu levh-u qalem (KB B168/ 2227).

“Tanrı bu âlemi yaratmadan önce, levh ile kalemi” yaratmıştır.

Ey Mūsā men men Tanrı, ‘âlemnüñ idisi (İKT 32/21a2=28:30)

ÂLEMLÜĞ (Ar.T.)

Terim “İnsanlar, bütün yaratılmışlar, canlılar” anlamında kullanılmıştır (Ata, 2013: 212) .

“Tasavvufta ise genellikle üç âlemin varlığı kabul edilir. Akıl ve duyu ile bilinen maddî âlem, bu yolla bilinmeyen mânevî âlem ve ikisi arasında köprü vazifesi gören berzah âlemi. Maddî ve mânevî âlemler, yapılarına göre cismanî - ruhanî, şeffaf olup olmadıklarına göre kesif - latif, kaynaklarına göre zulmânî - nûrânî, idrak edilir olup olmadıklarına göre şehadet - gayb, derecelerine göre de süflî - ulvî gibi çeşitli isimler alır (bk. Gazzâlî, Mişkâtü’l-envâr: 25). İbnü’l-Arabî’den itibaren insana küçük âlem (el-âlemü’s-sagîr, el-âlemü’l-asgar), kâinata da büyük âlem (el-âlemü’l-kebîr, el-âlemü’l-ekber) denilmiştir. Kelâmcılar âlemin yaratılmış, İslâm filozofları ise kadîm olduğunu savunurlar. İlk sûfiler bu konuda kelâm âlimleri gibi düşündükleri halde sonraki mutasavvıflar bu iki görüşü uzlaştırmaya çalışmışlar, fakat sonuç itibarıyla filozofların görüşlerini kabullenme yoluna girmişlerdir. Gazzâlî’den itibaren mutasavvıfların âlem anlayışı değişmiş ve bu konuda farklı görüşler ortaya konulmuştur. Hatta aynı müellifin bile eserlerinde âlemi farklı şekilde tasvir ve tasnif ettiği görülür. Meselâ Gazzâlî İhyâ’ü ‘ulûmî’-d-dîn adlı eserinde üç âlemden bahsederek madde ve cisimler sahasına mülk âlemi, mânevî varlıklar sahasına melekût âlemi, ikisi arasındaki sahaya da ceberût âlemi adını verir (IV, 420). Mişkâtü’l-envâr’da ise âlemi maddî (şehâdet, halk) ve mânevî (gayb, emr) olmak üzere ikiye ayırır. Maddî âleme yakın olanına bazan ceberût, bazan da melekût âlemi adını verir (s. 65). Sühreverdî el-Maktûl âlemi nur tabakaları (heykelleri) şeklinde tasavvur etmiştir” (İslam Ansiklopedisi, 1989, c: 2, s: 357-361).

Men yalavaçmen ‘âlemlüglar idisindin. (İKT 28/4b2=7:104)

‘ALEVÎ (Ar.)

“Alevî, Ali ile Fatma neslinden olanlar” manasında kullanılmıştır (Arat, 2005: 1097).

“Hz. Ali’ye bağlılık noktasında birleşen çeşitli dinî ve siyasî gruplar için kullanılan bir terim. Sözlükte ‘Ali’ye mensup’ anlamına gelen kelimenin çoğul şekli Aleviyye ve Aleviyyûn’dur. Alevî terimi İslâm kültür tarihinde Hz. Ali soyundan gelenler mânasında, ayrıca siyasî, tasavvufî ve itikadî anlamda kullanılmıştır. Hz. Ali soyundan, oğulları Hasan, Hüseyin, Muhammed b. Hanefiyye, Ömer ve Abbas vasıtasıyla gelenlere Alevî denilmiştir” (İslam Ansiklopedisi, 1989, c: 2, s: 368-369).

‘aleviler birle neteg katılgusın ayur (KB C57). “Ali evlâdı ile nasıl ilişki kurulacağını söyler.”

‘ALEYK (Ar.)

“Senin üzerine olsun” anlamındadır (Arat, 2005: 1097).

Şelam kıldı ilig eñ aşnu körüp, / ‘aleyk berdi zahîd şelamka turup (KB 5036)

‘ALİ (Ar.)

Ali bin Ebi Talib (Arat, 2005: 1098).

“Ebü’l-Hasen Alî b. Ebî Tâlib el-Kureşî el-Hâşimî (ö. 40/661). Hz. Peygamber’in damadı, Hulefâ-yi Râşîdîn’in dördüncüsü. Hicretten yaklaşık yirmi iki yıl önce (m. 600) Mekke’de doğduğu rivayet edilmektedir. Babası Hz. Peygamber’in amcası Ebû Tâlib, annesi de Fâtıma bint Esed b. Hâşim’dir. Ebû Tâlib’in en küçük oğludur. Mekke’de baş gösteren kıtlık üzerine Hz. Peygamber amcası Ebû Tâlib’in yükünü hafifletmek için onu himayesine almış, Hz. Ali beş yaşından itibaren hicrete kadar onun yanında büyümüştür. Hz. Muhammed’in peygamberliğine ilk iman edenlerdendir” (İslam Ansiklopedisi, 1989, c: 2, s: 371-374).

‘ali erdi munda basağı talu, / kür ersig yürekliğ mejesi tolu (KB 57)

‘ALİM (Ar.)

“Alim, bilge” anlamında kullanılmıştır (Arat, 2005: 1098).

Tağı bir kutu bilge ‘alimler ol, / olar ‘ilmi halkka yaruttaçı yol (KB 4341)

ALKINÇSIZ

“Sonsuz, tükenmez” anlamında kullanılmıştır (Çetin, 2012: 218).

Alkınçsız ulug küsüşte: bulmuş töz- (AYÇ VII 15b/488/7)

ALKIŞ

“Kehanet” Skr. *vyākrti*, *vyākara* anlamında kullanılmıştır (Uçar, 2009: 541).

“Kehanet, sezgi veya bir tür ilhamla yahut bazı işaretlerin yorumuyla ileride meydana gelecek olayları önceden görme ya da haber verme, gizli veya esrarengiz bilgiyi ortaya çıkarma işi yahut sanatı, kâhin ise bu işi yapan kişidir. Dilciler genelde kâhini ‘gelecekte haber veren kişi’ olarak tanımlarken Râgıb el-İsfahânî geleceğe ait olaylardan haber verene ‘arrâf’, geçmişte meydana gelip gizli kalan haberleri ortaya çıkaranlara da kâhin dendiğini belirtir (el-Müfredât, ‘khn’ md.). Hattâbî ise kehanetin fal, ırâfe, remil, ilm-i nücûm vb. gaipen haber verme çeşitlerini içine alan umumi bir terim olduğunu söyler (Me‘âlimü’s-Sünen, IV, 212). Bazı nefislerin özelliğinden dolayı tabii veya cinlerle irtibat kurma, yıldızlarla temasa geçme şeklinde kesbî olduğu söylenen kehanet (İbnü’l-Esîr, en-Nihâye, ‘khn’ md.; Fahreddin er-Râzî, es-Sırrü’l-mektûm, vr. 5a-b), ‘beşerî ruhların cin ve şeytan gibi soyut varlıklarla ilişkiye girerek onlardan meydana gelecek olaylar hakkında bilgi edinmesi’ şeklinde tarif edilir (Taşkôprizâde, I, 364; Keşfü’z-žunûn, II, 1524). İnsan nefsinin gaybî ve yüksek ruhanî varlıklarla ilişkiye girme özelliği üzerinde duran İbn Haldûn’a göre bu özelliğin en üst düzeyine mazhar kılınan peygamberler vahyi vasitasız olarak alma imkânına sahiptirler” (İslam Ansiklopedisi, 2001, c: 24, s: 170-172).

kızıña burhan kutıña alkış birü y(a)rlikamış (AYU 360 (V. 8^b) 20).

Alkış sözcüğü İlk Kur’an tercümesinde “selam” anlamında kullanılmıştır (Ata, 2013: 213)

“Müslümanların karşılaştıklarında birbirlerine sağlık ve esenlik dilemeleri anlamında bir terim. Sözlükte ‘kusursuz olmak, kurtulmak, rahatlamak’ anlamındaki selâm Kur’ân-ı Kerîm’de ve hadislerde ‘eman, kurtuluş, esenlik, barış’ mânaları yanında ‘selâmlama’ anlamında da geçer” (İslam Ansiklopedisi, 2009, c: 36, s: 342).

Alkış aymak yarlıkağan ididin (İKT 34/14a1=36:58)

- **Alkış b ermek**

“Esenlik dileme” (Ata, 2013: 213) .

Alkış b ermekleri ol k n kim körseler sel m kılmağ bolğay (İKT 33/9b1=33:44)

ALL H /TAĞRI

“Allah” (Ata, 2013: 213) .

“K inatı yaratan ve idare eden en yüce varlık. Budizm’de tanrı inancının bulunmadığı söylenirse de aslında konu o kadar açık ve kesin değildir. Gerçi mevcut bilgi ve belgelere bakılırsa Buddha’nın kendisi duyular ötesi  lem, vahiy ve  hiret gibi teolojik konulara iltifat etmemiş, eski Hint Sankhya felsefesine uyarak k inatta il h  müdahalenin bulunmadığı izlenimini vermiştir. Fakat Budizm metinlerinin Buddha’nın yaşadığı dönemden asırlarca sonra redakte edildiği unutulmamalıdır. Ayrıca onun bu tutumundan ateizm sonucu çıkarılmasının doğru olmadığı ve talebelerinin de böyle bir sonuca varmadığı bilinen bir gerçektir. Sonraki gelişmelerde Budizm’in tanrı anlayışına yer verdiğini, hatta Buddha’nın kendisinin bile tanrılaştırıldığını belirtmeliyiz. Budizm’de tanrı inancının bulunmadığı söylenirse de aslında konu o kadar açık ve kesin değildir. Gerçi mevcut bilgi ve belgelere bakılırsa Buddha’nın kendisi duyular ötesi  lem, vahiy ve  hiret gibi teolojik konulara iltifat etmemiş, eski Hint Sankhya felsefesine uyarak k inatta il h  müdahalenin bulunmadığı izlenimini vermiştir. Fakat Budizm metinlerinin Buddha’nın yaşadığı dönemden asırlarca sonra redakte edildiği unutulmamalıdır. Ayrıca onun bu tutumundan ateizm sonucu çıkarılmasının doğru olmadığı ve talebelerinin de böyle bir sonuca varmadığı bilinen bir gerçektir. Sonraki gelişmelerde Budizm’in tanrı anlayışına yer verdiğini, hatta Buddha’nın kendisinin bile tanrılaştırıldığını belirtmeliyiz” (İslam Ansiklopedisi, 1989,s. 471-498).

“Bozkır Türk topluluğunun asıl dini Göktanrı inancı ve ona ibadettir. Bu inanç sisteminde ‘tengri’ (tanrı) yaratıcı ve mutlak kudret sahibi bir varlık olarak düşünülmüş, yüceliğini belirtmek maksadıyla ‘semavi’ olarak nitelendirilmiş ve genellikle Göktanrı diye anılagelmiştir. İnsanların mukadderatını tayin eden, hayata doğrudan müdahale eden, emreden ve emrine uymayanı cezalandıran tanrı hayatın ilkesi olup ölüm de onun iradesine bağlıdır. Tanrı kanundur, hakikattir; insanlar f ni, o ise ezeli ve ebedidir. Bütün bu vasıfların yanında tanrı birdir. Eski Türk dinine ait bütün veriler, araştırmacıları bu inanç sisteminin tek tanrı esasına bağlı olduğu yönünde düşünmeye  detta mecbur etmektedir. Nitekim Türkler’in İşl m dinini kısa zamanda ve kitleler halinde benimsemelerinde, öteki  miller yanında, onların eski inançları ile İşl m’daki tanrının birliği ilkesi arasında bir uygunluk veya yakınlık görmelerinin de etkili olduğunu söylemek mümkündür” (İslam Ansiklopedisi, 1989: 471-498).

Anlar kim tartişurlar All hniğ  y atları içinde. (İKT 35/44a1=40:35).

Ol All h/Tağrı bilür, ol kim kökler içinde ol kim yer içinde (İKT 37/66a3=49:16).

ALOKA INTAMANI

<< Skr. * loka-cint mani* “sonradan bir bodhisattva olan tanrı kızlarından birinin adı” (Uçar, 2009: 541).

ezruaya bo aloka intamani bodis(a)t(a)v kin (AYU 391/V. 24^a/22)

AMALAPRABI

<< Skr. *Amala-prabh * “gelecek buddhalardan birinin ülkesinin adı” (Uçar, 2009: 542).

ra a mukti atl(i)g burhan bolğay sizler amala- (AYU 392 /V. 24^b/23)

prabi atl(i)g uluşunuzlar bolgay tip (AYU 392 /V. 24^b/ 24)

‘AMEL (Ar.)

“Amel, iş, çalışma” anlamındadır (Ata, 2013: 214).

“Dünya ve âhirette ceza veya mükâfat konusu olan her türlü iş ve davranışı ifade eden bir terim” (İslam Ansiklopedisi, 1991, c: 3, s: 13).

Busuğda küder bu körünmez eçel, / usalın basıķur umınçın ‘amel (KB 6271).

“Görünmez ecel pusuda bekler, ümit peşinde koşan gafil insanları ansızın yakalayiverir.”

Bezendi olarķa ‘amellerniñ yawuzı (İKT 29/28b3=9:37).

- ‘Amel kııl-

Terim “(Dinin gereğini) yapmak” anlamında kullanılmıştır (Ata, 2013: 215).

Perīdin ol kim ‘amel kıılur anıñ utrusında idī yarlığı birle. (İKT 33/34b3=34:12)

- ‘Āmel kıılığlı

“Yapan eden” anlamındadır (Ata, 2013: 215).

Ey boğnum, ‘amel kıılığ orunlarıñızda yana men ‘amel kıılığlı men. (İKT 31/74b3=39:39)

AMIRTGUR-

“(Kötülüğü) gidermek, Huzur sağlamak” (Çetin, 2012: 219)

Adasın amirtgurdaçı: yavlak yultuzlar (AYU 399 /V. 28^a/ 19)

“(Kötülüğü) gidermek, huzur vermek”

Amirtgurtaçı alku ada tuğalarığ (AYÇ VII 9a /475/11)

AMRULMAK

“Sükunet, huzur, dinlenme, güven” anlamındadır (Ata, 2013: 215).

Yana ıdıı Tañrı amrulmaķnı yalavaç üze hem müminler üze (İKT 29/19b1=9:26).

AMRULMIŞ

Terim “sükunet bulmuş” anlamındadır (Ata, 2013: 215).

Toķıdı Tañrı bir mesel bir uluşnı, erdiler ķorķunçsuz amrulmuş (İKT30/92a1=16:112).

AMRUŞMAK

“Huzur, güven” anlamındadır. (Ata, 2013: 215).

Ol Tañrı kim indürdi amruşmaķnı müminler köñülleri içinde (İKT 37/27b3=48:4).

ANANT [ANAND]

Terim < *Toh. A. ānant, ānand*; “Buda’nın en çok bilinen öğrencilerinden birinin adı” (Çetin, 2012: 219). Dronodanaraja’nın oğlu ve Devadatta’nın da kardeşidir. Buddha’nın müritleri içinde en bilgililerindendir. Ananda, Buddha’nın öğretilerini öğrenip ezberlemesiyle ünlüdür. Sakyamuni Buddha’nın ölümünden sonra Vaibhara mağrasındaki toplantıda sutraların derlenmesi konusunda Ananda’dan yardım alınmıştır (SH 294a).

Tejrisi burkan anant toyinug (AYÇ VII 4a /465/11) “tanrısı buda ananda üstad”

ANAVATAPTI

< *Skr. Anavatapta*: “Denizde bulunan ejderha hükümdarı” (Çetin, 2012: 219).

Ol üdüin manasi anavatapti başlap (AYÇ VII 7a /471/11).

AND

“And, yemin” anlamındadır (Ata, 2013: 217).

“Terim olarak bir kimsenin kararlılığını pekiştirmek ve başkalarını ikna etmek amacıyla söz ve beyanını Allah’ın adını veya bir sıfatını zikrederek kuvvetlendirmesini ifade eder” (İslam Ansiklopedisi, 2013, c: 43, s: 417).

Ukuş ol saña eĝgü andlıĝ adaş,/ bilig ol saña keç baĝırsaĝ kadaş (KB 317). “Akıl senin için iyi ve yeminli bir dosttur; bilgi senin için çok merhametli bir kardeştir.”
Andıĝtılar Tanrı tuta ıatıĝraĝ andlarını (İKT 33/82b1=35:42).

- **And sı-**

“Yemini bozmak” (Ata, 2013: 217).

Alĝil elĝin birle bir baĝ cefān, urĝal anıĝ birle, andıĝ sıma.:(İKT 34/64a2=38:44)

- **And tuta**

“And olsun ki” (Ata, 2013: 217).

yer kök iğisi tuta and ol rüzī rāst (İKT 37/87a1=51:23).

ANDIĞ-

“Ant içmek, yemin etmek” (Ata, 2013: 218).

Andıĝarlar Tanrı tuta, eĝer unamasa-miz ııkıatımız siziy birle (İKT 29/33a2=9:42).

AÑIG

“Kötü” (User, 2010: 173)

Bilgä: toñukuk (a)ñ(i)g ol: üz ol (T 34)

ÄR

“Erlık, erdem” anlamındaki terim runik metinlerde şu şekilde tanımlanmıştır (User, 2010: 518)

Ogl(a)n(i)m: (ä)rdä m(a)r(i)m(i)nça: bol: (S 9)

ARHANT

Terim < *Skr. arhant; arahant, arhavant*: “Himayana Budizm’in ideal kişiliği, dini gelişimin 4. ve son aşamasında bulunan, öğrenci, aziz, ideal aziz” (Çetin, 2012: 220; Uçar, 2009: 542).

Budizm’de sekiz aşamalı yolun sonuna ulaşmış, üç zehirlenmenin üstesinden gelmiş kişi (KORKMAZ E., 2003, s.24).

Eski Türkçe Budist metinlerdeki bazı tanıklar şunlardır:

[şariputr]i arhant yana inçe tep (AYÇ VII 2b /462/ 1).

tapinguluk arhant pratyikabutlarka tutguluk (AYU 399 (V. 28^a) 14)

ARIĞ

Terim metinlerde birçok anlamda kullanılmıştır.

1. “Arı, pak, iyi olan, hoş giden, helal” (Ata, 2013: 221). (bk. Açuğluğ)
Rüz̄ı kıldı / bérđi sizke arıglardıñ, bolğay kim şükr ötegey sizler (İKT 28/78a2=8:26).

2. “Münezzah, takdis ve tenzih etme” (Ata, 2013: 222).
kaçan usına keldi erse aydı: arığ sen, yandım saña (İKT 28/22b1=7:143).

3. “Mukaddes, kutsal” (Ata, 2013: 222).
suçulğıl iki na^eleynniñni, sen, özde arığ Tuvā atlığ (İKT 31/39a3=20:12).

4. Esmā-i hüsnadan: “kuddüs” (Ata, 2013: 222).
ol erklig, arığ, esenlik bérgen, im̄in kılğan, rāst tanuğ (İKT 38/31b3=59:23).

- **Arığ ay-**

“Tesbih etmek” (Ata, 2013: 222).

Arığ ayur añar ol kim kökler içinde azu içinde (İKT 38/32b2=59:24).

- **Arığ can ya^enī Cibril**

“Cebrail” (Ata, 2013: 222).

indürdi anı Arığ cān ya^eni Cibril iđiñdin, könilikin bekütmek üçün anlarını kim kirtgündiler. (İKT 30/86b1-2=16:102)

- **Arıĝ Tañrı**

“Subhan Allah” (Ata, 2013: 222).

ol arıĝ Tañrı musahħar kıldı munı. (İKT 36/41b1=43:13)

- **Arıĝ yād kıldı-**

“Tesbih etmek” (Ata, 2013: 222).

Arıĝ yād kıllur Tañrını né kim yétti ħat kök içinde né kim yer içinde turur
(İKT38/49b1=62:1)

- **Arıĝ yer**

“Kutsal toprak, mukaddes yer, İslâm dünyasının önemli tarihî şehirlerinden biri Şam” (Ata, 2013: 223).

Ey boğnum, kırıñler yerke arıĝ yerke ol kim bitidi Tañrı (İKT 27/34a3=5:21).

ARİĞLA-

“Tesbih etmek” (Ata, 2013: 222).

Uluĝ tutuñ anı hem aĝırlañ anı yime arıĝlañlar anı erte taķı kéçe (İKT 37/31b1=48:9).

ARİĞLIĞ

“Münezzeh olma” (Ata, 2013: 222).

Ayurlar Teñrike kızlar, anıñ arıĝlıķ olarķa ol ne kim küser erse sizler (İKT 30/57a2=16:57).

- **Arıĝlıķ birle yād kıldı-**

“Tesbih etmek” (Ata, 2013: 222).

Ayurlar Teñrike kızlar, anıñ arıĝlıķı olarķa ol ne kim küser erse sizler.
(İKT38/65b1=64:29.7)

ARIN-

“Yıkanmak, boy abdesti almak” (Ata, 2013: 222).

Eger bolsa sizler cünüb, arınıñlar (İKT27/21b1=5:6).

ARIT-

“Temizlemek, temize çıkarmak, gūnahtan arıtmak” (Ata, 2013: 223).

Arturlar özlerini kendü Tañrı artur kimni kim tilese (İKT 26/24a1=4:49).

ARĖI [ARĖI], ARĖİ

Terim < Skr.şshi: “kāhin” (Ayazlı, 2012: 293); “ermiş, aziz, semavî kāhin, münzevi” anlamındadır (Çetin, 2012: 220)

Kaltı öñreki ulug arjular (AYÇ VII 16a/489/9)

Süzük: alku arziler iligiye: (AYU 346 (V. 1^b) 17)

Uluğ uluğ arzilarıñ küü kälig (AYA 439/4). “yüce varlıklar seklinde başkalaşarak doğma.”

ARÇA ÜKÜŞ BÉRGEN

“Şükrün karşılığını veren, esma-i hüsnadan: şekür” (Ata, 2013: 225).

Ol örtgen arça üküş bérgen. (İKT 33/76a1=35:30)

ÄRKLİG

“Tanrı Erklig, kudretli, muktedir, kadir”

Üzä: t(ä)ñri: (ä)rkl(i)g[... t]üm(ä)n: [... b(ä)gl](ä)r(i)g bod(u)n[(u)g] (BK K12)

ĀRŞ (Ar.)

“Arş (Ata, 2013: 222), göğün en yüksek tabakası, dokuzuncu felek” (Arat, 2005: 1100).

Körgey sen feriştelerni kapsap anlar Ārş yöresinde tesbīh ayurlar. (İKT35/22a1=39:75)

Ediz Ārşta altın şeräka tegi, / tüzü barça muñluğ saña ay içi (KB 24)

ARTAĞ / YAWUZ İŞLİG

“Kötülük yapan, doğru yoldan sapan” anlamındadır (Ata, 2013: 225).

bütünlükün artağ/ yawuz işligler olar ot eşleri tururlar. (İKT 35/49b2=40:43)

ARTATĞAN / YARAĞSIZ KILIĞLI

“Batıl yolu tutan, yanlış ve boş iş yapan” (Ata, 2013: 226)

Helāk mu ħıur bizni anıñ bir[le] kim artatğanlar/ yarağsız ħılığlılar (İKT 28/49a2=7:173).

ARTATMAĞ

“Vesvese, kötüye tahrik” anlamındadır (Ata, 2013: 226).

“Şeytan tarafından insanın içine sokulduğu kabul edilen saptırıcı telkinler, kuruntu ve şüphe. Dinî terminolojide vesvese/visvās, ‘şeytanın veya nefsin insana kötü ve zararlı telkinde bulunması, şeytandan yahut nefisten gelen, insanı dine aykırı aşırı davranışlara yönelten telkin’; vesvās ‘şeytan, şeytanın insanın içine attığı saptırıcı dürtü, faydasız söz, şüphe ve tereddüt’ anlamlarında kullanılır” (İslam Ansiklopedisi, 2013, c: 43, s: 70).

Eger artatmaq tilese yekdin artatmaq, sıngıñıl Tanrıqa, ol eşitgen bilgen ol (İKT 28/61a2=7:200).

ARTUĞ KAT-

“Şirk koşmak” (Ata, 2013: 226).

Kim kim artuğ katsa Tanrıqa çın-oğ yalğan koştı uluğ yazuqñı. (İKT 26/23b2=4:48)

ARTUĞ KIL-

1. “Üstün tutmak, seçkin kılmak” (Ata, 2013: 226).

Artuğ kıldı Tanrı toquşğanlarka malları birle etözleri birle (İKT 26/63a1=4:95)

2. “Ortak koşmak” (Ata, 2013: 226).

Bitiñler Tanrıqa, artuğ qılmañlar aña nerseni (İKT 26/13b1=4:36).

ARTUĞLUĞ

“İhsan, lütuf, fazilet” anlamındadır (Ata, 2013: 227).

“Genel olarak iyilik ve lutufta bulunmak, bir işi en güzel şekilde yapmak, Allah’a ihlâsla kulluk etmek anlamlarında kullanılan bir terim. Kur’ân-ı Kerîm’de ihsan kavramı hem Allah’a hem de insanlara nisbet edilerek yetmiş aşkın âyette masdar, fiil ve isim şeklinde geçmekte, bu âyetlerin bir kısmında ‘başkasına iyilik etmek’, bir kısmında ‘yaptığı işi güzel yapmak’ mânasında, çoğunda ise herhangi bir belirlemeye gidilmeden mutlak anlamda kullanılmıştır (bk. M. F. Abdülbâkî, el-Mu’cem, ‘îhsn’ md.). ‘Allah’ın kuluna karşı cömertliği, hak ettiğinden fazlasını vermesi, işini rast getirmesi’ anlamındaki ihsan, kelâm literatüründe çoğunlukla ‘lütuf’ kelimesiyle ifade edilmiş ve Allah’ın kimlere, ne şekilde lutufta bulunacağı, bu hususta insanlara farklı muamele edip etmeyeceği gibi meseleler daha çok Mu‘tezile ile Ehl-i sünnet arasında tartışma konusu olmuştur” (İslam Ansiklopedisi, 2000, c: 21, s: 544-546).

Bérür bizke Tanrı öz artuğluğındın (İKT 29/42a3=9:59).

• Artuğluk bērmek idisi

“Lütuf sahibi” (Ata, 2013: 227)

Tanrı uluğ artuğluk bērmek idisi ol (İKT 28/79b3=8:29).

ÄRTÜR –

“(Yog sözüyle) cenaze töreni düzenletmek”

Tok(u)z(u)nç (a)y: y(e)ti ot(u)zka: yog: (ä)rtürt(ü)m(i)z: (KT KD)

Artur- fiili İslami Dönem metinlerinden İlk Kur’an Tercümesinde” artırmak, takviye etmek” anlamında kullanılmıştır (Ata, 2013: 228).

Bittiler yana tandılar yana arturdılar küfrni (İKT 26/93b3=4:137).

ARVA -

“Büyü sözleri söylemek, efsunlamak” (Çetin, 2012: 221)

Suvyü yüz sekiz kata arvap çopunta (AYÇ VII 10b/478/4)

ARVIŞ

Terim “büyü, sihir” anlamındadır (Çetin, 2012: 221). Şaman inanışında, şaman dualarındaki anlaşılmayan sözler, etkisi en güçlü olanlardır ve bunların anlamlarını yalnızca şaman bilir (Korkmaz E., 2003, s.25).

Siñürdeçi arviş küçin vitar adasın (AYÇ VII 9a/475/9).

ARYA

Terim < Skr. *ārya*: “soylu asil; efendimiz !” (Çetin, 2012: 221)

Ol üdüin arya avalokitaişvari (AYÇ VII 5a/467/ 8)

ARYAAVALOKİTAİŞVARI

Terim << Skr. *Āryaavalokitêśvara* “bir bodhisattva adı” (Uçar, 2009: 544).

M(a)h(a)ssamutri bodis(a)t(a)vka aryaavalokita-işvari (AYU 361 /V. 9^a/ 8)

ARZU TİLEK

“Utarit (Merkür)” (Arat, 2005: 1101).

Basa keldi arzu tilek arzular, / kayuğa yağuşsa anjar öz ular (KB 136). “Bundan sonra Utarit gelir; ona kim yaklaşırsa, dilek ve arzularına kavuşur.”

ASANKİ

Terim < Toh. *A. Samke* < Skr. *Asamkhyeya* “çok uzun, sonsuz uzunluktaki dünya dönemi” anlamındadır (Çetin, 2012: 221).

Birök kim kayu tınlıglar on asanki (AYÇ VII 3b /464/12)

Üdlerte üç miş asenki kalplar (AYU 393 /V. 25^a/ 20).

ĀSĀNLIQ UR-

“Selamete çıkarmak” (Ata, 2013: 230)

Tartışur erdiñiz iş içinde, ançası bar Tanrı āsānliq urdı. Ol bilgen köñüllerdekini (İKT 29/4a2=8:43)

AŞĤAB (Ar.)

“Sahipler” anlamındadır (Arat, 2005: 1101).

“Hz. Peygamber’in sohbetine katılanlar anlamında bir terim. Sözlükte ‘bir kişiyle birlikte bulunmak, onunla dost ve arkadaş olmak’ anlamındaki sohbet kökünden türeyen sahâbe sâhibin çoğuludur. Sahâbe ile birlikte ashâb da sıkça kullanılmaktadır. Bunun tekili sahâbîdir. Birçok âlim tarafından sahâbenin çeşitli tanımları yapılmışsa da bunların bir kısmı pek çok sahâbîyi dışarıda bırakacak kadar dar, bir kısmı sahâbî olmayanları da kapsayacak kadar geniş tutulduğu için tenkit edilmiştir. Hadis âlimlerinin sahâbe tanımı daha kapsamlıdır. İbn Hacer el-Askalânî sahâbîyi ‘Hz. Peygamber’e mümin olarak erişen ve müslüman olarak ölen kimse’ şeklinde tarif etmiştir (el-İsâbe, I, 6)” (İslam Ansiklopedisi, 2008, c: 35, s: 491-500).

Ya kençim tükel boldı qarun neñi teg, / ya aşhab -ı reş teg temür kend tokıttım (KB 6551). “Yahut hazînem, Karun'un ki gibi, doldutaştı veya Eshâb-i Res gibi, demirden kale yaptırdım.”

‘ĀŞĪ (Ar.)

“Asi, isyan eden” anlamındadır (Ata, 2013: 231).

“Sözlükte ‘haktan ayrılmak, zulmetmek, haddi aşmak’ anlamına gelen bağy, fıkıh terimi olarak ifade ettiği siyasî anlamın yanı sıra ‘Allah’a karşı gelme, dinin çizdiği sınırları aşma’ mânasında dinî-ahlâkî bir terim olarak da kullanılmaktadır. Kelime Kur’ân-ı Kerîm’de ve hadîs-i şeriflerde hem sözlük hem de terim mânalarında geçmektedir (meselâ bk. el-Kasas 28/76; eş-Şûrâ 42/27; el-En‘âm 6/164; el-Hucurât 49/9; hadislerdeki kullanışları için bk. Buhârî, ‘Cihâd’, 108, ‘Ahkâm’, 4; Müslim, ‘Fiten’, 70-73). Dinî ve hukukî anlamlarda isyan eden kimseye bâgî veya âsi denir” (İslam Ansiklopedisi, 1991, c: 4, s: 451).

Ermez boynağı ‘āşī (İKT 31/8b1=19:14).

• Āşī bol -

“İsyan etmek” (Ata, 2013: 231).

Yigrentürdi silerke Tañrını barlamamañnı taqı yarlığdın çıqmañnı (İKT 37/58b3=49:7)

ASİÇANAKADARŞİN

Terim << Skr. *asecanaka-darşin* (?) “(buddhanın) hoş, çekici, alımlı görünüşü” (Uçar, 2009: 544).

asiçanaka-darsin körü kanıñsız közin (AYU 378 /V. 17^b/ 14).

ASURİ / AŞURE

< *Toh. B. aşure* < *Skr. asura* “bir şeytan topluluğunun adı” (Çetin, 2012: 221).

Yanlıg:: umug inağ bolur siz:: asuriler arkası:: teñriler kuvrağı yme (AYÇ VII 17b /492/13-14)

“Cin, şeytanlar sınıfına verilen bir ad” (Ayazlı, 2012: 294).

asurelar birlä süñüsgäli uğrasar (AYA 30) “şeytanlar ile savaşırsanız”

*asurilar kumbantilar kinarilar *mahoragilar* (AYU 400 (V. 28^b)19)

ATANMIŞ ÖD / ATANMIŞ ZAMÂN

“Belli bir zaman, ecel” anlamında kullanılmıştır (Ata, 2013: 235) .

“Allah tarafından her canlı için önceden takdir edilen hayat süresi ve bu sürenin sonu olan ölüm vakti anlamında kelâm terimi. Sözlükte geleceğe ait olmak üzere” belirlenmiş zaman, muayyen bir müddetin sonu anlamındadır” (İslam Ansiklopedisi, 1994, s.380-382).

Yağumış oğ bolğay atanmış öğleri (İKT 28/55b1=7:185).

Musahhar kıldı kün hem aynı kamuğ yoryur atanmış zamānka tegi (İKT 34/80a1=39:5).

ATI KÖTRÜLMİŞ

< Skr. *lokajyestha*; Skr. *bhagavat* “Adı yüce (Buddha için)” (Çetin, 2012: 222)

Atı kötrülmüş teñrim birök kim kayu (AYÇ VII 7b /472/10)

‘AṬİĶ (Ar.)

“Eski, kadim, sahabenin en eskisi olan Ebu Bekir Sıddık’ın lakabıdır” (Arat, 2005: 1103).

‘Aṭiķ erdi aşnu kamuğda oza, / bayatka bütügli köñül til tüze (KB 51). “Başta, herkesten önce, Tanrıya inanmış, gönülü ve dili dürüst (sıddîk) olan Ebû Bekir gelir.”

AVALOKİTAİŞVARİ

Terim < Skr. *avalokiteśvara* (*Avalo-kita-svara*) “Bir bodhis(a)ttva, Mahayana (Büyük Taşıt) Buddhacılığı hareketinin bodhisattvasıdır” (Korkmaz M., 2012, s.737). Avalokitaışvari, Amida Buda’nın kurtarıcı olarak kişileşmesidir. Batı cenneti (Sukhavati) ya da Arık ülkeyi yönetip gözetendir (Güngören, 1981, s.191).

Ol üdün aryaavalokitaışvari (AYÇ VII 5a/467/8).

AY –

“(Teñri ve yer sözleriyle) egemen olmak, hükmetmek” (User, 2010: 406) Eski Türkçe Runik metinlerde şu şekilde tanımlanmıştır

Öd t(ā)ñri: (a)ys(a)r: kişi oğlı: kop: ülg(ā)li: törüm(i)ş: (KT K10)

AYA –

“Saygı göstermek, hürmet etmek” (Çetin, 2012: 222)

Agır ayamakın yükünür men: narayan (AYÇ VII 16a /489/4).

AYAMAK

“Saygı, tapınma” (Çetin, 2012: 222).

Ayamakın teñri teñrisi burkanka (AYÇ VII 6b /470/20)

ĀYĀT (Ar. ç.)

1. “Ayet” krş. Āyet (Ar.) anlamındadır (Ata, 2013: 240).

“Allah’ın varlığına, peygamberlerin doğruluğuna işaret eden delil ve mucize anlamında, ayrıca Kur’ân-ı Kerim sûrelerinin belli bölümlerinden her biri için kullanılan bir terim. Sözlükteki asıl anlamı ‘bir şeyin ve bir amacın mevcudiyetini gösteren alâmet’dir. Buna bağlı olarak ‘açık alâmet, delil, ibret, işaret’ gibi anlamlarda da kullanılmıştır. Kur’an’da tekil ve çoğul şeklinde 382 defa geçer” (İslam Ansiklopedisi, 1994, c 4 s.242).

Olar yalğan tuttılar biziñ äyätlerimiziñi (İKT28/17a1=7:136).

Anlar kim katıǵlandılar biziñ äyetlerimiz içre. (İKT 33/30b2=34:5).

“Ayat” Kutadgu Bilig’de ise “alametler” anlamında kullanılmıştır (Arat, 2005: 1101).

Bu tüş çilmi körgil baǵırsaǵ bayat, / kılı edǵüsin koldı berdi ayat (KB 4370). “Bu rüya ilmüne bak. merhametli Tanrı kulunun iyiliǵını arzuladı ve ona rüyada alâmetler gösterdi. Aynı zamanda “ibret” anlamında da kullanılmıştır:

Bütünlükin anıñ içinde äyätler kamuǵ sergen şükr kılǵanka (İKT 36/24a1=42:33).

‘AYBSUZ (Ar. T.)

“İstedini yapan, esma-i hüsnadan: cabbār” (Ata, 2013: 214).

Yoǵ anda adın Tanrı meger ol erklig, arıǵ, ...mişl yoǵ, ‘aybsuz (İKT 38/32a1=59:2)

AYMIŞ YOL

“Söylenilen (doǵru) yol” (Ata, 2013: 239)

Uđsa meniñ aymışım yol azmaz hem bed-baht bolmaz. (İKT 31/91a2=20:123)

AZ -

“Azmak, doǵru yoldan çıkmak” (Ata, 2013: 239)

Çın oǵ azdı azmaǵ ıraǵ. (İKT 26/80a1=4:116)

Sözüg sözledeçi azar hem yazar, uǵuşluǵ eşitse oǵarur tüzer (KB 205)” Sözü söyleyen yanılabilir ve şaşırır; anlayışlı isterse, bunu düzeltir ve tashih eder.”

- **Azmaǵ**

“Azma, sapıklık, aldatma, kandırma” (Ata, 2013: 239)

Çın oǵ azdı, azmaǵ ıraǵ (İKT 26/93b1=4:136).

AZ ‘AMELKA ÜKÜŞ CEZA BÉRGEN

“Şükredenlerin müfakatını veren, esma-i hüsnadan: şâkir” (Ata, 2013: 242).

Erür Tanrı az ‘amelka üküş ceza bérgen bilgen. (İKT 26/100a3=4:147)

AZ TA‘ATKA ÜKÜŞ YANUT BÉRGEN / AZKA ÜKÜŞ BÉRGEN

“Esmâ-i hüsnadan: şekûr” (Ata, 2013: 243)

Ol Tanrı örtgen az ta‘atka üküş yonut bérgen. (İKT 36/18a2=42:23)

Örter sizni Tanrı azka üküş bérgeñ keçürgeñ (İKT 38/75a2=64:17).

‘AZĀB [‘AZĀB] (Ar.)

“Terim ‘Allah’ı tanımayan veya emirlerine karşı gelenlere dünyada ve âhirette verilen ilâhî ceza. Arapça’da azâb ‘terketmek, vazgeçmek, vazgeçirmek’ gibi mânalara gelen azb kökünden isim olup ‘işkence, eziyet ve elem’ anlamında kullanılır. Elem ve ıstırapların bir kısmı beden, bir kısmı da ruh üzerinde etkili olduğuna göre azap hem maddî hem de mânevî bir elem ve ceza niteliği taşır” (İslam Ansiklopedisi, 1991, c 4, s.302).

Eski Türkçe dönemi metinlerindeki anlamları ise şu şekildedir:

1. “Azap, işkence (Arat, 2005: 1108); keder, eziyet” (Ata, 2013: 243) anlamındaki terim *Saņa oq törütmedi teñri tamuğ, /saņa aymadı bu ‘azabıg kamuğ* (KB 3332). “Tanrı cehennemi yalnız senin için yaratmadı; bütün bu azapları yalnız senin için zikretmedi. *Bütmezler âhîretka ‘azāb içre uraq yolsuzluğ içre.* (İKT 33/32a3=34:8)

2. “Günah, vebal, kir” anlamında da kullanılmıştır (Ata, 2013: 244).

“İlâhî emir ve yasaklara aykırı fiil ve davranışları ifade eden bir terim. Farsça bir kelime olan ve sözlükte ‘suç’ anlamına gelen günâh, dinî bir kavram olduğu için kutsal ve tabiat üstü varlık alanlarıyla bağlantılıdır. Kutsallığına inanılan tabiat üstü varlık veya varlıklar din müessesesinin temel unsurları arasında bulunduğundan bütün dinlerde günah kavramı mevcuttur. Kutsalın söz konusu olduğu her yerde kutsalla ilgili emir ve yasaklar manzumesinin bulunması da tabiidir. Günah, bu emirlerin yerine getirilmemesi veya yasakların çiğnenmesiyle ortaya çıkan ve dinî, ahlâkî ve vicdanî açıdan sorumluluk gerektiren bir olgudur” (İslam Ansiklopedisi, 1996, c: 14, s: 278).

Tileyür Tanrı kiterse sizdin ‘azābnı arıtsa sizlerni. (İKT 33/3a1=33:33)

3. Azap sözü” (Ata, 2013: 244).

Sezā boldı olar üze ‘azāb ümmetler içinde. (İKT 35/87a2=41:25)

• ‘Azāb kıl-

“Azap etmek” (Ata, 2013: 244).

‘Azāb kıldımız oñar katıg kın. (İKT38/84b2=65:8)

ĀZĀT TİŞİ / ĀZĀT URAĞUT

“İmanlı hür kadın” (Ata, 2013: 244).

Alıñ āzāt tişiler urağutlardın (İKT 26/1b1= 4:24).

AZIN AZIN YAĞUT-

“Derece derece yok etmek” (Ata, 2013: 242)

Anlar kim yalğan tuttılar nişānlarımıznı azın azın yağutğay-miz (İKT 28/54a2=7:182).

AZIT-

“Azdırmak” (Ata, 2013: 244)

- **Azıtğan**

“Batıla sapan” (Ata, 2013: 245)

Ol kün adaqın bolur kıyamet, ol kün ziyān qılır azıtğanlar (İKB 36/104a1=45:28).

- **Azıtıǵlı**

“Azan, azıtan” (Ata, 2013: 245)

Sizler ol kim tapınur sizler, ermez siz anıñ üze azıtıǵlıla (İKB 34/42b2=37:162).

ĀZĪFE (Ar.)

“Kıyamet” (Ata, 2013: 245). [Bk. Kıyāmet (Ar.)]

Ve korkutǵıl olarnı āzife küni birle. (İKT 35/32a2=40:18)

ĀZĪZ (Ar.)

1. “Aziz değerli kimse”
2. “aziz, şerefli, değerli”
3. “tam kudret sahibi, esma-i hüsnadan: azîz” (Ata, 2013: 245)

Yārī yoq meger Tanrı ūskindin ‘azīz hakīm (İKT 25/3a3=3:126)

AZTUR-

“Azdırmak, yoldan çıkarmak” (Ata, 2013: 245)

İdimiz körkitgil bizke anlarnı kim azturdı bizni (İKT 35/89a3=41:29).

AZUQ

“Azmış, yolunu şaşırılmış” anlamında kullanılmıştır (Arat, 2005: 1109).

Üdürdi aqırdı kötürdi mini, /azuqlar yolundın kiterdi mini (KB 385). “O seçti, ayırdı, beni yükseltti; beni yolunu şaşırılmışlar arasından uzaklaştırdı.”

AŽUN

“Sgd. ’zwn hayat, varlığın samsaradaki şekli, dünya” (Ayazlı, 2012: 295)

üstälgäy, t(ä)ñri yeri kisi ažunı esilgäy qooragay, sansarlıg taloy (AYA 433/10-11). “Artacak gökyüzü (ve) varlık dünyası zarara uğrayacak, eksilecek Samsaralı okyanus”

AŽUNLUĞ

“Varlık bulmuş, hayat bulmuş” (Ayazlı, 2012: 296)

ının a zunluğ uluğ <törlüğ> yeg basdınkı (AYA 437/11)” uzak alemli yüce, en üstün”

‘AZZE VE ÇELLE (Ar.)

“Aziz olsun” Allah Teâlâ hakkında kullanılan bir saygı ifadesidir (Arat, 2005: 1109).

Hamd-u sipas-ü minnet ve öküş ögdi teñri ‘azze ve çelleka kim (KB A1). “Hamd, şükür, minnet ve sonsuz övgü, o ululuk sahibi ve tam kudretli padişah olan Tanrı azze ve celleye özgüdür.”

BABAGIR

Terim << Skr. *bhavāgra* “kâinattaki en yüksek nokta” (Uçar, 2009: 546).

[tin tö]pü orun: babagirka tegi (AYU 351 /V. 4^a/9).

BAÇAT-

“Oruç tutturmak” (Ayazlı, 2012: 296)

Baçatıp bes törlüğ boduğka ıgaç (AYA 1005)” Bir oruç tutturup bes tür boyaya ağaç”

BAĞDAŞIN –

Paryan ka (meditasyon amacıyla kullanılan bir oturma, bagdas sekli) durumunda oturmak (Ayazlı, 2012: 296).

Sintā b(ā)k bağdasını olorup s{a}mnu (oku: s(i)mnu)(AYA 0515)” sinde bağdaş kurup, oturup şeytan”

BAĞIRSAK

“Şefkatli, esma-i hüsnadan: ra f” (Ata, 2013: 247)

Bütünlükin iğiniz bağırsak ulaşu yarlıkagan ol. (İKT 30/53a1=16:47)

BAHŞI

Terim < *Çin bo shih* (Ayazlı, 2012: 296) Şaman ya da kam olarak kullanılan terim Budist Türklerde” hoca, üstat, öğretmen, din adamı” anlamında kullanılmıştır (Korkmaz E., 2003-35).

bahşısı burhan atı kötrülmüş tip (AYU 392 /V. 24^b/06)

Burkan bahşımız bolarnı: kærtgünç (AYÇ VII 14b/486/1).

bökünki kün üzä bahsımız sakimuni (AYA 420 /19). “Bugünkü günde öğretmenimiz *Sakyamuni*.”

BAHŞİŞLİĞ (Far. T.)

“Rahmet eden” anlamındadır (Ata, 2013: 248).

“Şefkat gösterip lufufla bulunma anlamında bir Kur’an terimi. Ebü’l-Ferec İbnü’l-Cevzî, Kur’an’da Allah’a izâfe edilen rahmet kavramının ifade ettiği mânaları şöyle sıralamıştır: İman, İslâm, nübüvvet, Kur’an, mağfiret ve cennet türünden olmak üzere mânevî; yağmur, rızık vb. maddî nimetler. Kur’an’da sayılamayacak kadar çok olduğu ifade edilen (İbrâhîm 14/ 34; en-Nahl 16/18) ilâhî nimetlerin hepsi ilâhî rahmetin kapsamı içinde yer alır” (İslam Ansiklopedisi, 2007, c: 34: 419)

Uluğ bahşışliğ. (İKT 34/46b1=38)

BAHT (Far.)

Eski Türkçe “baht, talih, kısmet” anlamındadır (Arat, 2005: 1109).

“İlâhî iradenin insanlar için çizdiği hayat programı anlamında kullanılan bir terim, tercih edilen görüşe göre Farsça’dan Arapça’ya da geçmiş bulunan baht, ‘iyi ve kötü olayların bağlı bulunduğu insan üstü program’ anlamına geliyorsa da daha çok sevindirici olaylar için kullanılmaktadır” (İslam Ansiklopedisi, 1991 c 4, s.521-522).

Bolu birdi evren ilig birdi taht, / tuta birsü teñri bu taht birle baht (KB 92).

“Devran sana memleket ve taht verdi; Tanrı bu taht ile bahtını dâim etsin.”

BAKİ (Ar.)

Eski Türkçe “kalıcı, bâki, ebedi, daha kalıcı, sonsuz” anlamındadır (Arat, 2005: 1110).

“Terim ‘Allah’ın isimlerinden (esmâ-i hüsnâ) biri. Sözlükte ‘sebat ve devam etmek, kesintiye uğramadan geleceğe doğru sürüp gitmek’ anlamındaki bekâ kökünden türeyen bir sıfattır. Esmâ-i hüsnâdan biri olarak ‘gelecekte varlığının sona ermesi düşünölemeyen’ anlamına gelir ki ‘Allah’tan başka her şeyin gelip geçici olduğu’ mânasını ifade eden fânînin zıddıdır” (İslam Ansiklopedisi, 1991, c 4, s.536-537).

Tañrı yahşırağ turur hem bağı. (İKT 31/57b3=20:73).

Öğdölmiş odđurmuşka fani dünya birle bağı uğkı kazđangusun ayur (KB C50).

BÄNGÜ

“Sonsuz, ebedi” (User, 2010: 177)

Ötük(ä)n: yış: ol(u)r(s)ar: b(ä)ñgü: il tuta: ol(u)rt(a)çı s(ä)n: (KT G 8; BK K 6).

BÄDİ

“Memnuniyet, huzur” (User, 2010: 327) Eski Türkçe Runik metinlerinde şu şekilde tanıklanmıştır

[kül i(ç) çor tonukuk k(a)p]g(a)n: k(a)g(a)n: il(i)ntä: k(a)rıp: (ä)dgü b(ä)ñi: körti: (KÇ 2-3)

BAR-

(Türk kaganları ve kaganlık ailesi bireyleri için) dünyadan ayrılmak, ölmek, vefat etmek anlamındadır (User, 2010: 297). Eski Türkçe Runik metinlerde şu şekilde tanımlanmıştır:

K(a)η(i)m k(a)g(a)n: (a)nça il(i)g törüg: k(a)zg(a)n(i)p: uça: b(a)rm(i)ş: (KT D 15-16; BK D 13).

BĀR (Far.)

“Tanrı” (Ata, 2013: 250)

BĀR ḤUDĀYĀ / TAḌRI

“Allah(ım)” (Ata, 2013: 250)

Ey Bār Ḥudāyā/Taḍri, eger erse bu ol rast seniñ üskūñ din yağturğul biziñ ūze taşlar (İKT 28/81a3=8:32).

BARK

“Türbe, anıt mezar” (User, 2010: 519) Eski Türkçe Runik metinlerinde şu şekilde tanımlanmıştır:

B(a)rk itgüçi: b(ä)d(i)z: y(a)r(a)t(i)gma: bit(i)g: t(a)ş: itgüçi: t(a)bg(a)ç: k(a)g(a)n: çik(a)nı: ç(a)η s(ä)ñün: k(ä)lti: (KT K 13)

BARLAMA-

“Tanrının varlığını ikrar etmemek” (Ata, 2013: 251)

Taḍrını barlama- (İKT 37/58b2=49:7)

BAS -

“(Teñri sözüyle) bastırmak, sıkıştırmak, tazyik etmek” (User, 2010: 406) Eski Türkçe Runik metinlerde şu şekilde tanımlanmıştır:

Üzä t(ä)ñri: b(a)sm(a)s(a)r: (a)sra yir: t(ä)l(i)nm(ä)s(ä)r: türk: bod(u)n: (e)l(i)ñ(i)n: törüñ(i)n: k(i)m (a)rt(a)tı [ud(a)çı (ä)rti: (KT D 22)

(Teñri, umay yer sub sözüyle) bastırmak, durdurmak, zarara yol açacak bir olayı önlemek, tehlikeyi gidermek anlamındadır.

T(ä)ñri um(a)y: iduk y(e)r sub: b(a)sa b(e)rti (ä)r(i)nç: (T 38)

BAT

“Kötü” (User, 2010: 174) Eski Türkçe Runik metinlerinde şu şekilde tanımlanmıştır:

Y(a)b(t)z: b(a)t biz (O 7)

BAT –

“Batmak, yok olmak” (Çetin, 2012: 224) Eski Türkçe Budist metinlerde şu şekilde tanımlanmıştır:

Terk üdün yitlingülük batguluk kılı (AYÇ VII 8b/474/14).

BĀṬIL (Ar.)

“Batıl, hak olmayan, boş, beyhude, yanlış” (Ata, 2013: 253)

“Gerçeğe uymayan inanç, hüküm ve düşünceleri ifade eden terim, hakkın karşıtı. ‘Boşa gitmek, temelsiz ve devamsız olmak’ anlamındaki butlân kökünden türeyen bâtil, türevleriyle birlikte Kur’ân-ı Kerîm’de otuz altı defa geçmektedir. Söz konusu yerlerde ‘yalan’ (el-Mü’min 40/78; Fussilet 41/42), ‘boşa çıkan amel’ (el-Bakara 2/264), ‘çirkin, faydasız ve gayesiz iş’ (Âl-i İmrân 3/191), ‘Allah’ın dışında ilâh diye tapınılan put’ (Lokmân 31/20), ‘hakkı örten perde’ (Âl-i İmrân 3/71), ‘hakkın zıddı’ (eş-Şuarâ 42/24), ‘gerçek bilgiye dayanmayan delil’ (el-Mü’min 40/5) gibi birbirinden farklı anlamlarda kullanılmıştır” (İslam Ansiklopedisi, 1992, c: 5, s.147-148).

Keldi sezā yime oza törütmez bâṭılmı yana tirtgürmez (İKT 36/61a2=34:49).

BAYAT

“Kadim (Tanrı)” (Arat, 2005: 1113).

uğan bir bayat ol kamuğda oza / Öküş ḥamd-u ögdi añar oğ seza (KB B1)

BELGÜ

Terimin ilk anlamı “âyet” (Ata, 2013: 255) .

“Allah’ın varlığına, peygamberlerin doğruluğuna işaret eden delil ve mucize anlamında, ayrıca Kur’ân-ı Kerîm sûrelerinin belli bölümlerinden her biri için kullanılan bir terim” (İslam Ansiklopedisi, 1991, c: 4: 242).

Belgüler, yılduzlar ile olar köni yolka barırlar. (İKT 30/37b2=16:16).

Terim ikinci olarak “nişan, alamet, işaret, açık delil” anlamında kullanılmıştır.

“Kur’ân-ı Kerîm’de Allah’ın varlığını ispat etmeyi amaçlayan delillerden çoğunlukla âyet diye söz edilir” (İslam Ansiklopedisi, 1991, c: 4: 242).

Bêrdimiz olarka belgülerdin ol kim anıñ içinde belgülüg sınağ turur. (İKT 36/82b2=44:33)

BELGÜLÜĞ NİŞÂN

“Apaçık, mucize, açık delil” (Ata, 2013: 258)

“Peygamber olduğunu ileri süren kimsenin elinde doğruluğunu kanıtlamak için Allah tarafından yaratılan hârikulâde olay” (İslam Ansiklopedisi, 2005, c 30, s.352-356)

Meniñ idim Tañrı bütünlükin keldürdi sizke nişānlarını belgülig (İKT 35/39a1=40:28).

BELGÜSÜZ

“Bilinmeyen, gayp” (Ata, 2013: 259)

Eger bildiler erse belgüsüz dereng kılmağaytular h^vārlağlı kın içinde (İKT 33/36b2=34:14).

- **Belgüsüz kıl-**

“Yok etmek” (Ata, 2013: 260)

Belgüsüz kılur Tañrı bātlını, çınığ çın kılur rāstlıknı (İKT 36/18b2=42:24)

BEREKĀT (Ar. ç.)

“Bereket” anlamındadır (Ata, 2013: 263).

- **Berekāt bér-**

“Mübarek eylemek” (Ata, 2013: 263)

Berekāt bérdimiz anıñ üze hem İshāk üze. (İKT 34/32b3=37:113)

- **Berekāt bérgen**

“Bereketli kılan” demektir (Ata, 2013: 263).

“İslâm dini rükû, secde, kurban, dua vb. ibadetleri yalnız Allah’a hasretmek suretiyle tevhidde gösterdiği titizliği berekette de göstererek bereketin yalnızca Allah’tan olduğu ilkesini benimsemiştir. İlâhî dinlerin dışındaki dinlerde bereket tanrı veya tanrıçaları vardır. Yahudilik ve Hıristiyanlık’ta Allah’tan başka insanların da bereket verebildiği, mübarek kılabilirdiği kabul edilir” (İslam Ansiklopedisi, 1992, c: 5: 487-489).

Berekāt bérgen Tañrı ‘ālemluğlar idisi (İKT 35/61a3=40:64).

- **Berekāt kıl-**

“Bereket vermek, bereketlendirmek” (Ata, 2013: 263).

Kendler ara ol kim berekāt kıldımız anıñ içre éller (İKT 33/38b2=34:18).

BEREKĀTLİĞ (Ar. T.)

“Bereketli, hayırlı, yüce” (Ata, 2013: 263).

İndürdümüz kökdin suwnı berekātliğ (İKT 37/70b3=50:9).

Berekâtlîg kıl-

“Bereketli kılmak” (Ata, 2013: 263).

Yerniñ kün tuğsuğları yerniñ kün batsıg yerleri ol kim berekâtlîg kıldımız anıñ içinde (İKT 28/17b2=7:137).

BERK

“Hikmetli, sağlam” (Ata, 2013: 264).

“Din ve felsefe alanında kullanılan geniş kapsamlı bir terim. İbn Manzûr, hikmetin özellikle Allah’a nisbeti halinde ‘en değerli varlıkları en üstün bilgiyle bilmek’ mânasına geldiğini belirtir. Hikmet ve hüküm kelimeleri ‘bilmek’ (ilim) ve ‘anlamak’ (fıkıh) mânalarında eş anlamlı olur. Meselâ, ‘Ona -Hz. Yahyâ’ya- çocuk iken hüküm verdik’ (Meryem 19/12) âyetinde geçen hüküm ‘bilme ve anlama’ mânasıyla hikmet demektir. Kelâmcılar, dil âlimlerinin hikmeti ‘hem bilgide hem fiil ve davranışta mükemmellik ve kusursuzluk’ şeklinde açıklamalarından da hareketle bu konuyu Allah’ın ilminde ve fiillerinde olmak üzere iki yönüyle ele almış ve felsefi literatürde olduğu gibi birincisine ‘nazarî hikmet’, ikincisine ‘amelî hikmet’ adını vermişlerdir. İslâm hukukçularına göre hikmet, ‘hükümün konuluş amacı’ (makâsıd-ı şâri’) veya ‘bu hükümle sağlanmak istenen maslahat’ (mesâlih-i ibâd) anlamındadır” (İslam Ansiklopedisi, 1998, Cilt 17, s.503-518).

Ol levhû’l-mahfûz içinde biziñ üskümüzde yüksek berk turur (İKT 36/37b2=43:4).

- **Berk bıçığ**

“And, yemin, söz” (Ata, 2013: 264).

“Sözlükte ‘sağ el, sağ taraf, gerçek, ant, kuvvet, bereket’ anlamlarındaki yemîn (çoğulu eymân), terim olarak bir kimsenin kararlılığını pekiştirmek ve başkalarını ikna etmek amacıyla söz ve beyanını Allah’ın adını veya bir sıfatını zikrederek kuvvetlendirmesini ifade eder” (İslam Ansiklopedisi, 2013, c: 43, s: 417).

Yâd kılıñlar Tañrıñıñ siziñ üze tağı berk bıçıgını (İKT 27/23a2=5:7).

- **Berk tur- / Üstüvâr tur -**

“Sebat etmek” (Ata, 2013: 265).

Çaçan körse sizler bir ögürni berk turuñlar/ üstüvâr turuñlar (İKT 29/5a2=8:45)

- **Berk tut-**

1. “Sıkıca tutmak, sahip olmak” (Ata, 2013: 265).

2. “İnanmak, iman etmek” (Ata, 2013: 265).

Eger berk tutmasañız meni sınañ boluñ méndin (İKT 36/79b3=44:21).

BÉŞ NAMĀZ

“Beş vakit namaz” (Ata, 2013: 265)

“İslâm’ın beş şartından biri. Farsça’da ‘tâzim için eğilmek, kulluk, ibadet’ anlamına gelen namâz, sözlükte ‘dua etmek, ibadet etmek, bağışlanma dilemek, yalvarmak’ mânalarındaki Arapça salât kelimesinin

(çoğulu salavât) karşılığı olarak Türkçe'ye geçmiştir. Terim olarak salât tekbirle başlayıp selâmla son bulan, belirli hareket ve sözlerden oluşan bedenî ibadeti ifade eder. Namaz ibadetindeki rükünlerin aynı zamanda fiilî ve sözlü bir dua niteliğinde olması salât kelimesinin terim ve sözlük anlamları arasındaki ilişkiyi teyit etmektedir” (İslam Ansiklopedisi, 2006, c: 32, s: 350).

Körklüg baķl̄er yaʿn̄i béş namāz eğgürek iđiñ üskinde yanutın hem eğgürek asıǵdın (İKT 31/30a3=1976).

BEYʿET KİL-

“Anlaşmak, itaat etmek” (Ata, 2013: 266)

Anlar kim Beyʿet kılurla seniñ birle her-āyine ol Beyʿet kılur Tañrı birle. (İKT 37/31b2=48:10)

BIÇ –

“Saç, yanak, kulgak sözleriyle ölmüş kimsenin ardından yas gösterisi olarak saçları kesmek, yanak ve kulakları çizmek, yırtmak” (User, 2010: 395)

Bunça: bod(u)n: s(a)çın: kulk(a)kın: y(a)ñ[(a)kın b)ıçdı (BK G 12).

BIÇIĞ

“Söz, ahit, antlaşma,yemin” (Ata, 2013: 267)

Tañrı tuttı Yaʿkūb oǵlanlarınıñ bıçıǵını (İKT 27/26a2=5:12)

• **Bıçığ buz –**

“Yemini bozmak” (Ata, 2013: 267).

Ançada buzarlar bıçıānı (İKT 28/16b2=7:135).

BIŞRUN-

“(Öğretiyi) özümsemek, uygulamak” (Uçar, 2009: 547).

Öritip bısrunguluk ögretingülük tözüǵ (AYU 391 (V. 24^a) 02)

BIŞRUNMAK

“(Öğretiyi) özümsemek, uygulamak” (Uçar, 2009: 547).

nomta yorıyu tüzülmek yorıkıǵ bışrunmak yme neteg ol tip tiser: anı yme (AYU 373 /V. 15^a/ 18-19)

BİLGE / BİLGÄ

< *Skr prajnā* . “bilge” (Çetin, 2012: 225); “Doğüstü ya da insanüstü gibi gözükən olayları anlama yetisi bulunan kişidir” (Korkmaz E., 2003).

Eski Türkçe Runik metinlerinde şu şekilde tanımlanmıştır:

(ä)dgü: bilgü: kişig: (ä)dgü: (a)lp kişig: yor(i)tm(a)z: (ä)rm(i)ş: (KT G 6; BK K 4)

Budizmde, İstırabın ve acının en büyük kaynağı cehalettir. O yüzden Budizm cehaletten kurtulmayı amaç edinir ve bilgeliği över.

aṭlıg küülüg bilge siz: ögi erür siz (AYÇ VII 16a/489/13).

Karahanlı dönemi İlk Kur'an Tercümesinde ve Kutadgu Bilig'de "bilge, alim" anlamında kullanılmıştır. (Ata, 2013: 272; Arat, 2005: 1119).

Taṭrıni bilgenler hem bilgeler anıḡ birle küdezü tilendiler Taṭrı kitabındın (İKT 27/50b3=5:44).

Yori ay bilgisiz igiḡni ota, / bilgisiz otın sen ay bilge kuda (KB 158) "Ey bilgisiz, git, hastalığını tedavi ettir; ey mes'ûd âlim, bilgisizliğin ilâcını sen söyle."

BİLGEN

1. "Bilen, haberdar, bilgili, çok iyi bilen" (Ata, 2013: 269).
2. "Bilgili, hünnerli, işinin ehli, bilgin" (Ata, 2013: 269).
3. "Bilgisi ile her yeri kuşatan" (Ata, 2013: 269).
4. "Herşeyi bilen, esma-i hüsnadan: ḡabir, alım" (Ata, 2013: 269).

Şükr āḡiret içre ol bütüin işlig bilgen (İKT 33/28b2=34:1)

BİLGENREK (TANRI)

"En iyi bilen" (Ata, 2013: 270).

Ol Taṭrı bilgenrek anı kim kizleyürler (İKT 25/23b1=3:167).

BİLİG

< Skr. *vijnāna* "bilgi, bilinç" (Çetin, 2012: 225) anlamındaki terim," *cahil olmamayı ya da öğrenmeye karşı isteksiz olmamayı ifade eder*" (SH 62a).

Bilge bilig edrem küü kelig kılğalı (AYÇ VII 13a/483/22)

Eski Türkçe İslami Dönem metinlerinden *Karahanlı Türkçesi İlk Kur'an Tercümesinde* "bilgi, ilim, hikmet" anlamında kullanılmıştır (Ata, 2013: 272; Arat, 2005: 1119).

Anıḡ biligi İdim üskinde bitig içinde (İKT 31/49a2=20:52)

Bilgisiz karaḡuturur belgüüg, / yori ay bilgisiz bilig al ülüg (KB 179). "Bilgisiz insan, şüphesiz, kördür; ey bilgisiz, yürü; bilgiden nasip al."

BİLİGLİG

“Bilgili, bilinçli” (Çetin, 2012: 225); “âlim” (Ata, 2013: 272)

Anta ötrü tükel bilge biliglig teñri teñrisi burkan ol kendini (AYÇ VII 2a/497/7-8)

Biz sewünçi bÉrür-miz saña bir biliglig oğul birle (İKT 30/26b1=15:53).

BÎ-NAMĀZ (Far.)

“Beynamaz, namaz kılmayan” (Ata, 2013: 273).

- **Bî-namâz bolmağ:** “(kadınlar için) dini vecibelerini yerine getiremeyecek durumda olma adet görme” (Ata, 2013: 273).

Ol urağutlar bî-namâz bolmazlar yüklüg urağutlar (İKT 38/80b1=65:4).

BİR- / BER-

“(Teñri) güçlü kılmak, güçlendirmek” (User, 2010: 406) Eski Türkçe Runik metinlerde şu şekilde tanıklanmıştır:

*T(ä)ñri: çüç: birtük üç(ü)n: k(a)ñ(i)m k(a)g(a)n: süsi: böri t(ä)g: (ä)rmış: y(a)gısı:
koñ t(ä)g (ä)rm(i)ş:* (KT D 12; BK D 11)

BİR İDİ

“Tek Allah” (Ata, 2013: 275).

Kim tutar ol ikini bir idide öngin kim ol turur. (İKT 33/82a2=35:41)

BİR TAĞRI

“Tek Allah” (Ata, 2013: 276).

Tañrı yok topunmağka meger bir Tanrı (İKT 34/24b2=37:35).

BİRLİK

Terim “birlik, vahdet” anlamında kullanılmıştır (Arat, 2005: 1124)

“Varlığın birliği ve varlıkta birlik anlamında bir tasavvuf terimi; bu bağlamda Tanrı, âlem ve insan ilişkilerini açıklayan düşünce sistemi” (İslam Ansiklopedisi, 2012, c: 42, s: 431-435).

Sakışka katılmaz seniñ birlikiñ,/ tüzü neñke yetti bu erkliglikiñ (KB 9)

BİT-

“İnanmak, iman etmek, tapınmak, kulluk etmek (krş. Büt-)” (Ata, 2013: 279).

İdtımız tegme öğür içinde bir yalavaç kim bitinğler Tanğrıka (İKT 30/46b3=16:36).

- **Bitgen**

“İman eden, Allah’ın emir ve yasaklarına uyan” anlamındadır (Ata, 2013: 280).

Be'rgenler zekātını hem bitgenler Tanrı'ğa (İKT 27/6a1=4:162)

- **Bitgen künçuy**

“İman eden kadın” (Ata, 2013: 280).

Eger talāk kılsa sizni tegşürgey anar cüftler yaħşı sizdin boyun suğanlar, bitgen künçuyılar (İKT 38/91b3=66:5).

- **Bitigli**

“İnanan, iman eden” (Ata, 2013: 280).

Aygaylar: kendü ermez erdiñizler bitigliler. (İKT 34/23a2=37:29)

- **Bitmek**

“İman” anlamındadır (Ata, 2013: 280).

“Terim olarak iman genellikle ‘Allah’tan alıp din adına tebliğ ettiği kesinlik kazanan hususlarda peygamberleri tasdik etmek ve onlara inanmak’ diye tanımlanır. Bu inanca sahip bulunan kimseye mü’min, inancının gereğini tam bir teslimiyetle yerine getiren kişiye de müslim denir. Kur’an’da Allah’a, peygamberlerine ve âhîret gününe inananların, sâlih amel işleyenlerin kurtuluşa ereceği (el-Bakara 2/2-5) ve insanların bu konularda irade hürriyetine sahip kılındıkları (el-Kehf 18/29) anlatılır. İman kalbe atfedilen bir eylem olmakla birlikte (el-Hucurât 49/14; el-Mücâdile 58/22) cennet ehlini iman ve sâlih amel sahiplerinin teşkil edeceği belirtilerek (el-Bakara 2/82) imanla ilâhî emirlere uymak arasında sıkı bir ilişki bulunduğuna dikkat çekilir. Yine Kur’an’da müminlerin Allah’tan başka bir tanrıya tapmamak, O’nun haram kıldığı cana kıymamak ve zina etmemek gibi yasaklara uydıkları (el-Furkân 25/68), oruç tutmak, namaz kılmak, iyiliği emretmek ve kötülüğü engellemek gibi buyrukları yerine getirdikleri (et-Tevbe 9/112) belirtilir; böylece iradeye dayalı imanın ilâhî rızaya uygun amellerle tamamlanmasının gerekliliğine işaret edilir” (İslam Ansiklopedisi, 2000, c: 22: 212-214).

Aygaylar: kendü ermez erdiñizler bitigliler (İKT 28/65a3=8:2).

- **Bitüp sâbit tur-**

“İnancında sebat etmek” (Ata, 2013: 280).

Ey onlar kim bittiler, sâbit turunalar bitüp Tanrı'ğa yalavaçları'ğa (İKT 26/92b1=4:136)

BİTİ-

“Yazmak, takdir etmek, nasip etmek” (Ata, 2013: 280).

Bitigil bizke bu dünyâ içinde eğgülik (İKT 28/32a3=7:156).

BİTİG

1. “(Kutsal) kitap, Kur’an-ı Kerim, İslam Dininin kutsal kitabı’dır.”

“Kur’ân-ı Kerîm ‘Allah kelâmı’ olarak tanımlanır. Kelâm anlamlı sözü ifade ettiği için bir muhataba yönelik olmayı (hitap) içermektedir. Yönelik olma bizzat Allah tarafından ‘hüden’ ve ‘beyyinât’ kelimeleriyle açıklanmıştır (el-Bakara 2/185). Kur’an’ın muhtevası bu yönelmişlikle irtibatlı olarak muhtelif şekillerde tasnif edilmekle birlikte ana hatlarıyla ‘haber’ ve ‘inşâ’ kısımlarına ayrılmaktadır. Haber esas itibariyle bizzat Allah’ın isimleri ve sıfatları, âhîret ahvâli, kıssalar ve kevnî olanın beyanı olarak gerçekleşirken hidayet daha çok neyin nasıl yapılması gerektiğini, yani olması gerekeni ifade etmektedir.

Bu çerçevede Kur'an'da 'her şey'in bilgisi bulunmaktadır (el-En'âm 6/38; en-Nahl 16/89). Buradaki 'her şey' cüz'î olanı değil esas itibarıyla küllî olanı belirtmektedir. Bu bilgi, bir yönüyle mevcudu kendi var oluşu içerisinde (meselâ herhangi bir nesneyi veya insanı fizikî özellikleri açısından değil mahlûk olması açısından) kavramayı anlatırken diğer yönüyle insanların fiilleriyle ilgili hükümleri, yani onların neleri yapması ve nelerden uzak durması gerektiği konusunda onlara yol gösterme anlamında bir hidayeti ifade etmektedir" (İslam Ansiklopedisi, 2002, c: 26, s: 388).

İdmadımız sénde öñdin meğer erenler...aytınlar/soruñ bitig bođnıña eger bilmes erse sizler (İKT 30/51a2=16:43)

2. "Kitap hükmü" (Ata, 2013: 280).

Tağrıñıñ bitigi siziñ üze helâl kıldı.(İKT 26/2b1=4:24)

3. "Levh-i mahfuz" (Ata, 2013: 280).

"Bütün nesne ve olaylara ilişkin ilâhî ilim ve takdirin kayıtlı bulunduğu kitap. Sözlükte 'yazı yazmaya uygun yassı ve düzgün yüzey' anlamındaki levh ile 'korunmuş' mânasındaki mahfûz kelimelerinden oluşan levh-i mahfûz 'üzerine yazı yazılan, silinmekten ve değişikliğe uğramaktan korunmuş düzgün satıh' demektir. Levh-i mahfûz terkiibi, Kur'an'ın çok şerefli ve değerli olduğu ve levh-i mahfûzda bulunduğu ifade edilen bir sûrede geçer (el-Burûc 85/21-22). Kur'an-ı Kerîm'de levh-i mahfûz yerine 'kitâb' (el-En'âm 6/38; Kâf 50/4), 'kitâb mübîn' (Yûnus 10/61; Sebe' 34/3), 'kitâb meknûn' (el-Vâkıa 56/78), 'kitâb mestûr' (el-İsrâ 17/58; el-Ahzâb 33/6), 'ümmü'l-kitâb' (er-Ra'd 13/39; ez-Zuhuf 43/4) terkipleri de kullanılır. Zira müfessirlere göre Kur'an'da bunlarla kastedilen şey levh-i mahfûzdur (İbnü'l-Cevzî, V, 450; VI, 189, 481; Fahreddin er-Râzî, XXIX, 237). Bu tür âyetlerin genel muhtevâsından anlaşıldığı üzere kâinatta meydana gelecek bütün varlık ve olaylar bu kitapta yazılmıştır. Gökte ve yerde küçük büyük ne varsa, insanların ecelleri, fertlerin ve milletlerin başına gelecek musibetlerin tamamı Allah'ın ilminde yer almış ve levh-i mahfûz denilen bir kütüğe kaydedilmiştir" (İslam Ansiklopedisi, 2003, c: 27, s: 151).

Uzun ömr bérilmiş eksütülmez anıñ ömrindin meger bitig içre (İKT 33/71b3=35:11).

BİTİL-

"Yazılmak, farz kılınmak, takdir edilmek" (Ata, 2013: 281).

Eger bolsa erdiñiz éwleriñiz içinde çıķatılar ol kişiler kim bitildi olar üze öldürmek yatǵu yerleriñe (İKT 25/19a3=3:154)

• **Bitilmiş**

"Kitap (Zabur)" (Ata, 2013: 281).

"Kur'an'da Hz. Dâvûd'a indirilen kutsal kitaba verilen ad. Müslüman âlimlere göre zebûr kelimesinin kökeni 'yazmak' anlamındaki zebr masdarıdır (Lisânü'l-Arab, 'zbr' md.; Tâcü'l-arûs, 'zbr' md.; Taberî, VII, 687; Fahreddin er-Râzî, XI, 109). Zebr 'akıl, düşünce; yazı, taşa naksetme' gibi mânalara gelmekte; zibr (çoğulu zübûr) ve zebûr ise (çoğulu zübür) 'yazılı metin, kitap' anlamı taşımaktadır" (İslam Ansiklopedisi, 2013, c: 44, s: 171).

Belgülglerini bitilmişlerini indürdümüz seniñ tapa yād kılǵu (İKT 30 / 61b1 = 16:44).

BOD(U)N

“Ümmet” anlamındadır (Ata, 2013: 287).

“Bir peygamberin tebliğ ettiği dine inanan veya o dine muhatap olanların meydana getirdiği topluluk anlamında terim. Sözlükte ‘yönelmek, kastetmek; öne geçmek, imam olmak’ mânalarındaki emm kökünden türeyen ümmet kelimesi ‘kendilerine peygamber gönderilmiş topluluk, kavim, her kabileden bir grup insan, her canlı cinsi, bütün iyilikleri şahsında toplamış kişi veya kendisine uyulan önder’ gibi anlamlara gelir (Lisânü’l-‘Arab, ‘emm’ md.; Kâmus Tercümesi, IV, 175-176). Râgıb el-İsfahânî ümmeti ‘aynı dine inanma, aynı zamanda yaşama veya aynı mekânda bulunma gibi önemli bir unsurda toplanan gruplar’ diye açıklamıştır” (el-Müfredât, ‘emm’ md.), (İslam Ansiklopedisi, 2012, c: 42, s: 308-309).

Uğğıl İbrahîm boğnuğa köni, ermedi ortak katığlılardın (İKT 30/98a1=16:123).

BODİ

Terim << Skr. *bodhi* “aydınlanma” anlamındadır (Uçar, 2009: 550).

bodi yorıkta yorımakım yme ançulayu (AYU 382 /V. 19^b/ 09)

BODİS(A)T(A)V

Terim < Soğ. *pwtystβ* < Skr. *Bodhisattva* “buddha olmak üzere seçilmiş, ermiş kişi, Buda adayı” anlamındadır (Çetin, 2012: 226).

“Burkancılıkta, Burkan’dan sonra en yüksek varlık Bodhisattva ‘dır. Daha sonraları Uygurların da kabul edecekleri Burkancılığın Mahayana mezhebinde büyük din adamlarına, dine hizmet eden hükümdarlara ve beylere verilen unvanlar arasına girmiştir” (Günay & Güngör, 2009-173).

bodis(a)t(a)vka ağır ayag kıltılar anı körü (AYU 393 /V. 25^a/15).

Intın sansız üküś bodis(a)t(a)vlar birlä (AYA 421/5). “Sayısız budalar ile”

Bodis(a)t(a)v ol kamağ kuvrag arasınta (AYÇ VII 5a/467/9).

BOĞUZLAĞU

“Kurban” anlamındadır (Ata, 2013: 287).

“İbadet amacıyla hayvan kesimi ve bu maksatla kesilen hayvan. Arapça’da gerek maddî gerekse mânevî her türlü yakınlığı ve yakın olmayı kuşatacak bir anlam yelpazesine sahip olan kurbân kelimesi dinî terminolojide kendisiyle Allah’a yaklaşılacak şeyi, özel olarak da Allah’a yakınlık sağlamak, yani ibadet (kurbet) amacıyla belli vakitte belirli cinsten hayvanları kesmeyi ve bu amaçla kesilen hayvanı ifade eder” (İslam Ansiklopedisi, 2002, c: 26, s: 433-440).

“İslâm Öncesi Dinlerde Kurban. Kurban tapınılan tabiat üstü varlık veya varlıklara yaklaşma, şükran duygularını ifade etme, bir şey isteme ya da günahlara kefâret olması gibi niyetlerle sunulan varlık ve nesnelere. Tabiat üstü bir güce sunulan nesnelere genel anlamda takdime adı verilirken kurban kelimesi özellikle öldürme veya boğazlama yoluyla sunulanlar için kullanılmaktadır. Kurban olayında esas unsur, sunulan hediye kabul etme durumunda olan tabiat üstü gücün veya kendisine böyle bir güç atfedilmiş olan varlığın bulunmasıdır. Kurban sunan kişi bu şekilde tabiat üstü güçle ilişkiye girmeyi veya daha önce girmiş olduğu ilişki-yi sürdürmeyi amaçlar” (İslam Ansiklopedisi, 2002, c: 26, s: 433-440).

“Önceki din ve kültürlerde farklı şekil ve amaçlarla da olsa varlığını sürdüren ve Câhiliye toplumunun dinî hayatında önemli bir yeri olan kurban âdeti İslâm dininde cinayet, şirk, israf, hayvana eziyet ve çevre kirliliği gibi olumsuz unsurlardan temizlenerek taabbüdî, malî ve sosyal nitelikleri bir arada bulunduran bir ibadet halini almıştır” (İslam Ansiklopedisi, 2002, c: 26, s: 433-440).

“İslâm döneminde Câhiliye Arapları’nın kurban âdeti tevhid inancına aykırı öğelerden temizlenerek Hz. İbrâhim’in sünnetine uygun biçimde ihya edilmiş ve sosyal işlevler de yüklenerek zenginleştirilmiştir” (İslam Ansiklopedisi, 2002, c: 26, s: 433-440).

Yuluğ bérdimiz anar uluğ boğuzlağı (İKT 34/31b3= 37: 107)

BOL -

“Olmak, yaratılmak, vücuda gelmek” (User, 2010: 406)

T(ä)ñri t(ä)g: t(ä)ñridä: bolm(i)ş: türk: bilgä: k(a)g(a)n: bödkä ol(u)rt(u)m (KT G 1; BK K 1).

“Olmak, bulunmak” (Ata, 2013: 289).

Tañrınıñ fañlı bolmasa siziñ üze ... (İKT 26/50b3=4:83)

BOŞGUT

“Öğreti, öğüt” (Çetin, 2012: 226) anlamındadır .

Boşgutu burkanlarınñ kızlençü (AYÇ VII 2a/461/17)

BORĖU

Sur, kıyamette üflencek boru (Ata, 2013: 289).

“Kıyametin kopmasını ve insanların yeniden dirilmesini ifade eden bir Kur’an terimi. Herkesin ölümüyle birlikte kıyametin koptuğu kabul edilir. Ancak İslâmiyet’in üç esas halinde özetlenmiş iman konularının üçüncüsü olan âhiret hayatı gerçek anlamda kıyametin kopmasıyla başlar. On âyette tekrarlanan sūra üflenişin ilki asıl kıyameti başlatan kozmik olayı ifade etmektedir. İkinci üfleniş ise bütün insanların ve Allah’ın murat ettiği diğer canlıların yeniden dirilip huzur-ı ilâhiye çıkmalarını hazırlar” (İslam Ansiklopedisi, 1994,c 37 s. 533-534).

ürülgey borāu içinde ançada olar gürlardın idileri tapa éwerler (İKT 34/11b1=36:51)

BOYNAĞU

“Zorba, cebredici, isyankār” anlamındadır (Ata, 2013: 292).

Ol erdi boynağı, ĥaddin keçgenler (İKT 36/82a2=44:31)

- **Boynağı boynın sığan**

Esmâ-i hüsnadan: “kahnār” anlamındadır (Ata, 2013: 292).

“Allah’ın isimlerinden (esmâ-i hüsnâ) biri. Sözlükte ‘yenmek, üstün gelmek, zor kullanarak istediğini yapmak’ anlamındaki kahr kökünden mübâlağa ifade eden bir sıfat olup ‘yenilmeyen, yegâne kudret ve tasarruf sahibi’ demektir. Dilciler ve âlimlerin hemen hepsi kahr kavramının temel mânasını ‘boyun eğdirip üstün gelmek’ (tezlîl ve galebe) olarak belirlemişlerdir. Fahreddin er-Râzî, bu kavrama ‘zor kullanmak ve mecrasından çıkarmak suretiyle bir şeye boyun eğdirmek’ anlamını verdikten sonra bunun zât-ı ilâhiyyeye nisbet edildiği takdirde iki şekilde düşünülebileceğini söylemiştir: Başkasını ilâhî iradenin dışında iş yapmaktan alıkoymak ve kendi iradesince hareket etmekten kişiyi men etmek (Levâmi’u’l-beyyinât: 229)” (İslam Ansiklopedisi, 2001, c: 24, s: 169-170).

ol erk kün ol Tañrıka kim bir turur boynağularınıñ boynın sığan turur. (İKT 35/31b2=40:16)

BOYNAĞULUK

“Şeytana, puta tapma (azgınlık aşırılık)” anlamındadır (Ata, 2013: 292).
Bitiñler Tañrıka sıñardın turuñlar boynağuluğdın (İKT 30/47a1=16:36).

BOY(U)N

“Boyun” (Ata, 2013: 293)

- **Boyun bér-**

“İtaat etmek, teslim olmak, boyun eğmek, müslüman olmak” (Ata, 2013: 293)

Tükel kılr irincini sizlerniñ üze, balāay kim sizler boyun bergey sizler (İKT 30/74b2=16:81)

- **Boyun bérigli**

1. “Müslüman” anlamındadır (Ata, 2013: 293).

“İman genellikle ‘Allah’tan alıp din adına tebliğ ettiği kesinlik kazanan hususlarda peygamberleri tasdik etmek ve onlara inanmak’ diye tanımlanır. Bu inanca sahip bulunan kimseye mü’min, inancının gereğini tam bir teslimiyetle yerine getiren kişiye de müslim denir. Ayrıca Türkçe’de müslim kelimesinin Farsça kurala göre çoğulu olan müslüman da (müslimân) bu anlamda kullanılmaktadır” (İslam Ansiklopedisi, 2000, c: 22, s: 212-214).

Sewerler anlar kim tandılar eger boyun bérigliler erse. (İKT 30/19b2=15:2)

2. “Boyun eğen, tâbi olan, emir altına giren” (Ata, 2013: 293)

uđu barıǵlı kıldı sizlerke tünni kündüzni, künni aynı yılduzlarını, boyun bérigliler ol anıñ yarlıǵı birle. (İKT 30/35b1=16:12)

- **Boyun bérmiş eren**

“Müslüman erkek” (Ata, 2013: 294)

boyun bérmiş erenler, boyun bérmiş künçuyar (İKT 33/3b2=33:35)

- **Boyun bérmiş künçuy**

“Müslüman kadın” (Ata, 2013: 294)

boyun bérmiş erenler, boyun bérmiş künçuyar (İKT 33/3b2=33:35)

- **Boyun su-**

“İtaat etmek, boyun eğmek, teslim olmak (islamiyeti) kabul etmek” anlamındadır (Ata, 2013: 294).

Aydılar küfr kelimesini tandılar boyun sumuşlarında kidin (İKT 29/5362=9:74)

- **Boyun suğan**

“İtaatkar” anlamında kullanılmıştır (Ata, 2013: 295).

Edgü urağutlar, boyun suğanlar, küdeşgenler gaybқа (İKT 26/11b1=4:34).

Diğer anlamı “kendi rızası ile bağışta bulunan, sadaka veren, hayırsever”

“Gönüllü olarak veya dinî bir vecibeyi yerine getirmek üzere ihtiyaç sahiplerine yapılan maddî yardım” (İslam Ansiklopedisi, 2008, c: 35: 383).

Anlar kim füsûslanurlar boyun suğanlarını (İKT 29/56a3=9:79).

- **Boyun suğan... künçuy**

“Müslüman kadın” anlamında kullanılan terim (Ata, 2013: 295).

Yağşı sizdin boyun suğanlar, bitgenler, namâz kılğanlar... yüzi açuk künçuyalar hem kızlar. (İKT 38/91b3=66:5)

- **Boyun suğlı**

“Müslüman, inanan” anlamında kullanılan terim (Ata, 2013: 295).

Anlar kim taptılar biziñ niş[ân]larımızka, boldılar boyun suğlılar. (İKT 36/66a1=43:69).

“Boyun eğen” (Ata, 2013: 295).

Kendü olar bu kün boyun suğlılar tururlar. (İKT 34/22b1=37:26).

- **Boyun sumak**

“Boyun eğme, taat” anlamında kullanılmıştır (Ata, 2013: 295).

“Meşrû emir ve isteklere uyma anlamında bir terim. Sözlükte ‘baş eğmek, emredileni yerine getirmek, söz dinlemek’ anlamındaki tav kökünden türemiş olup aynı mânâyı taşır. Aslında masdar ismi olan tâat de itâat gibi kullanılır (Kâmus Tercümesi, ‘tv^{ca}’ md.). Kur’an’da peygambere itaat genellikle Allah’a itaat emrinin hemen arkasından gelmektedir. Bir yerde Allah’a ve Resulü’ne itaat emrinin ardından peygambere itaatin zorunluluğu ayrıca belirtilmiştir (en-Nûr 24/54). Allah’a itaatin gerçeklik kazanması, O’nun buyruklarını insanlara açıklayan ve bunlara uymanın örneklerini kendi yaşantılarıyla gösteren peygamberler vasıtasıyla mümkün olacağından bazı âyetlerde peygambere itaatle Allah’a itaat özdeş kılınmıştır (Âl-i İmrân 3/31; en-Nisâ 4/80). Kur’ân-ı Kerîm, peygamberlerin kendilerine itaat edilmesi için gönderildiğini ifade eder ve hidayetin ancak onlara uymakla gerçekleşeceğini haber verir. Peygamberlere itaatin meşruyeti onların ilâhî vahye mazhar oluşundan kaynaklanır, zira onlar da diğer insanlar gibi beşerî özellikler taşır. Peygamberler de Allah’a itaatle emrolunmuş (el-En’âm 6/14), onların da kâfir ve münâfıklara uymamaları istenmiştir (el-Ahzâb 33/1)” (İslam Ansiklopedisi, 2001, c: 23, s: 444-445).

Andın kim sen hüküm kıldın boyun susalar, boyun sumak (İKT 26/37b3=4:65).

- **Boyun sun-**

“İtaat edilmek, sözü dinlenmek” (Ata, 2013: 295).

İdmadımız yalavaçdın meğer boyun sunmak için (İKT 26/36b1=4:64).

- **Boyun sügen**

“İtaatkâr” anlamında kullanılan terim (Ata, 2013: 295).

Keliñler köñlün azu köñlüsüzün. Aydılar: keldimiz, boyun sügenler (İKT 35/78a1=41:11)

- **Boyun sümek**

“İtaat, itaat etme” anlamında kullanılmıştır (Ata, 2013: 295).

“Meşrû emir ve isteklere uyma anlamında bir terim. Sözlükte ‘baş eğmek, emredileni yerine getirmek, söz dinlemek’ anlamındaki tav’ kökünden türemiş olup aynı mânâyı taşır. Aslında masdar ismi olan tâat de itâat gibi kullanılır (Kâmus Tercümesi, ‘tv‘a’ md.). Kur’an’da peygambere itaat genellikle Allah’a itaat emrinin hemen arkasından gelmektedir. Bir yerde Allah’a ve Resulü’ne itaat emrinin ardından peygambere itaatin zorunluluğu ayrıca belirtilmiştir (en-Nûr 24/54)” (İslam Ansiklopedisi, 2001, c: 23, s: 444).

Boyun sümek hem edgü söz kerek erdi (İKT 37/17a2=47:21).

BRAMAN

Terim << *Skr. brahmāna* “Hindistan’da en üst sınıfa mensup kimse” anlamındadır (Çetin, 2012: 227).

Bramanka inçe tēp yarlıkadı.: edgü edgü sen (AYÇ VII 2a /497/9)

BU AJUN

“Bu dünya, dünya” anlamında kullanılmıştır (Ata, 2013: 297).

“İnsanın ölümden önceki hayatı, bu hayattayken ilişki kurduğu varlıklar, bunlarla ilgili eğilimleri, tutum ve davranışları için kullanılan bir tasavvuf ve ahlâk terimi. Dünya hayatı Kur’an’da genellikle âhiret hayatı ile birlikte anılmış, bazan ikisi arasında karşılaştırma yapılarak âhiret hayatının üstün olduğu belirtilmiştir. Kur’an’a göre, âhiret için amelleri engellemeyen ve aksatmayan dünya hayatı meşrû bir nimet, hatta saadettir. Nitekim müslümanların, ‘Rabbimiz! Bize dünyada da âhirette de iyilik ver’ diye dua etmeleri tavsiye edilmiş (el-Bakara 2/201; ayrıca bk. el-A‘râf 7/156; Yûnus 10/64; en-Nahl 16/122); ‘Allah dünyadaki şeylerin hepsini sizin için yarattı’ denilmiştir (el-Bakara 2/29). Birçok âyette peygamberlere ve müminlere hitap edilirken dünya ve âhiret mutluluğu birlikte vurgulanmış, bu durum Allah’ın özel bir lutfu olarak kaydedilmiştir” (İslam Ansiklopedisi, 1994, c: 10, s: 22).

Bu ajun inçrutmekî az ol, ol ajun yahşırak (İKT 26/46a1=4:77).

BU KĀFİR / OL KĀFİR

“Fir‘avn için” anlamındadır (Ata, 2013: 297).

“Kur’ân-ı Kerîm’de firavun kelimesi sadece Hz. Mûsâ dönemindeki Mısır kralını ifade etmekte olup Yûsuf devrindeki kral için ‘rab’ ve ‘melik’ kelimeleri kullanılmaktadır (Yûsuf 12/41-43, 50). Kur’an’da yetmiş dört yerde geçen Firavun Hz. Mûsâ’nın karşısında yer alan, büyüklük taslayan, böbürlenilen, ilâhlık iddiasında bulunacak kadar kendini beğenen, Mûsâ’nın tanrısına ulaşmak için kuleler yaptıracak kadar taşkınlık gösteren, halkını küçümseyip zayıfları ezen, gerçeklere sırt çeviren bir kral olarak tasvir edilmektedir. Çeşitli âyetlerin, Firavun’u fert olarak ele almaktan çok onu erkânıyla birlikte zikretmesi dikkat çekicidir. Birçok âyette Firavun’un ailesi (âl-i Fir‘avn), avenesi (mele’), kavmi ve askerleriyle (cünûd) birlikte anılması (bk. M. F. Abdûlbâkî, el-Mu‘cem, ‘fir‘avn’ md.) onun tek bir kişi olmaktan ziyade birsembol olarak takdim edildiğini göstermektedir. Mûsâ insanlık tarihinde hak, adalet ve sağ duyuyu temsil eden nübüvvet zincirinin bir halkasını oluştururken Firavun, Kârûn, Hâmân ve taraftarları bunun karşısında yer alan bir zihniyeti temsil etmektedirler. Bu anlayışın daha önceki temsilcileri Nûh, Âd, Semûd ve Lût kavimleri, Eykeliler, Res ashâbı ve Tübba‘ milletidir (bk. Âl-i İmrân 3/11; el-Enfâl 8/52-54; el-Furkân 25/38; Sâd 38/12-13; Kâf 50/12). Hz. Mûsâ’nın tebliği sadece Firavun’a değil onun etrafında bulunan kişilere de yönelik olmuştur” (İslam Ansiklopedisi, 1996, c: 13: 118-122).

Kışurdı bu kâfir boğnını. (İKT 31/60a1=20:79).

Aydı: ol kâfir: körkitmez men sizke meger anı kim körür men (İKT 35/40b1 = 40:29).

BU MEL'ÛN

1. “Sâmirî için” (Ata, 2013: 297).

“Hz. Mûsâ Tûr’a çıktığında İsrâiloğulları’nı altından yaptığı buzağıya tapmaya sevkeden kişi. Sâmirî adı, Kur’ân-ı Kerîm’de Hz. Mûsâ’nın önderliğinde İsrâiloğulları’nın Mısır’dan çıkışından sonra yaşanan olaylar anlatılırken Tâhâ sûresinde birkaç yerde geçmektedir. Allah’ın, Mûsâ’ya kavminin Sâmirî tarafından saptırıldığını haber vermesi üzerine (20/85) Mûsâ halkının yanına gelerek verdikleri sözden neden dönüp altın buzağıyı ilâh edindiklerini sormuş, onlar da bu işin sorumlusu olarak Sâmirî’yi göstermiştir (20/87-88). İlgili âyetlerde, Mûsâ Tûr’a Allah ile konuşmaya gittiğinde (el-A‘râf 7/142-143) Sâmirî’nin, İsrâiloğulları’nı Mısırlılar’dan almış oldukları ziynet eşyalarından buzağı şeklinde bir put yapmaya ve buna tapınmaya ikna ettiği belirtilmektedir” (İslam Ansiklopedisi, 2009, c: 36, s: 78-79).

kışurdu olarnı bu mel'ûn (İKT 31/62b1=20:85)

2. “Fir’avn için” (bk. “*Bu kâfir*”) (Ata, 2013: 297).

udu keldi anlarka bu mel'ûn süleri birle. (İKT 31/59b3=20:78)

BUD

Terim << *Skr. Buddha* “Buda” (Çetin, 2012: 227).

Namo bud namo d(a)rm: namo sang (AYÇ VII 1a /459/1)

BUDDA

Terim << *Skr. buddha* “Buddha” anlamındadır (Uçar, 2009: 551).

namo bud<d>aya (AYU 345 /V. 1^a/ 01).

BULĖAN-

“Yanlış yola saptırılmak” (Ata, 2013: 299).

Öldürdi olarnı Tanğrı, koydın bulganur sizler. (İKT 29/23a2=9:30)

BURĖAN [BURKAN]

Terim Eski Türkçe Budist metinlerde < Çin. *fo* + *Tk. Han* “buddha, buda” (Çetin, 2012, s. 227) anlamında kullanılan bu sözcüğün Clauson Çince’den geldiğini belirtmektedir (EDPT. s. 360). G. Doerfer de sözcüğün temel anlamının Buda olduğunu fakat zamanla Budist hatta Maniheist rahiplerin tümüne burhan dendiğini belirterek, kökenini Sanskr. *bud, > Çin. *bur > Türkçe *han* (efendi) sözcüğü ile birleşerek *burhan* biçimini aldığını belirtmektedir (TMEN, 2. 732). Kutadgu Bilig’de Buda anlamıyla yalnızca bir yerde, *Buda’nın heykeli, put* anlamıyla geçmektedir (Önler, 2009:1).

Buddha, bedeni arzuları yok edip, ilahi bilgiye ulaşan ermiştir. Uzakdoğu inançlarında peygamber, ilahi kişi ya da kurtarıcı Mesih olarak görülen Buddhaların en ünlüsü, Buddhacılık 'ın kurucusu olan Siddhartha Gautama'dır. Yeryüzüne beş yüz elli kere geldiğine inanılır. Buddha ilk kez bir Brahman yani rahip cismine bürünerek yeryüzüne gelmiştir. Kimi zaman fil, tavşan kaplumbağa vb. cisimlerle de yeryüzüne gelmiş olan Buddha, en son gelişinde Sakya Kralı' nın oğlu Sakyamuni' de cisim haline gelmiştir. Burada zamanla hatalarının azalacağını ve sonunda mükemmeliyete (nirvana) ulaşacağını savunan Hint felsefesi yatmaktadır. Müslümanların Mehdi, Hristiyanların Mesih inanışlarında olduğu gibi Hindu inancında da Buddha'nın son olarak Maitreya adıyla geleceğine inanılmaktadır (Korkmaz, 2012: 745).

Bilge t(e)ñri t(e)ñrisi burhannıñ bo (AYU 396 /V. 26^b/ 20).

Anta ötrü teñri teñrisi burkan (AYÇ VII 2b/462/14).

Ötrü tükäl bilgä t(ä)ñri t(ä)ñrisi burhan yänä tört m(a)haraaç (AYA 409/17-18),”

Sonra eksiksiz, bilge Tanrılar Tanrısı Buda, yine dört Maharaja.

Burhan, Eski Türkçe İslami Dönem metinlerinde” burkan,put, dikili taş” anlamında kullanılmıştır (Ata, 2013: 300; Arat, 2005: 1134)

O kim boğuzlansa burhanlar üze kim üleşse sizler oqlar birle (İKT 27/16b1=5:3).

Evin barkın örte sığıl burhanın, / anıñ ornı mescid cemâat kılın (KB 5486).

“Onların evini barkını yak, burkanını kır; yerine cami yap, etrafına islâm cemâati toplansın.”

BURHANLIĞ

“Budalı” anlamında kullanılmıştır (Ayazlı, 2012: 302).

Yükünür biz, burhanlıg idok tağlar (AYA 451/4). “Hürmet ederiz, budalı kutsal dağlar.”

BÜSTÂN (Far.)

“Cennet” anlamındadır (Ata, 2013: 300).

Mü'min urağutlarka büstânlar kim akar astınıda arıklar (İKT 29/52a1=9:72).

BUŞİ

Terim < Çin. *bu shi* “sadaka” anlamındadır (Çetin, 2012: 228).

Yme buşi idisi süzük köñüllüg ratnav(a)çir ıkañ ısmān (AYU 403/V.30^a/ 21)

Çığayka buşi berzün; arturup (AYA 443/5).Sadaka versin. Çogaltıp

Burkanlarka buşı bërser: yana san- (AYÇ VII 3b /464/15)

BUT (Far.) / TAĞRIDA AÇIN BUT

“Put” anlamındadır (Ata, 2013: 301).

“Türkçe’ye put şeklinde geçen ve aslı Buddha ismine dayanan Farsça but kelimesi ‘bilinçli ve canlı olduğuna inanılan sûret veya heykel, tamamen veya kısmen bir dinî yapı içinde kurumlaşmış ibadet konusu haline getirilmiş maddî obje, Allah’tan başka ilâh edinilen nesne’ diye tanımlanır. Batı dillerinde putun karşılığı olarak kullanılan idol ‘görünüş, şekil’ anlamında eidos kelimesinden türetilen eidolondan gelir. Eidolon, ‘hayalet, belirsiz şekil, bir ayna veya suya yansıtılan sûret’ gibi farklı mânalara sahiptir; aynı zamanda ‘insan zihninde oluşturulan sûret’ anlamına da gelir. İslâm’ın doğuşuna tekaddüm eden Câhiliye dönemiyle İslâm’ın zuhuru sırasındaki müşrik Araplar’ın dinleri hakkında ayrıntılı bilgilerin yer aldığı Kur’ân-ı Kerîm’de putu veya putları ifade etmek üzere es-nâm, ensâb, evsân, cibt, timsâl (temâsîl), ünsâ (inâs) ve tâğüt gibi kelimeler kullanılmıştır. Bunların ilk üçü çoğul olup tekileri sanem, nusb ve vesendir. Sanem Sâmi dillerindeki salm kökünden türemiş olup sözlükte ‘Allah’ın dışında ilâh edinilen şey’ demektir” (İslam Ansiklopedisi, yıl: 2007, c: 34, s: 364-365).

Keldiler boğun üze ulağu térilmişler butlar üze. (İKT 28/18b2=7:138).

Açığlı toduğlıka kılma tapuğ, / negüke kılur sen tapuğka butuğ (KB 3753).

“Kendisinde acıkma ve doyma vasıfları bulunan bir kimseye kulluk etme; kulluk için neye bir put ararsın.”

Biterler Tanrıda açın butlarğa, yekke (İKT 26/24b3=4:51).

BUYAN

Terim << Skr. *punya* “iyi davranış sevap, iyilik, erdem” (Çetin, 2012: 228; AYAZLI, 2012: 302) anlamında kullanılmıştır. DLT ve KB’de *muyan* ve *muyanlığ* biçimlerinde kullanılmıştır (Önler, 2009:1). (bk. Muyan, Muyanlık)

“Ar. Sevab olan terim, Altay inancında Göktanrı’ya ya da Ülgen’e hizmet etme ve O’nun istekleri doğrusunda hareket etme ve bu davranışlar karşısında Tanrı tarafından verileceğine inanılan ödül” (Korkmaz E., 2003: 133).

Ulug törlüg buyan edgü kılınç kazgantıñızlar (AYU 398 /V. 27b/ 11).

Buyan edgü kılınçta utar yëgedür (AYÇ VII 3b /464/23).

Biziñä buyan ävirmis k(ä)rgäk (AYA 443/21). “Bizi sevaba yönlendirmiş (olsa) gerek”

BUYAN ÄDGÜ KILINÇ

“Sevap” anlamındaki terim ikileme olarak kullanılmıştır (Ayazlı, 2012: 284). Eski Türkçe Budist metinlerden *Altun Yaruk*da şu şekilde tanımlanmıştır:

küyü küzätü tutmıs buyan ädgü kılınç (AYA 405/14)” Gözetip, koruyarak islediginiz sevaplar”

BUYANLIĞ

Terim < Skr. *punya* “sevaplı, erdemli, iyi davranışlı” anlamındadır (Ayazlı, 2012: 302).

Tavarlıg biliglig edremlig kuthug buyanlıg (AYU 360 /V. 8^b/23).

Buyanlıg uluğ bääük yügmäkig yügär (AYA 421/19)” sevaplı büyük yığını toplarım.”

BUYRUK

“Buyruk, emir” anlamındadır (Ata, 2013: 301).

“Bir işin yapılmasının istendiğini ifade eden söz anlamında fıkıh usulü terimi. Emir (emr) kelimesinin sözlükteki iki farklı anlamından biri ‘hal, durum, iş, olay, konum’dur. Bu anlama gelen emrin (çoğulu umur) geniş bir kullanım alanı mevcut olup Kur’an-ı Kerim’de yer aldığı 150’den fazla âyette de (bk. M. F. Abdülbâki, el-Mu’cem, ‘emr’ md.) genellikle bu mânayı ifade etmektedir. İkinci anlamı ise nehyin zıddı olarak ‘bir işin yapılmasını istemek’tir (çoğulu evâmir). Kelime bu anlamda da Kur’an’da geçmektedir (el-A‘râf 7/77, 150; ez-Zâriyât 51/44; et-Talâk 65/8)” (İslam Ansiklopedisi, 1995, c: 11, s: 119-121).

Köz tutunlar ançaka tegi keldürğinçe Tanrı öz buyruğını (İKT 29/18b1=9:24)

BUYRUL-

“Buyrulmak” (Ata, 2013: 301).

- **Buyrulmuş**

“farz” (Ata, 2013: 301).

Béring olarka terlerini, buyrulmuş (İKT 26/3a3=4:24).

BUYUR-

“Buyurmak, emretmek” (Ata, 2013: 301).

Her-âyine Tanrı buyrur dād bérnek, edgülikin bérnek yoğunluk idisinge (İKT 30/79a1=16:90)

Buyırdı maňgar namâzını hem zekâtını tirig ber ergençe (İKT 31/12b3=19:31).

BÜGÜ

“Hikmet, bilgelik; büyü, doğa üstü güç” anlamında kullanılmıştır (Ayazlı, 2012: 302).

“Tabiat üstü güçler yardımıyla tabiatı etkileyerek olağan üstü sonuçlar elde etme esasına dayanan faaliyetler için kullanılan bir terim. Eski Türk dilinde büyü bügi, bügü şeklinde yazılmakta ve ‘sihirbaz, din adamı’ anlamına gelmekteydi. Daha sonra ‘akıllı’ anlamını kazanan kelime bilge ile anlamdaş olmuş gözükmetedir (bk. Dîvânü lugâti’t-Türk Tercümesi, I, 428; III, 228). Eski Çin’de ise büyü taoizmle özdeşleşmişti. Konfüçyüsçülük genelde büyüye karşı çıkınca eski büyücülerin işlerini taoist veya Budist rahipler sürdürdüler. Çin’de büyü insanı hayatta ve ölüm ötesinde güçlendirmeyi ve böylece ruhları hatta

tanrıları bile kontrol altına almayı gaye edinmişti. Bu yüzden büyü hayatı sarmış, halk dinini istilâ etmiş, halk kültürü büyüsel temalar ve ruhlarla ilgili alışılmışın üstündeki maceralarla dolup taşmıştı. Türkler’de. Çeşitli Türk kavimlerinde büyü, kehanet, falcılık, cincilik vardı. Şaman Türkler’de kam kelimesiyle ifade edilirdi. Kam ruhlar, tanrılar ve cinlerle ilişki kurabildiğine inanılan kimse idi. O afsun (arvas) ve büyü yapar, afsunlu sözler söyler, kâhinlik (ırk) yoluyla insanın içinden geçenleri bilir, gaipten haber verir, cin çarpmasını ve hastalıkları tedavi ederdi; anlaşılmayan afsunlu sözler söyler, üfürür, davul döver, kendinden geçerek görünmeyen varlıklarla ilişkiye girerdi. Kam ve üfürükçüye (afsuncu, arbağcı) ürüng denilen bir ücret verilirdi” (İslam Ansiklopedisi, 1992, c: 6: 501-506).

b(â)lgülâriğ körüp, ötrü büğü biliglâri (AYA 427/19)” isaretleri görüp sonra doga üstü güçleri ile”

BÜKE

“Ejderha, büyük yılan” (Arat, 2005: 1135) anlamındaki terim Eski Türkçe İslami Dönem metinlerinden *Kutadgu Bilig*’de şu şekilde tanımlanmıştır:

Tüşün ol bu dünyâ keligli keçer,/ yegen yel büke teg yer erken açar (KB 1202)”

Bu dünya bir konak yeridir, gelen geçer; o her şeyi yiyen büyük bir ejderha gibi, yedikçe acıkır.”

BÜT-

“İnanmak” (bk. Bit-) (Ata, 2013: 302).

Andağ ermez kim anlar bütmezler âhîretka (İKT 33/32a3=34:8).

• **Bütügli**

“İnanan, iman eden” (Ata, 2013: 302).

Neni kim keldürse sen anı bizke nişândın... ermez miz saña bütügliler (İKT 28/14b3=7:132)

BÜTÜL –

“İnanılmak, tamamlanmak, olgunlaşmak” (Arat, 2005: 1135)

Sınamış bütülmüş kişig tut katıg,/ saña teggey andın tümen miñ tatıg (KB 1300)”
Tecrübe edilmiş ve güvenilir insana iyice yapış; böyle insandan sen zevk duyarsın.”

BÜTÜN İŞLİĞ

Hüküm ve hikmet sahibi, esma-i hüsnadan: “hakîm” (Ata, 2013: 302).

“Allah’ın isimlerinden (esma-i hüsnâ) biri. Sözlükte ‘iyileştirmek amacıyla menetmek, düzeltmek, hükmetmek’ anlamına gelen hükm masdarından sıfat olup ‘hüküm ve hikmet sahibi’ demektir. Kelime Allah’a nisbet edilince ‘bütün sözleri ve fiilleri adalete, ilme ve teenniye (hilm) uygun olan’ mânasını kazanır (Halîl b. Ahmed, III, 66-67). Âlimler, zât-ı ilâhiyyeye nisbet edilen hikmette ilim ve amelde yani fiilde erginliğin doruk noktasında bulunmayı temel anlam olarak kabul etmişlerdir. Buna göre hakîmin bir

mânası ‘bütün nesnelere ve olayları en üstün ilimle bilen’, diğeri de ‘bütün tabiat nesnelere âhenkli, sağlam ve sanatkârane yaratıp sürdüren’ şeklinde ifade edilebilir” (İslam Ansiklopedisi, 1997, c: 15, s: 181-182).

Şükr âhiret içre ol bütün işlig bilgen. (İKT 33/28b1=34:1)

BÜTÜN SÖZ

“Hikmet” anlamındadır (Ata, 2013: 303).

“Din ve felsefe alanında kullanılan geniş kapsamlı bir terim. Klasik sözlüklerde hikmet kelimesinin (çoğulu hikem) ‘yargıda bulunmak’ anlamındaki hüküm masdarından isim olduğu belirtilir; ayrıca ‘engellemek, alıkoymak, gemlemek; sağlam olmak’ mânalarına gelen ihkâm masdarlarıyla anlam ilişkisi kurulur. İbn Manzûr, hikmetin özellikle Allah’a nisbeti halinde ‘en değerli varlıkları en üstün bilgiyle bilmek’ mânasına geldiğini belirtir. Hikmet ve hüküm kelimeleri ‘bilmek’ (ilim) ve ‘anlamak’ (fıkıh) mânalarında eş anlamlı olur” (İslam Ansiklopedisi, 1998, c: 17, s: 503-519).

ol kim okınur ewleriñiz içre Tañrıñ nişānları yime bütün söz (İKT 33/3b1=33:34).

BÜTÜNLÜK

Terim “yemin, and, söz” anlamındadır (bk. “*Ahd*”) (Ata, 2013: 303).

kaçan [bérdi]ler erse bütünlüklerini aydı Tañrı anıñ üze (İKT 30/2a3=12:66)

BÜTÜNLÜKİN [BÜTÜNLÜKÜN]

“Şüphesiz, elbette, kesin olarak, andolsun ki!” (Ata, 2013: 303).

Bütünlükün anlar kim amurturlar ünlerin Tañrıñ yalawaçı katında (İKT 37/55a1=49:3).

korquñ Tañrıdın kim bütünlükün Tañrı eşitgen bilgen érür (İKT 37/53b3=49:1)

CĀDŪ (Far.)

1. “Sihirbaz, büyücü” (Ata, 2013: 305).

Aydılar: iki cādūlar, belgürdiler hem aydılar. (İKT 33/32a3=28:48)

2. “Sihir, büyü” (bk. “*Cāduluk, büyü*”) (Ata, 2013: 305).

Ayurlar: ermez bu meğer cādū belgülig (İKT 34/20a1=37:15).

CĀDULUĞ (Far. T.)

“Sihir” anlamındadır (Ata, 2013: 305).

“Kur’ân-ı Kerîm’de sihir ve türevleri terim anlamıyla altmış yerde geçmekte, bunların kırktan fazlası Hz. Mûsâ, Hârûn ve Hz. Muhammed’le ilgili âyetlerde yer almaktadır. Ayrıca Hz. Sâlih, Şuayb ve İsâ’nın muhataplarıncı büyücü veya büyülenmiş diye nitelendirildiğini belirten âyetlerde sihirle ilgili kelimeler kullanılmış, bu iddiaların iftiradan ibaret olduğu, inkârcıların eskiden beri peygamberler hakkında böyle sözler söyledikleri bildirilmiştir (M. F. Abdülbâkî, el-Mu’cem, ‘şhr’ md.)” (İslam Ansiklopedisi, 2009, c: 37: 170-172).

cāduluḡ kıldılar boḡun közleriñe, ḡorḡıttılar olarnı, keldürdiler uluḡ cāduluḡnı
(İKT 28/8a2=7:116).

- **Cāduluḡ kı-**

“Sihir göstermek, büyülemek” (Ata, 2013: 305).

Keldürse sen anı bizke cāduluḡ kıлмаḡ üçün... ermez-miz biz saḡa bütüḡliler (İKT
28/14b3=7:132)

Cāhiliyyet (Ar.)

“Cahiliyet dönemi” anlamındadır (Ata, 2013: 305).

“Özel olarak Araplar’ın İslâm’dan önceki dinî ve sosyal hayat telakkilerini, genel olarak da kişilerin ve toplumların günah ve isyanlarını ifade eden bir terim. Cehl kökünden türetilmiş olup eski sözlüklerde bu kelimeye ilmin zıddı olarak genellikle ‘bilgisizlik’ anlamı verilir (Cevherî, es-Sihâh, ‘chl’ md.; Lisânü’l-Arab, ‘chl’ md.; Tâcü’l-arûs, ‘chl’ md.). Râḡıb el-İsfahânî cehlin üç değişik anlamından söz ederek ‘nefsin bilgidен yoksun olması’ şeklindeki ilk anlamın kelimenin asıl mânası olduğunu ifade eder. Diğer iki anlamı ise ‘bir konuda doğru olanın tersine inanma’ ve ‘bir konuda yapılması gerekenin tersini yapma’dır (el-Müfredât, ‘chl’ md.). İslâmî dönemde ortaya çıkmış bir terim olan cāhiliye, gerek Kur’ân-ı Kerîm’de gerekse hadislerde Araplar’ın İslâm’ dan önceki inanç, tutum ve davranışlarını İslâmî devirdekinden ayırt etmek için kullanılmıştır. Bu sebeple genellikle Araplar’ın İslâm’dan önceki dönemine ‘Cāhiliye’ veya ‘Cāhiliye çaḡı’ (asrû’l-cāhiliyye) denilmektedir” (İslam Ansiklopedisi, 1993, c: 7: 17-19).

Cāhiliyyet hükmini mü tileyürler kim ol körküḡrek Taḡrıdın (İKT 27/55b3=5:50).

Cān (Far)

“Can, ruh, gönül” anlamındadır (Ata, 2013: 305).

“İnsanın hayatietini sağlayan, idrak edici ve bilici unsuru. Sözlükte ‘gitmek, geçmek; (hava) rüzgârlı olmak; (bir şey) geniş ve ferahlık verici olmak’ mânalarındaki revh kökünden isim olan rûh kelimesi terim olarak genellikle ‘canlılarda hayatı sağlayan unsur’ şeklinde tanımlanmaktadır. Ruh, bir anlamda kendisinin bir cüzünü teşkil eden ve devamlılığını sağlayan ‘nefes’ mânasına da gelir. İnsan ruhu denilince canlılık, bilinç, akıl, idrak, irade gibi niteliklere sahip bir özden söz edilmiş olur” (İslam Ansiklopedisi, 2008, c: 35: 187-192).

“Diğer Dinlerde, geçmişten günümüze kadar genellikle ölümden sonra hayatın devam ettiğine, insanda maddî varlığından bağımsız bir cevherin mevcudiyetine inanılmış ve bu cevher ruh veya can olarak adlandırılmıştır. Kadîm dinî geleneklerde ölüm sırasında ruhun nefes yoluyla ağızdan çıktığı düşünülmüş, nefesle ilişkisi açısından ruh ‘nefes ruhu’ diye adlandırılmıştır. Ayrıca ‘beden ruhu’ ve ‘gölge ruhu’ inancına da rastlanmaktadır. İnsanı rüyasında belli bir süre için terkedene ruh gölge ruhu olup beden ruhunun aksine insanın ölümüyle yok olmayacağına inanılmıştır. Rüyada yahut vecd halinde bedeni terkedene ve bilincin kaynağı olarak kabul edilen ruha ‘serbest ruh’ denilmiştir. Genellikle beden ve ruhun birbirinden ayrı olduğu, ruhun bedende sadece geçici bir süre ikamet ettiği düşünülmüş, tanrısal bir özden gelen ve sürekli biçimde kendi uygun alanına tekrar dönmeye çalışmakla yükümlü olan ruhun bedende mahpus olduğuna inanılmıştır” (İslam Ansiklopedisi, 2008, c: 35: 187-192).

ḡaçan kim tüp tüz kılsa-miz anı, ürse men anıḡ içinde men yaratmış cāndın (İKT
30/22a1=15:29).

Eḡitḡil negü ter biliglig kiḡi,/ biliglig sözi çın sevüḡ cān tuḡı (KB 0336). “Dinle, bilgili adam ne der: bilgili sözü, gerçekten, sevgili can gibidir.”

- **Cān kir-**

“Can almak, öldürmek” (Ata, 2013: 306).

Anlar kim cānları kirürler feriştelər küç kılığular özleringe. (İKT 30/41a3=16:28)

Arığ cān ya'nì Cibril (İKT 30/86b1=16:102)

- **Cān al -**

“Can almak, bir canlının ruhunu kabz etmek” (Ata, 2013: 305).

Anlar kim cānları alırlar feriştelər arığlar (İKT 30/43b3=16:32).

CĀVIDĀNE (Far.)

“Ebedi kalıcı, sonsuza kadar kalan” anlamındadır (Ata, 2013: 306).

“Sonsuz zaman, zihnen son bulması düşünilemeyen süre, varlığın gelecekte sonsuzca devam etmesi anlamında felsefe ve kelâm terimi. Sözlükte dehr* ile eş anlamlı olarak ‘mutlak zaman’ mânasına gelir (bk. Lisânü'l-^oArab, ‘ebd’ md.). Dil âlimleri, ebedle ‘zaman’ arasında fark bulunduğunu, zamanın parçalanabilir olmasına karşılık ebedin bölünemez bir süreklilik anlamı taşıdığını belirtmişlerdir. Ebed bölünemez olduğuna göre sona ermeyecektir. Bundan dolayı varlığı zorunlu (vâcibü'l-vücûd) olan Allah’ın mevcudiyetinin sürekliliği, filozoflar ve mutasavvıflar tarafından çoğunlukla ebed veya ebediyet, kelâmcılar tarafından da beka terimleriyle ifade edilmiştir. Öte yandan ezel ve ebed kelimeleri Allah hakkında kullanıldığında aynı mânayı ifade eder; zira her ikisi de esas itibariyle varlığın zaman üstü oluşunu, sonsuzluk ve devamlılığını gösterir. Ancak zihnen bunu kavramak güç olduğundan şimdiki zaman ayırt edici bir nokta farzedilerek geçmiş ve gelecek denilen iki itibarî boyut düşünülmüş, bunlardan geçmişe ait olan sonsuzluğa ezel, geleceğe ait olana da ebed denilmiştir. İslâmî literatürde sonsuz zaman anlamında sermed kelimesiyle birlikte ebedü'l-âbâd, ebedü'l-âbidîn, ebedü'l-ebed, ebedü'l-ebîd gibi sonsuzluğu pekiştirici terkipler de kullanılmıştır. Ebedî ve bâkî yerine lâ yezâl tabirinin kullanıldığı da görülür” (İslam Ansiklopedisi, 1994, c: 10: 72-73).

Anğar tamuğ atı, cāvidāne anıñ içinde (İKT 29/45a2=9:63).

CEBRE'İL ÜNİ

“Cebrail’in çağırışı, çığlık, haykırış, korkutucu ses” (Ata, 2013: 306).

Ermez meger cebre'ıl üni bir yolu, ançada olar oçmiş erdiler (İKT 34/2b2=36:29).

ÇELLE (Ar.)

“Celil, aziz olan” anlamındadır (Arat, 2005: 1136).

“Allah Teâlâ hakkında kullanılan bir saygı ifadesi. ‘Büyüklik, ululuk, yücelik’ mânasındaki celâl ile aynı kökten türeyen ve ‘büyük ve yüce oldu’ anlamına gelen celle fiilinden oluşmuş bir tabirdir. Allah lafzı ve Allah’ın isimlerinden biriyle zikredildiği yerde ‘azameti yüce ve ulu olan’ anlamında bir saygı ifadesidir” (İslam Ansiklopedisi, 1993, c: 7, s: 271).

Hımd-u sipas-ü mınnet ve öküş oğdi teñri ʿazze ve çelleka kim (KB A1)

CEMA ʿAT (Ar.)

“Cemaat, insan topluluğu” anlamındadır (Arat, 2005: 1136).

“Müslümanların din kardeşliği esasına dayalı olarak gerçekleştirdikleri ve katılmak zorunda oldukları birlik, beraberlik. Namazda imama uyanlar anlamına gelen fıkıh terimi. ‘Toplamak, bir araya getirmek’ anlamındaki cem‘ masdarından türeyen Arapça bir isim olup sözlükte ‘insan topluluğu’ mânasına gelir. Fıkıh terimi olarak namazı imamla birlikte kılan topluluğu ifade etmek için kullanılır. İslâm dininde cemaat halinde ibadet teşvik edilmiş, hatta bazı ibadetler için cemaat şart koşulmuştur. Her gün kılınan beş vakit namaz, haftada bir kılınan cuma namazı, bayram namazları cemaatle eda edilen belli başlı ibadetlerdir. Cemaatle namaz, müslümanlar arasında mevcut mânevî bağın en önemli tezahürlerinden biridir. Namazların cemaatle kılınmasının hikmeti, müslümanların birbirleriyle görüşüp hallerinden haberdar olmalarını, bilgi alışverişinde bulunmalarını, aralarında disiplin, sevgi ve düzenin yerleşmesini ve ibadetlerini sevecek yapmalarını sağlama amacına yönelik olmalıdır. Hz. Peygamber’in hayatı boyunca cemaate namaz kıldırması, hastalandığında da cemaate katılarak Ebû Bekir’in arkasında kılması, konunun İslâm’daki yerini göstermesi bakımından önemlidir” (İslam Ansiklopedisi, 1993, c: 7: 288-289).

Cema‘at bile kıl farîza nâamaz,/ çığaylar hâcî kıl adına nâmâz (KB 3239). “Farz namazlarını cemâat ile kıl, fakirler haccı olan Cuma namazlarını edâ et.”

CEM^c (Ar)

1. “Topluluk, grup” (Ata, 2013: 306).

İdtımız kulumuz üze furkân küininde, iki cem^c karışmışı künde (İKT 29/2a1=8:41).

2. “Mahşer” (Ata, 2013: 307).

“Kıyamet gününde diriltilecek olan mükelleflerin hesaba çekilmek üzere bir araya toplanması anlamında bir terim. Sözlükte ‘bir topluluğu bulunduğu yerden zor kullanarak çıkarıp bir meydana toplamak’ mânasına gelen haşir (haşr) kelimesi, kıyamet gününde yeniden diriltilecek (ba’s) bütün varlıkların hesaba çekilmek üzere bir meydana sevk edilip toplanmasını ifade eder. Toplanılacak yere mahşer, mevkîf veya arasât denir. Buna göre haşir, kıyamet halleri arasında ba’s-tan sonra ikinci merhaleyi oluşturur ve ‘hesap görüldükten sonra cennet veya cehenneme sevk edilip dağıtmak’ anlamındaki neşirin karşısı olur. Geleneksel inanca göre bütün ümmetler kendi peygamberinin önderliğinde haşredileceği, en önde de ümmetiyle birlikte Hz. Muhammed bulunacağı için ona ‘Hâşir’ adı da verilmiştir (Lisânü’l-‘Arab, ‘hşr’ md.)” (İslam Ansiklopedisi, 1997, c: 16, s: 416-417).

ol kün térer sizni cem^c küininde (İKT 38/70a2=64:9).

Yana cem^c ü tefrik misâhatka ôt,/ yeti kat felekni yatur yamça tut (KB 4381). “Sonra cemi, tefrik ve mesahayı geç; yedi kat feleği, bir çöp parçası imiş gibi, avucunda tut.

ÇEVR (Ar.)

“Haksızlık edip incitmek, eza, cefa” (Arat, 2005: 1136).

“Masdar olarak ‘incinmek’ anlamına gelen ezâ isim olarak genellikle ‘acı, maddî veya manevî zarar, eziyet’ şeklinde karşılanmış ve ‘üzüntü, elem doğuran etken, maddî zaran dokunan şey’ diye tarif edilmiştir. Râgıb el-İsfahânînin tanımına göre ezâ. ‘canlının ruhî veya bedenî varlığına yahut çevresine dokunan zarar’ demektir; bu zarar dünyevî veya uhrevî olabilir (el-Müfredât, ‘ezy’ md). Kur’an-ı Kerîm’de ezâ kelimesi türevleriyle birlikte yirmi dört âyette geçmektedir. Bu âyetlerin bir kısmında ezâ maddî ve bedenî sıkıntı, acı veya buna sebep olan şeyi ifade eder. Ezâ kelimesi Kur’an’da bu maddî anlamları yanında mânevî ve ruhî sıkıntı, acı, üzüntü, incinme veya bunlara sebep olan etkenleri ifade edecek şekilde de kullanılmıştır. Âl-i İmrân sûresinde (3/111) Ehl-i kitabın müslümanlara ezâdan başka bir zarar veremeyecekleri belirtilmektedir. Müfessirler buradaki ezâyaya yalan, tahrif, iftira, kınama gibi sözle sataşma anlamı vermişlerdir (Zemahşerî, 1, 210; Şevkânî, I, 413)” (İslam Ansiklopedisi, 1995, c: 12, s: 35-36).

Cefā cevri barı maña tegmesüni, / otun bifalardın sıyardın bolayı (KB 6603).

“Dünyanın bütün çevir ve cefâsı bana gelmesin, küstah ve kaba insanlardan uzak olayım.”

CİBRİL (Ar.)

“Cebrail” (Ata, 2013: 307).

Arîā Cān yaʿnî Cibril (İKT0/86b2=16:102)

CIHAN (Far.) / CEHÂN

“Âlem, kâinat,dünya, yeryüzü” (Arat, 2005: 1136); “cihan, dünya” (Ata, 2013: 306).

Ajun tutti tavğaç uluğ buğra han, kutadsu atı bersü iki cihân (KB 88)” Büyük Tavğaç Buğra Han dünyaya hâkim oldu; adı kutlu olsun, Tanrı onu her iki cihanda aziz etsin.”

Bütünlükün ol cehân qarâr sarâyı turur. (İKT 35/47a1 = 40:39)

CUHÛD (Far.)

“Yahudi” anlamındadır (Ata, 2013: 307).

“Hz. Mûsâ'nın dinine mensup kimse. Arapça'da yehûd, İbrânice'de yehudi, Ârâmice'de yehuday(e) şeklindedir. Kur'ân-ı Kerîm'de, Hz. Peygamber döneminde yaşayan ve Hz. Mûsâ şeriatına bağlı olma mânâsında İsrâiloğulları'nın devamı olarak görülen yahudileri ifade etmek için 'yehûd' kelimesinin yanı sıra aynı kökten gelen 'hûd' ve '(ellezîne) hâdû' kalıpları da kullanılmıştır” (İslam Ansiklopedisi, 2013, c: 43, s: 182-184).

Aydılar cuhûdlar: ʿuzeyr Tanrının oğlu (İKT 29/22b1=9:30).

• **Cuhûd bol-**

“Yahudi olmak” (Ata, 2013: 307).

Anlardın kim cuhûd boldılar harâm kıldımız (İKT 27/4a3=4:160).

CÜNÛB (Ar.)

“Cünüp, dinen temiz olmayan” anlamındadır (Ata, 2013: 309).

“Bazı temel ibadetlerin yerine getirilmesine engel olan mânevî kirlilik hali, cünüplük. İslâm öncesi dinlerinde, başta cinsî münasebet olmak üzere belli hallerin insanları mâbedlere girmekten, ibadet etmekten, kutsal kitap veya eşyaya el sürmekten ve toplumun arasına karışmaktan alıkoyduğu görülmektedir. Bu tür hallerden kurtulabilmek için dinlerce belirlenen temizlik şartlarını yerine getirmek mecburiyeti vardı. İslâm dininde kadın erkek bütün insanların doğuştan mânevî bir temizliğe (fitratullah) sahip oldukları kabul edilmekle birlikte temel ibadetler için bazı maddî temizliklerin yerine getirilmesi şart koşulmuştur. Bu temizliklerden biri de cenâbetten temizlenmek için yıkanmaktır. Cünüplük ‘büyük kirlilik’ (hades-i ekber) sayıldığından bu hali devam eden kimsenin farz veya nâfile herhangi bir namaz kılması, tilâvet secdesi yapması, Kâbe'yi tavaf etmesi câiz değildir” (İslam Ansiklopedisi, 1993, c: 7, s: 349-351).

yok cünübka meger yol keçigililer yunğınçağa tegi (İKT 26/18b1=4:43).

ÇAŞAPUD

Sgd. çhs' pδ < Skr. śiksāpada “emir” (Çetin, 2012: 228)

Bar erser: çahsapudlıg eğgülerke (AYÇ VII 13b /484/15)

ÇAK(İ)RAVART

Terim << Skr. *cakravartin* “dünya hükümdarı” anlamında kullanılmıştır (Ayazlı, 2012, s. 303).

yokadmazlar: kaçan birök çakravart ilig kaça (AYU 395 /V. 26a/16).

üdlärtä altun tilgänlig çakiravart elig han bolğuluğ uluğ buyan(AYA 419 /8)” içerisinde altın tekerlekli Cakravartin han olmak için gereken büyük sevabı.”

ÇAKİR

Terim < Soğ. *ckkr* < Skr. *cakra* “daire, disk, tekerlek” anlamında kullanılır (Uçar, 2009: 552).

t(e)ñrısı burhanka yakın barıp çak(i)r tamgalıg adakınta yinçürü töpün yükünüp (AYU 392 /V. 24b/13-14).

Kılıç uruñu baltu vaçır ulatı (AYÇ VII 19b/496/9)

ÇAMBUDİVİP

Terim < Toh. A *jambudvip* /Toh. B *jambudvīp* < Skr. *jambudvīpa* “dünya” (Çetin, 2012, s. 228) anlamında kullanılmıştır.

üçün t(e)ñrim birök bo çambudivip yırtinçüite (AYU 401 /V. 29a/11).

Çambudivip yértinçüide kēñürü yağdurup (AYÇ VII 8b /474/13).

ÇIN

“Doğru, hak, gerçek” (Ata, 2013: 313).

ol ol turur kim ıdı yalavaçını köni yol birle çin dīn birle (İKT 38/44b3=61:9).

- **Çın kıl-**

“Gerçek yapmak, ortaya koymak, Hakk” (Ata, 2013: 314).

Belgüsüz kılur Tanğrı bāñlını, çın kılur çınlık rāstlıknı sözleri birle (İKT 36/18b3=42:24).

- **Çın-ok**

“Şüphesiz, muhakkak ki, gerçekten, kesinkes” (Ata, 2013: 314).

Tağrınuñ va^cdesi çın-ok (İKT 26/82b3=4:122).

- **Çın-söz**

“Doğru söz, hikmet” (Ata, 2013: 314).

öğretür anlarğa bitigni yime çın sözni (İKT 38/50b1=62:2)

ÇINLIĞ/ RĀSTLIĞ

“Gerçek, hak” (Ata, 2013: 315).

“İslâm literatüründe çeşitli anlamlarda kullanılan bir terim. Sözlükte ‘gerçek, sâbit ve doğru olmak, gerekmek; bir şeyi gerçekleştirmek; bir şeye yakînen muttali olmak’ anlamlarında masdar ve ‘gerçek, sâbit, doğru, varlığı kesin olan şey’ anlamlarında isim olan hak kelimesi (çoğulu hukûk) genellikle bâtılın zıddı olarak gösterilir (Lisânü’l-‘Arab, ‘hġġ’ md.; Tâcü’l-‘arûs, ‘hġġ’ md.)” (İslam Ansiklopedisi, 1997, c: 15, s: 137-139).

Çın kalur çınlık/ rāstlık nı sözleri birle (İKT 36/18b3=42:24).

Çın-ok tandılar añar kim keldi sizke çınlıkdın (İKT 38/33b3=60:1).

ÇOG YALIN

“Işık parlaklık” anlamındaki terim (Ayazlı, 2012: 284).

bilgä bilig çog yalın, tükäl bolgay (AYA 454-13).

ÇOMAĞ

“Müslüman” (Arat, 2005: 1138).

DLT’de diğەر Müslüman olmayanların ve Uygurların, Müslümanlara çomak dedikleri belirtilmiştir, (I. s.381). Clauson ise sözcüğün kökenin sopa anlamındaki çomak ile gösterip, farklı kaynaklardaki kullanımlarına da yer vermiştir (EDPT s. 422).

Eski Türkçe İslami Dönem metinlerinden *Kutadgu Bilig*de yalnızca bir yerde geçmektedir:

Bu munça isinmek azu tumlamak, tilek iki boldı ay ersig çomak (KB 4701)” Ey yiğit Müslüman, sıcakta ısınacak sıcaklığı çekecek, soğukta üşüyeceksin; sonuçta iki dileğine ereceksin.”

D(A)RMA / D(A)RM

Terim << Skr. *dharma* “öğreti” (Çetin, 2012: 229)

Namo d(a)rmaya (AYU 345 /V. 1a/ 3).

Namo bud namo d(a)rm: namo sang (AYÇ VII 1a/459/1).

D(A)RNİ / D(A)R(A)NI

<< Skr. *dhāranī* “(sözlüklerin kaydetmediği) anlamsız hece birleşmelerinden meydana gelen sihirli formül, tılsım, büyü, büyü sözü” (Çetin, 2012: 229) anlamındadır.

Uzati bo d(a)rni nomug unutmata tutmuş (AYU 362 / V.9^b/16)

Bo darniğ yüz säkiz kıata sözlöp (AYA 440C /18)” Bu *Dharani*’yi 108 kez söyleyip”

T(e)ñrim bo erser utunçsuz atl(i)g d(a)r(a)nı (AYÇ VII 5b /468/21)

DĀD (Far.)

“Adalet, doğruluk” (Ata, 2013: 317).

- **Dād bér-**

“Adaletli davranmak” (Ata, 2013: 317).

Yarağlarıñız bolmaz kim dād bérseñiz urağutlar arasında (İKT 26/88a1=4:129).

- **Dād bérme**

“Adil olma, adalet” (Ata, 2013: 317).

Her āyīne Tanrı buyrur dād bérme, edğülükün bérme yağukluk idisiñe, yığar çalpak işdin (İKT 30/79a1=16:90).

- **Dād kııl-**

“Adaleti yerin getirmek, adil olmak, adaletli davranmak” (Ata, 2013: 317).

Eltmesün sizni bođunnuñğ dümanlıkı anıñ üze kim dād kıılmadıñız, dād kıılıñlar ol yaqınrağ saqınmağğa (İKT 27/24a2-3=5:8)

Köni yol körkütürler rāstlık birle anıñ birle dād kıılurlar (İKT 28/36b1=7:159).

DARMAÇAK(İ)R

Terim < Skr. *dharmacakra* “Öğreti tekerleği” anlamındadır (Ayazlı, 2012: 304).

bölöklüg; darmaçak(i)r nom tilgänin ävirip, üzäliksiz (AYA 429 /16-17)”

Bölümlü öğreti tekerlegini çevirip, en üstün”

DARTİRAŞTRİ

<< Skr. *Dhrtarāstra* “dört dünya muhafızından birinin adı, doğunun muhafızı ve *gandharvaların efendisi*” (Çetin, 2012: 229) .

ol üdün vaysiravani m(a)haraaç dirtiraştri m(a)haraaç virudaki m(a)haraaç virupakşi (AYU1517)

Dartıraştırı m(a)haraaç virudaki (AYÇ VII 6b/470/16).

DERECÂT (Ar. Ç.): krş. DERECE (Ar.)

“Derece, mertebe, kademe” anlamındadır (Ata, 2013: 317).

“İslâm’da çeşitli dünyevî ve uhrevî mertebeleri, müsbet ilimlerde de bazı ölçüm birimlerini ifade eden terim. Arapça bir kelime olan derece, ‘herhangi bir mertebeler düzenindeki ileri ve yukarı doğru giden menzilelerin her biri veya yüksek olanı’ anlamına gelir; çoğulu derecât ve derecedir. Kur’an’da, insanlar arasındaki çeşitli dünyevî ilişkilerde dinamizm sağlamak ve onları sınamak amacıyla gerek imkânlar gerekse fırsatlar hususunda belirlenen nisbî derece farklarına da işaret edilmekte, ancak bazı dünyevî üstünlüklere sahip olmanın Allah katında mutlak bir değer taşımadığı, asıl yüksek derecelerin âhirette olduğu belirtilmektedir (el-En’âm 6/165; el-İsrâ 17/21; ez-Zuhuf 43/32). “(İslam Ansiklopedisi, 1994, c: 9, s: 169-170).

Kötürgey Tanğrı anlarkâ kim taptılar sizdin anlarkâ kim berildiler bilig derecât.

(İKT 38/7b2=58:11)

Bütünlükün iki yüzlüğler astınrak derecelerde atdın. (İKT 26/98b3=4:145)

DERGÂH (Far.)

Eski Türkçe “Kat, huzur” anlamındadır (Ata, 2013: 318).

“Tarikat pîrlerinin veya tarikatın büyük şeyhlerinin ikamet edip irşad faaliyetlerini sürdürdükleri veya kabirlerinin bulunduğu merkezî tekke anlamında bir tasavvuf terimi” (İslam Ansiklopedisi, 1994, c: 9, s.485-487)

Keldürüng bir bitig Tanğrı dergâhındın. (İKT 32/32b2=28:49)

DERVİŞ (Far.)

“Fakir, yoksul” Anlamındadır (Ata, 2013: 318).

“Bir tarikata ve şeyhe bağlı olan mürid, sûfiyâne bir hayat yaşayan kişi. Farsça bir kelime olmakla birlikte bütün müslüman milletlerin dillerine girmiş olan derviş, esas itibarıyla ‘muhtaç, yoksul ve dilenci’ anlamlarına gelirse de geniş bir coğrafyada uzun süre kullanılması sebebiyle değişik mânalar kazanmıştır. Fakir gibi derviş kelimesi de hem yoksul kişi, hem de zengin bile olsa her yönden Allah’a muhtaç olduğunun şuuruna sahip sûfi anlamında kullanılıyor, sûfiler her iki anlamdaki dervişliğe büyük önem veriyorlardı (Herevî: 236, 513, 606). Bu dönemde dervişlik birinci anlamıyla yoksulluk ve gönül zenginliğini, ikinci anlamıyla fâni olmayı ifade ediyordu” (İslam Ansiklopedisi, 1994, c: 9, s: 188-190).

Bolsa boy azu derviş Tanğrı sezâ turur ol ikike. (İKT 26/91b3=4:135)

DERVİŞÂNE (Far.)

“Muhtaç” (Ata, 2013: 318).

Ey idim, men anğa kim indrür sen manga edğülükdin dervişâne (İKT 32/16b2=28:24).

DİN (Ar.)

“Din” anlamındadır (Ata, 2013: 319).

“Etimoloji ve Tarifler. Dil âlimleri, din kelimesinin Arapça deyn kökünden masdar veya isim olduğunu kabul ederler. Cevherî dinin ‘âdet, durum; ceza, mükâfat; itaat’ şeklinde başlıca üç anlamını verir ve terim olarak dinin bu son anlamdan geldiğini belirtir (es-Sıhâh, ‘dyn’ md.). Râgıb el-İsfahânî sadece ‘itaat’ ve ‘ceza’ (karşılık) anlamlarını kaydetmiştir (el-Müfredât, ‘dyn’ md.). İbn Manzûr bunlara ‘hesap’

ve ‘İslâm’ı da eklemiştir, ayrıca deynin masdar, dinin isim olduğu yolundaki bir görüşü aktarmıştır (Lisânü’l-‘Arab, ‘dyn’ md.). Zebîdî, âyet ve hadisler yanında Arap şiirinden aldığı çeşitli örneklerle dayanarak din kelimesinin yirminin üzerinde anlamını ve terim olarak iki ayrı mânasını zikreder (Tâcü’l-‘arûs, ‘dyn’ md.). Mütercim Âsım Efendi ise dinin otuzu aşkın anlamından söz etmiştir. Bunlardan dinin terim anlamını yakından ilgilendirenler şunlardır: Ceza ve karşılık, İslâm, örf ve âdet, zül ve inkiyad, hesap, hâkimiyet ve galibiyet, saltanat ve mülkiyet, hüküm ve ferman, makbul ibadet, millet, şeriat, itaat (Kâmûs Tercümesi, ‘dyn’ md.)” (İslam Ansiklopedisi, 1994, c:9, s.341-345).

Ol Tanğrı kim ıdtı yalavaçını... haq dîn birle.(İKT 29/24b2=9:33).

Bu erdi basutçı köni dinka kök, /şeriat yüzündin kiterdi eşük (KB 54)” Yardımcısı ve doğru dinin temeli o idi ; şeriatın yüzünden perdeyi o kaldırdı.”

- **Ed-dîn**

“Ceza” anlamındadır (Ata, 2013: 320).

Bütün ed-dîn toksuğlı kök haqqı üküş yolluğ (İKT 37/83b2=51:6)

- **Din tut-**

“Bir dine inanmak” (Ata, 2013: 320).

Din tutmazlar haq dînni anlardın kim berildiler bitigni (İKT 29/21b3=9:29).

DİNTAR [DENTAR]

Terim < Sog. *dynδ’r*, Skr. *śramana*. “keşiş, rahip, din adamı, dindar” anlamındadır (Ayazlı, 2012: 304).

nomçı dintarlarıg: süzüük kirtgünç (AYU 397 /V. 27a/ 11).

Avinçğa körkin, azu toyın dentar (AYA 446/ 6)” Bir ihtiyar veya rahip.”

DÖST (Far.)

1. “Bir şeyin hizmetinde bulunan, veliyy/evliyâ” (Ata, 2013: 320-321).

“Allah dostu anlamında bir tasavvuf terimi. Velî sözlükte ‘yardım eden, koruyan; yardım edilen, korunan’ anlamlarına gelir. Kelimenin çoğulu olan evliyâ Türkçe’de tekil anlamda da kullanılır. Kur’an’da Allah’ın evliyasından bahsedildiği gibi şeytanın evliyasından da bahsedilir (Yûnus 10/62; Âl-i İmrân 3/175). Kelime sözlüklerde hem fâil hem mef’ûl mânasında yer aldığından Kur’an’da Allah müminlerin, müminler Allah’ın; şeytan inkârcıların ve zalimlerin, inkârcılar ve zalimler de şeytanın velîsi olarak zikredilir (el-Bakara 2/257; Âl-i İmrân 3/68; el-Mâide 5/55; el-A‘râf 7/196; eş-Şûrâ 42/9). Ayrıca müminler müminlerin ve kâfirler de kâfirlerin evliyasıdır (et-Tevbe 9/71; el-Enfâl 8/73). Kur’an’da geçen mevlâ kelimesi velî ile ortak kökene ve aynı anlamlara sahiptir (el-Bakara 2/286; Âl-i İmrân 3/150; el-Enfâl 8/40; el-Hac 22/78; Muhammed 47/11; et-Tahrîm 66/2) (Kur’an’da velî kelimesinin farklı kullanımları için bk. Râgıb el-İsfahânî, el-Müfredât, ‘vly’ md.). ‘Mümin kullarına yardım eden, onları koruyan, işlerini gören, onların yakını ve dostu’ anlamındaki velî Allah’ın isimlerinden biridir” (İslam Ansiklopedisi, 2013, c: 43, s: 25-28).

Ermezler anıñ dāstları, ermez anıñ dostları, meğer saqnuqlar (İKT 28/82b2=8:34).

2. “Sahiplenen, himaye eden, Mevlâ” (Ata, 2013: 321).

“Kur’an’da geçen Allah’ın isimlerinden biri. Sözlükte ‘birinin yakını, dostu, arkadaşı ve yardımcısı olmak, onun idaresini elinde bulundurmak’ anlamındaki velâyet (vilâyet) kökünden masdar ismi ve sıfat olan mevlâ kelimesi ‘birine sevgiyle bağlanan, dost, arkadaş, yardımcı; sahip ve mâlik’ gibi mânalara gelir. Râğıb el-İsfahânî, kavramın ‘temel’ anlamındaki yan yana oluş faktörünü göz önünde bulundurarak velâ kökünün ‘iki veya daha fazla şeyin aralarında yabancı bulunmamak şartıyla birlikte olması’ mânasına dikkat çekmiş ve bu birlikteliğin mekân, nisbet, din, dostluk, yardım ve inançta yakınlık için kullanıldığını söylemiştir (el-Müfredât, ‘vly’ md.). Mevlâ kelimesi Allah’a izâfe edildiğinde maddî unsurlar hariç yakınlığın (kurb) ‘sevme, koruma, yardım etme, tasarruf ve himayesi altında bulundurma’ gibi anlamları öne çıkar” (İslam Ansiklopedisi, 2004, c: 29, s: 440-441).

Ol ol Tanrı anlarnıñ dōstu (İKT 37/9b3=47:11).

3. Dost, hamî, esma-i hüsnâdan: “veliyy” (Ata, 2013: 321).

“Allah’ın isimlerinden (esmâ-i hüsnâ) biri. Sözlükte ‘bir şeye çok yakın olmak, bir kimseye yan yana bulunmak’ anlamındakively ile ‘birinin işini üstlenmek; bir ülkeyi yönetmek; yardım etmek, sevmek’ mânalarındaki velâyet (vilâyet) kökünden türeyen velî ‘yardımcı, dost’ demektir (Lisânü’l-‘Arab, ‘vly’ md.; Kâmus Tercümesi, IV, 1223-1226). Kur’ân-ı Kerîm’de yirmişi aşkın âyette (bir yerde ‘vâlî’) Allah’a nisbet edilerek O’nun müminlerin dostu, koruyucusu olduğu bildirilmekte, bunların bir kısmında peygamberlerin ve müminlerin Allah’ı velî edindikleri belirtilmektedir” (İslam Ansiklopedisi, 2013, c: 43, s: 24-25).

Yok sizke Tanrıda adın hîç dōst ap yārîçi (İKT 36/23a3=42:31).

DÜ‘Â (Ar.)

“Dua niyaz” (Ata, 2013: 321; Arat, 2005: 1138).

“Kulun bütün benliğiyle yüce yaratana yönelerek ondan istek ve dilekte bulunması anlamında dinî terim ve bu amaçla icra edilen bir ibadet şekli. Dua kelimesi, ‘çağırarak, seslenmek, istemek; yardım talep etmek’ mânasındakida‘vet ve da‘vâ kelimeleri gibi masdar olup, ‘küçükten büyüğe, aşağıdan yukarıya vâki olan talep ve niyaz’ anlamında isim olarak da kullanılır. Ayrıca Allah’a sunulacak talepleri sözlü veya yazılı olarak dile getiren metinlere de dua denilir. İslâm literatüründe ise Allah’ın yüceliği karşısında kulun aczini itiraf etmesini, sevgi ve tâzim duyguları içinde lutuf ve yardımını dilemesini ifade eder. Arapça’da kullanıldığı edatlara göre bir kimse için hayır duada veya bedduada bulunmak mânalarını da taşır. Duanın ana hedefi insanın Allah’a halini arzemesi ve O’na niyazda bulunması olduğuna göre dua kul ile Allah arasında bir diyalog anlamı taşır” (İslam Ansiklopedisi, 1994, c: 9, s: 529-530).

Bayattın kolu bersü yazuklarım, / duâ birle bolğay keçürgey kerim (KB 5667)”

Günahlarımın affını Tanrıdan niyaz eylesin; belki kerîm rabbim beni duâ sayesinde beni affeder.”

- **Du’a kıl-**

“Dua etmek” (Ata, 2013: 321).

Ey cādu kılğıl bizke İdiñni, ol kim ‘ahd kıldı seniñ üskünde. (İKT 36/57b2=43:49)

- **Du’a müstecâb kıl-**

“Duayı kabul etmek” (Ata, 2013: 321).

Ançada feryād tilediñiz idiñizdin, müstecâb kıldı du’a ānı (İKT 28/68a3=8:9)

Teslim du’ālar idisi (İKT 31/78a1=41:51).

DUĞAÇI (Ar.)

“Duacı, dua eden” (Arat, 2005: 1139).

Kodu bergil emdi meni teŋrike, /duğacı bolayın saŋa edgüike (KB 3697)” Beni şimdi Tanrı ibâdetinde bırak, senin iyiliğın için duacı olayım.”

DUNDUBAŞUVARİ

<< Skr. *Dundubhisvara* “bir buddha adı” (Uçar, 2009: 553).

yıŋak dundubaşuvari atl(t)g t(e)ŋri t(e)ŋrisi burhan kutıŋa (AYU 357 /V. 7a/ 14)

DURÛD (Far.) / DURÛD U SENĀ / ESENLİK / TAĞİYYE (Ar.)

“Selam” (Ata, 2013: 322).

“Müslümanların karşılaştıklarında birbirlerine sağlık ve esenlik dilemeleri anlamında bir terim. Sözlükte ‘kusursuz olmak, kurtulmak, rahatlamak’ anlamındaki selâm Kur’ân-ı Kerîm’de ve hadislerde ‘eman, kurtuluş, esenlik, barış’ mânaları yanında ‘selâmlama’ anlamında da geçer” (İslam Ansiklopedisi, 2009, c: 36, s: 342).

Angay olarkā anıŋ erkligi mâlik: durūd siziŋ üze (İKT 35/20b3=39:73).

Durūd u ŧenā mürsellerka (İKT 34/46a2=37:181)

Ayurlar: esenlik siziŋ üze, kiriŋler uŧmaħka (İKT 30/44a1=16:32)

Ėaçan tağiyye bérilse siz bir tağiyye cevāb yanduruŋ körklüg (İKT 26/52b2=4:86).

- **Durūd ıd-**

“Salavat getirmek” (Ata, 2013: 322).

Ol Tanrı ferişteleri durūd ıdurlar yalawaç üze (İKT 33/19b1=33:56)

DYAN

Terim < *Toh. A/B dhyāŋ* < *Skr. dhyana* yoklama, (içe yönelik) bakma, meditasyon (Ayazlı, 2012: 304); *inceleme, içe bakış* (Çetin, 2012: 230) anlamındadır.

yeg dyanlar, ymä birlä tolu ärür, (AYA 450 /15). “En üstün meditasyon (yoklama) ile doludur.”

Ok bulgay séziksiz: dyan bilge (AYÇ VII 14a/485/13)

EBDAL (Ar.)

“Abdal, derviş, tarikat ehli” (Arat, 2005: 1139).

“Tasavvuf ve İslâmî edebiyat alanlarında kullanılan bir terim. Dünya ilgilerinden kurtularak kendisini Allah yoluna adayın ve ricâlü’l-gayb diye adlandırılan evliya zümresi içinde yer alan sūfi veya erenler hakkında kullanılır” (İslam Ansiklopedisi, 1988, c: 1, s: 59-61).

Bedel kıldı ebdāl neñin hem mālın, /bakıp kodtı zāhid bu dūnyā ulın (KB 3563)”

Tarikat ehli malını mülkünü hakka verdi; zāhid, esassız olduğunu anlayarak, bu dünyayı terketti.”

ĘCEL (Ar.)

“Ecel,muayyen vade, ömrün sonu, hayatın son demi” anlamındadır (Ata, 2013: 324).

“Allah tarafından her canlı için önceden takdir edilen hayat süresi ve bu sürenin sonu olan ölüm vakti anlamında kelâm terimi. Sözlükte geleceğe ait olmak üzere ‘belirlenmiş zaman, muayyen bir müddetin sonu’ anlamına gelen ecel, bu temel anlamından hareketle iddet süresi ve borcun vadesi için de kullanılır” (İslam Ansiklopedisi, yıl: 1994, c: 10, s: 380-382).

Küremiş kürek erdi uş bu özüm,/ecel tuttı eltür ne asğı sözüm (KB 1118). “Ben hayata kaçmış bir kaçak idim; şimdi ecel beni yakaladı ve geri gönderiyor; sözün ne faydası var.”

Hergiz küde bérmez Tanrı hıç et-özke çoçan kelse anıñ eceli (İKT 38/64b3=63:11).

ĘDEB (Ar.)

“Terbiye,ahlak güzelliği, hayâ” anlamındadır (Arat, 2005: 1139).

“Bir toplumda örf, âdet ve kural halini almış iyi tutum ve davranışlar veya bunları kazandıran bilgi anlamında kullanılan terim. Edep (edeb) kelimesinin etimolojisi ve en eski mânaları hakkında farklı görüşler vardır. ‘Ziyafete davet etmek’ anlamındaki edb veya ‘zarif ve edepli olmak’ anlamındaki edeb masdarından isim olan kelimenin sözlüklerdeki başlıca mânaları ‘davet, iyi tutum, incelik ve kibarlık, hayranlık ve takdir’ şeklinde gösterilir. (Lisânü’l-Arab; ‘edb’ md.; Fırûzâbâdî, el-Kamûsü’l-muhît, ‘edb’ md.). Ahmed b. Muhammed el-Mukrî’nin ‘nefsin eğitimi ve huy güzelliği’ anlamındaki edep tarifi tamamıyla İslâmî anlayışı yansıtmaktadır.” (İslam Ansiklopedisi, 1994, s. 412-414)

Ağırladı hācib orun berdi tör, /edeb birle ay toldı oldurdı kör (KB 0577)” Hācib ona saygı gösterdi ve başköşede yer verdi; Ay Toldı edep ile yerine oturdu.”

ĘDGÜ

1. “İyi kişi, salih insan, hayırlı insan” (Ata, 2013: 324).

Biz mundağuk yanut bérür-miz edğülerke (İKT 34/26a2=37:80).

2. “İyi (Arat, 2005, s. 1139); hayırlı, iyilik, güzel,fazilet, sevap” (Ata, 2013: 324).

Boyun sürmek hem edğü söz kerek erdi (İKT 37/17a3=47:21).

Budist metinlerde “iyi, iyilik” (Çetin, 2012: 230) anlamındadır.

Bar erser: çahşaputlıg edğülerke (AYÇ VII 13b /484/15).

edğü kılınçka aşnuki buyan edğü kılınç yüz (AYU 394 /V. 25^b/19)

- **Edğü bol-**

“İyi olmak” (Ata, 2013: 324).

Edgü boğa-men öz anam birle, kılmadı méni boynağıu bed, baht. (İKT 33/19b1=33:56)

Kigürgil olarnı turāu uştmahlar... ol kim edgü bolsa atalarındın, cüftlerindin (İKT 35/27a2=40:8).

- **Edgü iş**

“Faydalı iş hayırlı, amel” anlamındadır (Ata, 2013: 325).

“Dünya ve âhirette ceza veya mükâfat konusu olan her türlü iş ve davranışı ifade eden bir terim. Sözlükte ‘iş, çaba, fiil, çalışma’ gibi mânalara gelen amel (bk. Lisânü’l-‘Arab, ‘amel’ md.), ‘canlı varlığın gayeli olarak yaptığı iş’ diye de tarif edilmiştir. Buna göre amel fiil kelimesinden daha özel bir mâna ifade eder. Çünkü fiil, bilgisiz ve gayesiz olarak yapılan işleri de kapsamaktadır (bk. Râgıb el-İsfahânî, el-Müfredât, ‘amel’, ‘fi’l’ md.leri). Ayrıca dinî literatürde amel kelimesi giderek ‘emir, tavsiye veya yasaklara konu olan, sonunda ceza veya mükâfat bulunan tutum ve davranış’ anlamını kazanmış ve böylece insanın her türlü işleri için kullanılan fiil kelimesine göre daha dar kapsamlı bir terim halini almıştır” (İslam Ansiklopedisi, 1994, s. 13-16).

meğer kim tevbe étse hem bitse hem kılsa edgü iş bu ögür kigrülürler ustmahka
(İKT 31/23b2=19:60)

- **Edgü körlüg va’de**

“En güzel vaat, cennet” (Ata, 2013: 325).

Kamuğka va’de kıldı Tanrı edgü körlüg va’de (İKT 26/64a1=4:95)

- **Edgü san-**

“İyilik düşünmek, iyi zikretmek” (Ata, 2013: 325).

Kaçan edgü sansalar Tanrıka hem yalavaçınğa yok edgülik kılganlar üze hiç yol
(İKT 29/64b1=9:91).

EDGÜLÜK [EDGÜLÜG]

İslami metinlerde “iyilik, iyi amel, sevaplı, güzellik, nimet” (Ata, 2013: 326) anlamında kullanılmıştır.

Rāz aytıñ edgülik birle taķı saknuqluķ birle. (İKT 38/5b1=58:9).

Budist metinlerde” iyilik” (Çetin, 2012: 230) anlamındadır.

Edgüliüg edremi:: ertiñü kutlug (AYÇ VII 19a/495/19).

kıdıgsız edgüliüg köllerin: tapıg (AYU 350 /V. 3b/15).

- **Edgülik etgen**

“İyilik eden” anlamındadır (Ata, 2013: 327).

Olar erdiler anda burun edgülik etgenler (İKT 37/85b2=51:16).

- **Eḡgölük kıı-**

“İyilik yapmak, lütufta ulunmak” (Ata, 2013: 327).

Eḡgölük kııldılar bu yakınraḡ içinde (İKT 30/42b2=16:30).

- **Eḡgölük kılgan**

“İyilik eden, hayırsever” anlamındadır (Ata, 2013: 327).

kaçan eḡgü sansalar Taḡrıka hem yalavaçına yok eḡgölük kılganlar üze hīç yol (İKT 29/64b2=9:91).

- **Eḡgölük kılgılı**

“İyilik yapan” Anlamındadır (Ata, 2013: 327).

Biz yoksuz kılmaz-miz eḡgölük kılgılıların yanıtı (İKT 28/45b2=7:170)

EDGÜN BARMİŞ

“İyilikle gitmiş, Buddha’nın on ünvanından beşincisi” (Skr. *sugata*) (Çetin, 2012: 230).

[Ötün]di: küsüşüm teginür edgün barmış t(e)ḡrim ol d(a)r(a)nı nomug maḡa (AYÇ VII 2b/462/2-3)

EDREM [ERDEM]

“Fazilet; güç, erdem” (Çetin, 2012: 230 - 231)

tavranmakımız riti küü kelig edremimiz (AYU 400 /V. 28^b /10).

Bilge bilig edrem küü kelig kılgalı (AYÇ VII 13a/483/22).

Eḡgölüg eḡremin.: ertinü kutlug (AYÇ VII 19a/495/19).

EDREMLİG [EḡREMLİG]

“Erdemli, faziletli” (Çetin, 2012: 230 - 231) anlamındadır.

Atl(i)g braman t(e)ḡri t(e)ḡrisi burkannıḡ küü kelig edremlig küçi üze (AYÇ VII 12a/481/13-14).

Tılaḡurmak eḡremlig terin yörüglerig (AYÇ VII 8b/474/17).

tavarlıg biliglig eḡremlig kutlug buyanlıg (AYU 360 /V. 8^b/23)

EHL-İ BEYT (Ar.)

“Hazreti peygamberin yakınları” anlamındadır (Arat, 2005: 1141).

“Hz. Peygamber’in aile fertleri için kullanılan bir tabir. Ev halkı’ anlamına gelen Ehl-i beyt (ehlü’l-beyt) terkibi ev sahibiyle onun eşini, çocuklarını, torunları ve yakın akrabalarını kapsamına alır. Câhiliye devri Arap toplumunda kabilenin hâkim ailesini ifade eden Ehl-i beyt tabiri, İslâmî dönemden itibaren

günümüze kadar sadece Hz. Peygamber'in ailesi ve soyu mânasına gelen bir terim olmuştur. Daha çok Şii kaynaklarında bunun yerine itre (العتره) kelimesi de kullanılır” (İslam Ansiklopedisi, 1994, s. 498-501).

Bular ehlibeyt ol habibka kadaş, /habib savcı hakkı için sev adaş (KB 4339)

EMR (Ar.)

“Emir,buyurma, buyruk” anlamındadır (Ata, 2013: 335).

“Bir işin yapılmasının istendiğini ifade eden söz anlamında fıkıh usulü terimi. Emir (emr) kelimesinin sözlükteki iki farklı anlamından biri ‘hal, durum, iş, olay, konum’dur. Bu anlama gelen emrin (çoğulu umur) geniş bir kullanım alanı mevcut olup Kur’an-ı Kerim’de yer aldığı 150’den fazla âyette de (bk. M. F. Abdülbâki, el-Mu’cem, ‘emr’ md.) genellikle bu mânayı ifade etmektedir. İkinci anlamı ise nehyin zıddı olarak ‘bir işin yapılmasını istemek’tir (çoğulu evâmir). Kelime bu anlamda da Kur’an’da geçmektedir (el-A’râf 7/77, 150; ez-Zâriyât 51/44; et-Talâk 65/8). Emir sarf, nahiv ve belâgat açılarından dil ve edebiyatı, lafız-mâna münasebeti sebebiyle mantığı ve kelâm ilmini ilgilendirmekle birlikte fıkıh usulünün de önemli terim ve konularından birini teşkil eder. Fıkıh usulünde, Kur’an ve Sünnet’teki emir kiplerinin ve bu anlama gelebilecek diğer ifade şekillerinin mânaya delâleti ve bunlardan hüküm çıkarılması hususu ayrı bir önem taşır” (İslam Ansiklopedisi, 1994, s. 119-121).

Kanı emrü marûf kılığlı kişi, / kanı nehyü münker tıdığlı kişi (KB 6472).

Eger yandursalar anı yalavaçça ya emr idsiñe olardin bilgetiler anı (İKT 26/50b1=4:83).

ENÇ MÄDİ

“Huzur” (ikileme) (Ayazlı, 2012: 284).

[tudasın]tarçarıp enç mænî (kâ tägingäy)kimlär birök adınlar (AYA /440a/3-4)

ENÇ MÄDİLİĞ

“Huzurlu, sevindirici” (ikileme) (Ayazlı, 2012: 284).

umın enç mænilig kılğuluk tıtağda ävrilür m(ä)n, aç kız ig kägän (AYA /422/1-2).

ENÇGÜ ÄSÄNGÜ

“Huzur” (ikileme) (Ayazlı, 2012: 284).

ç(a)mbudivip yertinçütä ençgü äsängü (AYA /411/23)

ENÇGÜ MÄDİ

“Huzur, mutluluk” (ikileme) (Ayazlı, 2012: 284).

Ka bir yanlıg ençgü mænî berd[äçi ädgü] (AYA /404a/16)

ENÇGÜLÜĞ ÄSÄNGÜLÜĞ

“Huzurlu” (ikileme) (Ayazlı, 2012: 284).

barça yokadıp ençgülüg äsängülüg (AYA / 410/14)

ENÇGÜLÜĞ MEDİLİĞ

“Huzurlu” (ikileme) (Ayazlı, 2012: 284).

tutup, ençgülüg mænilig kılmak bo (AYA / 405/2)

ENDĀZE (Far.)

“Kader, takdir” anlamındadır (Ata, 2013: 335).

“Allah’ın nesnelere ve olayları özellikle sorumluluk doğuran beşerî fiilleri, ezelde planlayıp zamanı gelince yaratması anlamında terim. Allah’ın yaratıklarına ilişkin planını ve tabiatın işleyişini gerçekleştirmesini ifade etmek üzere literatürde kader ve kazâ kelimeleri kullanılır. Bu iki terim âlimlerce farklı şekillerde tanımlanır. Sözlükte ‘gücü yetmek; planlamak, ölçü ile yapmak, bir şeyin şeklini ve niteliğini belirlemek, kıymetini bilmek; rızkını daraltmak’ gibi mânalara gelen kader, ‘Allah’ın bütün nesne ve olayları ezeli ilmiyle bilip belirlemesi’ diye tarif edilir. ‘Hükmetmek; muhkem ve sağlam yapmak; emretmek, yerine getirmek’ anlamlarındaki kazâ ise ‘Allah’ın nesne ve olaylara ilişkin ezeli planını gerçekleştirmesi’ şeklinde tanımlanır” (İslam Ansiklopedisi, 1994: 58-63)

Tağrınuñ fermānı endāze, endāze kılnıñıñ (İKT 33/8a3=33:38).

• Endāze kıl-

“Nasip etmek, takdir etmek” (Ata, 2013: 335).

Endāze kıldımız anıñ içinde yarımakñı. (İKT 33/38b3=34:18)

ERİĞ

“Nasihat” (Arat, 2005: 1146).

Bu ay toldı yasın keçürdi ilig, / okıp oğlña berdi öt sav erig (KB 1548).

“Hükümdar, Ay Toldı’nın yası sona erince, onun oğlunu çağırarak, ona öğüt ve nasihatte bulundu.”

ERİNÇKE-

“Acımak, merhamet etmek”

Künjülünüz uzatı erinçkeyür: körü (AYÇ VII 17a/491/4).

ERK

“Kudret, güç” (Arat, 2005: 1146).

Ay erklig uğan meñü muñsuz bayat, / yaramaz seniñdin adınka bu at (KB 6). “Ey kuvvetli, kadir, ebedî ve müstağni olan Tanrı, senden başkasına bu ad yakışmaz.”

ERKLİĞ

1. “Veli, hami, sığınılacak kişi, dost, bekçi” (Ata, 2013: 342).

Köndrür sen kimni tilese sen, sen biziñ erkligimiz sen, örte bérgil yazuñumızñı (İKT 28/32a1=7:155)

2. “Vekil” (Ata, 2013: 343).

Taḡrı küdezgen olar üze, ermezsen olar üze erklig (İKT 36/3a2=42:6).

3. Her şeye nezaret eden, vekil olan, esma-yı hüsnadan: “vekil” (Ata, 2013: 343).

“Allah’ın isimlerinden (esmâ-i hüsnâ) biri. Sözlükte ‘işinin görülmesini başkasına havale etmek’ anlamındaki vekil (vükûl) kökünden türeyen vekil ‘işin havale edildiği kimse’ demektir. Terim olarak ‘bütün yaratıkların işlerinin görülmesinde güvenilir dayanan, bu konuda tam yeterli olan varlık’ mânasına gelir. Vekil on dört âyette zât-ı ilâhiyyeyi nitelendirmekte, O’nun güvenilecek en güzel varlık olduğu, kendisine güvenen kimseyi koruduğu ve her şeyi gördüğü ifade edilmektedir. Vekil ayrıca on civarındaki âyette Resûlullah’a nisbet edilerek onun insanlara karşı zor kullanacak ya da insanların kötü davranışlarına kefil olacak bir karakterde yaratılmadığı anlatılmaktadır” (İslam Ansiklopedisi, 2013, c: 43, s: 9-10).

Ol kim yerler içinde tap, Taḡrı erklig. (İKT 26/90a2=4:132).

4. Hükümdar, mülk sahibi, esma-yı hüsnadan: “melik” (Ata, 2013: 343).

“Allah’ın isimlerinden (esmâ-i hüsnâ) biri. Sözlükte ‘mâlik ve sahip olmak, elinin altında bulundurup tek başına tasarruf etmek’ mânasındaki mülk (melk, milk) kökünden türemiş bir sıfat olan melik ‘görünen ve görünmeyen âlemlerin sahibi’ demektir. Râgıb el-İsfahânî, melik isminde akıl sahibi canlılara emir ve yasaklarıyla hükmetme mânası bulunduğuna dikkat çeker ve ‘insanların meliki’ (en-Nâs 114/2) denmesine karşılık ‘nesnelerin meliki’ vb. bir ifadenin kullanılmayacağını söyler (el-Müfredât, ‘mlk’ md.). Mülk kavramı kırk âyette Allah’a nisbet edilmektedir. Birçok âyette de kendilerine tanrılık nisbet edilen nesnelerin zarar verme veya zarar bertaraf etme, yarar sağlama, rızıklandırma, insanlara hitap etme, hayatı veya ölümü yaratma gibi fiillere mâlik olmadıkları belirtilerek mülk kavramı dolaylı bir şekilde zât-ı ilâhiyyeye izâfe edilmiştir (M. F. Abdülbâkî, el-Mu’cem, ‘mlk’ md.)” (İslam Ansiklopedisi, 2004, c: 29, s: 50-51).

Taḡrı erklig, sezâ, éwmegil kurbân birle kâzâ kılınmazda burun saḡa anıḡ yarlıḡı
(İKT 31/87b2=20:14).

- **Erklig bol-**

“Malik olmak, gücü yetmek, muktedir olmak, hükmetmek” (Ata, 2013: 343).

Erklig bolmaz men özümke asıḡka ap ziyânka (İKT 28/57a3=7:188)

Aydı: İdim men erklig bolmaz men meger özümle қадаşımka (İKT 27/36b2=5:25)

- **Erklig er-**

“Hükümran olmak, muktedir olmak, gücü yetmek” (Ata, 2013: 343).

Taḡrı taḡt üze erklig erür. (İKT31/37a3=20:5)

Kim kim erklig erür sizke Taḡrıdan nerse eger tilese sizke қor yas (İKT 37/33b1=48:11)

“Erklig” runik dönemi metinlerinde” kudretli, muktedir, kadir” anlamlarının yanında “Tanrı erklig” anlamı da vardır (User, 2010: 302).

Üza: taḡrı arklig [... t]üman: [... baḡl]arig bodun[ug] (BK K12)

Budist metinlerde “güçlü, kuvvetli” anlamında kullanılmıştır (Ayazlı, 2012: 307)

Uluḡ taloy ügüz ärkliginiḡ, bolarnıḡ näçä oronları (AYA 425/12-13)

ERKLİGLİK BÉR-

“Halifelik vermek, halife yapmak” (Ata, 2013: 344).

İdiniz yok kılāay yağın^gızni azu erkliglik bergey sizke yer içinde. (KİT 28/13a2=7:129)

ESENLIK BÉRGEN

“Selamet veren, esma-yı hüsnadan: selām” (Ata, 2013: 345).

“Allah’ın isimlerinden (esmâ-i hüsnâ) biri. Sözlükte selām (selâmet) ‘bedenî ve ruhî hastalık, eksiklik ve kusurlardan uzak olma’ anlamında kullanılır. Allah’a nisbet edildiğinde ‘her türlü eksiklik, acz ve kusurdan, yaratılmışlara özgü değişikliklerden ve yok oluştan münezzehe olan, selâmetin kaynağı olup esenlik veren’ şeklinde açıklanır (Râgıb el-İsfahânî, el-Müfredât, ‘slm’ md.; Lisânü’l- ‘Arab, ‘slm’ md.; Kâmus Tercümesi, ‘slm’ md.). Selâm ismi Haşr sûresindeki âyette (59/ 23) altı ilâhî isimle birlikte ve kuddûs ile mü’min arasında zikredilmiştir. Bunun dışında ‘kurtarmak, esenlik vermek’ mânasında fiil kalıbıyla Allah’a nisbet edilmiş, Yâsîn sûresinde (36/58) Cenâb-ı Hakk’ın cennet ehline doğrudan veya melekler vasıtasıyla selâm vereceği belirtilmiştir” (İslam Ansiklopedisi, 2009, c: 36, s: 341).

Yok anda adın Tañrı meger ol erklig,arığ, esenlik, bergey imîn kılğan (İKT 38/31b3=59:23).

ÉSİZ

“Fena, kötü” anlamındadır (Ata, 2013: 345).

Ajunda yok erse bu edgü duā, / esiz yer kodı baray erdi toğa (KB 5834). “Dünyada hayır duâ bulunmasa idi, bu kötü dünya çoktan felâket çukuruna yıkılmış olurdu.”

Soñ kaldı anlarka kidin ésiz (İKT 31/23a2=19:59).

- **Ésiz fâl toķı-**

“Uğursuz saymak, uğursuzluğuna inanmak” (Ata, 2013: 346).

Eger tegse olarka bir yawuzluk ésiz fâl taķır erdiler mūsā birle yime anıñ birlekiler (İKT 28/14a2=7:131)

ÉSİZLİK

“Kötülük” (Ata, 2013: 346).

kaçan tegse anar bir ésizlik zun teslim du’ālar idisi (İKT 31/77b3=41:51)

ESRÜK / BORÇI

“Sarhoş” (Ata, 2013: 346) / içki içen, içkiye düşkün (Arat, 2005: 1128)

Ey anlar kim bittiler yağumanlar namāzka. Sizler esrükler (İKT 26/18a2=4:43).

Bor içme ayâ borçı boğuzı kuli, /bor içse açıldı çığaylık yolu (KB 2096). “Ey içki düşkün, boğazının esiri, içki içme; içki içersen, sana fakirlik yolu açıldı demektir”

ESRÜKLÜK

“Sarhoşluk” (Ata, 2013: 346).

“Sarhoşluk, kişinin içki veya uyuşturucu madde alması neticesinde ayıldıktan sonra o esnadaki söz ve fiillerini bilemeyecek derecede aklı melekelerinin zaafa uğramasını ifade eder. Arapça’da sarhoş (F. serhōş) sekrân, ‘sarhoş olma’ sekr ve ‘sarhoşluk / sarhoş olma’ hali sükr kelimeleriyle karşılanır. Birey ve toplum için önemli zararları bulunduğu İslâmiyet’te sarhoş edici içecekler kesin biçimde yasaklanmıştır. Resûl-i Ekrem’in ilk muhataplarını oluşturan toplumda içki alışkanlığı oldukça yaygın bulunduğu bu konuda tedricî bir yöntem uygulanmış, önce içkinin bazı yararları bulursa da zarar ve günahının daha büyük olduğunu (el-Bakara 2/219), ardından namaza sarhoşken yaklaşılmaması gerektiğini (en-Nisâ 4/43) bildiren âyetler ve nihayet bunları kesin biçimde yasaklayan Mâide sûresinin 90-91. âyetleri nâzil olmuştur. Hz. Peygamber de birçok hadisinde sarhoş edici içeceklerin haram olduğunu belirterek bu yasağı teyit etmiş ve ilgili hükümleri açıklamıştır” (İslam Ansiklopedisi, 2009, c: 36, s: 141-145).

Olar esrüklük içinde tururlar teziginip yoriyurlar (İKT 30/29b1=15:72).

ESRÜTGÜ / ŞERAB (Ar.) / SUVSUS/ BOR

“İçki” (Ata, 2013: 347).

“İslâm Öncesi Dinlerde, çoğu pagan kökenli antik dinlerde bir vecd aracı olarak dinî bir içeriğe sahip bulunan içki, Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi dinlerde ya haram kılınmış veya sınırlandırılmış, İslâm’da ise tümüyle yasaklanmıştır” (İslam Ansiklopedisi, 2000, c: 21, s: 458-462).

Hurmâ tüplerinin yemişlerindin, üzümledin tutar sizler andın esrütgü (İKT 30/63b1=16:67). /

Eski Türkçe İslami Dönem metinlerinden *Kutadgu Biligde*” Şerab (Ar.) ve bor” *içki, şarap* anlamında kullanılmıştır. (Arat, 2005: 1128)

Kayusı soğık itti kattı cülâb, kayu kıldı berdi kereklig şerâb (KB1060)” Biri şerbet hazırladı ve gülsuyu kattı; biri lüzumlu gördüğü bir içki yapıp verdi.”

Budist metinlerden *Altun Yarukda*” Suvsus” *içki* anlamında kullanılmıştır.

üdinçä asın suvsusun süzök (AYA 0925)

EŞ

1. “Arkadaş, dost, mevlâ” (Ata, 2013: 347).

“Kur’an’da geçen Allah’ın isimlerinden biri. Sözlükte ‘birinin yakını, dostu, arkadaşı ve yardımcısı olmak, onun idaresini elinde bulundurmak’ anlamındaki velâyet (vilâyet) kökünden masdar ismi ve sıfat olan mevlâ kelimesi ‘birine sevgiyle bağlanan, dost, arkadaş, yardımcı; sahip ve mâlik’ gibi mânalara gelir. Kur’an-ı Kerim’de vâlî ile velî kelimeleri dışında Allah Teâlâ’nın insanların mevlâsı olduğu hususu on altı yerde tekrarlanmaktadır. Bu âyetlerin biri Hz. Peygamber’e, dokuzu müminlere, ikisi mutlak mânada insana yöneliktir. Mevlâ âyetlerin dördünde nasîr (yardımcı) kelimesiyle, birinde hayrî’ n-nâsîrîn (yardım edenlerin en hayırlısı) şeklinde, birinde yine nusret muhtevalı bir dua ile, bir yerde alîm-hakîm, iki âyette de hak ismiyle birlikte zikredilmiştir (M. F. Abdülbâkî, el-Mu’cem, ‘mevlâ’ md.). Mevlâ ismi doksan dokuz esmâ-i hüsnâyı ihtiva eden rivayetlerde yer almamıştır” (İslam Ansiklopedisi, 2004, c: 29, s: 440-441).

ol anıñ eşi ve cebre'il, edgüler mü'minler ve feriştelere (İKT 38/91a1=66:4)

2. "Ashab, havari, ehl" (Ata, 2013: 347).

Aydi 'isā Meryem oğlı öz eşleriñe: kim ol yārīçiler maña Tanrı birle. (İKT 38/48a1=61:14)

EŞİTGEN

İşiten,duyan, esma-yı hüsnadan: "semi" anlamındadır (Ata, 2013: 348).

"Allah'ın isimlerinden (esmâ-i hüsnâ) biri. Sözlükte 'işitmek, duymak, bir dileği kabul etmek, anlamak; duyurmak' mânalarındaki sem' kökünden türeyen semî' 'işiten' demektir. Allah'a nisbet edildiğinde 'işitmeye konu teşkil eden her şeyi işiten' diye açıklanır. Allah'ın işitmesi kulak gibi bir organa veya araca bağlı değildir (İbnü'l-Esîr, en-Nihâye, 'sm' md.; Lisânü'l-'Arab, 'sm' md.). Sem' kavramı sekiz âyette zât-ı ilâhiyyeye nisbet edilmiş olup bunların ikisinde 'işittirmek, duyurmak' anlamında 'if'âl' kalıbı, bir âyette, 'O'nun işitmesi şâyân-ı hayrettir' anlamıyla (el-Kehf 18/26) taaccüb fiili kullanılmıştır. Beş âyette 'ca'l' (yaratmak, yapmak) yardımcı fiiliyle Cenâb-ı Hakk'ın insanlara işitme duyusu ve organı lutfettiği, beş yerde de kişilerin işitme yeteneklerine O'nun hâkim olduğu, dilediğinde bu yetenekleri iptal edeceği belirtilmiştir. Semî' ismi kırk altı âyette Allah'a izâfe edilmiş olup bunların otuz ikisi alîm, on biri basîr, biri karîb isimlerinden önce zikredilmiş, iki âyette de 'semîu'd-duâ' (duayı işiten, kabul eden) şeklinde kullanılmıştır (M. F. Abdülbâkî, el-Mu'cem, 'sm' md.)" (İslam Ansiklopedisi, 2009, c: 36, s: 492).

Tanrı eşitgen bilgen ol. (İKT 25/2b3=3:121)

EŞÜK

"Örtü, üste giyilen, örtünülen nesne" anlamındadır (Arat, 2005: 1148).

"İnsanın fitrî, tabii, örfî veya dinî bir gerekçeyle vücudunun belli yerlerini örtmesi anlamında terim. Sözlükte 'örtünmek, kuşanmak; başkaları ile kendisi arasına perde koymak, bir şeyin içinde veya arkasında gizlenmek' anlamlarındaki tesettür, terim olarak ilgilileri ve ölçüleri dinen belirlenmiş örtünme yükümlülüğünü ifade eder. Kadınların örtünmesine ilişkin âyetler ve örtünmeyle ilgili temel terimler. Kur'an'da kadının örtünmesinin niteliğine ve biçimine ilişkin temel açıklamalar hımâr, cilbâb ve hicâb kelimeleri üzerinden yapılır; birincisinin yer aldığı âyette geçen zînetin anlamı da örtünme hükümleri açısından özel bir öneme sahiptir. Kur'an'da genel anlamda giyinme ve korunma amaçlı giysi libas kelimesiyle ifade edilir. Örtünmenin karşısında 'teberrüc' kelimesine atıf yapılmakta, 'dikkat çekme ve kendini gösterme' demek olan, bir yönüyle teşhir sayılan teberrüc yasaklanmaktadır. 'Mümin kadınlara söyle, gözlerini kıssınlar ve avret yerlerini örtsünler. Görünenler dışında kalan zînetlerini açmasınlar. Başörtülerini (hımâr) yakalarını da kapatacak şekilde örtsünler. Zînetlerini kimseye göstermesinler' buyurulup, ardından zînetin gösterilmesi yasağı dışında tutulan kişiler sayılmaktadır (en-Nûr 24/31). Bu âyetin öncesinde, 'Mümin erkeklere söyle, gözlerini kıssınlar ve avret yerlerini örtsünler ...' (en-Nûr 24/30) denilmektedir" (İslam Ansiklopedisi, 2011, c: 40, s: 538-54).

Bu erdi basutçı köni dinka kök,/ şeriat yüzündin kiterdi eşük (KB 0054)"

Yardımcısı ve doğru dinin temeli o idi ; şeriatın yüzünden perdeyi o kaldırdı."

EŞÜN

"Örtülmek, örtünmek" (Arat, 2005: 1148).

Ölüglig körür sen ölüg sen tirig,/ sizik tutma bir kün eşüney yerig (KB 3785)"

Ölümlüleri görüyorsun, sen de öleceksin; her diri olan, şüphesiz, bir gün toprak ile örtülecektir."

ÉT- / İT-/ET-

“Etmek, yapmak (Ata, 2013: 349); (teñri) nizam vermek, düzenlemek” (User, 2010: 408)

Éterler erdi anar anı kim tilese (İKT 33/35a3=34:13)

Ételim anar tengeşikler (İKT 33/50b1=34:33)

Üzä: türk: t(ä)ñrisi: türk iduk yiri: subı: (a)nça (ä)tmiş: (KT D 10-11).

ET-ÖZ

“Can, nefis, kişi, kimse” (Ata, 2013: 350); (Skr. kāya) beden, vücut (Çetin, 2012: 232)

Artuğ kıldı Tanrı tokušğanlarğa mälları birle et-özleri birle oldruğular üze (İKT 26/63b2=4:95)

ÉW BARQDIN ADRIL-

“Hicret etmek” (Ata, 2013: 350).

Anlar kim éw barkdın adrılrlar, Tenrilik, anda kiğin kim küç kıl[ın]dılar (İKT 30/50a1=16:41).

ÉW BARQDIN KESİL-

“Hicret etmek, göç etmek” (Ata, 2013: 350).

Anlar kim bittiler hem barkdın kesildiler. (İKT 29/15a1=9:20)

ÉW BOĐNI

“Ehl-i beyt, aile” (Ata, 2013: 351).

Aydı: nek yolçılayın mu sizni éw boğnıka (İKT 32/8b3=28:12)

EWDİN ADRILĖAN

“Muhacir, göç etmiş” anlamındadır (Ata, 2013: 350)..

“Terim olarak genelde gayri müslim ülkeden (darülharp) İslâm ülkesine göç etmeyi, özelde ise Hz. Peygamber’in ve Mekkeli müslümanların Medine’ye göçünü ifade eder. Medine’ye göç eden müslümanlara muhâcir, Resûl-i Ekrem’e ve muhâcirlerle yardım eden Medineli müslümanlara da ensâr unvanı verilmiştir. Kur’ân-ı Kerîm’de hicret kelimesi yer almamakla birlikte otuz bir yerde ‘hecr’ kökünden gelen çeşitli türevlerin geçtiği görülür. Bunlar kullanılışlarına göre ‘Kur’an’ı terketmek’ (el-Furkân 25/30), ‘bir kişiden veya gruptan ayrılmak’ (en-Nisâ 4/34; Meryem 19/46; el-Müzzemmil 73/10), ‘kötü şeyleri terketmek’ (el-Müddessir 74/5) ve terim anlamına uygun olarak ‘Allah uğrunda başka bir yere göç etmek’ (meselâ bk. el-Bakara 2/218; Âl-i İmrân 3/195; en-Nisâ 4/89, 97; et-Tevbe 9/20) anlamlarına gelmektedir. ‘Hicret eden kimse’ karşılığında da muhâcir ve çoğul olarak muhâcirîn, muhâcirât kelimeleri kullanılmakta (meselâ bk. en-Nisâ 4/100; et-Tevbe 9/100, 117; en-Nûr 24/22; el-Mümtehine 60/10), bu âyetlerin çoğunda da Mekke’den Medine’ye göç eden müslümanlar kastedilmektedir” (İslam Ansiklopedisi, 1998, c: 17, s: 458-462).

ol çığaylarğa kim ewlerindin adrılğan tururlar, anlar kim çıkarıldılar. (İKT 38/22b3=59:8)

EVREN

ET “kâinat, âlem, devran, felek” anlamındadır (Arat, 2005: 1149).

Bolu berdi evren ilig berdi taht, /tuta bersü teŋri bu taht birle baht (KB 92)”

Devran sana memleket ve taht verdi; Tanrı bu taht ile bahtını dâim etsin.”

EWRÜLMİŞ

“Sapmış” (Ata, 2013: 353)

Eger yansa siz Taŋrıka rāstlık üze ewrülmiş turur köŋüllerinüz (İKT 38/90b2=66:4).

EW/V(Ü)R-

“Malik olmak, gücü yetmek” (Ata, 2013: 353).

Tapnur siz Taŋrıda ağınka ol kim ewürmesler olarka rüzü bérü köklerden. (İKT 30/68a1=16:73)

EZEL (Ar.)

“Ezel, başlangıcı olmayan, öncesizlik” anlamındadır (Arat, 2005: 1149).

“Başlangıçsız zaman, zihnen başlangıcı düşünilemeyen süre, varlığın geçmişte sonsuzca devam etmesi anlamında felsefe ve kelâm terimi. Ezel ve ezeli kelimeleri Kur’ân-ı Kerîm’de ve hadislerde geçmez. Ancak Hadîd sûresinin 3. âyetinde yer alan, ‘O evveldir ve âhirdir’ ifadesindeki ‘evvel’ kelimesi İslâm âlimleri tarafından Allah’ın ezeli olduğu mânasında anlaşılmıştır. Ayrıca halk, ibda‘, inşâ, tekvin gibi hususlara dair âyetlerle Allah’ın doğmuş olmadığını, bir benzerinin bulunmadığını, hiçbir şeye ihtiyacı olmayıp her şeyin ona muhtaç olduğunu, bütün kusurlardan münezzeh bulunduğunu ifade eden âyetler de dolaylı olarak Allah’ın varlığının ezeli ve kadîm olduğunu, O’ndan başka hiçbir varlığın bu vasıfla nitelendirilemeyeceğini göstermektedir” (İslam Ansiklopedisi, 1995, c: 12, s: 49-50).

Kalı bermez erse yetilse ecel, /bitilmiş bolur bu ecelke ezel (KB 1232)

EZRUA / ÄZRUA

< Sgd. zrw “Tanrı Zervan, Brahmā” (Çetin, 2012: 232); bir ilah adı (Uçar, 2009: 557).

t(e)ŋrim bo erser ezrua éligi atl(t)g d(a)r(a)nı (AYÇ VII 6a/469/18)

m(a)habrahmi uluğ äzrua t(ä)ŋri (AYA 0725)

m(a)habrahmi uluğ ezrua t(e)ŋri alokaçintamani (AYU1101)

EZÜGSÜZ

“Hatasız, günahsız” . (Uçar, 2009: 557).

teg: yitiz uzun ezügsüz yu[p] (AYU 347 /V. 2a/9).

FĀL (Ar.)

“Fal, alâmet” anlamındadır (Ata, 2013: 357).

“Çeşitli tekniklerle gelecekte ve bilinmeyenden haber verme, gizli kişilik özelliklerini ortaya çıkarma sanatı. Arapça’da fâl (fe’l) ‘uğur ve uğurlu şeyleri gösteren simge’ anlamına gelir. Batı dillerinde umumiyetle ‘gelecekte haber verme (kehanet)’ anlamındaki Grekçe manteia (İngilizce’de maney, Fransızca’da mancie) ekiyle yapılan ve fal türlerine göre değişen kelimeler kullanılmaktadır (geomaney = toprak falı; ornithomaney = kuş falı gibi). Tarih boyunca bazı dinlerde din adamlarının aynı zamanda kâhinlik yaptıkları da bilinmektedir. Milâttan önce 4000 yıllarında Mısır’da, Çin’de, Bâbil’de ve Kalde’de falcılık-kâhinlik yapıldığını bugün bazı belgeler ortaya koymaktadır. Falın en eski menşei muhtemelen Mezopotamya’dır. İslâm’da Fal. Kur’ân-ı Kerîm’de fal kelimesi geçmemekle birlikte Câhiliye dönemi âdetlerinden biri olan şans okları ile (ezlâm) fal tutup kısmet arama uygulaması şiddetle yasaklanmaktadır (el-Mâide 5/3, 90)” (İslam Ansiklopedisi, 1995, c: 12, s: 134-138-139).

Bilgi kim onların fâlları Tanrı üskinde. (İKT 28/14a3=7:131).

Kutadgu Bilig’ de ise “iyi talih, baht” anlamında kullanılmıştır (Arat, 2005: 1149).

Kupa körklügü kör kılın özke fâl,/ işiñ edgü bolğay kamuğ sözni üz (KB 2468)”

Kumral güzeline bak ve onu kendine uğur tut, işiñ iyi olur; başka sözü bırak.”

FANİ (Ar.)

“Zeval ve fena bulan, yok olucu” (Arat, 2005: 1149).

ögdülmiş odğurmuşka fani dünya birle bağı ‘uğbi kazğangusun ayur (KB C50).

“Öğdülmiş Odğurmuş’a dünya vâsıtası ile âhiretin kazanılmasını söyler.”

FARİZA (Ar.)

“Farz, lazım, gerek (Arat, 2005: 1149); dinen yapılması şart olan” anlamındadır (Ata, 2013: 357).

“Mükelleften yapılması kesinlikle istenen fiil anlamında fıkıh usulü terimi. Farz masdar olarak ‘sert bir şeyi kurtmak, kesip parçalara ayırmak; bir şeyi belirlemek, kesinleştirmek’, isim olarak da ‘belirlenmiş, kesinleştirilmiş şey, pay, nasip’ gibi mânalara gelir. Fıkıh usulünde dinin mükelleften yapılmasını kesin ve bağlayıcı şekilde istediği fiili ifade eder. Fıkıhta farz (çoğulu fūrüz) ve farîza (çoğulu ferâiz) kelimeleri, bu tür dinî görevlerin yanı sıra ‘belirli miras payı’ ve ‘evlenme akdi gereği kadına ödenen mehir’ anlamlarında da kullanılır. Çeşitli fiil kalıplarıyla âyet ve hadislerde geçen kelime Kur’an’da yalnız farîza, hadislerde ise hem farz hem de farîza şeklinde yer alır (bk. M. F. Abdülbakî, el-Mu’cem, ‘frz’ md.; Wensinck, el-Mu’cem, ‘frz’ md.)” (İslam Ansiklopedisi, 1995, c: 12, s: 184).

Cema’at bile kıl farîza namaz,/ çığaylar hacı kıl adına namâz (KB 3239). “Farz namazlarını cemâat ile kıl, fakirler hacı olan Cuma namazlarını edâ et.”

- **Farîza kıl-**

“Farz kılmak” (Ata, 2013: 357).

Farîza kıldımız olar üze cüftleri içre. (İKT 33/13b1=33:50)

FARUK

“Haklıyı haksızdan ayırmakta pek mahir olan, Hz. Ömer’in lakabı” (Arat, 2005: 1149).

“Hz. Ömer’in lakabı. Fârûk kelimesi Arapça fark (furk, furkân) kökünden türemiş mübalağalı ismi fâildir. Fark sözlükte ‘iki nesnenin arasını ayırmak’ mânasına gelir. Hak ile bâtılı ayıran bir kitap olduğu için Kur’ân-ı Kerîm’e ‘furkân’ adı verilmiş, yine hak ile bâtılın açıkça ayrıldığı bir savaş olan Bedir’e de Kur’an’da ‘yevme’l-furkân’ denilmiştir (el-Enfâl 8/4). İslâm tarihinde fârûk lakabıyla tanınan yegâne sahâbî Hz. Ömer’dir. Ancak kendisine bu lakabın kimin tarafından niçin verildiği hususunda kaynaklarda farklı rivayetler bulunmaktadır. Taberî Hz. Ömer’in ‘Fârûk’ diye adlandırıldığını belirtmiş, ona bu lakabın kimin tarafından verildiği hususunda selefin ihtilâf ettiğini söylemiş ve konuyla ilgili iki haberi eserine almıştır (Târîh, I, 2728). Hz. Peygamber, Allah Teâlâ hakla bâtılı Ömer ile ayırdığı için onun fârûk olduğunu söylemiş, Hz. Âişe de bir soru üzerine Ömer’e fârûk lakabını Resûlullah’ın verdiğini ifade etmiştir (İbn Sa’d, III, 270-271). “(İslam Ansiklopedisi, 1995, c: 12, s: 176-177).

Basa fârûk erdi kişi üdrümi,/ tili köñli bir teg bodun ködrümi (KB 0053)” Sonra insanların seçkini, halk içinde mümtazı, dili ve gönülü bir olan Ömer vardı.”

FASIĞ (Ar.) / BULĠĠANUĞ / TADRI FERMÂNINDIN ÇIKĠĠAN / YARLIĠDIN ÇIKIĠLI

“Fasık, Allahın emirlerini tanımayan, sapkın, günah işleyen, fesatçı, kötülük eden” anlamındadır (Ata, 2013: 357; Arat, 2005: 1149).

“İlâhî emirlere itaatten ayrılıp âsî olan mümin veya kâfir anlamında kelâm ve fıkıh terimi. Sözlükte ‘hurma ve benzeri şeyler için kabuğunu yırtıp çıkmak; belirli bir sınırı aşmak’ anlamına gelen fisk veya füsûk kökünden türemiş bir sıfat olan fâsık, değişik mezheplere mensup âlimlerce yapılmış farklı tarifleri bulunmakla birlikte terim olarak ‘haktan sapan, Allah’ın emirlerine itaatten ayrılan âsi mümin veya kâfir’ diye tanımlanabilir” (İslam Ansiklopedisi, 1995, c: 12, s: 202-205).

Bor içme fesâdka katılma yıra,/ zinâ kılma fâsık atanma kara (KB 1334)” Şarap içme, fesada karışma, uzak dur; zina yapma, fisk ve fücür ile kara yüzlü olma.”

Ol Tanrı köndürmez fâsık boğunlarını (İKT 29/57b3=9:80).

Apañ kelse silerke bulĠanuğ söz/sav birle amulluğ kılıñlar (İKT 37/57a1=49:6).

Unuttular idini, untturdu anlarķa et-özleri, olar tururlar Tanrı fermânından çıkĠanlar (İKT 38/30b3=59:19).

Munu körkitür men sizke yarlıādın çıkıĠlarķa (İKT 28/24a1=7:145).

FAZL (Ar.) /ARTIĠLUĞ

“Fazilet” (Arat, 2005: 1149); “fazl, lütuf, ihsan” anlamındadır (Ata, 2013: 357).

“Genel olarak fazlalık, üstünlük, lutuf ve İhsan anlamına gelen, özellikle de Allah’ın çok yönlü lutuf ve keremini ifade eden bir terim. ‘Artmak, fazlalaşmak; meziyet sahibi ve üstün olmak’ anlamlarında masdar olan fazl kelimesi ‘fazlalık (eksikliğin naksı zıddı), isteyerek yapılan iyilik, lutuf ve ihsan, sevabı çok olan iş’ mânalarında isim olarak da kullanılır (Lisânü’l-‘Arab, ‘fzl’ md.; Fîrûzâbâdî, Qâmûsü’l-muhîd, ‘fzl’ md.; Tâcû’l-‘arûs, ‘fzl’ md.). Fahreddin er-Râzî’ye göre bu kelime genellikle ‘ihsanda çokluk’ anlamını ifade eder. Kur’ân-ı Kerîm’de 104 yerde geçen fazl ve bu kökten türeyen diğer kelimelerin büyük bir kısmı Allah’ın genel olarak varlıklar âlemine, bütün insanlara, inananlara ve özel olarak da Muhammed ümmetine, ayrıca belli kişi veya zümrelere karşı maddî ve mânevî lutuf ve cömertliğini ifade eder (bk. M. F. Abdûlbâkî, el-Mu’cem, ‘fzl’ md)” (İslam Ansiklopedisi, 1995, c: 12, s: 271-272).

Bu barça idim faẓl erdi kamuğ./ ağırladı men teg tapuğsuz kuluğ (KB 0389)”

Bütün bunların hepsi rabbimin fazlı ve keremi idi; benim gibi âsî bir kula değer verdi.”

Kéngütür sizni Tañrı öz faẓlındın. (İKT 29/21a2=9:28).

Ol Tañrı faẓl idisi mü’minler üze. (İKT 25/16a3=3:152)

- **Faẓl idisi**

“Lütüf sahibi” (Ata, 2013: 358).

FELEK (Ar.)

“Felek, gök, sema” (Ata, 2013: 358).

“Ortaçağ İslâm kozmolojisinde yıldızları taşıdığına ve hareket ettirdiğine İnanılan şeffaf gökküre; gezegenlerin yörüngesi. Felek (çoğulu eflâk) bir astronomi terimi olarak ‘yıldızların döndüğü yer’ anlamını taşımakta, aynı zamanda denizde oluşan girdap da bu adla anılmaktadır. İslâm astronomları güneşle ay dahil yedi gezegenin hareketini açıklamak üzere iç içe geçmiş yedi saydam halka tasavvur etmişler ve her halkaya birer gezegenin bindirildiği, felek denilen bu halkaların Allah’ın izniyle döndüğü fikrini benimsemişlerdir. Sistem, burçlar feleği ve nihayet yıldızsız Atlas feleğiyle tamamlanmaktadır (Klasik Arapça lugatlardaki çeşitli açıklamalar için bk. Lane, VI, 2443-2444” (İslam Ansiklopedisi, 1995, c: 12, s: 303-306).

komuğ felek içinde éwe tezgînürler. (İKT 34/7b2=36:40).

Yana cem ü tefrik misâhatka ôt, yeti kat felekni yatur yamça tut (KB 4381). “Sonra cemi, tefrik ve mesahayı geç; yedi kat feleği, bir çöp parçası imiş gibi, avucunda tut.”

FERİŞTE [FİRİŞTE] (Far.)

“Melek” anlamındadır (Ata, 2013: 358).

“Allah’ın emirlerine tam itaat eden iyi nitelikteki ruhanî varlıklara verilen ad. İslâm İncancında Melek, ‘Farklı sûretlere girebilen ve duyularla algılanamayan nûrânî varlıklar’ şeklinde tarif edilen melek (et-Ta’rîfât, ‘mlk’ md.), Kur’ân-ı Kerîm’de (el-Bakara 2/285; en-Nisâ 4/136) ve tevâtür derecesine ulaşan hadislerde (Buhârî, ‘İmân’, 37; Müslim, ‘İmân’, 1) inanç esasları arasında sayılmaktadır. Kur’an’da müşriklerin meleklerle dişilik izâfe edişleri ve Allah’ın kızları oldukları yolundaki iddiaları reddedilmiş (es-Sâffât 37/149-150; ez-Zuhruf 43/19), akaid literatüründe de onlarda cinsiyet olgusu ve ayrımının bulunmadığı vurgulanmıştır. Meleklerin yaptığı işler arasında diğer tabiat varlıklarıyla birlikte sürekli Allah’ı yüceltme (el-A’râf 7/206; er-Ra’d 13/13; el-Enbiyâ 21/20), O’na secde etme, emirlerine âmâde olup onları yerine getirme (en-Nahl 16/49-50; et-Tahrîm 66/6), Peygamber’e salât ve selâm getirme (el-Ahzâb 33/56), müminler için dua ve istiğfarda bulunma (el-Mü’min 40/7-9; eş-Şûrâ 42/5) gibi davranışlar sayılmaktadır. Kur’an’da sıkça rastlanan bu genel tasvirlerin yanında bazı meleklerin isim veya görevlerine de yer verilir” (İslam Ansiklopedisi, 2004, c: 29, s: 40-42).

Ançada aydı seniñ idin ferîşterke: men törütteçi men. (İKT 30/21b1=15:28).

Ferişte bitir kul negü kılmuşın, /idi ötrü aydur yarın ol işin (KB 2228)” Kulun neler yaptığını melek yazar, sonra Tanrı yarın o işi sorar.”

FERMÂN (Far.)

“Emir, buyruk, ferman” (Ata, 2013: 358).

Eger rāst tursalar Tanrı fermānıka bolğaytı yahşırağ olar (İKT 37/17B1=47:21).

- **Fermān tutuğlı**

“Boyun eğen” (Ata, 2013: 359).

Körmesler mü kuşlarını fermān tutuğlılar köknüñ qalıqıda (İKT 30/72a1=16:79).

- **Fermān tutuğlı kıl-**

“Musahhar kılmak, emrine vermek” (Ata, 2013: 359).

Ol idi ol kim fermān tutuğlı kıldı ten^gizni, yese sizler andın yaş et. (İKT 30/36a3=16:14)

FERMÂNLA - (Far T.)

“Buyurmak, yükümlü kılmak, emretmek” (Ata, 2013: 359).

Fermānlar olarka edğülükni tağı yığar olarnı yawuz işdin. (İKT 28/34a1=7:157)

Hazine kılsun andın, bérđi aña Tanrı, fermānılamaz Tan^grı bir et-özke meger ol bérđi(İKT 38/83b3=65:7)

- **Fermālağan**

“Emir veren, buyurucu” (Ata, 2013: 359).

Fermānlağan ol yawuznu meger ol kim yarlıkaşa meniñ idim (İKT 30/1a1=12:53)

FERMÂNLAN- (Far. T.)

“Emrolunmak, buyruk olmak” (Ata, 2013: 359).

Fermānlanmadılar meger kim topsalar bir Tanrıka. (İKT 29/23b2=9:31)

Toķışğıl Tanrı yolu içinde, fermānlanmaz meger özüñe (İKT 26/51a2=4:84)

FİŞK (Ar.)

“Fısk, hak yolundan çıkma, Allah’a isyan etme” anlamındadır (Ata, 2013: 360).

“Dinin emir ve yasaklarına aykırı davranma anlamında fıkıh ve hadis terimi. Fıskın tanımında söz konusu edilen büyük günahların neler olduğu hususu ayrıca tartışılmıştır. Bazı İslâm âlimleri bir hadise dayanarak büyük günahları Allah’a şirk koşmak, büyü yapmak, haksız yere adam öldürmek, yetim malı yemek, savaştan kaçmak, namuslu kadına zina iftirasında bulunmak ve faiz yemek şeklinde sıralamışlardır (Buhârî, ‘Veşâyâ’, 23, ‘Hudûd’, 44; Müslim, ‘İmân’, 38, 145). Diğer bazı âlimler ise bu hadiste bir sınırlama bulunmadığını öne sürerek esas belirleyici unsurun işlenen günahın dünyada had cezası, âhirette de azap, gazap, tel’in ve tehdit gerektirip gerektirmediği hususu olduğunu söylemişlerdir. Küçük günahlarda ısrar etmenin fısk alâmeti sayılmasının sebebi râvide dinî hassasiyetin bulunmaması, kötü alışkanlıklardan vazgeçmemesi, dolayısıyla daima bir günah işlemeye veya amelî fıskın başında yer alan, Resûlullah adına

yalan söylemeye cüret etmesi ihtimali olup tamamen dinî bir faaliyet olan hadis rivayetinde râviye (Öğrendiği hadisi rivayet eden kimse anlamındaki terim) güvenilmemesi, naklettiği hadislere de güvenilemeyeceği sonucunu ortaya çıkarır” (İslam Ansiklopedisi, 1996, c: 13, s: 38-39).

Fesād fisk idisi atandı eren, /bor içmez kişi atı boldı saran (KB 6455)” Fesat ve fisk yapanlar merd sayıldı; şarap içmeyen kimseler hasis sayıldı.”

Her-âyine siz bir fişk kavlı içinde siz (İKT 37/84a1=51:8)

FURKÂN (Ar.)

“Hak ile batılı ayırt etme” (Ata, 2013: 360).

“Hakla bātılı ayırma, bu ayrılmayı sağlayan Allah’ın koyduğu ölçü, gönderdiği kitap; kurtuluş ve zafer gibi anlamlara gelen bir Kur’an terimi. Sözlükte ‘iki şeyin arasını ayırmak’ mânasına gelen fark kökünden masdar olup ‘hakla bātılı, imanla küfrü, helâl ile haramı... ayırıp belirlemek’ anlamında kullanıldığı gibi zıt değerlere sahip olan şeylerin birbirinden seçilip ayrılmasını sağlayan ölçüyü de ifade eder (Râgıb el-İsfahânî, el-Müfredât, ‘firğ’ md.). Bu genel anlamından hareketle gerçeği kanıtlayan delil veya sezgiye, doğru bilgilere ve şüpheden kurtuluşa da furkân denilir. Nitekim Seyyid Şerif Cürçânî furkân’ı ‘hakla bātılı birbirinden ayıran ayrıntılı bilgi’ şeklinde tarif etmiştir (et-Ta’rifât, ‘furkân’ md.)” (İslam Ansiklopedisi, 1996, c: 13, s: 220-221).

İdtımız kulumuz üze furkân küninde, iki cem° qarışmışı künde (İKT 29/2a1=8:41)

FÜSŪK (Ar.)

“Fasıklık, günahkarlık” (Ata, 2013: 360).

Ündermenler at yawuzı bile, néme yawuz füsūk at imānda kişin. (İKT 37/62a1=49:11)

ĠAFLET (Ar.) / ĠAFLET AP OSALLIK

“Gaflet” (Ata, 2013: 363).

“Dünya veya âhiret hayatı için gerekli olan bir şeyin önemini kavrayamama halini ifade eden ahlâk ve tasavvuf terimi. Sözlükte ‘terketmek, önemsememek’ anlamında masdar ve ‘dalginlik, dikkatsizlik, yanılma, ihmal’ mânasında isim olan gaflet kelimesi, ‘bir şeyin gerekliliği ortada iken bunun idrak edilememesi’ (Ebü’l-Bekâ: 206), ‘nefsin kendi arzusuna uyması, zamanın boş geçirilmesi’ (et-Ta’rifât, ğaflet’ md.), ‘yeterince uyanık ve dikkatli davranılmadığı için insana arız olan yanılma hali’ (Râgıb el-İsfahânî, el-Müfredât, ğfl’ md.) şeklinde tarif edilmiştir. Kur’ân-ı Kerîm’de maddî ve manevî menfaatlerini bilen insanlara ‘zâkir’ ve ‘ehl-i zikir’, bundan habersiz olanlara da ‘gafil’ denilmiştir. Gaflet ‘unutma ve yanılma’ mânasını da taşımakla birlikte aslında bu iki kavramdan farklıdır (Ebü’l-Bekâ: 206; et-Ta’rifât, ‘nisyân’ md.). Bir şeyi bile bile terketmek gaflet, bilmeden terketmek unutmaktır. Kur’ân, hayvanlardan daha aşağı seviyede bulunan ve kalpleri mühürlü olanları gafil diye niteler (el-A’râf 7/179) ve müminlerden gafil olmamalarını isteyerek (el-A’râf 7/205) Allah’ın âyetlerinden gafil olanların cehennemlik olduklarını bildirir (el-A’râf 7/146; Yûnus 10/7-8). Gaflet içinde bulunanlar âhirette pişmanlık duyacaklardır (el-Enbiyâ 21/97). “(İslam Ansiklopedisi, 1996, c: 13, s: 283-284).

Ançada kim hüküm kılmur iş olar ğaflet içinde tururlar hem olar kirtgünmezler (İKT 31/15b2=19:39).

Kéldi kendke ğaflet vakti üze ap osallık üze (İKT 32/10a2=28:15)

GALEBE KILGAN

Esma-i hüsnadan: “kahnâr” (Ata, 2013: 363).

“Allah’ın isimlerinden (esmâ-i hüsnâ) biri. Sözlükte ‘yenmek, üstün gelmek, zor kullanarak istediğini yapmak’ anlamındaki kahr kökünden mübâlağa ifade eden bir sıfat olup ‘yenilmeyen, yegâne kudret ve tasarruf sahibi’ demektir. Dilciler ve âlimlerin hemen hepsi kahr kavramının temel mânasını ‘boyun eğdirip üstün gelmek’ (tezlîl ve galebe) olarak belirlemişlerdir. Fahreddin er-Râzî, bu kavrama ‘zor kullanmak ve mecrasından çıkarmak suretiyle bir şeye boyun eğdirmek’ anlamını verdikten sonra bunun zât-ı ilâhiyyeye nisbet edildiği takdirde iki şekilde düşünülebileceğini söylemiştir: Başkasını ilâhî iradenin dışında iş yapmaktan alıkoymak ve kendi iradesince hareket etmekten kişiyi men etmek (Levâmi’u’l-beyyînât: 229). Doksan dokuz esmâ-i hüsnâ içinde yer almamakla birlikte Kur’an’da ve hadis rivayetlerinde Allah’a nisbet edilen gâlib kavramı anlam açısından kahnâra en yakın olan bir isimdir” (İslam Ansiklopedisi, 2001, c: 24, s: 169-170).

Yok adın Tanrı meğer bir Tanrı galebe kılgan (İKT 34/70b2=38:65).

GANDARAŞI

<< Skr. *Gandha-râşi* “bir buddha adı” (Uçar, 2009: 557).

burhan kutuğa: yükünürm(e)n gandarışı (AYU 0315)

GANDARVİ

< Toh. A/B *gandharve* < Skr. *gandharva* “şeytanlardan bir sınıf” (Uçar, 2009: 557).

yekler gandarvilar garudilar (AYU 1351)

GANDARVE

< Skr. *gandharva* “gökyüzü müzisyeni” (Ayazlı, 2012: 311).

gandarvelarınñ asurelarnıñ (AYA 0516)

GARH (YULTUZ)

Terim << Skr. *graha* “(kutup) yıldız, gezegen” (Çetin, 2012: 233) anlamındadır.

Garhlartın bolmış yavız irü b(e)lgülerke (AYU 399 /V. 28^a/ 20).

Eşitteçi tınladaçı tınl(ı)glarka g(a)rhlar adası tegmegülük toğmış yultuz (AYÇ VII 9a /475/2-3).

Kün ay garhlar yultuzlar yorıķı (AYA 412/5)” Gün, ay yıldızların seyri değışmez”

GARUĞE / GARUDİ

< Skr. *garuda* “mitolojik bir kuş veya kuşa benzer canlı” (Ayazlı, 2012: 311); “mistik bir kuş” (Uçar, 2009: 557).

garuđelarnıñ kinarelarnıñ (AYA 0517)

yekler gandarvilar garuğilar (AYU1351)

ĠAYB [ĠAYİB] (Ar.)

“Gayb, bilinmeyen, gizli” (Ata, 2013: 364).

“Akıl ve duyular yoluyla hakkında bilgi edinilemeyen varlık alanı. Arapça’da ‘gizli kalmak, gizlenmek, görünmemek, uzaklaşmak, gözden kaybolmak’ anlamında masdar ve ‘gizlenen, hazırda olmayan bulunmayan şey’ mânâsında isim veya sıfat olarak kullanılır (Lisânü’l-’Arab, ‘ğyb’ md.; Firûzâbâdî, el-Ġâmûsü’l-muĥîf, ‘ğyb’ md.). Râġıb el-İsfahânî gaybı ‘duyular çerçevesine girmeyen ve aklın zaruri olarak gerektirmediği şey’, İbnü’l-Esîr de ‘kalplerde (zihinlerde) mevcut olsun veya olmasın gözlerden gizli kalan her şey’ tarzında açıklamışlardır (el-Müfredat, ‘ğayb’ md.; en-Nihâye, ‘ğyb’ md.). Kur’ân-ı Kerîm ile hadis literatürünün gayb konusuna bakışı incelendiğinde problemin varlık, bilgi ve ahlâk yönlerine ışık tutulduğu görülür. Kur’ân’ın ortaya koyduğu varlık anlayışında insanın idrak ve bilgi sınırlarını aşan pek çok alan bulunmaktadır. Allah’ın zâtı, sıfatlarının mahiyeti, âlemin başlangıcı (mebde), ölümden sonraki hayat (meâd) vb. hususlar insan idrakine konu teşkil etmediği gibi ruh, melek, cin, şeytan gibi duyulur âlemin ötesinde bulunan varlıklar da ontik realiteleri kabul edilmekle birlikte fizik ötesi varlıklar olarak sunulmaktadır” (İslam Ansiklopedisi, 1996, c: 13, s: 404-409).

Ol Tanrı erür kökler hem yerler gaybın bilgen ol. (İKT 33/79a2=35:38).

Kamuğ ġayib özler körüşse közün, / sakınç boldı kısğa sevinçi uzun (KB 3300)”

Birbirini kaybedip, tekrar buluşan şahısların kederleri kısa, sevinçleri uzun sürer.”

ĠAYBET [ĠYBET](Ar.)

“Dedikodu,çekiştirme, arkasından kötü konuşma” (Ata, 2013: 365).

“Bir kimsenin aleyhindeki incitici, küçültücü söz ve davranışları ifade eden ahlâk terimi. Sözlükte ‘uzaklaşmak, gözden kaybolmak, gizli kalmak’ gibi anlamlara gelen gayb kökünden isim olup aslında hem iyi hem de kötü sözlerle anmayı ifade etmekle birlikte terim olarak genellikle ‘kötü sözlerle anma’ mânâsında kullanımı yaygınlık kazanmıştır (Lisânü’l-’Arab, ‘ğyb’ md.; Tâcû’l-’arûs, ‘ğyb’ md.). Kur’ân-ı Kerîm’de bir âyette çekimli fiil olarak geçmektedir (el-Hucurât 49/12). Burada, bir kimseyi sırf zanna dayanarak yargılama ve gizli kusurlarını araştırma (tecessüs) yanında gıybet de yasaklanmış, gıybetin ölmüş bir din kardeşinin etini yemeye benzetilmesiyle de bu davranışın iğrençliği vurgulanmak istenmiştir” (İslam Ansiklopedisi, 1996, c: 14, s: 63-64).

Kişide öjın boldum erse kalı,/ kuruğ sözlemezmen ne ġibet tili (KB 3348).

Ġybet kılmasun amarıñız amarını. (İKT 37/62b3=49:12).

• Ġybet kıl-

“Gıybet etmek” (Ata, 2013: 365)

Ġybet kılmasun amarıñız amarını. (İKT 37/62b3=49:12)

ĠAYY / ĠAYY ATLIĠ TAMUĠ (Ar.)

“Cehennemde bir vadi” (Ata, 2013: 365). Eski Türkçe İslami Dönem metinlerinden *Karahanlı Türkçesi İlk Kur’anTercümesi*’nde şu şekilde tanımlanmıştır:

Kiğin tüşerler yâ körgeyler ġayy atlıĠ tamuġka (İKT 31/23b1=19:59)

GUNAPRABASİ

<< skr. *Guna-prabhāsa* “bir buddha adı” (Uçar, 2009: 557).

altın yınak guna-prabasi atl(i)g (AYU 0310)

GUNAVAYPULİ

<< skr. *Guna-vaipulya* “bir buddha adı” (Uçar, 2009: 557).

yınak guna-vaypuli atl(i)g t(e)ηri t(e)ηrisi (AYU 0308)

GÜR (Far.)

“Mezar, kabir” (Ata, 2013: 365)

“Arapça’da ‘ölünün gömüldüğü yer’ anlamındadır. Kabir kelimesi, ölümle mahşerdeki diriliş arasında insanların yaşayacağı berzah hayatını da ifade eder. İslâm inancına göre ölen kişi, nerede ve hangi durumda bulunursa bulunsun kabir ve berzah âlemi safhasından geçer. İnsanın toprak ve kabirle ilgisi şu âyette vurgulu bir şekilde ifade edilir: ‘Sizi topraktan yarattık, yine oraya döndüreceğiz ve bir defa daha sizi oradan çıkaracağız’ (Tâhâ 20/55). Toprakten yaratılmış olan insanın ölünce yine toprağa gömülmesi” (İslam Ansiklopedisi, 2001, c: 24, s: 37-38).

Ürülgey borğu içinde ançada olar gürlardın idileri tapa éwerler (İKT 34/11b2=36:51). *Ajun bir tüşün ol gürün bir tüşün, / bu tüş tün kopursa tüş tün ol ajun* (KB 1390).

• Gürdın ıpı

“Haşır, dirilme” (Ata, 2013: 365)

Dereng kılğatı anıñ karnı içinde gürdın ıpı künke tegi. (İKT 34/39a1=37:144)

HABERLİ (Ar.T.)

Haberdar, esma-i hüsnadan: “habir” (Ata, 2013: 367)

“Allah’ın isimlerinden (esmâ-i hüsnâ) biri. Sözlükte ‘bir nesneyi gereğince bilmek için yoklayıp sınamak, bir şeyin iç yüzünden haberdar olmak’ anlamına gelen hubr (hibre) masdarından sıfat olup ‘bilen, bir nesnenin mahiyetine ve iç yüzüne vâkıf olan’ demektir. Kelimenin kökünde, bir şeyin asıl yapısını ve iç yüzünü öğrenmek için onu duyu organlarıyla algılayıp denemek ve elde edilen bilgileri akıl süzgecinden geçirip bir sonuca bağlamak mânası bulunduğu gibi haber yoluyla bilgi edinmek mânası da vardır. Şüphe yok ki bu bilgi vasıtalarının hiçbiri Allah için söz konusu değildir. Ancak hadis olarak da rivayet edilen, ‘Hiçbir zaman haber duyu seviyesinde bilgi sağlayamaz’ sözüne göre (bk. Müsned, I, 215, 271), Allah’a nisbet edilen ‘hubr’ kavramında, duyuyla algılanmış gibi her şeyin gerçekliğinden ve genellikle insanlara gizli kalan iç yüzünden haberdar olma mânası mevcuttur. Habîr isminin ‘haberdar eden’ (muhibir) anlamına da gelebileceği kaydedilmektedir” (İslam Ansiklopedisi, 1996, c: 14, s: 378-379).

Ol Tanrı erür bilgen haberli (İKT 26/13a3=4:35).

HABİB (Ar.)

“Sevgili, Hz. Peygamber” (Arat, 2005: 1150).

Bular ehlibeyt ol habibka kadaş, / habib savçı hakkı için sev adaş (KB 4339).

ḤAÇ (Ar.)

“Hac” (Arat, 2005: 1150).

“İslâmî kaynaklara göre hacın Hz. Âdem dönemine kadar uzanan bir geçmişi vardır. Bir kısmı İsrâiliyat’a dayanan bazı rivayetlere göre Kâbe’yi önce melekler tavaf etmiş, daha sonra da Hz. Âdem Allah’ın emriyle Mekke’ye giderek Arafât’ta Hz. Havvâ ile buluşup kendisine Beytullah’ın etrafındaki hacla ilgili mukaddes yerleri gösteren meleklerin rehberliğinde hacetmiştir (Hamîdullah: 123-127). Hz. Şît’in peygamberliği sırasında onardığı Kâbe, Nûh tûfanının arkasından uzunca bir süre kumlar altında kalmış ve nihayet Hz. İbrâhim ile oğlu İsmâil tarafından eski temelleri bulunarak yeniden inşa edilmiştir. ‘Bir zamanlar İbrâhim, İsmâil ile beraber beytin temellerini yükseltirken...’ (el-Bakara 2/127) meâlindeki âyet bu inşaata işaret etmektedir. Cenâb-ı Hakk’ın Hz. İbrâhim’e, ‘İnsanlar arasında hacı ilân et ki gerek yaya olarak gerekse nice uzak yoldan gelen yorgun argın develer üzerinde kendilerine ait birtakım yararları yakından görmeleri, Allah’ın kendilerine rızık olarak verdiği kurbanlık hayvanlar üzerine belli günlerde Allah’ın ismini anmaları (kurban kesmeleri) için sana (Kabe’ye) gelsinler. Artık ondan hem kendiniz yiyin hem de yoksula, fakire yediniz; sonra kirlerini gidersinler, adaklarını yerine getirsinler ve o eski evi tavaf etsinler’ (el-Hac 22/27-29) emrini vermesinden, insanları hac yapmak üzere Mekke’ye davet eden ilk peygamberin İbrâhim olduğu anlaşılmaktadır” (İslam Ansiklopedisi, 1996, c: 14, s: 386-389).

Cema’at bile kıl farîza namaz, / çığaylar hacı kıl adına namâz (KB 3239). “Farz namazlarını cemâat ile kıl, fakirler hacı olan Cuma namazlarını edâ et.”

ḤĀCĪ (Ar.<HĀCC)

“Hacı, hacca giden” (Ata, 2013: 367)

“Kutsal kabul edilen mekânları dinî maksatla ziyaret etme, İslâm’ın beş şartından biri” (İslam Ansiklopedisi, 1996, c: 14, s: 382-386).

Ḳuldıñız mu hâcîlarķa suw içürmekni, mezzit-i harâmnu âbâdân kılmaķnu (İKT 29/14a1=9:19).

ḤAḲ(K) (Ar.)

“Hak, gerçek, hakikat, doğru” (Ata, 2013: 368)

“İslâm literatüründe çeşitli anlamlarda kullanılan bir terim. Sözlükte ‘gerçek, sâbit ve doğru olmak, gerekmek; bir şeyi gerçekleştirmek; bir şeye yakînen muttali olmak’ anlamlarında masdar ve ‘gerçek, sâbit, doğru, varlığı kesin olan şey’ anlamlarında isim olan hak kelimesi (çoğulu hukûk) genellikle bâtulın zıddı olarak gösterilir (Lisânü’l-’Arab, ‘ḥḳḳ’ md.; Tâcü’l-’arûs, ‘ḥḳḳ’ md.). Râgıb el-İsfahâni, hakkın asıl mânasının ‘mutabakat ve muvafakat’ olduğunu belirttiikten sonra âyetlerden örnekler vererek başlıca dört anlama geldiğini belirtir. 1. Bir şeyi hikmetin gereğine uygun olarak icat eden; bundan dolayı hak Allah’ın bir ismi veya sıfatı sayılmıştır. 2. Hikmetin gereğine uygun olarak yapılan iş; Allah’ın bütün fiilleri bu anlamda haktır. 3. Bir şeye aslına uygun ve doğru olarak inanma, bu şekilde kazanılmış inanç, bilgi. 4. Gerekli şekilde, gerekli ölçüde ve gereken zamanda meydana gelen iş (el-Müfredât, ‘ḥḳḳ’ md.)” (İslam Ansiklopedisi, 1997, c: 15, s.151).

Ol Tañrı kim ıdtı yalavaçını köni yol birle, ḥaḳ dîñ birle (İKT 29/24b2=9:33).

Bu künde naru sen kıyılma tapın, / tapınsa öter beg tapuğçı hakın (KB 0597).

ḤAḲĪḲAT (Ar.)

“Hak, gerçek” (Ata, 2013: 368); “asıl gerçek” (Arat, 2005: 1151).

Akırdular sana işlerini ançaka tegi keldi haqıqat belgürdi Tanırınıñ fermānı (İKT 29/36b2=9:48).

Hakikat munı bil ay ay toldı sen, / Ökünçsüzmen edgü atın ölsemen (KB 0920).

HAKİM (Ar.) / BÜTÜN İŞLİĞ

Hikmet sahibi, esma-yi hüsnadan: “hakīm” (Ata, 2013: 368)

Yārī yok meger Tanrı üskindin ‘azīz hakīm (İKT 25/3a3=3:126).

Bitigni indürmek ‘azīz hakīm Tanırının kim ‘azīz taqı bütün işlig turur (İKT 36/89a2=45:2).

HAQKĀ (Ar.)

“Gerçek, doğrusu” (Ata, 2013: 369)

Haqqā ol kim ündeyür siz mēni anıñ birle yoq añar ündemek (İKT 35/49a1=40:43).

HAQQU’L-YAKİN (Ar.)

“İnsanın kendi nefsinde ispatlanmış bilgi” (Arat, 2005: 1151).

“Kesinlik açısından en ileri derecede bulunan doğru bilgi anlamında bir terim. ‘Gerçek varlık, doğru hüküm’ anlamındaki hak ile ‘gerçeğe uygun kesin bilgi’ anlamındaki yakīn kelimelerinden oluşan terkip, ‘iç duyu veya iç tecrübe yoluyla ulaşılan ve kesinlik bakımından en son merhaleyi teşkil eden doğru bilgi’ diye tanımlanabilir. Hakka’l-yakīn Kur’an-ı Kerim’de iki yerde geçmektedir. Bunlardan birinde, başta Kur’an olmak üzere İslâmî gerçekleri yalanlayıp haktan sapanların cehenneme atılacağı belirtilirken kullanılmakta ve ‘meydana gelmesi kesin olan bir hususun fiilen gerçekleşmesi’ mânasına gelmektedir (el-Vâkıa 56/95). Diğerinde ise Kur’an’ı yalanlayanların âhirette büyük pişmanlık duyacakları ve dolayısıyla azaba mâruz kalacakları haber verilirken bunun yaşanacak bir gerçek olduğu vurgulanmaktadır (el-Hâkka 69/51). Hakka’l-yakīn tabirinin hadislerde mevcudiyeti tesbit edilememiştir. İslâm düşünce tarihinde doğru bilginin kesinlik dereceleri ilme’l-yakīn, ayne’l-yakīn ve hakka’l-yakīn olmak üzere üç kategoride toplanmıştır. İlme’l-yakīn aklî veya naklî delil ile, ayne’l-yakīn duyu yoluyla elde edilen bilgiyi, hakka’l-yakīn ise iç duyu veya iç tecrübe vasıtasıyla insanda meydana gelen en kesin bilgiyi ifade eder. Kur’an’da kâfirlerin cehenneme gireceğine dair verilen haberler vasıtasıyla elde edilen bilgi ilme’l-yakīne, onların cehennemi görerek bilgilenmeleri ayne’l-yakīne, oraya girip azabı bizzat tatmalarıyla hâsıl olan sonuç ise hakka’l-yakīne örnek olarak zikredilir. Ayrıca insanın, Allah’ın yaratıkları öldürdükten sonra diriltmeye kâdir olduğuna ilişkin aklî ve naklî bilgisi ilme’l-yakīn, Hz. İbrâhim’in, eliyle parçalayıp ayrı ayrı tepelere koyduğu kuşların diriltildiğini müşahede etmesiyle (el-Bakara 2/260) edindiği bilgi ayne’l-yakīn, Allah’ın ölüleri nasıl dirilttiğini merak eden bir müminin O’nun tarafından öldürülüp diriltilmesiyle ulaştığı bilgi de (el-Bakara 2/259) hakka’l-yakīndir” (İslam Ansiklopedisi, 1997, c: 15, s: 202-203).

Ay iç taş biligli ay hakku’lyakin, / közümde yırak sen köñülke yakın (KB 0011)

HAŁAL (Ar.) / HELĀL (Ar.)

“Helal, helal kılınmış” (Ata, 2013: 376)

“Yapılması dinen serbest olan fiil. Sözlükte masdar olarak ‘mubah, câiz ve serbest olmak, ruhsat vermek, Harem’den veya ihramdan çıkmak’ anlamlarına gelen helâl kelimesi isim olarak haramın karşıtıdır. Câiz ve mubah gibi terimler de aralarında bazı farklılıklar bulunmakla birlikte çok defa helâl ile eş anlamlı gibi kullanılır ve dinî literatürde mükellefin yapıp yapmamakta serbest bırakıldığı davranışları ifade eder. Helâl karşılığında hill kelimesi de kullanılmaktadır. DİNLER TARİHİ. İptidai kültürlerde tek tanrılı dinlerdekine benzer bir helâl kavramı olmasa bile, kâinatın kutsal ve dünyevî (profan) şeklinde ikiye ayrılmasının sonraki dönemlerde helâl kavramının oluşmasına zemin hazırladığı söylenebilir. Buna göre kutsal addedilen nesnelere veya uygulamalar taşıdıkları tabu karakterinden dolayı dokunulmaz olurken,

kozmosun kutsal dışı (dünyevî) kısmını oluşturan alanın, herhangi bir özel uygulama ve sınırlamadan uzak, sıradan veya seküler bir yapıya sahip olduğu düşünülmüştür.. Helâl bir fiil veya nesnenin zat veya sıfatlarına herhangi bir ârıza geldiği zaman helâllik niteliği değişebilir. Bu sebeple helâller kendi aralarında derecelenir. Helâllerin en yüksek derecesi Gazzâlî'nin 'mutlak helâl' adını verdiği, bizâtihi kendisinde tahrîmi gerektiren her türlü haram niteliklerden ve tahrîm ya da kerâhete götüren bütün sebeplerden uzak olan helâller, en aşağı derecesi de sırf harama (haram li-aynihî) yakın olanlardır (İhyâ', II, 98; Mv.F, XVIII, 77). Haram kavramı, fıkıh usulünde teklifi hüküm içerisinde müstakil bir başlık altında incelendiği halde helâl kendi çerçevesine giren vâcip, mendup ve mubah başlıkları altında ele alınmıştır. Kur'an'da göklerde ve yerlerde ne varsa hepsinin insan için yaratıldığı, insanın emrine ve istifadesine verildiği sıkça vurgulanır. Temiz ve güzel olan her şeyin helâl kılınıp sadece kötü ve çirkin şeylerin haram kılındığının bildirilmesi de bu anlamdadır 'Helâl ve haramı belirleyen yalnız Allah'tır' (İslam Ansiklopedisi, 1998, c: 17, s: 173-178).

Tiliyni küdezgil közüyni küdez, / boğuzuñ küdezgil halâl yegil az (KB 1312).

Aymanlar anı kim şıfat kıılır tilleriniz yolāanni; bu helâl ol bu harām tēp (İKT 30/94b2=16:116).

- **Helâl er-**

“Helal olmak” (Ata, 2013: 376).

Ermez saña urağutlar. (İKT 33/15a1-2=33:52 helâl)

- **Helâl kııl-**

“Helal etmek, meşru kılmak” (Ata, 2013: 376).

Helâl kııldı sizke ol kim anda açın ol kim tilese siz. (İKT 26/2b1=4:24)

Helâl kıılurlar anı bir yıl, harām kıılurlar anı bir yıl. (İKT 29/28a3=9:37)

- **Helâl kıılın-**

“Helal kılınmak” (Ata, 2013: 376).

Sararlar saña ne' neñ helâl kııldı, olarka ayğıl: helâl kııldı sike arığlar. (İKT 27/18a1=5:4)

HAŁAYIĐ (Ar.)

“Yaratılmış olanlar, mahluklar, halk” (Arat, 2005: 1151).

Yağız yer yaşıl kök kün ay birle tün, / törütti halāyık öd üdleğ bu kün (KB 0003).

HALİFE (Ar.)

“Halife” (Ata, 2013: 370)

“Halife (çoğulu hulefâ, halâif) ‘bir kimsenin yerine geçen, onu temsil eden kimse’ demektir ve devlet başkanı için kullanılır. Devlet başkanlığının bir adı da imâmettir. Devlet başkanına, Resûl-i Ekrem'in vekili olarak onun adına toplumu yönettiği için halife, önder ve lider olması sebebiyle de imam denildiği anlaşılmaktadır. Hz. Ömer devrinden itibaren ‘emîrü'l-mü'minîn’ tabirinin halife yerine kullanıldığı ve ileri dönem kaynaklarında cemaatle kılınan namazlardaki imamlıktan ayırmak için devlet başkanlığına ‘imâmet-i kübrâ’ (imâmet-i uzmâ) denildiği görülür. Şîî literatüründe ise imâmet terimi daha yaygın olarak kullanılmıştır” (İslam Ansiklopedisi, 1998, c: 17: 539-546).

Ey dāvūd, biz kıldımız séni halīfe yer içinde (İKT 34/56b2=38:26).

- **Halife bol-**

“Birinin yerine geçmek, vekâlet etmek” (Ata, 2013: 370).

Aydi mūsā kadaşı hārūnka halife bolğil maña bođnum içinde. (İKT 28/21a2=7:142)

HALĪFET (Ar.) / HİLĀFET

“Halife, vekil” (Ata, 2013, s. 370).

“İslâm tarihinde devlet başkanlığı kurumu. Sözlükte ‘birinin yerine geçmek, bir kimseden sonra gelip onun yerini almak, birinin ardından gelmek / gitmek, yerini doldurmak, vekâlet veya temsil etmek’ gibi anlamlara gelen hilâfet kelimesi, terim olarak İslâm devletlerinde Hz. Peygamber’den sonraki devlet başkanlığı kurumunu ifade eder. Halife de (çoğulu hulefâ, halâif) ‘bir kimsenin yerine geçen, onu temsil eden kimse’ demektir ve devlet başkanı için kullanılır. Devlet başkanlığının bir adı da imâmettir. Devlet başkanına, Resûl-i Ekrem’in vekili olarak onun adına toplumu yönettiği için halife, önder ve lider olması sebebiyle de imam denildiği anlaşılmaktadır. Hz. Ömer devrinden itibaren ‘emîrû’l-mü’minîn’ tabirinin halife yerine kullanıldığı ve ileri dönem kaynaklarında cemaatle kılınan namazlardaki imamlıktan ayırmak için devlet başkanlığına ‘imâmet-i kübrâ’ (imâmet-i uzmâ) denildiği görülür. Şii literatüründe ise imâmet terimi daha yaygın olarak kullanılmıştır. Kavramsal Çerçeve: Kur’ân-ı Kerîm’de hilâfet kelimesi yer almadığı gibi halife de terim anlamıyla geçmez; ancak halife, halâif ve hulefâ kelimeleri kullanılarak insanın Allah’ın yeryüzündeki halifesi olduğu sıkça tekrarlanır” (İslam Ansiklopedisi, 1998, c: 17: 539-546).

Ol Tañrı kıldı sizke halifetler yer içinde. (İKT 33/79b1=35:39).

İkinçi halifet kerek çın bütün, l bodun bulsa inçlik tirilse kutun (KB 5330).

HALİK (Ar.)

“Yaradan, yaratıcı; Allah” (Arat, 2005: 1151).

Törümiş neñ erse yokalğuturur, törütügli hâlik ne kolsa kılur (KB 0692)

HĀLİŞ (Ar.)

“Halis, ihlâsa erdirilmiş” (Ata, 2013: 370)

“Kulun bütün davranışları ve sözlerinde sadece Allah’ın rızasını gözetmesi anlamında ahlâk ve tasavvuf terimi. Sözlükte ‘arınmak, saflaşmak, kurtulmak’ mânasındaki hulûs / halâs kökünden türetilmiş olup ‘bir şeyi, içine karışmış ve değerini düşürmüş olan başka şeylerden temizleyip arındırmak, saflaştırmak’ nlamına gelen ihlâs kelimesi, terim olarak ‘ibadet ve iyilikleri riyadan ve çıkar kaygılarından arındırıp sadece Allah için yapmak’ demektir. İslâmî literatürde ihlâs daha geniş olarak şirk ve riyadan, bâtıl inançlardan, kötü duygulardan, çıkar hesaplarından ve genel mânada gösteriş arzusundan kalbi temizlemeyi, her türlü hayırlı faaliyete iyi niyetle yönelmeyi ve her durumda yalnızca Allah’ın rızasını gözetmeyi ifade eder (Râğıb el-İsfahânî, Müfredât, ‘hlś’ md.; Lisânü’l-’Arab, ‘hlś’ md; Gazzâlî, IV, 379-380). Fudayl b. İyâz’a, ‘İnsanların hatırı için ameli terketmek riya, onları memnun etmek için amel etmek şirk, bu iki durumdan kurtulmak ihlâstır’ şeklinde bir söz isnat edilmekle birlikte (et-Ta’rifât, ‘el-İhlâs’ md.) riya genellikle ‘sırf Allah rızası için yapılması gereken amele gösteriş katmak’ anlamında kullanılır” (İslam Ansiklopedisi, 2000, c: 21: 535-537).

Arığ ol Tañrı andın kim şifat kılurlar meger Tañrının hâliš kulları. (İKT 34/42a3=37:160).

- **Hâlis kıl-**

“Halis kılmak, ihlaslı yapmak” (Ata, 2013: 370)

Biz hâlis kıldımız olarnı hâlishıķı birle sarâyını yâd kılmak için. (İKT 34/65a1=38:46)

HALKID TİRİLMEKİ

“Yeniden diriliş, ba’s” (Ata, 2013: 370)

“Kıyametin kopmasından sonra Allah tarafından ölülerin diriltilmesi hadisesi. İslâmî literatürde asıl ve en yaygın olarak, ‘kıyamet gününde Allah’ın âhiret hayatını başlatmak üzere ölüleri yeniden canlandırması, onları kabirlerinden çıkararak hayata göndermesi’ anlamında kullanılır. Kur’an’da, sûr’a birinci üflemenin ardından -Allah’ın diledikleri müstesna- bütün canlıların yok olacağı, ikinci üfleme üzerine de ba’s hadisesinin gerçekleşeceği ve ölmüş bütün yaratıkların yeniden canlanarak (ez-Zümer 39/68) belli bir hedefe doğru koşuyormuş gibi (el-Meâric 70/43) rablerinin huzuruna çıkacakları (Yâsîn 36/51) anlatılır ve dirilişin, gerçeği öğrenme ve amellerin karşılığını görme hikmetine bağlı olduğu (en-Nahl 16/38-39; et-Tegabün 64/7) vurgulanır. Hadislerde anlatıldığına göre bir cuma günü gerçekleşecek olan (İbn Kesîr, I, 257-260) yeniden diriliş, insandaki acbû’z-zeneb* adı verilen ve hiçbir zaman çürüyüp yok olmayan bedene ait maddî unsurların gökten inecek bir nevi hayat suyu sayesinde bir anda canlanmasıyla gerçekleşecek ve insan kabirden veya acbû’z-zenebin bulunduğu yerden bir bitkinin topraktan çıkışı gibi süratle canlanıp ortaya çıkacaktır (Buhârî, ‘Tefsîr’, 39/3, 78/1; Müslim, ‘Fiten’, 141, 142; Müsned, II, 322; İbn Ebû Âsım, II, 433; İbn Kesîr, I, 244-247: 649)” (İslam Ansiklopedisi, 1992, c: 5: 98-100).

Tirgüzür-miz anıñ birle yerni ölmüşde kiğin, mundağuk halkñın tirilmeki. (İKT 33/69b2=35:9)

HAMD (Ar.)

“Hamd” (Ata, 2013: 370)

“Bütün medih türlerini içeren, sevgi ve tâzimle Allah’a yönelen övgü ve şükür anlamında bir terim. Sözlükte ‘iyilik, güzellik, üstünlük ve erdemlilikle niteleme, övme’ mânasına gelen hamd isim ve masdar olarak kullanılır. Dilciler hamd, şükür, medih ve senâ kelimeleri arasında sıkı bir münasebetin bulunduğunu kabul ederler. Bazı âlimler hamd ile şükür arasında anlam bakımından fark gözetmezken dilcilerin çoğunluğuna göre şükür, kişinin kendisine yapılan bir iyiliği bilip sahibine övgü ile mukabelede bulunması ve bunu diğer insanlara da duyurmasıdır. Hamd ise söz konusu iyiliğin kendisine yönelik olma şartı aranmadan bir kimsenin mutlak mânada lutufkârlığının ve iyilik severliğinin dile getirilmesidir. Buna göre hamd şükürden daha kapsamlıdır. Hamd ile medih arasında anlam yakınlığı bulunmakla birlikte medih, birinde var olan veya var olduğu kabul edilen övgüye lâayık bir özelliğın belirtilmesidir. Medhe konu teşkil eden özelliğın en üstün derecede olması da şart değildir. Kur’an’da hamd hepsi de Allah’a nisbet edilmiş olarak kırk üç yerde geçmekte, bir âyette ‘hamd edenler’ mânasında hâmidün kelimesi, on yedi âyette es-mâ-i hüsnâdan hamîd ismi yer almaktadır. Hz. Peygamber’e verileceğı vaad edilen övgüye lâayık makamı belirten ‘makâm-ı mahmûd’ terkinindeki mahmûd kelimesi de ‘Allah tarafından övülen’ mânasına alındığında O’na rücû eden bir kavram durumundadır” (İslam Ansiklopedisi, 1997, c: 15: 442-445).

Tesbîh kılâil idine hamd aytu keçelik hem ertelerde. (İKT 35/55b2=40:55).

Uğan bir bayat ol kamuğda oza / Öküş hamd-u ögdi anar ok seza (KB B1)

HARÂM (Ar.)

“Haram” (Ata, 2013: 371)

“Yapılması din tarafından yasaklanan fiil. Sözlükte masdar olarak ‘bir şey bir kimseye yasak olmak’, isim olarak da ‘yasaklanan, helâl olmayan şey’ anlamına gelen harâm kelimesi, çeşitli türevleriyle birlikte Arapça’da zengin bir kullanım alanına sahiptir. Bunlardan hurmet ‘engel olmak, yasak olmak,

mümkün olmamak; saygı duymak'; hırmân 'kişiyi bir iş, davranış veya haktan mahrum bırakmak'; ihrâm 'bir şeyi yasaklamak, haram saymak; haram beldeye veya haram aylara girmek; hac veya umreye niyet ederek dikişsiz elbise giymek'; tahrîm 'haram kılmak, yasaklamak' anlamındadır. Eski Türk dini, Taoizm ve Şintoizm gibi etnik dinlerde haram kavramı daha çok tabu çerçevesinde ele alınmış, bazı yasaklamalar da dinle bağlantılı olmadan töre hukukuyla ilişkilendirilmiştir. Buna göre eski Türkler'de kutsal olduğu için totem hayvanını yemek yasaktı. Aynı şekilde su ve ateşi mânevî anlamda temiz tutmaya yönelik çok sayıda yasaklama vardır. Zina, aile içi cinsî ilişki de Türk töre hukukundan kaynaklanan yasaklamalardandır. Şintoizm'deki temel yasaklar zina, aile içi cinsî ilişki ve hayvanlarla cinsî münasebette bulunmaktır. Öte yandan rahiplerin özel statüsüyle ilgili olarak çok sayıda yasak tahsis edilmiştir. Taoizm'deki en önemli yasaklama ise insan öldürme çerçevesinde geliştirilmiştir. Budizm ve Jainizm'de en başta gelen haram zina ve hayvan eti yemektir. İçki içmek de haram sayılmaktadır. Sihler arasındaki en önemli haram konuları büyü yapmak, zina, mezar ziyareti ve putlara saygı göstermektir. Zerdüştilik'te zina, hayız döneminde kadımla münasebette bulunmak, homoseksüellik, köpeğe ve ineğe zarar vermek başta gelen haramlardır" (İslam Ansiklopedisi, 1997, c: 16: 97-104).

Harâmka katılma yeme kılma küç, / kişi kanı tökme hasım kılma oç (KB 1433).

Aymanlar anı kim şifar kılmur tilleriniz yalgannı; bu helâl ol, bu harâm tıp. (İKT 30/94b3=16:116)

- **Harâm kıl-**

“Haram etmek” (Ata, 2013: 371)

Helâl kılmur olarka arıglarnı harâm kılmur olar üze arıgsızlarnı. (İKT 28/34a3=7:157)

Harâm kılmazlar anı kim harâm kıldı Tanrı hem yalavaçı (İKT 29/21b2=9:29)

- **Harâm kılınmış**

“Haram edilmiş şey” (Ata, 2013: 372)

“İslâm hukukçuları bir fiilin can, akıl, din, ırz ve malı koruma şeklinde formüle edilen dinin temel amaçlarına açıkça zarar vermesini, onun haram kılınmasının temel sebebi ve açıklaması (illeti ve hikmeti) olarak kabul etmişlerdir. Bir fiilin haram olduğu şu şekillerde bildirilebilir: a) Bizzat haram (hurmet) lafzı veya türevleri ile: ‘Allah size ölüyü, kanı, domuz etini ve Allah’tan başkasının adı anılarak kesilen hayvanları haram kıldı’ (en-Nahl 16/115). “(İslam Ansiklopedisi, 1997, c: 16: 97-104).

Aydi Tanrı: harâm kılınmış erür olar üze (İKT 27/37a2=5:26)

ḤAREM(Ar.) / ḤAREM YERİ

“Kutsal (yer) / Mekke-i mükerreme” (Ata, 2013: 372)

“Harem, Mekke ve Medine şehirleriyle çevrelerindeki belirli bölgeler için kullanılan terim. Sözlükte ‘yasaklanmış, korunmuş, dokunulmaz’ mânasına gelen harem kelimesi harâm ile eş anlamlıdır. Terim olarak Mekke ve Medine’nin, sınırları Hz. Peygamber tarafından çizilen çevresi için kullanılır” (İslam Ansiklopedisi, 1997, c: 16: 127-132)

“Mekke, Kâbe’nin bulunduğu ve hac ile umre ibadetinin ifa edildiği kutsal şehir. Kâbe’nin müslümanların kıblesi olması sebebiyle İslâm coğrafyacıları III. (IX.) yüzyıldan itibaren dünyayı Mekke’nin merkezinde yer alan Kâbe’ye göre bölümlere ayıran tasarımlar geliştirmişlerdir (EI² [İng.], VI, 181). Buna göre dünya, merkezinde Kâbe’nin yer aldığı bir daire şeklindedir; yeryüzündeki ülkelerin her biri Kâbe’nin bir cephesine bakar. Bundan dola-yı Kâbe’nin etrafında gerçekleşen tavaf dünyanın kendi etrafında dönüşünü sembolize etmektedir (Makrîzî, I, 257-258). Mekke’nin asıl önemi, Allah’a kulluk maksadıyla yapılmış ilk mâbed olan Kâbe’nin (Âl-i İmrân 3/96) burada bulunmasından kaynaklanmaktadır.

Kur'an'da, Allah'ın evi kabul edilen Kâbe'nin yer aldığı Mekke ve çevresinin her türlü tecavüden korunmuş güvenli bir yer (harem) ve insanların mânen temizlenip arındığı bir mahal olduğuna işaret edilmiş, bu alanla ilgili birtakım özel hükümler konularak çevresi 'alem'lerle sınırlanmıştır. Mekke bizzat Allah tarafından harem kılınmış ve bu durum, şehrin emin bir yer yapılması için dua eden (el-Bakara 2/126; İbrâhîm 14/35) Hz. İbrâhîm tarafından ilân edilmiştir” (İslam Ansiklopedisi, 2003, c: 28: 555-563).

Ornatmadımız mu olarnı harem yeriñe korkunçsuz, térlür añar kamuğ nersenin mîveleri. (İKT 32/36b3=28:57).

HÂŞ (Ar.)

“İhlasa erdirilmiş” (Ata, 2013: 372).

Yolsuz kılğay men olarnı kamuâını meger kullariñni kim olardin hâşlar tururlar (İKT 34/75b1=38:38).

• **Hâş yalav/waç**

“Resul, nebi, peygamber” anlamındadır (Ata, 2013: 372).

“Allah'tan vahiy yoluyla aldığı bilgileri ve emirleri tebliğ etmek, muhataplarını hak dine çağırarak görevlendirilen yüksek vasıflı kimse. Peygamber (peygâm-ber/peyâm-ber) kelimesi Farsça olup sözlükte ‘haber getiren’ demektir. Eski Türkçe karşılığı yalvaçtır (yalavaç), ancak peygamber kelimesi erken dönemde Türkçe'ye geçip yerleşmiştir. Kur'an'da ve Hadislerde Peygamber. Kur'ân-ı Kerîm'de peygamber karşılığında nebî, resûl ve mürsel kelimeleri, peygamber göndermeyi ifade etmek için irsâl, ictibâ, ıstıfâ ve ba's kökünden fiiller kullanılır. Nebî sözlükte ‘haber veren; mertebesi yüksek olan; açık seçik yol’ anlamlarına gelir. Resul ve mürsel kelimeleri de ‘gönderilmiş kişi’ mânasındadır (Lisânü'l-'Arab, 'nb'e', 'nbv', 'rsl' md.leri). Gerek nebî gerek resul Kur'an'da ‘Allah'ın buyruklarını ve öğütlerini muhataplara bildirmek üzere seçtiği elçi’ anlamında, resul ayrıca Allah ile peygamberleri veya diğer bazı yaratılmışlar arasında elçilik yapan melekler hakkında kullanılır. Peygamberlerin bir kısmı Kur'an'da zikredilmekle birlikte bir kısmından hiç bahsedilmemiştir (el-Mü'min 40/78). Peygamberlerin ilki Hz. Âdem, sonuncusu Hz. Muhammed'dir” (İslam Ansiklopedisi, 2007, c: 34: 257-262).

Yād kılğıl bitig içinde mūsanı, ol erdi katıksız erür hâş yalavaç (İKT 31/20a2=19:51).

HAȚĀ KILIĞLI

“Hata eden, günah işleyen” (Ata, 2013: 373)

“Günah, İlahî emir ve yasaklara aykırı fiil ve davranışları ifade eden bir terim. Farsça bir kelime olan ve sözlükte ‘suç’ anlamına gelen günâh, dinî bir kavram olduğu için kutsal ve tabiat üstü varlık alanlarıyla bağlantılıdır. Kutsallığına inanılan tabiat üstü varlık veya varlıklar din müessesesinin temel unsurları arasında bulunduğundan bütün dinlerde günah kavramı mevcuttur. Kutsalın söz konusu olduğu her yerde kutsalla ilgili emir ve yasaklar manzumesinin bulunması da tabiidir. Günah, bu emirlerin yerine getirilmemesi veya yasakların çiğnenmesiyle ortaya çıkan ve dinî, ahlâkî ve vicdanî açıdan sorumluluk gerektiren bir olgudur. Beşerî kanun ve kuralların çiğnenmesi suç olarak adlandırılırken dinî alandaki hata ve aşırılıklar günah olarak nitelendirilmektedir” (İslam Ansiklopedisi, 1996, c: 14: 278).

Bütünlükün bu kâfir tağı Hāmān, ol ikiniñ süleri erdiler haȚā kılığlar. (İKT 32/7a1=28:8)

HATUN

“Tanrıça, kraliçe, ilahe” (Ayazlı, 2012: 312).

t(ä)ñrisi vasundare yer kıatunı sançanaçaye yer uruñutu säkiz otuz (AYA 431/17-18)

HAVA (Ar.)

“Havva, Âdem peygamber’in eşi” (Arat, 2005: 1152).

“İlk kadın, Hz. Âdem’in zevcesi ve insan neslinin annesi. Kur’ân-ı Kerîm’de verilen bilgilere göre Âdem ile zevcesi Allah tarafından cennete yerleştirilir. Orada bir ağacın meyvesi dışında her şeyden diledikleri gibi yiyecekleri, fakat o ağaca yaklaştıkları takdirde zalimlerden olacakları bildirilir. Ancak şeytan her ikisini de kandırır ve yasak meyveden yerler. Bunun üzerine ayıp yerleri kendilerine görünür ve cennet yapraklarından üzerlerini örtmeye çalışırlar. Daha sonra Allah’tan kendilerini bağışlamasını dilerler. Allah da yeryüzüne inip orada yaşayacaklarını, orada ölüp yine orada dirileceklerini bildirir (el-Bakara 2/35-38; el-A‘râf 7/19-25; Tâhâ 20/115-123)” (İslam Ansiklopedisi, 1997, c: 16: 542-545).

Apalı havālı ajunka ilip, / uruğ yadıdü dünyā içinde kelip (KB 6391)

HAYDAR (Ar.)

“Haydar, Hz. Ali” (Arat, 2005: 1152).

“Hz. Ali’nin lakabı. Sözlükte ‘inmek; süratli iş yapmak; sert ve dolgun olmak’ anlamlarına gelen hadr (hudûr, hadâre) masdarından türeyen haydar (hayder, haydere) kelimesi Arapça’da aslana, özellikle ‘diğer aslanlar arasında kralın insanlar arasında durduğu gibi duran’ (sürü lideri olan) erkek aslana verilen bir isimdir; verilış sebebi de aslanın ensesinin kalınlığı ve pençelerinin güçlülüğüdür (klasik Arapça sözlüklerdeki yorumlar için bk. Lane, II, 530-531). Aslan, en eski dönemlerden beri hemen bütün milletlerde olduğu gibi Araplar’da da kuvvet, cesaret, kahramanlık sembolü sayılmış ve bu sebeple Hz. Ali’ye de ‘Haydar’ denilmiştir. Ancak Haydar’ın onun adı mı yoksa lakabı mı olduğu kesin biçimde bilinmemekte, kaynaklarda ve özellikle şiirlerde her ikisi için de örnekler bulunmaktadır” (İslam Ansiklopedisi, 1998, c: 17: 24).

Özüm haydar erse yaşın teg kılıçlığı, / ya rüstemleyü men ajunda çavıktım (KB 6549)

HAYR (Ar.)

1. “Hayır, iyilik” (Ata, 2013: 374)

“Sözlükte ‘iyi olmak, iyilik etmek, üstün olmak, üstün kılmak’ gibi anlamlara gelen hayr kökünden masdarisim olup ‘iyi’ yahut ‘iyilik’ mânasında ve şerrin karşıtı olarak kullanılır (Lisânü’l-‘Arab, ‘hyr’ md.). ‘Mal ve servet’ mânasına da gelen hayr ayrıca ‘en iyisi, daha iyisi’, şer de ‘en kötüsü, daha kötüsü’ anlamında ism-i tafdüldür. Râğıb el-İsfahânî hayrı ‘akıl, adalet, fazilet ve faydalı nesne gibi herkesin arzuladığı şey’ diye tanımlar (el-Müfredât, ‘hyr’ md.); Zebîdî de aynı tanımları tekrar eder (Tâcü’l-‘arûs, ‘hyr’ md.). Hayrın bu kullanımlarını iki ana bölümde ele almak mümkündür. İlk bölüme giren âyetlerde hayır kavramı daha çok mal, servet, bolluk gibi maddî değer ve imkânlar veya daha genel olarak her türlü maddî ve mânevî nimet için kullanılmıştır. Bu âyetlerin bazısında hayır ‘mal’ kelimesinin eş anlamlısı gibi geçer. Nitekim, ‘İnsan hayır sevgisine çok düşkündür’ (el-Âdiyât 100/8) meâlindeki âyette hayır bütün tefsirlerde mal kelimesiyle karşılanmıştır. Kur’an’da mânevî nimet kabilinden olan şeyler de hayır kelimesiyle ifade edilmiştir. Nitekim hayır, Allah’ın kullarına özel nimeti olan vahiy veya Kur’an yerine de kullanılmıştır (el-Bakara 2/105; krş. Taberî, I, 474). ‘Takvâ sahiplerine, ‘rabbiniz size ne indirdi?’ denildiğinde ‘hayır indirdi’ derler’ meâlindeki âyette (en-Nahl 16/30) hayrın vahiy mânasına geldiği açıkça görülmektedir. Bazı müfessirler, Âl-i İmrân sûresinin 104. âyetinde ve Kalem sûresinin 12. âyetinde geçen hayrı ‘İslâm’ diye açıklamışlardır (Taberî, IV, 38; Şevkânî, V, 308). Diğer bir âyette (el-Bakara 2/269) hikmet Allah’ın bir lutfu ve nimeti olarak ‘büyük bir hayır’ diye nitelendirilmiş olup Kur’an’ın hikmetle ilgili bu yaklaşımı

zamanla, İslâm ümmetinin dinî bir kaygıya kapılmadan her türlü ilmî ve fikrî gelişmeye açılması ve çeşitli kültürlerden faydalanmasında cesaret verici bir rol oynamıştır” (İslam Ansiklopedisi, 1998, c: 17: 43-46).

Eger bilür bolsa men örtüglügni üküş hayrını kılğatım tegmeti maña yawuzluk (İKT 28/57b2=7:188).

Kiçig bolsa imin uluğ şerrindin,/ selāmet bulunsa umup hayrındın (KB 5062).

2. “Dünya malı, mal” (Ata, 2013: 374)

Aydı: men üdürdüm ya ’nī sewdüm hayr sewüglükini (İKT 34/59b3=38:32).

ḤAYRĀT (Ar.)

“İyilik, hayırlı amel” (Ata, 2013: 374)

Ozuşuñ hayrātlar içinde. (İKT 27/54a3=5:48)

HELĀK(Ar.) / YOĞ KIL-

“Yok, yok edilmiş” / “helak etmek, yok etmek” (Ata, 2013: 375-376)

İdim eger tilese sen helāk/yok kılar sen olarnı. (İKT 28/31a3=7:155)

Bezendi ol köñlüllerinüz içre sézindiñiz yawuz sézinç, erdiñiz boğun helāk (İKT 37/34b2=48:12).

• **Helāk bol-**

1. “Helak olmak, yok olmak, mahvolmak” (Ata, 2013: 375)

Hüküm kılar Tan ğrı bir işni kim... yok bolsun téyü ol kim helāk boldı belgülgün. (İKT 29/3a2=8:42)

Bu öğür ol helāk bolur. (İKT 33/70b3=35:10)

2. “Ölmek” (Ata, 2013: 375)

Bir er helāk bolsa yoğ añar ‘ayıl. (İKT 27/15a2=4:176)

3. “Günah, suç işlemek, sıkıntıya düşmek” (Ata, 2013: 375)

Eger üküş işler içinde helāk bolur siler Tanrı sewdürdi sizke kirtgünmeki. (İKT 37/58a2=49:7)

• **Helāk bolmış**

“Yok edilmiş” (Ata, 2013: 375)

Bütünlükün bu öğür helāk bolmışlar (İKT 28/19a3=7:139).

• **Helāk boluğlı**

“Yok olan, yok olucu” (Ata, 2013: 375)

Bolur sen helāk boluğlılardın (İKT 30/6b3=12:85).

- **Helāk kıl-**

“Helak etmek, yok etmek” (Ata, 2013: 375)

Azu helāk kılsa olarnı kazğanmışları birle, keçürür üküşdin. (İKT 36/24a2=42:34)

Helāk kılmaz bizni meger zamāne. (İKT 36/101b2=45:24)

- **Helāk kılğan**

“Yok eden” (Ata, 2013: 375)

Ap ermez seniñ iđiñ uluşları helāk kılğan ığmağınça uluğrağında bir yalawaç (İKT 32/38a1=28:59).

- **Helāk kılığlı / Helāk kılmağ**

“Yok eden, helak eden / yok etme, ortadan kaldırma” (Ata, 2013: 376)

Kim erklig bolur Tañrıdın nerse eger tilese helāk kılmağ (İKT 27/30b2=5:17).

HELĀKLİK (Ar.T.)

“Hüsran, mahvolma, yıkım” (Ata, 2013: 376)

Ermez Fir'avnnıñ keydi meger helāklik içinde (İKT 35/46a2=40:37).

- **Helāklik kemiş-**

“Yok etmek” (Ata, 2013: 376)

Baqsalar neçük boldı anlarınñ soñı olarda burun, helāklik kemişti Tañrı olar üze. (İKT 37/9b1=47:10)

HER-ĀYİNE (Far.)

“Şüphesiz, mutlaka, kesinlikle” (Ata, 2013: 379)

Her-āyine Tañrı erür kamuğ neng üze tanuğ (İKT 33/19a2=33:55).

HİCRET (Ar.) / HİCRET KILĞAN

“Göç / Hicret eden, göç eden” (Ata, 2013: 381)

“Terim olarak genelde gayri müslim ülkeden (darülharp) İslâm ülkesine göç etmeyi, özelde ise Hz. Peygamber’in ve Mekkeli müslümanların Medine’ye göçünü ifade eder. Medine’ye göç eden müslümanlara muhâcîr, Resûl-i Ekrem’e ve muhâcirlere yardım eden Medineli müslümanlara da ensâr unvanı verilmiştir. Kur’ân-ı Kerîm’de hicret kelimesi yer almamakla birlikte otuz bir yerde ‘hecr’ kökünden gelen çeşitli türevlerin geçtiği görülür. Bunlar kullanılışlarına göre ‘Kur’an’ı terketmek’ (el-Furkân 25/30), ‘bir kişiden veya gruptan ayrılmak’ (en-Nisâ 4/34; Meryem 19/46; el-Müzzemmil 73/10), ‘kötü şeyleri terketmek’ (el-Müddessir 74/5) ve terim anlamına uygun olarak ‘Allah uğrunda başka bir yere göç etmek’ (meselâ bk. el-Bakara 2/218; Âl-i İmrân 3/195; en-Nisâ 4/89, 97; et-Tevbe 9/20) anlamlarına gelmektedir. ‘Hicret eden kimse’ karşılığında da muhâcîr ve çoğul olarak muhâcîrîn, muhâcîrât kelimeleri kullanılmakta (meselâ bk. en-Nisâ 4/100; et-Tevbe 9/100, 117; en-Nûr 24/22; el-Mümtehine 60/10), bu âyetlerin çoğunda da

Mekke'den Medine'ye göç eden müslümanlar kastedilmektedir” (İslam Ansiklopedisi, 1998, c: 17: 458-462).

Kim kim çıksa öz ewindin hicret kılğanın Tañrıka (İKT 26/67a2=4:100).

ĤİKMET(Ar.) / KÖNİLİK

“Hikmet” (Ata, 2013: 382)

“Din ve felsefe alanında kullanılan geniş kapsamlı bir terim. Kelâmcılar, dil âlimlerinin hikmeti ‘hem bilgide hem fiil ve davranışta mükemmellik ve kusursuzluk’ şeklinde açıklamalarından da hareketle bu konuyu Allah’ın ilminde ve fiillerinde olmak üzere iki yönüyle ele almış ve felsefî literatürde olduğu gibi birincisine ‘nazarî hikmet’, ikincisine ‘amelî hikmet’ adını vermişlerdir (Nesefî, Tebşiratü’l-edille, I, 384-385; Fahreddin er-Râzî, el-Metâlibü’l-’âliye, III, 279). “(İslam Ansiklopedisi, 1998, c: 17: 511-514).

Bérdimiz İbrâhîm boğnuka bitigni ĥikmetni. (İKT 26/26b2=4:54).

Bérdimiz añar ĥikmet/könilik hem bilig. (İKT 32/9b3=28:14).

Hakimlerke hikmet asıĝ kılmadı, / bögülerke bilgi elig tutmadı (KB 1198).

ĤİLĀF KIL-

“Karşı gelmek, itaat etmemek, isyan etmek” (Ata, 2013: 383)

Ĥilāf kıldılar Tañrıka anı kim va ’de kıldılar. (İKT 29/55b2=9:77)

ĤİSĀB KÜNİ

“Hesap günü” (Ata, 2013: 384)

Aydılar: İdimiz, terkletgil bizke ĥisābımıznu ĥisāb künide burun. (İKT 34/51b3=38:16)

HORMUZTA

< Sgd. ĥwrnzδ’ (Skr. Indra Śakra) “Bir Tanrı adı” (Çetin, 2012: 233).

Kuvragı birle hormuzta t(e)ñri (AYU 1253)

Yükünsün: ezrua hormuzta t(e)ñrilerke: (AYÇ VII 13b /484/12)

Hormuzta t(ä)ñriniñ bes törlüg (AYA0735)

ĤULŪD (Ar.)

“Ebedî kalmak, ebedilik” (Ata, 2013: 386)

Kigürünler selām birle, ol ĥulūd künî (İKT 37/78a2=50:34)

ĤURMĖT (Ar.)

“Hürmet, itibar, ikram”

“Dinî ve ahlâkî metinlerde gerek kutsala gerekse yüksek şahsiyetlere ve makamlara karşı gösterilmesi gereken saygı ta‘zîm, tevkîr, ta‘zîr, tebcîl, tefhîm, heybet, mehâbet gibi kelimelerle anlatılmaktadır (Lisânü’l-’Arab, ‘bcl’, ‘fhm’, ‘ĥrm’, ‘‘azm’, ‘hyb’, ‘vqr’ md.leri; Kâmus Tercümesi, I, 288; II, 28, 145; III, 138, 425, 517). İbn Hazm halkın âlimlere karşı duyduğu saygıyı mehâbet ve tebcîl kelimeleriyle ifade eder (el-Ahlâk: 21). Ayrıca ‘korkma, çekinme’ gibi anlamlara gelen havf, haşyet, takvâ

kelimeleri de tasavvuf ve ahlâk literatüründe patolojik anlamda değil ahlâkî mânada korkuyu, yani Allah'ın buyruklarına saygıyı ifade etmektedir. Nitekim Gazzâlî, havf kelimesini hub (sevgi) kavramının karşıtı diye düşünenler olduğunu belirttiikten sonra şöyle der: 'Bu görüş doğru değildir; aksine, tıpkı ilâhî güzelliğin idrakinin zorunlu biçimde sevgiyi meydana getirmesi gibi ilâhî azametinin idraki de kaçınılmaz şekilde heybet duygusu uyandırır' (İslam Ansiklopedisi, 2009, c: 36: 211-212)

İsizlerke hışmet siyâset kerek, / yana edgüke tutçı hürmet kerek (KB 2303).

HÜCCET (Ar.)

“Delil, hüccet” (Ata, 2013: 387)

“Bir hükmün doğruluğunu kanıtlamak ve muarıza karşı galip gelmek amacıyla ileri sürülen delil. Sözlükte ‘kastetmek, yönelmek, ziyaret etmek, üstün gelmek’ anlamına gelen hacc kökünden türemiş bir isim olup ‘isabetli yönelişi kanıtlayan delil’ demektir. Hüccet Kur’an’da yedi yerde isim olarak, on dört yerde de fiil kalıbında tekrarlanır (bk. M. F. Abdülbâkî, el-Mu’cem, ‘hcc’ md.). Kur’an-ı Kerîm’de hüccet, ‘insanların peygamberlerden sonra Allah’a karşı getirecekleri bir delil bulunmasını diye’ (en-Nisâ 4/165) örneğinde görüldüğü üzere bazan ihticâc yani ‘delil getirme’ anlamını (İbnü'l-Cevzî, II, 256; III, 78), ‘Aramızda tartışmaya gerek yoktur’ (eş-Şûrâ 42/15) örneğinde olduğu gibi ‘muarızın delilini reddedip ona üstün gelmek için tartışmaya girişmek’ anlamındaki muhâcce mânasını ifade eder (Şevkânî, IV, 531). İlgili âyetlerden anlaşıldığına göre ‘hüccet-i bâliğa’ (hedefe ulaşan asıl delil) Allah’a mahsus olup buna karşı getirilen hüccetler boştur ve O’nun hakkında tartışmaya girişilmemelidir. Yine bu âyetlerde Allah tarafından gönderilen peygamberler Allah’ın insanlara karşı hücceti olarak kabul edilmiş, inkârcıların öne sürdükleri itirazlar hüccet diye adlandırılmakla birlikte iddialarını kanıtlayıcı nitelikte sayılmamış, hakkında hiçbir bilginin bulunmadığı konularda istidlâlde bulunmak isabetli görülmemiş, kesin bilgiye dayanmayan hüccetlere değer atfedilmediği gibi kesin hüccetleri kabul etmeyenlerle tartışmayı sürdürmek tavsiye edilmemiş ve Allah’a teslimiyet gösterilerek tartışmanın sona erdirilmesi istenmiştir. Ayrıca hidayet üzere bulunanlara karşı tartışma yapılmasının uygun olmadığı açıklanmıştır (M. F. Abdülbâkî, el-Mu’cem, ‘hcc’ md.). Hüccetle ilgili âyetleri inceleyen âlimler Kur’an’ın bütün iddialarını kesin hüccetlere dayandırdığına, fikrî mücadelelerin hüccetlerle yapılmasını emrettiğine, bundan dolayı onun baştan sona hüccetler, beyyineler ve burhanlarla dolu olduğuna dikkat çekmişlerdir (İbn Kayyim el-Cevziyye, I, 145; II, 58). Hüccet, İslâmî literatürde ve özellikle kelâm kaynaklarında delil ile aynı anlamda kullanılmış, hak veya bâtil, kat’î veya zannî, burhanî-cedelî yahut hatâbî olsun, şiire, mugalataya veya safsataya dayansın bütün delillere ve kıyas şekillerine hüccet adı verilmiştir” (İslam Ansiklopedisi, 1998, c: 18: 445-446).

Bolmasun tép boğunğa Tañrı üze hüccet yalavaçlarda kiğin (İKT 27/8a3=4:165).

Bu sözke yanıtı bu beyt ol tanuk, / tanuk kayda bolsa bu huccet anuk (KB 2129).

HÜKM (Ar.)

1. “Hüküm, takdir” (Ata, 2013: 388)

“Hüküm, kelâm mantık ve fıkıh ilimlerinde kullanılan bir terim. Kelâm ilminde hüküm İslâm dininin inanç, ibadet, muâmelât ve ahlâka dair temel ilkelerini ifade eder. Fıkıhta ise sadece mükelleflerin fiilleriyle ilgili ilâhî hitaplara hüküm denilir. Kur’an-ı Kerîm’de hüküm otuz yerde zikredilir; fiil kalıbındaki kullanımlar ve diğer türevleriyle birlikte bu sayı iki misline çıkar ve yaygın olarak ‘yargılama, karar verme’ anlamını taşır. Kur’an’da hüküm Allah’a, peygamberlere ve insanlara nisbet edilmiştir. İlgili âyetlerde belirtildiğine göre mutlak hüküm yalnız Allah’a aittir, O, hüküm verenlerin en hayırlısı olup en güzel hükümleri verir ve dilediği hükümleri koyar. Allah, gönderdiği kitaplar aracılığıyla insanların anlaşmazlığa düştükleri konularda çözümler içeren hükümler indirmiştir. İnsanların dünyada bu hükümlere uyup uymadıklarını belirlemek ve ihtilâflı konularda hak olanı göstermek üzere âhirette son hükmü yine o verecektir. Aynı âyetlerde peygamberlerin ilâhî hükümleri dikkate alarak insanlar arasında hükmetmek, bunu yaparken de beşerî duygulara kapılmaktan sakınmakla emrolundukları ve onların bu tâlimatı yerine getirmeye çalıştıkları açıklanmış, aynı emrin son peygamber Hz. Muhammed’e de verildiği beyan edilmiştir. Hükmün insanlara nisbet edildiği âyetlerde ise kendi aralarında hükmederken hakkaniyetle davranmaları istenmiş, ilâhî hükümlere uymaya çağrılan müminlerin bunu teslimiyetle karşılamaktan başka çareleri bulunmadığına dikkat çekilmiş, ayrıca ilâhî hükümlerle hükmetmeyenlerin kâfir, zâlim ve fâsık oldukları

belirtilmiştir. Kur'an'da hüküm bazan 'ilâhî takdir' mânasında da kullanılmış, olaylar karşısında peygamberlerle müminlere sabır tavsiye edilerek takdir-i ilâhîyi beklemeleri emredilmiştir (bk. M. F. Abdülbâkî, el-Mu'cem, 'hkm' md.) (İslam Ansiklopedisi, 1998, c: 18: 464-466).

Olar üskinde Tevrit, anıñ içinde Tanrıñıñ hükmi. (İKT 27/50 a1= 5:43).

Nerek kadğurar sen nerek bu sıgıt,/ bayat hükmi keldi sıgıtıñı ağıt (KB 1233)

2. "Hikmet" (Ata, 2013: 388)

Bérdimiz anar hükmiñi oğlan erken (İKT 31/763=19:12).

• **Hüküm kıl-**

1. "Hüküm vermek, hükmetmek, takdir etmek, karar vermek" (Ata, 2013: 388)

Tağrı hüküm kılur siziz ara çopmağ küñinde. (İKT 26/96b2=4:141)

2. "Hükmetmek, hükmedilmek" (Ata, 2013: 389)

Eger bir kelime ozmasa idinidin atanmış zamānka tegi hüküm kılğaytı olar ara. (İKT 36/9b2=42:14)

3. "Vahyetmek" (Ata, 2013: 389)

Ermez erdin küñ batsıg sıñar ançada hüküm kıldımız müsāka. (İKT 32/29a2=28:44)

• **Hüküm kılmak**

"Hükmetmek" (Ata, 2013: 389)

İdtımız saña bitigni kānilik birle hüküm kılmak üçün. (İKT 26/72b3=4:105)

• **Hüküm kıldur-**

"Hüküm verdirmek" (Ata, 2013: 389)

Kirtünmezler hüküm kıldurğınça anlar saña anıñ içinde kim savağ boldı. (İKT 26/37a3=4:65)

• **Hüküm kılığlı**

1. "Hüküm veren, hükmeden." (Ata, 2013: 390)

hüküm kılsa Tağrı maña, ol hüküm kılığlarda yahşırağ erür. (İKT 30/4a3=12:80)

2. "Yaratıcı (yaradıcı)" (Ata, 2013: 390).

hüküm kılığlı ol kim sen hüküm kılığlı sen

• **Hüküm kıl(ı)n -**

"Hükmedilmek, sonuca bağlanmak" (Ata, 2013: 390).

Ançada kim hüküm kılınur iş olar gāflet içinde turular. (İKT 31/15b2=19:39)

• **Hüküm kılınmış**

“Hükmedilmiş, karara bağlanmış” (Ata, 2013: 390).

Erür seniñ İdiñ üze vâcib hüküm kılınmış (İKT 31/28a1=19:71).

ID-

“İndirmek, göndermek”

ol kim ıdıtı bitigni, ol dōst tutar edgülerini. (İKT 28/60a7=7:196)

ID- /İNDÜR-

“İndürmek” (Ata, 2013: 392)

ol bitig kim ıdıtı indürdi yalavaçı üze. (İKT 26/92b2-3=4:136)

• **İdğan**

“Gönderen, veren” (Ata, 2013: 392)

Anı kim yıgsa hıç idğan yok anı (İKT 33/64b3=35:2).

• **İdığlı**

“Gönderen, gönderici.” (Ata, 2013: 392)

Okısa sen olar üze nişānlerimıznu, ançası bar erür-miz ıdığlılar (İKT 32/30a2=28:45).

IDILMIŞ

“Peygamber, elçi.” (Ata, 2013: 392)

“Allah’tan vahiy yoluyla aldığı bilgileri ve emirleri tebliğ etmek, muhataplarını hak dine çağırarak görevlendirilen yüksek vasıflı kimse. Peygamber (peygām-ber/peyām-ber) kelimesi Farsça olup sözlükte ‘haber getiren’ demektir. Eski Türkçe karşılığı yalavaçtır (yalavaç), ancak peygamber kelimesi erken dönemde Türkçe’ye geçip yerleşmiştir. Kur’an’da ve Hadislerde Peygamber. Kur’an-ı Kerim’de peygamber karşılığında nebî, resûl ve mürsel kelimeleri, peygamber göndermeyi ifade etmek için irsâl, ictibâ, ıstifâ ve ba’s kökünden fiiller kullanılır. Nebî sözlükte ‘haber veren; mertebesi yüksek olan; açık seçik yol’ anlamlarına gelir. Resul ve mürsel kelimeleri de ‘gönderilmiş kişi’ mânasındadır (Lisānū’l-’Arab, ‘nb’e’, ‘nbv’, ‘rsl’ md.leri). Gerek nebî gerek resul Kur’an’da ‘Allah’ın buyruklarını ve öğütlerini muhataplara bildirmek üzere seçtiği elçi’ anlamında, resul ayrıca Allah ile peygamberleri veya diğer bazı yaratılmışlar arasında elçilik yapan melekler hakkında kullanılır. Bir kısım âyetlerde Allah’ın meleklerden ve insanlardan resuller seçtiği belirtilmiş (el-Hac 22/75), Cebrâil’in yanı sıra insanların ruhlarını almak ve ilâhî emirlere isyan edenleri helâk etmek gibi işlerle görevlendirilen meleklerden resul diye söz edilmiştir (M. F. Abdülbâkî, el-Mu’cem, ‘nb’e’, ‘nby’ md.leri; Râğıb el-İsfahânî, el-Müfredât, ‘nb’e’, ‘nbe’, ‘rsl’ md.leri). Kur’an’da ictibâ (erdemli davranışları birinin şahsında toplamak), ıstifâ (erdemli hareketleri seçip bir kişide yoğunlaştırmak) ve ba’s (göndermek) kavramları da (müctebâ, mustafâ, meb’ûs) peygamberler için kullanılmıştır (a.g.e., ‘cbv’, ‘şfv’, ‘b’ş’ md.leri); aynı kavramlar hadislerde de geçer” (İslam Ansiklopedisi, 2007, c: 34: 257-262).

Aydı: ne ola işiñiz ey ıdılmışlar (İKT 32/27b2=15:57).

IDUĞ / IDOĞ

Budist metinlerde” Kutsal” (Çetin, 2012: 233);” kutlu ve mübarek olan, mukaddes, aziz” (Arat, 2005: 1153). anlamındaki terim Eski Türkçe dönemi metinlerinde şu şekilde tanıklanmıştır:

Runik metinlerde: *Üzä: türk: t(ä)ñrısı: türk ıduk yiri: subı: (a)nça (ä)tmiş: (KT D 10-11).*

Budist metinlerde: *Kıltaçı: çıntamanı erdini atl(ı)g ıduk d(a)r(a)nı (AYÇ VII 5a/467/19).*

Erser ançaka teği üzeliksiz ıduk nomlug (AYU 395 /V. 26a/ 21).

Bo idok nomluğ y(a)rılığ üsidü (AYA 457/ 17).

İslami Dönem metinlerinde: *Bu kaç neñ birikse biregü öze, / anıñdın yırar ol ıduk kut teze (KB 0343).*

INAG

“İnanç, dayanak” (Çetin, 2012: 233) anlamındadır.

Yañlıg:: umug inag bolur siz:: asuri (AYÇ VII 17b/492/13).

INAN –

“İnanmak” (Çetin, 2012: 233).

Inanzun: üç erdini kutıña: t(e)ñrilerke yalvarıp (AYÇ VII 13b /484/06)

Bu kutka inanma usa edgü kıl, / bu kün munda erse yarın anda bil (KB 549)” Bu ikbâle inanma; elinden gelirse iyilik et; bil ki, ikbâl bugün sende ise, yarın başkasındadır.

İNANÇ

“Güvenilen, inanılan; güvenme, inanma” (Arat, 2005: 1153).

İnançsızturur kut vefāsız yayığ,/ yorırda uçar terk adakı tayığ (KB 0670). “Saadete inanılmaz, o vefasız ve dönektir; yürürken, hemen uçar, ayağı kaygandır.”

INTIN

“Öbür dünya, uzak” (Ayazlı, 2012: 312).

Ügüz içindä tægzingäylär, nirvanlıg intın kıdığakı yoltın ırağaylar, (AYA 0664-0665)

IRK

“Fal” anlamındadır (User, 2010: 302).

Irk (a)çu (a)yğ(ı)l b(a)ñ<a> (Ç 4)

İBĀDET (Ar.) / İBADET KILĒU YER

“İbadet / ibadet edilen yer” (Ata, 2013: 395)

“Kulun Allah’a karşı sevgi, saygı ve baēlılıēını gösteren duygu, düşünce ve davranış biçimleri için kullanılan terim. Sözlükte ‘boyun eğme, alçak gönüllülük, itaat, kulluk, tapma, tapınma’ anlamlarına gelen ibâdet dinî bir terim olarak insanın Allah’a saygı, sevgi ve itaatini göstermek, O’nun hoşnutluēunu kazanmak niyetiyle ortaya koyduēu belirli tutum ve gerçekleştirdiēi davranışlar için kullanıldıēı gibi daha genel olarak aynı mahiyetteki düşünüş, duyuş ve sözleri de ifade eder; ancak kelimenin dinî içerikli belli ve düzenli davranış biçimleri için kullanımı daha yaygındır. İslâmî literatürde genellikle bu tür davranış biçimleri için ibadet, insanın, hayatını daima Allah’a karşı saygı ve itaat bilinci içinde sürdürmesi şeklindeki kulluk duyarlılıēı için de ubûdiyyet ve ubûdet terimlerine yer verilmiştir. Bir tanıma göre ubûdiyyet ‘kulun Allah’ın yaptıklarından memnun olması’, ibadet ise ‘O’nun razı olacaēı işleri yapması’dır (Lisânü’l-’Arab, ‘‘abd’ md.; Tâcü’l-’arûs, ‘‘abd’ md.) İslâmî literatürde ibadetin biri genel, diēeri özel olmak üzere iki anlamı vardır. Genel anlamda ibadet, mükellefin Allah’a karşı duyduēu saygı ve sevginin sonucu olarak O’nun rızâsına uygun davranma çabasını ve bu şekilde yapılan iradî davranışları ifade eder. Böylece tamamen dinî olan görevlerden başka kişilerin Allah’ın hoşnutluēunu kazanmak için yaptıēı her fiil de ibadet olarak nitelendirilir ve ödüllendirilir. Bu amaçla fert ve toplum yararına gerçekleştirilen her olumlu davranış dinî ve mânevî bir anlam kazanır. Özel anlamda ibadet ise mükellefin yaratanına karşı saygı ve boyun eğmesini simgeleyen, Allah ve Resulü tarafından yapılması istenen belirli davranış biçimleridir. Fıkıh literatüründe ibadetin yaygın kullanımı da bu ikinci anlamdadır. İslâm’ın temel şartlarını teşkil eden namaz, oruç, zekât ve haccın yanında kurban kesme, itikâf, dua, Kur’an okuma, hayır ve infakta bulunma gibi davranışlar terim anlamıyla ibadetin en meşhur örneklerini oluşturur” (İslam Ansiklopedisi, 1999, c: 19: 233-235).

Çıktı öz boğnu üze ‘ibadet kılēu yerdin, işâret kıldı olarka (İKT 31/7a3=19:11).

İBRET (Ar.)

“İbret, kötü olaydan alınacak ders” (Arat, 2005: 1154).

“Yanlış davranışların yol açtıēı kötü sonuçlardan ders almak anlamında ahlâk ve tasavvuf terimi. Sözlükte ‘geçmek, aşmak’ mânasındaki abr kökünden gelen ibret kelimesi genellikle ‘görünenden görünmeyene geçmek, nesnelere ve olayların dış yüzüne bakıp onlardaki hikmeti kavramaya çalışmak, olaylardan ders alıp doğru sonuçlar çıkarmak ve buna göre davranmak’ anlamında kullanılır. İnsanların Allah’ın emirlerine, dinin hükümlerine ve ahlâk kurallarına uygun şekilde hareket edip mutlu ve huzurlu yaşamalarında ibret almanın büyük bir payı olduēu için Kur’an’da peygamberlerden, onların gönderildiēi toplumlardan ve kendilerine karşı gelenlerden söz eden kıssalara geniş yer verilmiştir. Ayrıca tanrılık iddiasında bulunan Firavun’dan bahsedilirken, ‘Bunda Allah’tan korkanlar için ibret vardır’ denilmiştir. Bu âyetlerden ancak akıl sahibi, sağ duyulu ve Allah’tan korkan kişilerin ibret alabileceēi anlaşılmaktadır” (İslam Ansiklopedisi, 2000, c: 21: 367-368).

Munuku körür sen meniē hâlimi, / saēa bolsu ibret otı kıl emi (KB 6174).

• İbret al-

“İbret, kötü olaydam alınacak ders / ibret almak” (Ata, 2013: 395)

buzarlar erdi ewlerini öz eligleri birle, mü‘minler eligleri birle, ‘ibret alıēlar ey közlüēler iğişi. (İKT38/18b1=59:2)

İBRİ (Ar.) / ŞUR-İ’ İBRİ (Far.)

“Mezamir, Zebur sureleri (makamla okunan Zebur sureleri)” (Arat, 2005: 1154).

“Zebur, Kur’an’da Hz. Dâvûd’a indirilen kutsal kitaba verilen ad. ebûr ismi herhangi bir kitabı, genellikle de hikmetli sözlere hasredilmiş, şer‘î hüküm içermeyen kitapları ve bilhassa Dâvûd peygambere indirilen kutsal kitabı ifade etmek için kullanılmıştır (Tâcû'l-'arûs, ‘zbr’ md.; Râgıb el-İsfahânî, el-Müfredât, ‘zbr’ md.)” (İslam Ansiklopedisi, 2013, c: 44: 171-173).

Çeçeklikte sandvaç öter miñ ünün, l okır sûr-ı ibri tünün hem künün (KB 0078)

İÇGEK

“Şeytan” (Çetin, 2012: 234)

yavlak yek içgekler erser: biz ıraçalım (AYU1359)

kuş keyikler kuvragınıñ: (AYÇ VII 18a /493/5-6)

İÇGÄKLİĞ

“şeytanlı” (Ayazlı, 2012: 313).

M(a)haraaç t(ä)ñrilär k(ä)ntü yeklig içgäklig öz öz kuvrağlarımız birlä (AYA 0117 – 0118)

İÇGÜ

“İçki, içecek” (Çetin, 2012: 234)

“Şamanik karakterli dinlerde sarhoş edici özelliğinin getirdiği kendinden geçme hali dolayısıyla içki, şamanın öteki âlemle ilişki kurmasını sağlayan kutsal bir araç olarak düşünülmüştür. Budizm’de ise sarhoş edici içki içmemek beş temel emirden (pañçaşila) biridir. Jainizm ve Sih dininde de içki içmek yasaktır” (İslam Ansiklopedisi, 2000, c: 21: 456-458).

Amru üzzüksüz aşın içgün (AYÇ VII 3b /464/17).

‘İD (Ar.) / ‘İD KÜNNİ

“Bayram / Bayram Günü” (Ata, 2013: 399)

“İslâm dininde ramazan ve kurban olmak üzere iki bayram vardır” (İslam Ansiklopedisi, 1992, c: 5: 259-261).

siziñ va‘deniz ‘id küni turur (İKT 31/52a1=20:59).

‘İDDE (Ar.) / ‘İDDET (Ar.)

“Boşanmış kadının tekrar evlenebilmesi için bekleyeceği belli süre” (Ata, 2013: 399)

“Evliliği sona eren kadının yeniden evlenebilmesi için beklemesi gereken süre anlamında fıkıh terimi. Sözlükte ‘saymak, sayılan şeyin miktarı, adet’ anlamına gelen iddet kelimesi İslâm hukukunda, evliliğin herhangi bir sebeple sona ermesi durumunda kadının yeni bir evlilik yapabilmek için beklemek zorunda olduğu süreyi ifade eder” (İslam Ansiklopedisi, 2000, c: 21: 466-471).

boşasa siz olarnı ... yok sizke olar üze ‘iddedin sayur sizler anı (İKT 33/11b1=33:49).

Ey yalavaç, kaçan talāk kılsa siz urağutlarını talāk kılıñ olarnı ʿiddetleriñe, sanañ ʿiddetni (İKT 38/76a2=65:1).

İDİ

“Rab, tanrı, ilah” (Ata, 2013: 399)

Anıñ bilmeki İdim üskinde o l (İKT 28/56a3=7:187)

Ediz ʿarşta altın şerağa tegi, tüzü barça munluğ sana ay idi (KB0024)

• İdi tuta and

“Allah hakkı için”

Seniñ İdiñ tuta and kirtgünmezler hükm kıldurğınça (İKT 26/37a2=4:65).

İDİŞÇİ

“İçkici, şarapçı” (Arat, 2005: 1155).

İdişçi töşekçi yeme aşçıkı, / tüzü köz kemişse yeme tuğçıkı (KB2557)

İGİD

“Yalan” (User, 2010: 293)

“Yalan kelimesinin Arapça karşılığı olan keizib (kizb) eski sözlüklerde ‘doğruluğun (sıdk) karşıtı, bir konuda gerçeğe aykırı haber veya bilgi vermek, söz vâkıya uygun olmamak’ diye tanımlanır. Kur’ân-ı Kerim’de keizib ve türevleri 280 yerde geçmektedir ve bunların çoğu ‘bir şeyi yalana nisbet etmek’ anlamında tekzîb masdarından türeyen fiil ve isimlerdir. Esasen kişiyle ilgili olan tekzîb ‘kişinin yalancı olduğunu ileri sürme, onu yalancılıkla suçlama’, olay ve haberle ilgili olan ise ‘onu yalan sayma’ mânasına gelir ve bu yönüyle inkârla örtüşür. Kur’an’da, genellikle eski peygamberlerin inkârcı kavimlerinin ve putperest Araplar’ın Allah’ın dini, peygamberi ve kitapları, kıyamet, âhiret, uhrevî yargılama ve adalet, cehennem ve azap, Allah’ın nimetleri, hakikat ve doğruluk gibi genelde imana ilişkin konulardaki yalanlayıcı, reddedici tutumlarıyla bunun kendileri için doğuracağı zararlar anlatılır. Bu âyetlerde tekzîb ‘ilâhî vahyin inkârı, Allah tarafından gönderilen hakikatin reddedilmesi’ anlamını içerir. Keizib kelimesi de âyetlerde otuz üç yerde geçer; bunların çoğunda ‘uydurma, yakıştıрма’ anlamındaki iftira kavramıyla birlikte ‘Allah hakkında yalan uydurma, O’nun birliği, aşkınlığı ve yetkinliğiyle bağdaşmayan iddialar ileri sürme’ mânasında kullanılır (meselâ bk. Âl-i İmrân 3/94; en-Nisâ 4/50; el-Mâide 5/103). Keizibin üç defa tekrar edildiği Nahl sûresinin 116. âyetinde insanların sorumsuzca yalan konuşarak yiyecekler hakkında, ‘Şu helâldir, bu haramdır’ demeleri ‘Allah hakkında yalan uydurmak, Allah adına doğru olmayan hükümler üretmek’ şeklinde değerlendirilmiştir” (İslam Ansiklopedisi, 2013, c: 43: 297-300).

Eski Türkçe Runik metinlerde şu şekilde tanıklanmıştır:

(a)zu bu s(a)b(i)mda: ig(i)d b(a)r gu: (KT G 10; BK K 7-8).

İGİD- / İGİT -

(teñri ve yer)” himaye etmek” ;” Beslemek, rızık vermek” (Ata, 2013: 407)

Üzä: [k]ök t(ä)ñri y(a)[rl](i)k(a)duk üç(ü)[n (a)sra y(a)g(i)]z y(e)r: [ig(i)t(t)ük]

üç(ü)n: (e)l(i)m(i)n törüm(i)n: (e)t(i)nt[(i)m] (Ta B 3)

Bargül sen, séni igitgen, tokuşunlar ikegü, biz munda oldruğlular-miz (İKT 27/36b1=5:24)

- **İgitgen**

“Rab” (Ata, 2013: 407)

Bargül sen, séni igitgen, tokuşunlar ikegü, biz munda oldruğlular-miz (İKT 27/36b1=5:24)

İKBAL (Ar.)

“Baht, talih, saadet” (Arat, 2005: 1155).

“İlâhî iradenin insanlar için çizdiği hayat programı anlamında kullanılan bir terim. Semavî dinler başta olmak üzere köklü inanç ve düşünce sistemleri kâinatı yaratan ve yöneten Tanrı'nın sınırsız bir ilim, irade ve kudrete sahip olduğunu genellikle kabul etmişlerdir. Kâinatın bütün nesne ve olayları O'nun bu yetkin sıfatlarının ilgi alanı içindedir. Dolayısıyla tek başına her bir insanın, ayrıca insanların oluşturduğu toplumların hayat programı kaçınılmaz bir şekilde ilâhî ilim ve iradenin belirlediği çizgi üzerinde yürümek durumundadır” (İslam Ansiklopedisi, 1991, c: 4: 521-522).

Birisi me ‘adl ol könilik öze / ikinci bu devlet kut iğbal tüze (KB B65). “bunlardan biri adalet olup doğruluk üzerinedir; ikincisi devlet olup mutluluk ve ikbal demektir.”

İKİ YÜZLÜĞ / İKİ YÜZLÜK

“İki yüzlü, münafık / İki yüzlülük, münafıklık” (Ata, 2013: 404-405)

“Münafık, Küfrünü gizleyerek kendini mümin gösteren veya imanla küfür arasında bocalayan kimse anlamında terim. Sözlükte ‘(tarla faresi) yuvasına girmek; (bir kimse) olduğundan başka türlü görünmek’ anlamındaki nifâk masdarından türemiş bir sıfat olan münâfık kelimesi ‘inanmadığı halde kendisini mümin gösteren’ kimse demektir” (İslam Ansiklopedisi, 2006, c: 31: 565-568).

Müjde bérgil iki yüzlüglerke onlarka kın açtığlı (İKT 26/94a3=4:128).

Soñlattı olarka iki yüzlükni köñülleri içinde (İKT 29/55b1=9:77).

İKİ YÜZLÜĞ URAĞUT

“Münafık kadın” (Ata, 2013: 405)

İki yüzlügler, iki yüzlüg urağutlar .. fermānlayurlar ésizlikdin (İKT 29/47a1=9:67).

İKİ YÜZLÜGLÜK KIL-

“Münafıklık etmek” (Ata, 2013: 405)

Bakmaz mu sen anlarka kim iki yüzlüglük kıldılar. (İKT 38/25a1=59:11)

İLĀH (Ar.)

“İlah, rab” (Ata, 2013: 405)

ol tirig turur, ilāh yok meger ol. (İKT 35/61b1=40:65)

İLAHİ (Ar.)

“Rabbim ! Ey Allahım, Ey Rabbim !” (Arat, 2005: 1157).

İlāhi küdezigil meniñ köñlümi, sevüg savçı birle kopur kopğumi (KB 0047)

İLEK

“Sahip” (Arat, 2005: 1157).

Tilek birle mañsa yırak yer yakın,kaçan körse yüzün bulur cān ilek (KB 3325)

İLİM (Ar.) /İLM (Ar.)

“İlim, bilme, biliş” (Ata, 2013: 406)

“İlim, Allah’a nisbet edilen sübûtî sıfatlardan biri. Sözlükte ilim, ‘bir şeyin hakikat ve mahiyetini kavrayıp idrak etmek’ demektir. İlâhî bir sıfat olarak ‘Allah’ın gerek duyular âlemine gerekse duyu ötesine ait bütün nesne ve olayları bilmesi’ diye tanımlanabilir. Kur’an’da Allah’ın en yetkin şekliyle bilen bir varlık olduğu alım, habîr, şehîd, hâfız, muhsî, vâsi’ gibi isimlerle ifade edilmiştir. Bu kavramlar çerçevesinde ilim ‘zaman ve mekân sınırı olmaksızın küçük büyük, gizli âşikâr her şeyi ve her hadiseyi müşahade etmişçesine hakkıyla bilmek’ mânasına gelir. İlim Kur’an-ı Kerim’in yaklaşık 380 âyetinde isim, muhtelif fiil sîgaları ve sıfat (âlim, alım, allâm, a’lem) şeklinde Allah’a nisbet edilmiştir (M. F. Abdülbâkî, el-Mu’cem, ‘‘alm’ md.)” (İslam Ansiklopedisi, 2000, c: 22: 108-109).

Taķı bir ķutu bilge ‘alimler ol, / olar ‘ilmi halkķa yaruttaķı yol (KB 4341)’ Diğer bir zümre de âlimlerdir, onların ilmi halkın yolunu aydınlatır.”

Üstüvār bolğanlar ‘ilm içinde, olardin mü‘eminler kirtgünürler anıñ birle (İKT 27/5b1=4:162).

İMÂN (AR.)

“İman, inanmak, inanç” (Ata, 2013: 406)

“İman; İnanmak, din adına tebliğ ettiği konularda peygamberi doğrulamak anlamında bir terim. Sözlükte ‘güven içinde bulunmak, korkusuz olmak’ anlamındaki emn (emân) kökünden türeyen imân ‘güven duygusu içinde tasdik etmek, inanmak’ demektir. ‘Sağlamlaştırmak, kesin karar vermek, tasdik etmek’ mânasındaki akd kökünden türeyen i’tikād da ‘iman’ karşılığında kullanılır. Terim olarak iman genellikle ‘Allah’tan alıp din adına tebliğ ettiği kesinlik kazanan hususlarda peygamberleri tasdik etmek ve onlara inanmak’ diye tanımlanır. Bu inanca sahip bulunan kimseye mü’min, inancının gereğini tam bir teslimiyetle yerine getiren kişiye de müslim denir. Ayrıca Türkçe’de müslim kelimesinin Farsça kurala göre çoğulu olan müslüman da (müslimân) bu anlamda kullanılmaktadır” (İslam Ansiklopedisi, 2000, c: 22: 212-214).

Ol Tañrı bilgen imānıñıznı (İKT 26/4b1=4:251=4:25).

Köni yol öze tüz tuta ber meni, / suçulma meniñdin bu imān tonı (KB 0393)’ Beni doğru yol üzerinde doğruluğa sevk et; üzerimden bu imân libâsını çıkarma.”

- **İmân taķı tevbe**

“Sunma, ulaşma” (Ata, 2013: 406)

Neçük olarka kayra ĩmān taķı tevbe ırak yerdin (İKT 33/62a3=34:52).

İMİN (Ar. < ĀMİN)

“Emin, korkusuz, güven içinde, güvenilir” (Ata, 2013: 407).

Yarıqlar anıñ içinde tünler hem künlerde ĩmīnler (İKT 33/39a2=34:18).

Kişi imini kör osallık kılur, / yağı yetse öñdün osallar ölür (KB 0444).

- **İmīn bol-**

“Emin olmak”

Tüleyürler kim ĩmīn bolsalar sizde ĩmīn bolsakar bodunlarıda (İKT 26/57a2=4)

- **İmīn kılğan**

Emniyete kavuşturan, esma-i hüsnadan” mü'min” (Ata, 2013: 407).

“Allah’ın isimlerinden (esmâ-i hüsnâ) biri. Sözlükte ‘güven içinde bulunmak, korkusuz olmak’ anlamındaki emn (emân, emânet) kökünün ‘if’âl’ kalıbından türeyen mü’min kelimesi ‘inanıp tasdik eden; başkalarının güvenli olmasını sağlayan, vaadine güvenilen’ mânalarına gelir. Kelimenin esmâ-i hüsnâdan biri olarak içerdiği mâna da bu çerçevededir. Mü’min on beşten fazla ilâhî ismin geçtiği Haşr sûresinin son âyetlerinde yer alır (59/23). Ayrıca ‘emn’ kökü üç âyette ‘korku ve endişeden emin kılmak’ anlamında ilâhî fiil olarak zikredilmiştir (el-Bakara 2/125; el-En’âm 6/82; en-Nûr 24/55). Mü’min ismi İbn Mâce ve Tirmizî tarafından rivayet edilmiş (‘Du’â’, 10; ‘Da’avât’, 82), ayrıca Hz. Peygamber, Allah’ın kendisini yeryüzünde güvenilen bir kişi kıldığı yolundaki ifadesi sırasında ‘emīn’ kavramını zât-ı ilâhiyyeye nisbet etmiştir (Buhârî, ‘Enbiyâ’, 6; Müslim, ‘Zekât’, 143-144). Âlimler mü’min isminin mânasını ‘emân’ köküne veya ‘îmân’ masdarına dayandırmaktadır. Mü’min, birinci anlayışa göre ‘başkalarını korku ve endişeden emin kılan, onların güvenli olmalarını sağlayan’ demektir ve bu, dünya hayatında olduğu gibi âhîret hayatı için de söz konusudur” (İslam Ansiklopedisi, 2006, c: 31: 557-558).

Yok anda adın Tanrı meger ol erklig, arığ, esenlik, bergeñ, ĩmīn kılğan (İKT 38/31b3=59:23).

İMTİHAN (Ar.)

“İmtihan, deneme, sınama, tecrübe” (Arat, 2005: 1158).

“İmtihan/ Belâ, Allah’ın insanları denemek için verdiği maddî ve mânevî sıkıntı, dert, külfet. Belâ kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’de ‘eskimek; denemek, sınamak; gam, musibet, darlık ve sıkıntı’ mânalarında kullanılmıştır” (İslam Ansiklopedisi, 1992, c: 5: 380).

Okı zarb u kısmet tükel bil küsûr, / tükelke tükel imtihān ol yetür (KB 4379)” Darb ve taksim oku, bütün kesirleri iyice öğren; bu kamil bir insan için, mükemmel bir imtihandır; bunu yap.”

İNĀL

“İnanılır, güvenilir” (User, 2010: 175)

Sü b(a)şı: in(ä)l k(a)g(a)n: t(a)rduş ş(a)d: b(a)rzun t(e)di: (T 31)

İNAYET (Ar.)

“Vakf, himmet, gayret, kerem, ihsan, lütuf, iyilik” (Arat, 2005: 1158).

“Allah’ın kâinat hakkındaki küllî bilgisi ve takdiri anlamında felsefe terimi. Sözlükte ‘isteme, amaçlama, ilgilenme, önem verme’ gibi mânalara gelen inâyet kelimesi Kur’an’da geçmemekle birlikte sözlük anlamıyla hadislerde yer almıştır (bk. Wensinck, el-Mu’cem, ‘‘any’ md.). İslâmî kaynaklarda inâyetin genellikle Allah’a izâfe edilerek inâyetullah şeklinde yaygın bir kullanımı bulunmakta olup bununla Allah’ın yardımı, lutfu, koruyup gözetmesi kastedilir; bu mânasıyla inâyet esasen müheymin, rezzâk, hâfiz ve mukit gibi ilâhî isimlerde mündemiçtir. İslâm felsefesinde bir terim olan inâyet, muhtemelen Eflâton ve Aristo’nun gayeci âlem anlayışlarının ve Yeni Eflâtunculuğun etkisiyle bu felsefeye intikal etmiştir. Genellikle sudûr doktrinini savunan İslâm filozoflarına göre inâyet, Allah’ın küllî bilgisi ve takdirinin kâinatın varlığı ve iyiliği yönünde tecelli etmesidir. Allah mutlak iyi olduğu için bilgi ve takdiri de en iyi ve mükemmel bir nizam olarak dışa vurmakta ve bu suretle varlık gerçekleşmektedir” (İslam Ansiklopedisi, 2000, c: 22: 265-266).

Bayat kimke kılsa inâyet basut, / ikigü ajunda bu er buldı kut (KB 1267). “Tanrı kime inayet ve yardım ederse, o kimse her iki dünyada mes'ûd olur.”

İNCİL (AR.)

“İncil” (Ata, 2013: 408).

“Hz. İsa’ya verilen ilâhî kitabın Kur’an’daki adı. İncil kelimesi, havârilere sonrası dönemde II. yüzyıldan itibaren kilise dilinde kurtuluş müjdesiyle İsa Mesih’in doktrinini içeren, havârilere bizzat görgü tanığı oldukları yazıları, Hz. İsa’nın hayat ve öğretilerine dair havârilere ait dinî bilgileri ihtiva eden kitapları ifade etmeye başladı” (İslam Ansiklopedisi, 2000, c: 22: 270-276).

Bêrdimiz aña İncîlni anıy içinde köni yol hem nûr (İKT 27/52a1=5:46).

İNÇRÜNDÜR-

“Nimet vermek, refah içinde yaşatmak” (Ata, 2013: 408).

İnçründürdümüz anıy birle türlügler anlardın. (İKT 30/31a1=15:88)

İNKÂR (AR.) / İNKAR KILIĞI

“İnkâr / inkar eden” (Ata, 2013: 409).

“Din adına tebliğ ettiği konularda peygamberi tasdik etmemek, onaylamamak anlamında bir terim. Sözlükte ‘örtmek, gizlemek; nankörlük etmek’ gibi mânalara gelen küfr (kefir, küfûr, küfrân), terim olarak genellikle ‘Allah’tan alıp din adına tebliğ ettiği hususlarda peygamberi tasdik etmemek, ona inanmamak’ diye tanımlanır (Tefîzânî, Şerhu’l-’Aķâ’id: 189). Küfrü benimseyene ‘fitrî yeteneğini köreltip örten’ anlamında kâfir denilir. ‘Bilmemek, yadırgamak’ mânasındaki nükr kökünden türetilen ve ‘kabul etmemek, reddetmek, hoş görmemek’ anlamına gelen inkâr da küfür karşılığında kullanılmakta olup bu tavrı sergileyene münkir adı verilir (Râgıb el-İsfahânî, el-Müfredât, ‘kfr’, ‘nkr’ md.leri; Lisânü’l-’Arab, ‘kfr’, ‘nkr’ md.leri). Arapça kâfir veya Farsça gebrden (ateşe tapan) alınıp Türkçe’de kullanılan gâvur kelimesi de inanmayanı ifade etmektedir” (İslam Ansiklopedisi, 2002, c: 26: 533-536).

Tarırdın yok sığıncu ol küin yok sizke inkâr kılığı (İKT 36/32a1=42:47).

İNTİRİ

Terim < Toh. B *indre* < Skr. *Indra*” bir *yaksa* adı” (Uçar, 2009: 560).

Tokuzar on intiri atl(i)g oylanlarımız (AYU 401 /V. 29^a/ 5).

İRİNÇ

“Nimet” (Ata, 2013: 410).

“Kur’ân-ı Kerîm’de yer alan kavramlardan biri. Sözlükte masdar olarak ‘bolluk ve iyi hal içinde olmak’, isim olarak ‘maddî ve mânevî imkânlar’ anlamına gelen nimet (na‘me) kelimesini (Lisânü’l-‘Arab, ‘n‘am’ md.; Kâmus Tercümesi, IV, 500). İbnü’l-Cevzî ‘insana refah ve mutluluk sağlayan meşru şey’ (Nüzhetü’l-a’yün: 597), Seyyid Şerîf el-Cürçânî ‘özel bir amaç veya bedel gözetilmeksizin yapılan iyilik’ diye tanımlamıştır (et-Ta’rifât, ‘Ni’met’ md.). Nimet olarak değerlendirilen şeylerin maddî ve mânevî olmak üzere ikiye ayrılması mümkündür. Maddî nimetler dünyada varlığın devamı için gerekli olan her şeyi içerir: Su, bitkiler, ekin ve meyveler, eşler, oğullar ve torunlar, giyecekler, dağlar, ırmaklar, yollar, yıldızlar, gece ve gündüz, gemilerin denizde yüzmesi ve tabiatın düzenli biçimde işlemesi gibi. Nahl sûresinde bunların çoğuna temas edilir (16/ 5-18, 53, 65-72, 78-83, 114, 121). Bunun yanında insanların dünya hayatında karşılaştığı çeşitli sıkıntıları Cenâb-ı Hakk’ın gidermesi, dua ve taleplerine icabet etmesi, insanlara yaşama sevinci vermesi gibi sayılamayacak kadar çok nimet mevcuttur. Mânevî nimetlere gelince Kur’an’da nimet kavramı hidayet, iman ve bunların sağladığı ebedî hayattaki mutluluk üzerine yoğunlaşmaktadır. İbnü’l-Cevzî nimet kelimesinin Kur’an’da on mânaya geldiğini, bunlardan yalnızca birinin güzel yaşama imkânları alanına girdiğini, diğerlerinin din, kitap, nübüvvet, Hz. Muhammed’in kendisi, İslâmiyet, lutuf ve ihsan, sevap ve mükâfat gibi mânalara geldiğini belirtir (Nüzhetü’l-a’yün: 597-599). Kur’an’a göre gerçek nimet, Cenâb-ı Hakk’ın ‘ruhumdan üflediğim’ diye nitelendirdiği insanın (el-Hicr 15/29) selim fitratını bozmayıp O’na bağlanmasıdır. İnsanla yaratıcısı arasındaki bu ilgi âhiret hayatına da taşınarak cennet nimetlerinden övgüyle söz edildikten sonra Allah’ın kulundan memnun oluşunun her nimetin üstünde bulunduğu belirtilir (et-Tevbe 9/72). Kur’ân-ı Kerîm’de âhiret hayatının nimetlerinden söz edilen on altı âyette ‘naîm’ kelimesi kullanılır” (İslam Ansiklopedisi, 2007, c: 33: 129-130).

Ruzî bérdi sizlerke arıglardın, yarağsızğa mu kirtgünürler Tanrı ir[inç]iñe anlar tanarlar (İKT 30/67b2=16:72).

“İrinç” terimi Eski Türkçe İslami Dönem metinlerinden *Kutadgu Bilig*de ise” Felaket, sefillik; bahtsızlık, musibet, mihnet” anlamlarında kullanılmıştır.

Ay ilig üç iştin tegir küç basınç, / biri beg osal bolsa tegse irinç (KB 3109).

Budist metinlerde” zavallı” anlamında kullanılmıştır (Uçar, 2009: 560).

İRİNÇÜ

“Günah” (Uçar, 2009: 560);” Suç, kusur, hata, vebal” (Ata, 2013: 411). Eski Türkçe metinlerinde şu şekilde tanımlanmıştır:

Budist metinlerde: *köl tsuy irinçü arısun: nizvanili kılınçlı* (AYU 353 /V. 5a/15).

İslami metinlerde: *Yoğ siziñ üze irinçü kim kıskı / kısa kılsa sizler namâzdın* (İKT 26/68a1=4:101).

İRİTİ

<< Skr. (?)” *dhāranīn*in parçası” (Uçar, 2009: 560)

Kuti kuçari kuçari iridi miriti svaha: (AYU 360 /V. 8b/ 4)

İSĀ (Ar.) / İSĀ ÉŞLERİ

“Hz. İsa / havariler” (Ata, 2013: 411).

*Aydı ʿisā Meryem oğlu öz eşleriñe: kim ol yārīçiler maña? Aydılar ʿisā eşleri: biz-
miz (İKT 38/48a2=61:14).*

*Ya ʿisā bolup kökke ağdım taķı men, / ya nuşın revan teg törü tüz yorıttım (KB
6550).*

İSİG TUMLUG

“*Sıcak – soğuk*” (ikileme) (Ayazlı, 2012: 285).

Ādādūr isig tumluğ ulaşı tāñsız (AYA 412 / 3).

İSİZ

“Kötü, fena, hayırsız; kötülük, fenalık” (Arat, 2005: 1160).

Kerek beg kerek kul ne edgü isiz, / özi öldi erse atı kaldı iz (KB 0235)” Gerek bey, gerek kul, iyi veya kötü; kendileri öldü, fakat onların nişanı olarak, yalnız adları kaldı.”

İSİZLİK

“Kötülük, şer” (Arat, 2005: 1160).

*İsizlik ot ol ot küyürgen bolur, / yolında keçig yok öyülgen ütülgen] bolur (KB
0249)*” Kötülük - âteştir, ateş ise, yakıcıdır; onun yolunda geçilebilecek bir geçit yoktur.”

İSLAM (Ar.)

“İslam, müslümanlık” (Ata, 2013: 412).

Tapladım sizke İslāmnu dīnka. (İKT 34/92b1:39:22)

İSRĀFİL

“İsrafil, kıyametin kopacağını haber verecek olan melek” (Ata, 2013: 412).

Anıñ üçün ol bir ün isrāfīl üni ançada olar bakarlar (İKT 34/20b3=37:19).

İŞ

“İş, amel” (Ata, 2013: 412).

*Oñarsun sizke işleriñizne hem örtsün siziñ yazuqlarıñıznu (İKT
33/26a1=33:71).*

• İş sonı eğgülüki

“İyi son, kurtuluş” (Ata, 2013: 413).

İş sonı eğgülüki saknuklarķa ol (İKT 28/12b1=7:128).

İŞĀRET KIL(I)N-

“Vahyedilmek, bildirilmek” (Ata, 2013: 413).

Ançada işāret kıldımız seņ anaņka ol kim işāret kılnur. (İKT 31/44a2=20:38)

KĀFİR (Ar.)

“Kāfir” (Ata, 2013: 419).

“Din adına tebliğ ettiği konularda peygamberi tasdik etmemek, onaylamamak anlamında bir terim. Sözlükte ‘örtmek, gizlemek; nankörlük etmek’ gibi mânalara gelen küfr (kefr, küfür, küfrân), terim olarak genellikle ‘Allah’tan alıp din adına tebliğ ettiği hususlarda peygamberi tasdik etmemek, ona inanmamak’ diye tanımlanır (Teftâzânî, Şerhu’l-’Aķā’id: 189). Küfrü benimseyene ‘fitri yeteneğini köreltip örtten’ anlamında kāfir denilir. ‘Bilmemek, yadırgamak’ mânasındaki nükır kökünden türetilen ve ‘kabul etmemek, reddetmek, hoş görmemek’ anlamına gelen inkâr da küfür karşılığında kullanılmakta olup bu tavrı sergileyene münkir adı verilir (Râgıb el-İsfahânî, el-Müfredât, ‘kfr’, ‘nkr’ md.leri; Lisânü’l-’Arab, ‘kfr’, ‘nkr’ md.leri). Arapça kāfir veya Farsça gebrden (ateşe tapan) alınıp Türkçe’de kullanılan gāvur kelimesi de inanmayı ifade etmektedir” (İslam Ansiklopedisi, 2002, c: 26: 533-536).

Eski Türkçe İslami Dönem metinlerinden *Kutadgu Bilig* ve *Karahanlı Türkçesi İlk Kur’an Tercümesinde* şu şekilde tanıklanmıştır:

Bular erdi din hem şeriat köki, l bular yüdti kāfir munāfik yüki (KB 0059). “Bunlar din ve şeriatin temeli idi ; bunlar kāfirler ile münafıklardan gelen eziyetlere katlandılar.”

Her – āyine Taņrı yıratı kāfirlerni, anuttı olarka köyürgen ot. (İKT 33/2361 = 33:64).

- **Kāfir bol-**

“Kāfir olmak, iman etmemek, inkâr etmek” (Ata, 2013: 419).

Taptılar bir ögür Ya ‘ķüb oğlanlarından yime kāfir boldı bir ögür. (İKT 38/4862 = 61:14)

KĀFİRLİK (Ar. T.)

“Kāfirlik, küfr” (Ata, 2013: 419).

Kim kim tansa anıñ üze turur kāfirliķi (İKT 33/7962 = 35: 39).

ĶAM

“Kāhin, hakîm” (Arat, 2005: 1166).

“*Kam, Eski Türkler’de şaman da denilen dinî, sihrî, mistik bir otoriteyi temsil eden kişi*” (İslam Ansiklopedisi, 2001, c: 24, s.325).

“*Şamancılık veya Kamcılık olarak da bilinen Şamanizm (Fr. chamanisme) bir dinden ziyade merkezinde şamanın yer aldığı, kendine has inanç ve ritüelleriyle farklı formları bulunan vecde dayalı bir yöntemdir. Tunguzca’da ‘kāhin, sihirbaz’ gibi anlamlara gelen, Batılı etnolog ve antropologlarca ‘rahip, büyücü, hekim veya ruh avcısı’ şeklinde tanımlanan şaman kelimesi XVII. yüzyılın ikinci yarısında Rusça’ya geçmiş ve bu yolla yayılarak etnoloji kavramları arasına girmiştir. Tatarca ve Altayca’da şaman karşılığında kam (gam) kelimesi kullanılır. Eski Uygur yazmalarını ihtiva eden Türkisch Turfan Texte’te, Kutadgu Bilig’de ve Codex Cumanicus’ta geçer. Ayrıca Yakutça’da ‘oyun’, Moğolca’da ‘böge’ veya ‘bö’, Kırgızca ve Kazakça’da ‘baksı / bahşı, karamurt, darger’, Samoyed dilinde ‘tadibey’ şeklinde yer alır. Kadın şamanlar ise ‘utagan, udagan, ubakan, utugan’ diye adlandırılır” (İslam Ansiklopedisi, 2010, c: 38: 325-328).*

Kerek tut otaçı kerek erse kam,/ ölüglıke hergiz asıg kılmaz em (KB 1065) “İster tabip getir, ister kam; ölmekte olana hiç bir ilâç fayda vermez.”

KAM-TSİ

(Çin. *kan zi*)” Buda heykeli bulunan duvar gözü, oda” (Ayazlı, 2012: 315).

Kisiniñ bar ärsär, ärdini ðam-tsi ävintä, nä k(ä)rgäki boltuðda, (AYA 454/3-4).
“İnsanın mücevher Kamtsı evinde gereken ne varsa”

KANÇAN(A)GİRİ

<< Skr. *Kāñcanagiri*” bir bodhisattva adı” (Uçar, 2009: 561)

*yolka tegginçe ürüg uzatı kançan(a)giri bodis(a)t(a)vka maitri bodis(a)t(a)v<ka>
m(a)h(a)ssamutri* (AYU0393–0394)

KAĞA KUŞ

“Jüpiter gezegeni” (Arat, 2005: 1167).

Kalı mundağ erse bilip sözle söz, / sözüñ bolsu közsüz karağuka köz (KB 0178)

KARA KÜJİ / LUKURA

Terim < *Mog. küji* < Çin. *hiang chu*” tütsü, kara günlük yağı, kara tütsü, Lukura”
(Çetin, 2012: 236) anlamında kullanılmıştır.

“Ateşe atılmak veya özel bir kap içinde yakılmak suretiyle güzel kokulu dumanından faydalanılan madde, tütsü. Tarihte bilinen ilk medeniyetlerden itibaren hemen bütün çok tanrılı ve tek tanrılı dinlerde, dinî ve sihrî törenler sırasında ateşe güzel kokulu madde atmak veya mayı serpmek, yerine getirilmesi gereken önemli şartlardan biri sayılmıştır. Ele geçen arkeolojik buluntu ve yazılı belgelerden Çin, Hint, İran, Mısır, Mezopotamya, Anadolu, Yunan, Roma, Aztek ve İnka gibi eski medeniyetlerin hepsinde tütsü yakmanın mânevî temizlenme ve tanrılara yaklaşma aracı olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır” (İslam Ansiklopedisi, 1992, c: 6: 383-384).

Olgurtsun .. pra küsetri aşsun .. kara küji köyürsün oyun üni üzülmezün (AYÇ VII 10a/477/11-12).

Taş huası: lukura kara küji sirjavu (AYÇ VII 9b /476/11).

KARA YÜRÜD

“Siyah – beyaz” (ikileme) (Ayazlı, 2012: 285).

Ay tutungay, ðara yürün yelü (AYA 434/20)” ay tutulacak. Siyah beyaz gökkuşağı belirecek.”

KAĞA-

“Lnetlemek” (Ata, 2013: 424).

Kağadı olarnı, anuttı olarka tamuğnu (İKT 37/30a2 = 48:6).

KÄRGÄK BOL –

(Türk kaganları ve kaganlık ailesi bireyleri, beyler vb. için)” ölmek, vefat etmek” (User, 2010: 349).

Bunça: törüg: k(a)zg(a)n(i)p: in(i)m: kül tig(i)n: özi (a)nça: k(ä)rg(ä)k boltı: (KT D 30)

ĶARGIŞ

“Lanet, beddua” (Ata, 2013: 424).

“Beddua, Bir kimsenin başına kötü şeyler gelmesi için yapılan dua. Beddua, Farsça’da ‘kötü’ anlamına gelen bed ile Arapça’da ‘dileme, isteme’ gibi anlamlara gelen dua kelimelerinden oluşmuş bir bileşik isimdir. Dinin zulüm ve haksızlık saydığı geçerli sebeplere dayanması şartıyla beddua etmenin câiz olduğunu gösteren âyet ve hadisler vardır. Nitekim müfessirlerin çoğu, ‘Allah kötü sözün alenen söylenmesini sevmez; ancak zulme uğrayanlar hariçtir’ (en-Nisâ 4/148) meâlindeki âyetin haksızlığa uğrayanların zalime beddua etmelerine izin verdiğini belirtmişlerdir. Ayrıca Hz. Peygamber’in de müslümanlara işkence etmek, İslâm dinine şiddet ve baskı yoluyla karşı koymak gibi kötülükleriyle tanınan bazı müşriklere beddua ettiğini ve bu bedduasının etkisini gösterdiğini bildiren hadisler vardır. beddua Hz. Peygamber’den en az duyulan sözlere aittir. Bunun sebebi, İslâm ahlâkında af ve ihsana adaletten daha çok önem verilmesidir. Nitekim, ‘Bir kötülüğün karşılığı onun dengi bir kötülüktür. Yine de bir kimse bağışlar ve böylece iyilik yolunu tutarsa artık onu ödüllendirmek Allah’a düşer’ (eş-Şûrâ 42/40)” (İslam Ansiklopedisi, 1992, c: 5: 297-298).

Bütünlükün seniñ üze ola ĳargıř saķıř küniñe tegi. (İKT 30/2363 = 15:35).

Seniñdin bu kün ilke asğı üküş, / buzulsa asıg bolğa ĳargıř söküş (KB 5726)”

Memleket bugün senden çok istifâde görmektedir; bu faydaya hâlel gelirse, yerini lanet ve bedduâ alır.”

ĶARINI

< Skr. *hariti*” şeytanın annesi” (Ayazlı, 2012: 316).

ĳarininiñ anası bes yüz ĳuvrağ- (AYA 0629)” *ĳarini* ’nın anası beş yüz topluluk”

KARMAP(A)T

Terim < Skr. *karmapatha*” iyi veya kötü iş, fiil, iş yolu” anlamındadır (Ayazlı, 2012: 316).

Birlä ögä alĳayu, bo ädgü ĳılınçıg ĳılıp on ĳarmap(a)t küzätip (AYA 443/ 19-20)” ile överek bu iyi davranışı gerçekleştirip on Karmapat gözetip.”

ĶAT

“Ķat, huzur” (Ata, 2013: 426).

Yağız yer katındaki altın taş ol, / ĳalı ĳıksa begler başında tuş ol (KB 0213)” Kara toprak altındaki altın taştan farksızdır; oradan çıkınca, beylerin başında tuğ tokası olur.”

Tařrınıñ yalawaĳı ĳatında olar tururlar (İKT 37/55a2 =49:3).

ATIĞLAN-

“Cihat etmek” (Ata, 2013: 426).

*Éw barklarıdın kesildiler onda kiğin sırandılar yana atığlandılar, serindiler, her-
áyine seniğ İdiğ anda kiğin örtgen ulağa yarlıağan ol. (İKT 30/9063 = 16:110)*

ATIĞLI

“Vebal, bir eylemin kötü sonucu” (Ata, 2013: 426).

*Kelmez mü sizke anlarnığ aberi kim tandılar munda burun tattılar atığlı
işlerini. (İKT 38/6763 = 64:5)*

ATIĞLIĞ

“Vebal, kötü son” (Ata, 2013: 428).

Tattılar işiniğ atığlığlı, boldı işiniğ sağı ziyān. (İKT 38/8463 = 65:9)

ATIĞ OT

“Azap, azap ateşi, şiddetli ateş” (Ata, 2013: 426).

Küdezig olarnı tamuğnuğ atığ atındın (İKT 35/2663 = 40:7).

ATIĞSIZ ILĐAN

“İhlaslı” (Ata, 2013: 428).

Üdenđer Tağrını atığsız ılđanlar ağar dīnni. (İKT 35/30a3 = 40:14)

ATIĞSIZ

“İhlas sahibi, temiz, halis” (Ata, 2013: 428).

Bilgi Tağrıka dīn atığsız (İKT 34/77b2 = 39:3).

ATIĞSIZ ILIĞLI

“Günahtan arınmış” (Ata, 2013: 429).

Seniğ kullarığ anlardın atığsız ılığlılar. (İKT 30/25a1 = 15:40)

ATLAN-

“Cihat etmek, savaşmak, mücadele vermek” (Ata, 2013: 429).

*atlanığ māllarıđız birle hem özleriğız birle Tağrı yolu içinde. (İKT 29/32a2 =
9:41)*

AĐĀ (Ar.)

“Kaza, hüküm” (Ata, 2013: 432).

“Vakti içinde yerine getirilmeyen bir ibadetin, daha sonra ifa edilmesi anlamında fıkıh terimi. Sözlükte ‘bir şeyi sona erdirmek’ mânasına ve bunun açılımı mahiyetinde ‘hüküm vermek, ihtiyacı gidermek, borcu ödemek, bildirmek, tamamlamak, ilişiği kesmek, öldürmek’ gibi anlamlara gelen kazā kelimesi, fıkıh terimi olarak yargılama hukukunda bütünüyle yargı erkini ve yargı kararını, borlar

hukukunda bir borcun yerine getirilmesini, ibadetler alanında vakit içinde ifa edilmesi gereken ibadetlerin vakit çıktıktan sonra yerine getirilmesini ifade eder. Kelimenin birinci terim anlamı hüküm ve türevleriyle kısmen kesişirken son iki anlamı ‘dinî veya hukukî bir yükümlülüğün yerine getirilmesi’ mânasında bulunduğu için eda ve ifa terimleriyle belli bir anlam birliği taşır. Kur’ân-ı Kerîm’de kazâ kelimesi ve türevleri elliyi aşkın âyette sözlükteki geniş anlam yelpazesine paralel bir zenginlikte kullanılır. Kelimenin ilâhî iradeye veya beşerin filine atıf yaparak ve birbiriyle anlam iç içeliği de olacak şekilde hüküm vermek (Yûnus 10/93; Meryem 19/35; en-Neml 27/78; el-Ahzâb 33/36; ez-Zümer 39/42), emretmek (el-Îsrâ 17/4, 23), karar vermek ve kararlaştırmak (el-Bakara 2/117; Âl-i İmrân 3/47; el-En‘âm 6/2), öldürmek (el-Kasas 28/15), işi bitirmek (el-En‘âm 6/8; ez-Zuhruf 43/77), tamamlamak (el-Kasas 28/28, 29), yerine getirmek (el-Hac 22/29; el-Ahzâb 33/23), ilişiği kesmek (el-Ahzâb 33/37) mânalarında, ayrıca edâ ile eş anlamlı olarak ibadetlerin ifası mânasında (el-Bakara 2/200; en-Nisâ 4/103; el-Cum’a 62/10) kullanıldığı görülür. Hz. Peygamber’in hadislerinde de kazâ kelimesi ve çeşitli kipleri aynı şekilde zengin bir kullanıma sahip olup ibadetlerin yerine getirilmesi, borçların ödenmesi ve yargılama anlamlarında sıkça kullanılmıştır (Wensinck, el-Mu‘cem, ‘kzy’ md.). Kelimenin gerek sözlük mânasının gerekse Kur’an ve hadislerdeki kullanımının daha sonraki dönemlerde ortaya çıkacak terim anlamına zemin hazırladığı anlaşılmaktadır” (İslam Ansiklopedisi, yıl: 2002, c: 25, s.58-63).

Éwmeğil Kur’ân birle ƙazâ’ kılınmazda burun saña anıñ yarlığı. (İKT 31/8763 = 20:114). *Negü kelse tapla kör edgü isiz, /boyun bir kazâka köni tut ağız* (KB 1431)

“İyi veya kötü, ne gelirse, ona razı ol; kazaya boyun eğ, ağzım bozma.”

- **Ƙazâ kılın-**

“Hüküm verilmek” (Ata, 2013: 432).

Éwmeğil Kur’ân birle ƙaøã’ kılınmazda burun saña anıñ yarlığı. (İKT 31/8763 = 20:114)

ƘAZÎ (Ar.)

“Kadı” (Arat, 2005: 1170).

“Hukukî uyuşmazlıkları ve davaları karara bağlamak üzere devletçe tayin edilen görevli, hâkim. Arapça’da kazâ (kadâ) kökünden ism-i fâil olan kâdî, fıkıh terimi olarak insanlar arasında meydana gelen çekişme ve davaları şer‘î hükümlere göre çözümlenmek için yetkili makamca tayin edilen kişiyi ifade eder (Mecelle, md. 1785). Kadıların tayin, terfi ve azilleriyle yetkili kimseye ‘kâdîlkudât’ veya ‘kâdîlcemâa’, kadı tarafından yargılama yapmak üzere görevlendirilen kişiye de ‘halife, nâib’ yahut ‘vekil’ adı verilir. Kur’ân-ı Kerîm’de kadı kelimesi bir yerde (Tâhâ 20/72) ‘hükümünü, sözünü geçiren’ mânasında sözlük anlamıyla, hâkim kelimesinin çoğulu olan hükkâm da yine bir yerde (el-Bakara 2/188) ‘uhdesinde yargı yetkisi de bulunan yöneticiler’ mânasında kullanılmıştır. Hadislerde hem hâkim hem kadı kelimesi çok sayıda zikredilmiş, hâkimle, kamu adına görev yaparak idarî, malî, kazâî vb. hususlarda yönetme ve karar verme yetkisine sahip yöneticilerle naslardan hüküm çıkarabilme gücüne sahip âlimler, kadı kelimesiyle de görev unvanı kadı olsun veya olmasın insanlar arasında meydana gelen davalara bakıp karara bağlayan kimseler kastedilmiştir” (İslam Ansiklopedisi, 2001, c: 24: 66-69).

Bularda biri kazı yinçege arığ, sakınuk kerek tegse halkka asığ (KB 5329).

“Bunlardan biri - kadıdır; halka faydalı olabilmesi için, onun çok temiz ve takva sahibi olması lâzımdır.”

KEÇ(Ü)R –

“Affetmek, bağışmak” (Ata, 2013: 434).

Kim kim serserî keçürse ol işlerini üstivârından turur. (İKT 36/2861 = 42:43)

- **Keçürgen**

1. Affedici, yumuşak huylu, esma-i hüsnadan: “halîm” (Ata, 2013: 435).

Erür tañrı bilgen keçürgen (İKT 33/15a1=33:52).

2. Çok affedici, esma-yı hüsnadan: “afuvv” (Ata, 2013: 435).

Ol Tanğrı erür keçürgen yarlıkağan (İKT 26/19b2 = 4:43).

- **Keçürgen / Örtgen**

Affeden, bağışlayıcı, esma-yı hüsnadan: “afuvv” (Ata, 2013: 435).

Erür Tañrı keçürgen örtgen ulaşu yarlıkağan (İKT 26/66b1 = 4:99).

KEÇ ÇİN SÖZLEGLİ

“Sıddık, çok doğru sözlü” (Ata, 2013: 435).

Ni’met bérdi Tañrı olar üze.... Ked çin sözleğliler hem şehîdler edğülerdin (İKT 26/39b2 = 4:69)

KED RAHİM

Rahmet eden, esma-yı hüsnadan: “rahim” (Ata, 2013: 435).

“Allah’ın isimlerinden (esmâ-i hüsnâ) biri. Sözlükte ‘merhamet etmek, sevecek ve acıyarak korumak’ anlamındaki rahmet (ruhm, merhamet) kökünden türeyen rahmân kelimesi ‘şefkat ve merhamet eden, acıyan’ demektir. Kelimenin kök mânasında ‘yufka yürekli olmak, acımak, birinin üzüntüsüne ortak olmak’ gibi beşerî-duygusal unsurlar bulunduğu Allah’a nisbet edildiğinde ‘sonsuz merhametiyle lutuf ve ihsanda bulunan’ şeklinde anlam verilmiştir (Râgıb el-İsfahânî, el-Müfredât, ‘rhm’ md.; İbnü’l-Esîr, en-Nihâye, ‘rhm’ md.; Lisânü’l-’Arab, ‘rhm’ md.). Bazı lugat âlimleri rahmân kelimesinin İbrânîce olduğunu ileri sürmüş, ayrıca Câhiliye döneminde tevhid inancı çerçevesinde kullanılmasının Yahudiliğin etkisini gösterdiği iddia edilmiştir (Cevâd Ali, VI, 31, 37-41; Yıldırım, sy. 4 [1980]: 25-29, 33-40). Fakat âlimlerin büyük çoğunluğu birinci iddiayı reddetmiş, rahîm gibi rahmânın da ‘rahmet’ kökünden türediğini belirtmiştir (meselâ bk. Fahreddin er-Râzî: 164-166). Arapça ile İbrânîce arasındaki yakınlık ise bilinen bir husustur. Kelimenin Câhiliye döneminde tevhid inancı çerçevesinde kullanılmasını ise tabii görmelidir, çünkü bütün ilâhî dinler tevhid ilkesinde birleşmiştir. Müslümanların çokça tekrar ettiği besmele üç isim içermektedir: Allah, rahmân, rahîm. Burada rahmân ve rahîm kelimeleri Allah isminin sıfatı olup besmele ile Fâtiha sûresi hariç Kur’an’da ve hadislerde rahmân kelimesi başka bir isme sıfat olarak kullanılmamıştır (el-Bakara 2/163 âyeti için bk. Beyzâvî, I, 157). Bir âyette dua ve ibadetlerin Allah adına olabileceği gibi rahmân adına da yapılabileceği, zira Allah’ın, zâtına delâlet eden isimlerinin bulunduğu ifade edilmiştir (el-İsrâ 17/110). Rahmân ve rahîm isimlerinden kulun alabileceği nasip konusunda en güzel yorumu yine Gazzâlî’nin yaptığı söylenebilir. Ona göre rahmân isminden elde edilecek feyiz kalp gözü perdeli olan kulları şefkat ve nezaketle uyarmak, günahkârlara hakaret nazarıyla değil merhamet nazarıyla bakmak, dünyada işlenen her günahı bir musibet kabul edip onu ortadan kaldırmaya çalışmaktır” (İslam Ansiklopedisi, 2007, c: 34: 415-417).

Ey İdimiz sen ked rahîm sen (İKT 38/2463 = 59:10).

KEÇ YANGAN

“Daima Allah’a yönelen” (Ata, 2013: 435).

Nême körklüg kul, ol keç yangan turur (İKT 34/59b1 = 38:38).

KEFARET (Ar.)

“Kefaret, borç” (Arat, 2005: 1171).

“Dinin belirli yasaklarının ihlâli durumunda yapılması istenen malî veya bedenî ibadet. Sözlükte ‘örtmek, gizlemek, inkâr etmek’ mânasındaki küfr kökünden gelen kefare (keffâret) günah ve hataları örtücü, telâfi edici kurban, sadaka, oruç gibi davranışları ifade etmektedir. Kefâret kelimesinin Arapça’ya ‘günahları telâfi etme, ortadan kaldırma’ anlamına gelen İbrânîce kappârâ ve onun kökü olan kipperden geçtiği ileri sürülmektedir. Süryânîce (kefar) ve Asurca (kapâru) gibi dillerde de ses ve mâna benzerliğiyle aynı kelimenin varlığı bunun menşeinin tesbitini zorlaştırmakta (EI² [İng.], IV, 406; ERE, V, 654), ancak İbrânîce kipper ile Akkadca kuppuru arasında ilgi kurulmaktadır (DBS, III, 50). Kefâretin kaynağı konusunda dinler arasında farklılıklar vardır. Bazı dinlerde, Tanrı’nın yapılan yanlış telâfi etmeye yönelik emri ve günaha düşenlerin vicdanı kefaretin kaynağı olarak görülmektedir. Kefâretin kaynağını sadece toplumsal felâket ve hastalıklardan kurtulma arzusuna dayandıran inançlar da bulunmaktadır. Bu anlayışın en belirgin örneklerine ilkel kabile inançlarında rastlanır (Parrinder: 73; Brown: 22). Aslında birçok dinde toplumun başına gelen felâket ve hastalıklar, insanların Tanrı’nın istemediği bir işi yapmak suretiyle O’nu öfkelenmesinin sonucu olarak görülür. Bu öfkeyi toplumdan uzaklaştırmak, Tanrı ile yeniden barışmayı sağlamak ve O’nun nimetlerinden mahrum kalmamak maksadıyla çeşitli kefare eylemleri yapılır. Bu eylemler yalvarma, takdimeler sunma, kurbanlar kesme ve günahları kurban olarak seçilen hayvanlara yükleme ritüelleri şeklinde icra edilmektedir (Jevons: 9, 12, 32; Brown: 23, 33). Budizm’de ‘karma’dan kurtuluşun mümkün olmadığına inanılır. Buna göre işlenen her günahın karması yani karşılığı mutlaka görülecektir. Bu inanç kefareti önemsiz kılmakla birlikte işlenen hataların kısmen de olsa telâfi edilmesi için cemaatin affını kazanmak ve hayır yapmak gibi kefare mahiyetinde davranışlar söz konusudur. Budist rahipler on beş günde bir bölgesel toplantılar yapmakta ve alenî günah itiraflarında bulunmaktadırlar. Ayrıca her yıl oruç günü icra edilen alenî itiraf törenlerinde başrahip büyük günahlardan başlayıp elindeki günah listesini okumakta, bu günahlardan birini işlemiş olan diğer rahiplere gerekli kefare cezasının verilmesiyle âyin tamamlanmaktadır. Sıradan vatandaşlar ise işledikleri günahı rahibe bildirerek onun verdiği cezayı çekmek suretiyle kefarelerini ödemektedir. İslamda Fıkıhta kefare, dinin belirli yasaklarını ihlâl eden kimsenin hem ceza hem de Allah’tan mağfiret dilemek maksadıyla yükümlü tutulduğu köle âzat etme, oruç tutma, fakiri doyurma ve giydirme gibi malî veya bedenî nitelikli ibadetlerin genel adıdır” (İslam Ansiklopedisi, 1994, s.58-63).

Yavuz kılma könlüñ tiliñni yığa, / yazukka kefare bolur ig toğa (KB 5979). “Senin av kuşların uçanı uçurmaz; senin kaplanın, köpeğin yürüyeni yürütmez.”

KELİG

“Büyülü ortaya çıkış”

Y(a)rılıkap muñadınçig tañlançig küü kelig (AYU 392 /V. 24b/20).

KÉD İŞLİG / KÉD RAHMETLİG

Geniş ihsan sahibi, rahmeti bol olan, esma-i hüsnadan: “vâsi” (Ata, 2013: 442).

“Allah’ın isimlerinden (esmâ-i hüsnâ) biri. Sözlükte ‘bir nesne bir şeye geniş gelmek, onu içine alıp kapsamak; güç yetirmek’ anlamlarındaki se‘a (si‘a) kökünden türeyen vâsi‘ ‘bir şeyi içine alacak şekilde geniş olan; güç yetiren’ demektir. Terim olarak ‘ilmi, rahmeti ve kudreti her şeyi kuşatan’ diye tanımlanabilir. Lügat âlimleri kelimenin kökünden hareketle vâsi‘ ismine ‘her türlü isteğe karşı ihsan ve lutufkârlığı yeterli olan, ilmi her şeyi kuşatan, rızkı bütün yaratılmışlara yayılan ve rahmeti her şeyi kapsayan’ mânası vermişlerdir (Lisânü’l-‘Arab, ‘vs’ md.; Kâmus Tercümesi, III, 447-448). Esmâ-i hüsnâ şârihlerinin yanı sıra müfessirler de vâsi‘ ismini sözlük anlamları ve Kur’an’da yer aldığı âyetler bağlamında açıklamaya çalışmışlardır. Ebû Abdullah el-Halîmî, vâsi Cenâb-ı Hak’tan teşbihi nefyeden isimlerden kabul etmiş, vâsiin Allah’ın kudret ve ilminin taalluk alanlarının enginliğini, lutuf ve merhametinin genişliğini ortaya koyduğunu söylemiş, dolayısıyla vâsi‘ isminin taşıdığı kemal anlamında da benzerinin

bulunmadığına dikkat çekmiştir. Abdülkerim el-Kuşeyrî vâsin ‘lutuf ve ihsanı çok olan’ şeklindeki mânasının kaydedilen muhtevaların en güçlüsü olduğunu kabul etmiş ve bu arada ilâhî nimetlerin ikiye ayrıldığını belirtmiştir. Birincisi fayda sağlayan ve insanlar tarafından algılanabilen nimetler, ikincisi Allah’ın kullarından uzaklaştırdığı sıkıntı ve âfetlerdir ki bunların niceliğinin bilinmesi mümkün değildir. Aslında Cenâb-ı Hak’ın dünyada sevdiği kuluna vermediği nimetler verdiği için fazladır; çünkü böyle bir kul dünyadan ve nimetlerinden uzaklaştığı ölçüde Allah’a yakın olur (et-Taḥbîr: 64-65). Vâsi‘ isminden kulun nasibi sahip bulunduğu nimetlerin Allah’tan geldiğini bilmek, onlardan diğer yaratıkları faydalandırmak ve karşılaştığı musibetlere katlanmaktır. Vâsi‘ Allah’ın alîm, ganî, habîr, hakîm, halîm, muhîṭ, kādir, muktedir, nâfi‘ gibi isimleriyle anlam yakınlığı içinde bulunur” (İslam Ansiklopedisi, 2012, c: 42: 547-548).

Taḥrîr kēḡ işlig bilgen ol (İKT 27/59b2 = 5:54).

Erür Taḥrîr kēḡ raḡmetlig ḡakîm (İKT 26/89a1 = 4:130).

KEDĠT-

“Bol bol vermek, bollaştırmak, genişletmek.” (Ata, 2013: 443).

Meniḡ İğim kēḡütür rüzini kimke tilese. (İKT 33/52b1 = 34:36)

KERĀMETLİĠ (Ar.T) / KERĀMETLİĠRAḡ

“Keramet sahibi, (en) çok keramet sahibi, aziz, en değerli” (Ata, 2013: 443).

“Velilerden zuhur eden olağan üstü hal. Sözlükte ‘iyi, ahlâklı ve cömert olmak’ anlamına gelen kerâmet, kerem gibi masdar olup ‘iyilik, cömertlik’ mânasında isim şeklinde de kullanılır. Terim olarak ‘Allah’ın sâlih, takvâ sahibi, velî kullarından zuhur eden olağan üstü hal’ diye tanımlanır. ‘Bir yetkiye dayanarak iş yapmak’ anlamındaki tasarruf kelimesi de tasavvufta kerâmetle eş anlamda kullanılmıştır. Kerâmet, tıpkı mucize gibi tabiat kanunlarıyla açıklanamayan olağan üstü ve sıra dışı bir olay olup mahiyeti itibarıyla mucizeden farklı değildir; aralarındaki fark meydana geliş şekliyle ilgilidir. Mucize peygamberlerden, kerâmet tam olarak ona bağlı olan velîlerden zuhur eder. Ancak peygamber peygamberliğini iddia eder ve bunu ispat için mucize gösterir. Gösterdiği mucize ile inananlara meydan okur. Peygamberi örnek alan velî ise velîlik iddiasında bulunmadığı gibi kimseye meydan da okumaz. Birinde mucizenin izharı, diğerinde kerâmetin zuhuru söz konusudur. Mucize gibi kerâmetin de yaratıcısı ve hakiki sahibi Allah’tır” (İslam Ansiklopedisi, 2002, c: 25: 265-268).

Bütünlükün kerâmetliĠraḡınız taḥrîr üskinde saḡnuḡraḡınız (İKT 37/64a2 = 49:13).

KERİM (Ar.)

“Kerem sahibi” (Ata, 2013: 444).

“Allah’ın isimlerinden (esmâ-i hüsnâ) biri. Sözlükte ‘cömert olmak, iyi, ahlâklı, asil ve değerli olmak’ anlamındaki kerem (kerâmet) kökünden sıfat olan kerîm ‘yaratılıştan cömert olan, insanın şerefiyle bağdaşmayan her türlü şeyden arınmış bulunan’ demektir. Kerem kavramı Allah’a nisbet edildiğinde ‘lutuf ve ihsanda bulunma’ mânası ağır basar. Ebü’l-Kâsım ez-Zeccâcî kerîm kelimesinin muhtevalarını ‘cömert olan, övgüye lâyık vasıfları şahsında toplayan, cezayı gerektiren davranışları affedip suçluyu bağışlayan’ şeklinde üç noktada özetlemiş ve bu anlamların Allah için de söz konusu olduğunu söylemiştir (İştikâku esmâ’illâh: 176). Kerem kavramı, bazı kıraat farklarının göz önünde bulundurulması şartıyla Kur’ân-ı Kerîm’de on yerde Allah’a nisbet edilmiştir. Kerîm ismi iki âyette rab kelimesiyle bağlantılı olarak kullanılmış, Mü’minûn sûresinde yer alan (23/116) ‘rabbü’l-arşı’l-kerîm’ ifadesindeki kerîm lafzını rab kelimesinin sıfatı diye kabul eden kıraate göre bu isim Kur’an’da üç defa Allah’a nisbet edilmiştir (Beyzâvî, III, 182; Bennâ: 321). Bir âyette, ‘kerîm olanlarla mukayese edilemeyecek en üst derecede kerîm’ anlamındaki ekrem ism-i tafîlî ile iki âyette yer alan ve ‘ikram sahibi’ mânasına gelen (zü’l-)ikrâm sıfatı da O’na izâfe edilmiştir. Bunlardan başka Allah lafzı ikram ve tekrîm masdarlarından türeyen dört fiilin fâilî olarak kullanılmıştır (M. F. Abdülbâkî, el-Mu’cem, ‘krm’ md.)” (İslam Ansiklopedisi, 2002, c: 25: 287-288).

Tatgıl sen, sen ‘azîz ve uluğ/ kerîm sen (İKT 36/86b1 = 44:49).

Bayattın kolu bersü yazuklarım, / duâ birle bolğay keçürgey kerim (KB 5667)”

Günahlarımın affını Tanrıdan niyaz eylesin; belki kerîm rabbim beni duâ sayesinde beni affeder.”

KÈRTGÜ [KÈRTÜ]

“Hakikat, gerçek, doğru” (Çetin, 2012: 239)

Üskinte: birök olar körmeser: kèrtü (AYÇ VII 15a/487/20).

Kertgünç köñülin katıg kınıg kertü (AYA 426/ 12). “yüce, temiz bir imanla, gayretli düşüncesiyle”

KERTGÜN- ÄDGÄR-

“İnanmak” anlamındaki terim ikileme olarak kullanılmıştır (Ayazlı, 2012: 285).

Bo nom ärdini bar ärip kertgünmäsär ädgärmäsär äsidmäsär tınlamasar (AYA 650-651)” Bu öğreti mücevherinin olduğuna inan(ıl)masa dinle(nil)mese”

Kertgünserler uksarlar: olar (AYÇ VII 3a/463/6)

Bo nom ärdini bar ärip kertgünmäsär / ädgärmäsär äşidmäsär tınlamasar (AYA 650)” Bu öğreti mücevherinin olduğuna inan(ıl)masa dinle(nil)mese”

KÈRTGÜNÇ

“İnanan, inançlı (Çetin, 2012: 239); imanlı, mümin”

Kertgünç köñülüñ üze kamag (AYÇ VII 11b /480/23).

Uluğ kertgünç köñül turgurup meni (AYA 445/4). “değerli, inançlı bir gönül yerleştirip beni”

KES-

“Hükmetmek, hüküm vermek” (Ata, 2013: 445).

Kesgil biziñ ara könilik birle, küç kılmağıl. (İKT 34/53b3 = 38:22)

KESİL-

“Bir yerden ayrılmak, göç etmek, hicret etmek” (Ata, 2013: 445).

Tutmañlar olardıñ döstlar ançağa tegi kesilmeginçe Tanrı yolu içinde. (İKT 26/54b3 = 4:89)

KESİLGÜSÜZ

“Sonu gelmeyen, tükenmeyen” (Ata, 2013: 446).

Bütünlüğün anlar kim bittiler, kıldılar edgülikler olarka yanut kesilgüsüz (İKT 35/75b3 = 41:8).

KESİLMİŞ

“Farz, Allah’ın emri” (Ata, 2013: 446).

“Mükelleften yapılması kesinlikle istenen fiil anlamında fıkıh usulü terimi. Fıkıh usulünde dinin mükelleften yapılmasını kesin ve bağlayıcı şekilde istediği fiili ifade eder. Fıkıhta farz (çoğulu fūrūz) ve farıza (çoğulu ferâiz) kelimeleri, bu tür dinî görevlerin yanı sıra ‘belirli miras payı’ ve ‘evlenme akdi gereği kadına ödenen mehir’ anlamlarında da kullanılır. Çeşitli fiil kalıplarıyla âyet ve hadislerde geçen kelime Kur’an’da yalnız farıza, hadislerde ise hem farz hem de farıza şeklinde yer alır (bk. M. F. Abdülbakî, el-Mu’cem, ‘frz’ md.; Wensinck, el-Mu’cem, ‘frz’ md.). Fıkıh usulünde dinen yapılmasının istenip istenmemesi açısından taksime tâbi tutulan mükellefe ait fiiller içinde (bk. HÜKÜM) yapılması kesin ve bağlayıcı tarzda istenenlere farz veya vâcip denilmiştir. Bir fiilin yapılmasının kesin ve bağlayıcı tarzda istendiğini gösteren delil kati ise Hanefiler bunu farz, zannî ise vâcip terimiyle ifade ederler” (İslam Ansiklopedisi, 1995, c: 12: 184).

Taplaşsa sizler anıñ birle kesilmişde kiñin, Ol Tañrı erür bilgen (İKT 26/3b1 = 4:24)

KESMEK

“Hüküm, hüküm verme.” (Ata, 2013: 445).

“Kelâm, mantık ve fıkıh ilimlerinde kullanılan bir terim. Sözlükte ‘iyileştirmek amacıyla menetmek, düzeltmek; karar vermek’ mânalarında masdar ve ‘ilim, derin anlayış; siyasî hâkimiyet, karar ve yargı’ anlamlarında isim olarak yer alan hüküm (hüküm, çoğulu ahkâm) İslâmî ilimlerin teşekkül etmesinden sonra mantık, kelâm ve fıkıhta değişik şekillerde tanımlanmıştır. Mantıkta hüküm iki şey, iki düşünce arasında olumlu veya olumsuz bir bağlantı kurmaktır. Bu bağlantının yanı sıra onu idrak etmeye de hüküm denilir (bk. ÖNERME). Kelâm ilminde hüküm İslâm dininin inanç, ibadet, muâmelât ve ahlâka dair temel ilkelerini ifade eder. Fıkıhta ise sadece mükelleflerin fiilleriyle ilgili ilâhî hitaplara hüküm denilir” (İslam Ansiklopedisi, 1998, c: 18: 464-466).

Ƙamuğ neñ yoƘağlı ol meger anıñ ƙâti, anjar kesmek yaña anjar yandurulur sizler (İKT 32/44a2 = 28:88).

KID-

“Öldürmek” (User, 2010: 351)

Bir kişi: yañılsar: oğuşı: bodunı: bişükiña: tägi: kıdmaz (ä)rmiş (KT 66; BK K 4-5)

KIL -

Budist metinlerde “kılmak, yapmak, etmek” anlamındadır (Çetin, 2012: 239).

Ülüglüg kılı tegingey men:: takı yme (AYÇ VII 8b 474 /373)

İslami Dönem metinlerinde

1. “Yaratmak, var etmek.” (Ata, 2013: 447).

Taḥrı kıldı sizlerke özleriñizdin ök cüfler yana kıldı sizlerke oğlanlar. (İKT 30/67a2 = 16:72)

2. “Namaz kılmak” (Ata, 2013: 446).

Kaçan kılsa siz namaznı yad kılılar Taḥrıñı (İKT 26/71a2=4:103)

KILIK

“Yaradılış” (Çetin, 2012: 240).

Yana yme kıtur siz: yavız kadır kılıkı: ulug ezrua körkitmiş:: tört (AYÇ VII 17a /491/12-13)

KILIN-

“Yaratılmak, doğmak” (User, 2010: 406)

Üzä kök: t(ä)ḥrı: (a)sra: y(a)g(i)z: y(e)r: kıl(i)ntukda: (e)kin (a)ra: kişi oğlı: kıl(i)nm(i)ş: (KT D 1; BK D 2).

İslami Dönem metinlerinden Karahanlı Türkçesi İlk Kur’an Tercümesi’nde “kılm” fiili “yapılmak” anlamında kullanılmıştır (Ata, 2013: 453).

Taḥrıñıñ fermāñı endāze, endāze kılmış (İKT 33/8a3=33:38).

QIN

1. “Azap, işkence, eziyet” (Ata, 2013: 454).

Belgürtürler ökünmişlerini kaçan kim körseler qıñnı. (İKT 33/50b3 = 34:33)

2. “Verilen hüküm, ceza sözü” (Ata, 2013: 455).

Qorqıtgu üçün, kim tirig erse sezā üçün qın kâfirlerqa (İKT 34/18a1 = 36:70).

QINA-

“Azap etmek, işkence etmek, ceza vermek”

Tileyür Taḥrı qınasalar olarnı anıñ birle yaqın tiriglik içinde. (İKT 29/40a3 = 9:55)

- **Qınağlı**

“Azap edici, azapla cezalandırıcı” (Ata, 2013: 456).

Ermez Taḥrı qınağlı olarnı anlar yarlı qatu qolarlar (İKT 28/82a/ = 8:33).

- **Qınağlı er-**

“Azab edici olmak” (Ata, 2013: 456).

Ermez Taḥrı qınağlı olar içinde. (İKT 28/81b3 = 8:33)

QINAT-

“Eziyet etmek” (Ata, 2013: 456).

Eger bitimiş erse Tanrı olar üzer āvārelikni kınattı olarnı dünyā içre. (İKT 38/19a1 = 59:3)

KINLIĞ

“Azap veren, azabı olan” (Ata, 2013: 456).

Ol Tanrı katıg kınliğ ol (İKT 28/71a3 = 8:13).

KINTUR-

“zahmete katlanmak” (Çetin, 2012: 240).

Kutrulguka kinturu tavratu teging[ey] m(e)n t(e)ñrim tep ötünti: anta ötrü (AYÇ Mz. 792/b/7)

KIR (Ar.)

“Mezar” (Arat, 2005: 1178).

“Arapça’da ‘ölünün gömüldüğü yer’ anlamında kabr (çoğulu kubûr), ‘kabirlerin bulunduğu yer’ karşılığında makber veya makbere (çoğulu mekâbir) kelimeleri kullanılır. Türkçe’de kabirle eş anlamlı olan mezâr ise kelimenin kök anlamıyla da irtibatlı olarak özellikle ziyaret edilen önemli kişilerin kabirlerini (ziyaretgâh) ifade eder. Kur’ân-ı Kerîm’de birer âyette kabr (et-Tevbe 9/84) ve mekâbir (et-Tekâsür 102/2), beş âyette kubûr (el-Hac 22/7; Fâtır 35/22; el-Mümtehine 60/13; el-İnfîtâr 82/4; el-Âdiyât 100/9) geçmekte, birçok hadiste de gerek kabrin yapısı ve şekline, kabir ziyaretine, gerekse kabir suali ve azabı gibi uhrevî hayatla ilgili açıklamalara yer verilmektedir” (İslam Ansiklopedisi, 2001, c: 24: 33-35).

Kalı içse suvnu tüketü tükkel, / tükedi tiriglik kazıldı karım (KB 6063)” Eğer suyun tamamı sonuna kadar içilirse, hayat sonuna erdi ve mezar kazıldı demektir”

KİSMET (Ar.)

“Kısmet” (Arat, 2005: 1178).

Daha çok insanların geçim vasıtası olan rızkın Allah tarafından belirlendiğini ifade eden terim (İslam Ansiklopedisi, 2002, c: 25, s.521-522).

Kerek yat kerek dünyâ tezigin yügür, / negü erse kısmet saña ol tegür (KB 1742).

“ister yat, ister dünyayı dolaş, koş; kısmetin ne ise, sana o nasip olur.”

KIŞ-

“Yoldan çıkmak, sapıtmak, azmak, itaat etmemek” (Ata, 2013: 458).

Kim kim kışsa Tanrı yādındın gümārlağayamiz añar yekni. (İKT 36/52a2 = 43:36)

• **Kışmak**

“Sapıklık, dalalet” (Ata, 2013: 458).

“Haktan yüz çevirip bâtula yönelme, ilâhî buyruklara aykırı davranma anlamına gelen bir terim. Dalâl veya dalâlet masdarları sözlükte ‘kaybolmak, telef olmak, şaşırarak ve yanılmak’ gibi mânalara gelmekle beraber asıl anlamları ‘bilerek veya bilmeyerek doğru yoldan az veya çok ayrılmak, azmak ve

sapmak'tır. Bu temel mânadan hareketle dalâlet mecazi olarak 'akla, duyulara ve gerçeğe aykırı ilkeleri benimsemek' karşılığında da kullanılmıştır. Genellikle 'maksada ulaştırın yolu bulamamak, istenen sonuca götürmeyen bir yola girmek' veya 'istenen her türlü neticeye ulaştırıcı yoldan ayrılmak' şeklinde tarif edilen dalâlet daha çok 'dinî yoldan sapmak' anlamında kullanılır" (İslam Ansiklopedisi, 1993, c: 8: 427-428).

Ƙışursa olarnı Ƙışmak ırak (İKT 26/32a2 = 4:60).

ƘIŞTUR-

"Azdırmak" (Ata, 2013: 458).

Sizing tapa Ƙıştılar erse Ƙıştırdı Tanrı köñüllerini. (İKT 38/41b3 = 61:5)

ƘIŞ(U)R-

"Yoldan çıkarmak, azdırmak." (Ata, 2013: 459).

Tileyür yek kim Ƙışsursa olarnı. (İKT 26/32a1 = 4:60)

- **Ƙışurmak**

"Azdırmak, yoldan çıkarma" (Ata, 2013: 459).

Oğrağatı bir öğür olardı kim Ƙışurmakka seni (İKT 26/77a1 = 4:113).

ƘIV

"Kut, devlet, mutluluk" (Arat, 2005: 1178).

Olarda biri bilge ʿağim turur,/ bu ʿağim bile erke Ƙut Ƙiv bolur (KB 5551) "Onlardan biri âlimlerdir; bunlar insanı devlet ve saadete kavuştururlar."

ƘIYAM (Ar.)

"Kalkış" (Arat, 2005: 1178).

"Namazda ayakta durmayı ifade eden fıkıh terimi. Sözlükte 'doğrulmak, ayakta durmak; yönelmek', mânasına gelen kıyâm, fıkıhta terim olarak namazda iftitah tekbiri ve her rek'atta Kur'an'dan okunması gereken asgari miktarı okuma süresince ayakta durmayı ifade eder. Bu ayakta duruş şekil olarak namazı oluşturan fiillerden biri olduğu için namazın rükünleri arasında yer alır. Fıkıh literatüründe ezan ve kâmetin, hutbenin ayakta okunması, ayakta yeme ve içmenin, şahıslar ve cenaze için ayağa kalkmanın hükmü gibi konular ele alınırken sıkça kullanılan kıyam kelimesi ise sözlük anlamını aşan özel bir mâna taşımaz. Namaz, Allah'a saygı ve bağlılığı simgeleyen belli davranışlardan oluşur; bunlardan biri de 'Allah'ın huzurunda ayakta duruş' anlamını taşıyan kıyamdır. Kur'an'da 'namazın dosdoğru kılınması' mânasında kullanılan 'ikâme' kıyamla aynı kökten geldiği gibi kıyam ve bu kökten türeyen diğer kelimeler birçok âyette namaza ve namaz kılarken Allah'ın huzurunda O'na bir saygı ve itaat göstergesi olarak ayakta duruşa işaret eder (el-Bakara 2/238; Âl-i İmrân 3/39, 191; el-Hac 22/36; el-Furkân 25/64; ez-Zümer 39/9; el-Müddessir 74/2). İbadetlerin ifasına ilişkin ayrıntılar Hz. Peygamber'in fiilî sünnetiyle belirlenmiş ve nesilden nesle dinî hayatın canlı bir parçası olarak intikal ettirilmiştir olduğundan namazdaki kıyam şartıyla ilgili fikhî ahkâm ve farklı görüşler, bu konudaki rivayetlerin değerlendirilmesi ve yorumlanması sonucu ortaya çıkmıştır" (İslam Ansiklopedisi, 2002, c: 25: 514-5151994).

Örü turdı odğurmuş aydı selâm,/ ilig me yanut berdi kıldı kıyâm (KB 5443)"

Odgurmuş ayağa kalktı ve selâm verdi; hükümdar da ayağa kalkıp, ona mukabelede bulundu."

IYĀME (Ar.) / IYĀMET ... YANĪ KOPMAK / ALĀ (KŪNĪ)

“Iyamet (Arat, 2005: 1178). / kavuřma, kıyamet (gŪnŪ) (Ata, 2013: 643).”

“DŪnyanın baęlı olduęu kozmik sistemde meydana gelecek deęiřimin ardından ōlŪlerin diriltilmesiyle bařlayıp ebediyen devam edecek olan lem. Zamanın devrĪ olduęunu ve karma-tensŪh inancına baęlı olarak dŪnya hayatının sŪrŪp gittięini kabul eden Hinduizm ve Budizm gibi dinlerin yanında zamanın dŪz bir hat Őeklinde seyrettięini benimseyen semavĪ dinlerde de kıyamet inancĪ bulunmaktadır. Her iki zaman anlayıřına gŲre gerek insanın bir defaya mahsus olmak ūzere içinde bulunduęu dŪnya hayatı gerekse sŪrekli yenilenip tekrarlanan devreler sonludur. Kıyamet, zamanın devrĪ olduęunu kabul eden dinlerde insanın içinde yařadĪęı devrenin sonunu, evrenin ve insanın fni olduęunu kabul eden dinlerde ise dŪnya hayatının sona eriřini ifade etmektedir. İřlam’da kıyamet hallerini sŪra ūflenıř, ba’s, hařır, hesap, cennet ve cehennem durakları olmak ūzere beř merhalede incelemek mŪmkŪndŪr. 1. Kur’n-ı KerĪm’de kıyametın fiilen kopması ‘sŪra ūflenmek’ eylemiyle ifade edilmiřtir. Genellikle ‘ūflemeye yarayan boynuza benzer boru’ diye anlam verilen sŪrun mahiyeti hakkında sahih bilgi bulunmamaktadır (RgĪb el-İřfahnĪ, el-MŪfredt, ‘svr’ md.; İbn KesĪr, I, 210-213)” (İřlam Ansiklopedisi, 2002, c: 25: 516-522).

Kıymette kŲrkit tolun teg yŪzin,/ elig tuttaı kıl ilhi ōzin (KB 0048)” Kıymette dolun ay gibi yŪzŪnŪ gŲster; ey Tanrım, kendisini bana řefaatı kıl.”

orıtsa sen kıymet kŪninde řek yok (İKT 36/3b3 = 42:6).

HĪ asıę kılmař sizke yoęuqlarĪnız yime oęlanlarĪnız kıymet kŪninde yani kŲpma kŪnŪnde (İKT 38/36a2 = 60:3).

ođı ıđur ur’nnı fermnındın kimmŪn ūze tilese ullarĪndın kŲrıtęu ūin al kŪninde (İKT 35/31a2=40:15).

KIYIN

“Ceza, işkence” (Arat, 2005: 1178).

“İnsanların fiil ve davranıřlarının dŪnyada veya hiretteki karřılıęı anlamında kelm, suçluya uygulanacak maddĪ ve mnevĪ mŪeyyide anlamında fıkĪh terimi. İřlm dini iman, ibadet, mumelt ve ahlk alanlarındaki prensiplerin uygulanmasını saęlamak, bunlarla ilgili emir ve yasakların ihllni ōnlemek, ferđĪ ve itima hayatı bŪtŪn yŲnleriyle islah etmek amacıyla gerek dŪnya gerekse hiret hayatına yŲnelik olarak birtakım ōzendirici veya caydırıcı tedbirler almıřtır. Bu tedbir ve mŪeyyidelerin tamamı ceza kavramının kapsamı içindedir” (İřlam Ansiklopedisi, 1993, c: 7: 469-470).

Kıy(i)n(i)g: kŲngl(Ū)e (a)y: (T 32)

KIZGUTLUĒ

“Azapla cezalandıran, cezasını veren” (Ata, 2013: 460).

“Allah’ı tanımayan veya emirlerine karřı gelenlere dŪnyada ve hirette verilen ilhĪ ceza. İlgili yetlerin incelenmesinden anlařıldıęına gŲre ilhĪ azap dŪnyada, kabir hayatında ve hirette olmak ūzere ū safhada gerçekleřir. Kinatın yegne yaratıcısı, yŲneticisi ve dolayısıyla sahibi olan Allah kullarından diledięine azap etmeye muktedir olmakla birlikte (el-Mide 5/40; el-AnkebŪt 29/21) O azabının inkra ve isyana karřılık olduęunu bildirmiřtir (el-A’rf 7/96; et-Tevbe 9/ 95; YŪnus 10/8, 70). İlhĪ buyrukları tanımayanlara, peygamberlerini alaya alıp yalanlayanlara, kfirlere, fsıklara, zulŪm ve haksızlık yapanlara, hak dine girdikten sonra dŲnenlere, iřledikleri gŪnahlar sebebiyle bir ceza ve azap olmak ūzere çeřitli felketler gŲnderilerek dŪnyada helk edildikleri muhtelif yetlerde beyan edilmiřtir” (İřlam Ansiklopedisi, 1991, c: 4: 302-309).

Ol Tanrı atıgrak ınlıgđın, atıgrak ızgıtlıgđın yan (İKT 26/51b3 = 4:84).

KİDİNKİ / KİDİNKİ KÜN

“Ahiret” (Ata, 2013: 462).

Bérdimiz enar yakınrak içinde edgülık kim ol kđinki içinde edgülerdin ol.(İKT 30/97b2 = 16:122)

Anlar kim kirgünmesler kđinki künke (İKT 30/58b1 = 16:60).

KİDİNKİ SARAY

“Ahiret, ahiret mekanı” (Ata, 2013: 462).

Kđinki sarāy edgürek néme körklüg ol sanıklık sarāyı. (İKT 30/42b3 = 16:30)

KİNARE

< Toh. B *kinnare* < Skr. *Kinnara* “bir şeytan adı, yarı hayvan yarı insan olan mitolojik canlılar topluluğu” (Ayazlı, 2012: 316).

Kinareların garudaların, kinnara’ların (AYA 0517)

*asurılar kumbantılar kinarılar *mahoragılar (AYU 1352)*

KİRTGÜN-

“İnanmak, iman etmek” (Ata, 2013: 468).

Sezā boldı aytı ın üküşleri üze olar kirtgünmezler. (İKT 33/86b3 = 36:7)

- **Kirtgüngen**

“İman eden” (Ata, 2013: 468).

Eger iki ögür kirtgüngenlerdin öldürüşseler yaraştırıqlar (İKT 37/59a3 = 49:9).

- **Kirtgünmek**

“İman” (Ata, 2013: 468).

“İman; İnanmak, din adına tebliğ ettiği konularda peygamberi doğrulamak anlamında bir terim. Sözlükte ‘güven içinde bulunmak, korkusuz olmak’ anlamındaki emn (emân) kökünden türeyen imân ‘güven duygusu içinde tasdik etmek, inanmak’ demektir. ‘Sağlamlaştırmak, kesin karar vermek, tasdik etmek’ mânasındaki akd kökünden türeyen i’tikād da ‘iman’ karşılığında kullanılır. Terim olarak iman genellikle ‘Allah’tan alıp din adına tebliğ ettiği kesinlik kazanan hususlarda peygamberleri tasdik etmek ve onlara inanmak’ diye tanımlanır. Bu inanca sahip bulunan kimseye mü’min, inancının gereğini tam bir teslimiyetle yerine getiren kişiye de müslim denir. Ayrıca Türkçe’de müslim kelimesinin Farsça kurala göre çoğulu olan müslüman da (müslimân) bu anlamda kullanılmaktadır” (İslam Ansiklopedisi, 2000, c: 22: 212-214).

Tanrı sewdürdi sizke kirtgünmeki taı bezedi anı körlüñiz içinde (İKT 37/58b1 = 49:7)

- **Kirtgünmüş / Kirtgünmiş eren / Kirtgünmiş kunçuy**

“İnanmış, iman etmiş / Mü’min erkek/ Mü’min kadın” (Ata, 2013: 468).

Ķamuđları anlarĶa kirtgünmiş tururlar (33/56a1 = 34:41).

Kirtgünmiş erenler, kirtgünmiş ĶunĶuylar (33/3b3 = 33:35).

Kirtgünmiş erenler, kirtgünmiş ĶunĶuylar (İKT 33/3b3 = 33:35).

- **Kirtgünügli**

“Mümin, iman etmiş” (Ata, 2013: 468).

Terim olarak iman genellikle” Allah’tan alıp din adına tebliğ ettiği kesinlik kazanan hususlarda peygamberleri tasdik etmek ve onlara inanmak” diye tanımlanır. Bu inanca sahip bulunan kimseye mü’min, inancının gereğini tam bir teslimiyetle yerine getiren kişiye de müslim denir. Ayrıca TürkĶe’de müslim kelimesinin FarsĶa kurala göre çoğulu olan müslüman da (müslimân) bu anlamda kullanılmaktadır (İslam Ansiklopedisi, 2000, c: 22: 212-214).

Bu öğür Ķamuđ kirtgünügliler. (İKT 28/65b3 = 8: 4).

ĶİT-

“Yok olup gitmek, zeval bulmak” (Ata, 2013: 469).

Ol Tanrı küdezür köklerni yerlerni kitmekindin eger kitseler ikeğü kim tutar ol ikini. (İKT 33/82a1 = 35:41)

ĶİTER-

“Gidermek, yok etmek, ortadan kaldırmak” (Ata, 2013: 470).

Eger tilese Tanrı kitergeti sizni ey boğun, keldürgeti öğinlerni (İKT 26/90a3 = 4:133).

ĶOD-

“Selam söylemek”

KeĶürgil olardın, ayđıl: Ķođtum silerni. (İKT 36/74a2 = 43:89)

ĶODI ÉT-

“Yere batırmak, yerin dibine geçirmek” (kodı: aşağı, aşağıya) (Ata, 2013: 472).

Anlar kim al kıldılar ésizlikler birle kim Ķođı étse Tanrı olarnı yérde.(İKT 30/52a2 = 16:46)

ĶODI İNİĞLİ ĶIN

“Şiddetli azap, kasırđa” (Ata, 2013: 472).

“Hz. Nüh’tan sonra yaşamış olan bu kavme, peygamber olarak Hz. Hûd gönderilmiştir. Âd kavmi, Hûd’u yalanlayıp onun getirdiği dini inkâr ettiği için şiddetli bir rüzgârla cezalandırılmıştır (bk. Fussilet 41/16; el-Kamer 54/19; el-HâĶka 69/6). Âd kavmiyle ilgili bilgiler genellikle Kur’an’a dayanmakta, ayrıntılar ise daha çok tefsirlerde bulunmaktadır. Kur’ân-ı Kerîm’in beyanına göre bu kavim muhteşem saraylara (bk. eş-Şuarâ 26/128, 129), mallara, sürülere ve eşsiz bağ ve bahĶelere sahipti (bk. eş-Şuarâ

26/133, 134). Bu yüzden gurur ve kibre kapılmış olan Âd kavmi putlara tapmaya başlamış, insanlara zulmederek azgınlık ve taşkınlıkta bulunmuştur (bk. Hûd 11/59; eş-Şuarâ 26/130). Allah, Hz. Hûd'u bu kavme peygamber olarak göndermiş, fakat kavmi onu yalanlayarak kendisine karşı çıkmıştır (bk. el-A'râf 7/65; Hûd 11/50; eş-Şuarâ 26/123-126). Hz. Hûd'un onları uyarması, Allah'ın kendilerine verdiği nimetleri hatırlatarak O'na inanmalarını istemesine karşı onlar, 'İster öğüt ver ister verme, bizce birdir, farketmez' (eş-Şuarâ 26/136) diyerek kendilerine yapılan ikazları dinlememişlerdir. İsyân ve inkârlarının cezası olarak Allah, önce yağmurlarını keserek kuraklık sebebiyle ünlü İrem bağlarını kurutmuş, daha sonra kasıp kavuran bir rüzgârla onları cezalandırmıştır (bk. el-Ahkaf 46/24-25; el-Kamer 54/19-21). Sekiz gün süren bu rüzgâr, Kur'an'ın tasvirine göre Âd kavmini hurma kütükleri gibi buldukları yerden söküp atmıştır (bk. el-Hâkka 69/6-8). Hz. Hûd ve ona inanan müminler ise bu felâkatten kurtularak (bk. el-A'râf 7/72) ikinci Âd kavminin çekirdeğini oluşturmuşlardır" (İslam Ansiklopedisi, 1988, c: 1: 333-334).

ƘorƘuttum sizlerni ol Ƙođı iniğlı Ƙın, neteg kim Ƙođı indi Ƙın °Ād bođniņa (İKT 35/79a2 = 41:13).

KOKILIK

"Cenaze ritüellerinde kullanılan kokuluk, tütsü" (User, 2010: 300). Eski Türkçe Runik metinlerde şu şekilde tanımlanmıştır:

Kok(i)l(i)k: [...] (a)ltun: küm(ü)ş: k(ä)rg(ä)ks(i)z: k(ä)lürti: (BK G 11).

KOL – / KOLUN-

"Dilemek, istemek" Eski Türkçe Budist metinlerde şu şekilde tanımlanmıştır:

Koldaçı: olarnı barça éyin uyup: kanturur siz küsüşlerin: hormuzta (AYÇ VII 19b/496/15-16).

Tilinli: kut kolunmakın bulyuk ol: (AYÇ VII 14a/485/23)

KOLULA –

"Derinlemesine düşünmek" Eski Türkçe Budist metinlerde şu şekilde tanımlanmıştır:

T(e)ñri burkanıñ ol ünin til lakşanınıñ ıdukın: öyü sakınu kolulap: (AYÇ VII 14b/486/6-7)

KONDİNİ

"Bir brahman adı" (Çetin, 2012: 241).

Kondini bramannıñ ötiğiñe aña (AYÇ VII 12b/482/14).

ƘOP-

"Kıyam etmek, haşrolmak, kalkmak, ayağa kalkmak" (Ata, 2013: 473).

Ƙoşan Ƙopsalar namāzka Ƙoparlar kāhillıķın. (İKT 26/97a2 = 4:142)

• **Ƙopmak**

"Ahiret, haşr (krş. kiğinki, kiğinki kün, kiğinki sarāy)" (Ata, 2013: 474).

Çıkardı anlarını kim tandılar bitig İdilerindin kendü sarāylarındın ilk qopmaqqa (İKT 38/17b1 = 59:2).

- **Qopmaq ya'nī kıyāmet**

“Kıyāmet” (Ata, 2013: 474).

Yer kamuğ anıy mülki içinde qopmaq küninde ya'ni kıyāmet (İKT 35/15b2 = 39:67).

QOPARIL-

“Diriltirmek, hasredilmek” (Ata, 2013: 475).

Küdgil maña ol künke tegi kim qoparlurlar. (İKT 30/24a2 = 15:36)

KOPĞUR-

“Haşretmek, diriltip kaldırmak” (Ata, 2013: 475).

Ey katıglık bizke kim qopğurdı bizni yatğu yerimizdin. (İKT 34/12a1 = 36:52)

QOPUR-

“Diriltmek” (Ata, 2013: 475).

Qopurmas Tanrı anı kim ölse. (İKT 30/48b1 = 16:38)

QORQ-

“Tanrıdan korkup ona güvenmek” (Ata, 2013: 475).

Kim qorqsa Tanrı üze ol top turur aña. (İKT38/79a3 = 65:3)

QORQU / ITĞUÇI

“Korkutucu, kötü sonuca karşı uyarıcı, uyarıcı, peygamber” (Ata, 2013: 479).

Qorqıtğuçular cezā küniñizke qarışğu bu (İKT 35/19a2 = 39:71).

QORQU / ITMAQ

“Korkutma, ikaz, uyarı” (Ata, 2013: 479)

Mundağuk İdtımız anı Qur'ānnı tāzīçe, ewürdimiz anıy içinde qorqutmaqđın (İKT 31/87A3 = 20:113).

QORQUTMIŞ KİŞİ

“Uyarılan, korkutulan kişi” (Ata, 2013: 479)

Qaçan tüşe olarnıñ sarāy ortasında neme yawuz ertesi qorqutmuş kişilerniñ (İKT 34/45b1 = 37:177).

QORQUTUĞLI

“Korkutucu, uyarıcı (münzir)” (Ata, 2013: 479)

“İlâhî emirlere uymayanları kötü bir âkıbetin beklediğini haber verip onları uyarma. Sözlükte ‘korkulu bir şeyi bilip sakınmak’ anlamına gelen nezr (nizâre) kökünden türetilmiş olup ‘korkulu bir şeyi haber vererek sakındırmak’ demektir. ‘Sevindirici haber verme’ anlamındaki tebşîrin karşıtı olan inzâr dine davet yöntemlerinden biridir. İnzârı gerçekleştiren kimseye münzir (nezîr) denilir ve ‘tehlikenin farkında olmayan topluluğa bu tehlike hakkında bilgi veren kimse’ diye tanımlanır. Nitekim Hz. Peygamber kendini, düşman ordusunun gelmekte olduğunu görüp kavmine haber veren ve onları bu konuda uyaran kimseye benzetmiştir (Buhârî, ‘Rikâk’, 26; Müslim, ‘Fezâ’il’, 16). İnzâr, esasen peygamberlere ait bir görev olmakla birlikte Kur’an’da münzir ismi Allah’a nisbet edilmiş (ed-Duhan 44/3) birkaç âyette fiil sîğasıyla (el-Mü’min 40/15; en-Nebe’ 78/40), ayrıca nezîr kelimesiyle (el-Mülk 67/17) bunun çoğulu olan nüzür Allah’a izâfe edilmiştir (el-Kamer 54/16, 18, 21, 30, 37, 39). Allah’ın inzâr edici olması, insanların davranışlarından haberdar olduğunu ve onların doğru yolu bulmaları için her türlü vesileyi yarattığını gösterir. Müslümanların bir savaş durumunda hep birden cepheye gitmemeleri, bir kısmının geride kalarak dinî konularda derinleşmeleri ve cepheden dönenleri aydınlatıp uyarmalarını emreden âyetten (et-Tevbe 9/122) anlaşılacağı gibi din âlimleri de peygamberler gibi inzârla görevlidir” (İslam Ansiklopedisi, 2000, c: 22: 358-359).

Kaçan hüküm kılındı erse yandılar boğunlarına korkutmuşlardır. (İKT 31/83b1 = 46:29)

ƘORƘUTTAƘI

“Uyarıcı” (Ata, 2013: 479)

Her-âyine men ƘorƘuttaƘi men belgüliğ (İKT 30/31b1 = 15:89).

ƘOŞ-

“Yalan ve iftira uydurmak, söylemek” (Ata, 2013: 479)

Ƙoşmanla Tanrı üze yolğanni, yoƘaltğay sizni Ƙın birle. (İKT 31/52b2 = 20:61)

ƘOY TEWE

“Kurban edilecek, koyun ve deve” (Ata, 2013: 480)

Yığdılar sizni mescid-i harâmdın Ƙoyungızlarını tewenizlerini, yığmış erdiler tegmekdin orunlarına. (İKT 37/43b2 = 48:25)

ƘOZI

“Koç burcu” (Arat, 2005: 1185).

Yaşık yandı bolğay yana orniğa, / balık kudrukındın kozi burnığa (KB 0066)

KÖK / KÖK ƘAPUĞI / KÖK KALIK

“Gök, gökyüzü” (Ata, 2013: 480)

Göktanrı’yı simgeleyen ve kutsal olarak algılanan (Mavi renk; bu renkte olan şey.) (Korkmaz E., 2003: 102.)

Eski Türkçe İslami Dönem metinlerinden *Karahanlı Türkçesi İlk Kur’an Tercümesi*, *Kutadgu Bilig* ve Budist metinlerinden *Altun Yaruk*’da şu şekilde tanımlanmıştır:

Uluğluğ idisi tükel Ƙudrethğ padişah turur yirli kökli yaratğan Ƙamuğ (KB A2)

Biz ‘arza kıldımız emānetni kökler üze hem yerler üze (İKT 33/26b1 = 33:72).

Ağsunlar kök қаpuғlarıña (İKT 34/50a2 = 38:10).

Қолусыз, kök қалық тәг тәнләнçsiz (AYA 451/6)” sınırsız, gökyüzü gibi ölçülemezdır.”

KÖKSEGÜÇİ

“Göğе yükselmek isteyen” (Arat, 2005: 1186).

Menin köksegüçi meni kalmadı, / asığ kılmadı sü itiglig tolum (KB 4830)

KÖKSÜN

“Öfke, gazap” (Arat, 2005: 1186).

Üçünçi kürüd keldi köksün yorır, / kayuka bu baksa yaşarmış kurır (KB 0133).

KÖM-

“Gömmek” Eski Türkçe Budist metinlerde şu şekilde tanıklanmıştır:

Çopun kömüp üzesinte suv akguluk (AYÇ VII 10a/477/14)

KÖMEN

“Büyü” (Çetin, 2012: 242).

Ulug ezruaya k(a)ltı üküş telim yilvi kömen uzanmakı (AYU 389 /V. 23a/18).

Kömen üze yelvikmegülük: agularıg (AYÇ VII 9a/475/8)

KÖN-

“Hidayet ermek, doğru yola girmek” (Ata, 2013: 482)

Uđunlar aña, bolğay kim köngey sizler. (İKT 28/36a2 = 7:159)

- **Könügli**

“Hidayete eren, doğru yola giren” (Ata, 2013: 482).

Kimni kim köndürse Tanğrı ol könügli tağı kimni kim kışursa bu öğür қamuğ ziyānlıғlar (İKT 28/51b2 = 7:178).

KÖND(Ü)R-

“Doğru yol göstermek, hidayete erdirmek” (Ata, 2013: 483).

Ol Tanğrı, köndürmez fāsıқ boğunlarnı (İKT 29/57b3 = 9:80)

- **Köndürgen**

“Doğru yola sevkeden, hidayete erdiren” (Ata, 2013: 483).

Kimni kim kışursa Tanğrı köndürgen yok anı (İKT 28/55b3 = 7:186).

- **Könd(ü)rügli**

“Doğru yol gösteren” (Ata, 2013: 483).

Kimni kim kışursa Tanrı yok anar ködürügli (İKT 31/72b2 = 39:36)

KÖNEK

“Kova burcu” (Arat, 2005: 1186).

Basa keldi oğlak könek hem balık, bular tuğdı erse yarudı kalık (KB 0141).

KÖNİ

1. “Doğru, gerçek, doğru söyleyen, doğru yolda olan” (Ata, 2013: 484)

Okiçı ol erdi bayattın saña, / sen ötrü köni yolka kirdiñ toña (KB 30). “O sana Tanrı tarafından gönderilen dâvetçi idi; sen bu sayede doğru yola girdin, ey yiğit.”

Yigrentürdi silerke Tanrını borlamamañni taķı yarlığdın çıķmañni taķı ‘āşī bolmañni onlar ol olar köniler (İKT 37/58b3 = 49:7).

2. “Gerçek, doğru hak” (Ata, 2013: 484)

Andağ va^cdeⁱ anıñ üze köni. (İKT 30/48b3 = 16:38).

3. “Hak dine inanan, cahiliyye devrinde İbrahim peygamber dini üzere olan” (Ata, 2013: 484)

“Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm’ın müştereken kabul ettiği büyük peygamber. Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm tarafından en büyük ata ve temel referans noktası kabul edilen İbrâhim’le ilgili Tevrat’ta ve genel olarak yahudi dinî literatüründe ayrıca hıristiyan kültürü ile Kur’ân-ı Kerîm ve sonraki İslâmî literatürde diğer birçok peygambere nisbetle daha geniş mâlûmat bulunmaktadır. Kur’an’da, geçmiş peygamberler içinde özellikle İbrâhim’in öğretilerine kalıcı bir değer yüklediği görülür. Nitekim İslâm Peygamberi’ne, ‘Doğru yola yönelerek İbrâhim’in dinine uy’ diye emredilmiş (Âl-i İmrân 3/95; en-Nahl 16/123), Allah’ın onu doğru yola, gerçek dine, hakka yönelen ve puta tapanlardan olmayan İbrâhim’in dinine ilettiği belirtilmiştir (el-En‘âm 6/161). Resûl-i Ekrem de, ‘Ben müsamahalı ve kolay olan Hanîflik’le gönderildim’ (Müsned, V, 266; VI, 116, 233) şeklindeki açıklamasıyla aynı gerçeği dile getirmiştir. Ayrıca İslâm ümmetine de İbrâhim’in Hanîf dinine uyması emredilmiş (Âl-i İmrân 3/95), din bakımından en güzel yolun İbrâhim’in dinini benimsemek suretiyle izlenen yol olduğu ifade edilmiştir (en-Nisâ 4/125). Kâbe’nin haremindeki İbrâhim’in makamının namaz yeri kılınması (el-Bakara 2/125), İbrâhim’in dinine uyulması emredilmiş (Âl-i İmrân 3/95), onun dininden ancak kendini bilmezlerin yüz çevireceği (el-Bakara 2/130), gerçek iman sahiplerine müslüman ismini çok önceden İbrâhim’in verdiği (el-Hac 22/78) bildirilmiştir. İbrâhim dünyada seçkin kılınmış olanlardan, kendisine güzellik verilenlerden, âhirette de sâlihlerdendir (el-Bakara 2/130; en-Nahl 16/122); Hakk’a yönelen, Allah’a itaat eden bir önderdir (en-Nahl 16/120-122)” (İslam Ansiklopedisi, 2000, c: 21: 266-272).

Ol edğü işlig erür taķı İbrâhîm dîniķa köni taķı tuttu Tanrı İbrâhîmni döst. (İKT 26/84b2 = 4:125).

- **Köni bütün**

“Saygıya değer” (Ata, 2013: 484)

Keldi olarka yalavaç köni bütün (İKT 36/79a2 = 44:17).

- **Köni işlig**

Esma-i hüsnâ'dan: "hakim" (Ata, 2013: 484)

"Allah'ın isimlerinden (esmâ-i hüsnâ) biri. Sözlükte 'iyileştirmek amacıyla menetmek, düzeltmek, hükmetmek' anlamına gelen hüküm masdarından sıfat olup 'hüküm ve hikmet sahibi' demektir. Sözlük açısından hikmete verilebilecek çeşitli mânalara paralel olarak hakîmin anlamı da zenginleşmektedir (bk. HİKMET). Kelimenin kökünde bulunan temel mânadan hareketle hakîmi 'kendisini gerçek dışı bilgilerden ve nefsanî arzularından alıkoyan, düşünce istikametine ve davranış selâmetine sahip bulunan kimse' diye tanımlamak mümkündür (Ebü'l-Bekâ: 380; İbnü'l-Cevzî: 260-261). Kelime Allah'a nisbet edilince 'bütün sözleri ve fiilleri adalete, ilme ve teenniye (hilm) uygun olan' mânasını kazanır (Halîl b. Ahmed, III, 66-67). Âlimler, zât-ı ilâhiyyeye nisbet edilen hikmette ilim ve amelde yani fiilde erginliğin doruk noktasında bulunmayı temel anlam olarak kabul etmişlerdir. Buna göre hakîmin bir mânası 'bütün nesnelere ve olayları en üstün ilimle bilen', diğeri de 'bütün tabiat nesnelere âhenkli, sağlam ve sanatkârane yaratıp sürdüren' şeklinde ifade edilebilir" (İslam Ansiklopedisi, 1997, c: 15: 181-182).

Tarı bilgen turur köni işlig (İKT 37/59a2 = 49:8).

- **Köni yol**

"Hidayet, doğru yol" (Ata, 2013: 485)

"Dünya ve âhiret mutluluğunu sağlayacak yolu gösterme anlamında bir terim. Hidâyet (hüdâ, hedy) 'doğru yola gitmek, doğru yolu göstermek' mânasında masdar, 'doğru yol, kılavuzluk' anlamında isim olarak kullanılır ve 'amaca ulaştıracak yolu gösterme, bu yol için kılavuzluk etme' diye de tanımlanabilir (Kâmus Tercümesi, 'hdy' md.; Ebü'l-Bekâ: 952-953). Kur'ân-ı Kerîm'de hidâyet kelimesi yer almamakla birlikte hüdâ seksen beş yerde geçmektedir. Bu kavram Kur'an'da, çeşitli fiil sigalarının yanı sıra hâdî, hüdâ, mühtedî isimleriyle birlikte 300'den fazla yerde tekrarlanmakta ve büyük çoğunlukla Allah'a izâfe edilmektedir. Bunun yanında mutlak mânada ilâhî vahye, başta Kur'an olmak üzere ismen semâvî kitaplara, meleklerle, yine genel anlamda peygamberlere ve ismen Hz. Muhammed'den başka Hz. İbrâhîm'e, Dâvûd'a, Mûsâ'ya ve peygamberlerin ümmetlerine de nisbet edilmektedir" (İslam Ansiklopedisi, 1998, c: 17: 473-477).

Bu, belgürtmek bođunđa hem köni yol hem pend sađnuđlarđa (İKT 25/8b3 = 3:138).

- **Köni yol bulmuşraq**

"Hidayete daha çok eren" (Ata, 2013: 486)

Eger kelse onlarđa bir korđutuđlı bolurlar oğ köni yol bulmuşraq ümmetlerde birindin (İKT 33/82b3 = 35:42).

- **Köni yolđa bar-**

"Doğru yolu bulup ilerlemek" (Ata, 2013: 486)

Yulduzlar olar köni yolđa barırlar. (İKT 30/37b3 = 16:16)

- **Köni yolđa kirigli**

"Doğru yola giren, hidayete eren" (Ata, 2013: 486)

Ol bilgenrek ol köni yolđa kirigliler (İKT 30/99b2 = 16:125).

- **Köni yolđa kön-**

"Doğru yola girmek, hidayete ermek" (Ata, 2013: 486)

Men üküş örtgen men kim ki yansa hem bitse hem kılsa edgülık yana köni yolka köñse. (İKT 31/61b2 = 20:82)

- **Köni yolka köndür-**

“Doğru yola iletme” (Ata, 2013: 486)

Köndürür men köni yol[ka] kimni tilese-miz. (İKT 36/35b3 = 42:52)

- **Köni yolka köndürmek**

“Doğru yolu gösterme, hidayet” (Ata, 2013: 486)

İndürdümiz seniñ üze bitigni, belgürtü tegme nerseni, köni yolka köndürmek, yarlıkamaq, sewünçi boyun bériglilerke. (İKT 30/78b2 = 16:89)

- **Köni yolka köñmiş**

“Hidayete eren” (Ata, 2013: 486)

Bolğay kim bu öğür bolğalar köni yolka köñmişlerdir (İKT 29/13b3 = 9:18).

- **Köni yol körküt-**

“Doğru yolu göstermek” (Ata, 2013: 486)

Anlardın kimke köni yol körkitti tañrı. (ikt 30/47a2 = 16:36)

- **Köni yol körsüt-**

“Doğru yola erdirmek” (Ata, 2013: 486)

Tañrı körsütmez köni yolnu bu küç kıılığlı boğunlarğa (İKT 38/44a1 = 61:7)

- **Köni yolluğrak**

“Hidayete girecek olan, daha doğru yolda olanı hidayete daha çok eren” (Ata, 2013: 487).

Bu öğür köni yolluğrak (İKT 26/25a2 = 4:51).

- **Köni yolsuzın**

“Yol gösterici olmaksızın” (Ata, 2013: 487).

Kim ol yolsuzraq ol kişidin kim uğtı hevāsıña köni yolsuzın Tañrıdın (İKT 32/33b1 = 28:50).

Köni yol tut-

“Doğru yolu seçmek, hidayete yönelmek” (Ata, 2013: 487).

Eger köni yol tutsam anıñ birle vañy ığur maña İdim. (İKT 33/61b1 = 34:50)

KÖNİLİK

1. “Doğruluk, gerçek, hak, adalet” (Ata, 2013: 487).

Sevüg savçı birle kopurğul meni, elig tuttaçı kıl könilik küni (KB 30). “Mahşer günü beni sevgili Peygamber ile birlikte hasret, onu bana şefaatçi kıl.”

Hüküm kılsa siz könilik birle (İKT 26/29b2 = 4:58).

2. “Hikmet” (Ata, 2013: 487).

Okıgıl İdiñ yolıka könilik birle, körklüg pend birle (İKT 30/39a1 = 16:25)

3. “Hidayet, doğru yol” (Ata, 2013: 487).

Anlar kim köndiler arturğay olarka könilik (İKT 37/14b3 = 47:17).

Ol Tañrı ıdtı yalavoçını könilik birle haq dñ birle (İKT 37/47b2 = 48:28)

- **Könilik kılğan**

“Adaletli davranan” (Ata, 2013: 487).

Ol Tañrı sewer könilik kılğanlarını. (İKT 27/49b1 = 5:42)

KÖNÜL-

“Doğru yola girmek” (Ata, 2013: 488).

Yarağ bulmazlar hileka yime könümezler yolka. (İKT 26/66a2 = 4:98)

- **Könülmüş**

“Doğru yola girmiş” (Ata, 2013: 488).

Olar yime yıgarlar anlarını yoldın, anlar séznürler olar könülmüşler (İKT 36/53a1 = 43:37).

KÖDÜL

İslami Dönem metinlerinde “insanın iç dünyası, gönül, yürek” (Ata, 2013: 488); Budist Dönem metinlerinde” gönül düşünce” (Çetin, 2012: 242) anlamındadır. Runik dönemde de “(insanın) iç dünyası, gönül” anlamında kullanılmıştır (User, 2010: 327).

Köñ(ü)lt(ä)ki: s(a)b(i)m(i)n: u[r]turt(u)m: (KT G 12; BK K 14).

Kıldı sizlerke kulaqlar, közler, köñüller, bolğay kim sizler şükr ötegey sizler (İKT 30/71b2 = 16:78).

- **Köñül bağla-**

“Sebat göstermek” (Ata, 2013: 489).

Şabr kılıñ ... köñül bağlañ, korkuñlar Tañrıda. (İKT 25/19a2 = 3:200)

- **Köñül kiri**

“Aldatma yolu, hile, fesat” (Ata, 2013: 489).

Tutar sizler andlarıñıznu köñül kiri sizler ara bolsa, bir ögür ol artuqraq bir ögürdin (İKT 30/80b3 = 16:92).

- **Köñül ur-**

“Tevekkül etmek” (Ata, 2013: 489).

Anlar kim serindiler, İdileri üze köngül urdılar. (İKT 30/50b3 = 16:42)

- **Köñül urğan**

“Tevekkül eden” (Ata, 2013: 489).

Top turur maña Tañrı, anıñ üze köñül urur köñül urğanlar (İKT 31/74b1 = 39:38).

- **Köñüller içindeki**

“Gönüldeki, kalpteki niyet ve sırlar” (Ata, 2013: 489).

Ol Tañrı ... bilgen köñüller içindekini (33/79a2-3: 35:38).

- **Köñüllerini islāmğa emiti kıl-**

“Kalpleri islama ısındırmak” (Ata, 2013: 490).

Bütünlükün sadaqalar çığaylarğa, yoqsuzlarğa ... anıñ üze köngüllerini islāmğa emiti kılğularğa (İKT 29/42b3 = 9:60).

- **Köñüllerdeki**

“Kalplerde olan, sırlar, gizler” (Ata, 2013: 490).

Ol bilgen köñüllerdekini (İKT 29/4a2 = 8:43).

- **Köñüllerdeki rāzlār**

“Gönüllerdeki sırlar” (Ata, 2013: 490).

Ol Tañrı bilgen turur köñüllerdeki rāzlārını (İKT 38/67b1 = 64:4).

KÖDÜLKER –

“Düşünmek, tefekkür etmek” (Çetin, 2012: 242).

Anı köñülkermişinizler k(e)rgek: tükel bilge t(e)ñri (AYÇ VII 1a/459/16-17)

KÖRGEN

Gören, esma-yı hüsnadan: “basir” (Ata, 2013: 492).

“Allah’ın isimlerinden (esmâ-i hüsnâ) biri. ‘Görmek, bilmek ve sezme’ anlamındaki basar kökünden türetilmiş bir sıfattır. Kur’ân-ı Kerîm’de elli bir âyette geçmekte olup bunların kırk birinde Allah’ın sıfatlarından biri olarak kullanılmıştır. İbnü’l-Cevzî Kur’an’da basir sıfatının dört ayrı anlama geldiğini belirterek bunları ‘sezen’, ‘gözüyle gören’, ‘kesin delil (hüccet) sayesinde gerçeği idrak eden’ ve ‘ibret gözüyle bakan’ şeklinde sıralar (Nüzhetü’l-a’yün, ‘basir’ md.). Basir kavramı esmâ-i hüsnâdan biri olarak ‘görmeye konu olan şeyleri bütün özellikleriyle idrak edip gören’ şeklinde tarif edilebilir. Bu idrakin oluşması için insanlarda bulunması gereken fizik, fizyolojik ve psikolojik şartlar Allah Teâlâ hakkında söz konusu değildir. ‘O, karanlıklar içinde renkleri, bir suya karışan diğer bir suyu görür. Ne karışmışlık, ne karanlık, ne aşırı aydınlık ve ne de madde engeli O’nun görme idrakini perdeleyebilir’ (Şa‘rânî, I, 84). İlim

sifatını teyit edici bir nitelik taşıyan basîr, Allah hakkında kullanıldığı on âyette yine ilimle ilgili olan semî (işiten), beş âyette de habîr (haberdar olan) ismiyle beraber yer almıştır. Kelime kuruluşu bakımından sıfat olan basîr bu âyetlerin bazısında mef'ul almadan, mutlak mânada 'görme sıfatına konu teşkil eden her şeyi gören' şeklinde geniş kapsamlı bir kavram olarak geçmektedir. Çoğunda ise 'kullarını gören, kulların günahlarından haberdar olan, yaptıklarınızı gören' şeklinde mef'uller olarak hâlik ile mahlûk arasındaki münasebeti kulum ilgi ve dikkatini çekecek bir şekilde vurgulamıştır. Bir âyet-i kerîmede de, 'O ne mükemmel görendir!' (el-Kehf 18/26) mânasında taaccüp fiili olarak Allah'ı nitelemiştir. Bunlardan başka Kur'an'da Cenâb-ı Hak 'bakmak' ve 'görmek' mânalarına gelen nazar ve rü'yet kelimelerinin çeşitli türevleriyle de vasıflandırılmıştır" (İslam Ansiklopedisi, 1992, c: 5: 102-103).

Ol Tanrı öz kullarını bilgen körgen (İKT 33/76b2 = 35:31).

KÖRGÜ

"Basiret, gönül gözü" (Ata, 2013: 492).

"Kutsiyet nuruyla aydınlanmış kalbin maddî ve mânevî âlemdeki hakikatleri görme yeteneği anlamına gelen tasavvuf terimi. 'Görme, idrak etme, bir şeyin iç yüzüne vâkıf olma, sezgi' gibi anlamlara gelen basîret kelimesi Kur'an-ı Kerîm'de genel olarak 'görme' anlamı yanında özellikle 'hakikati keşfetme, doğru yolu tanıma, gerçeği yanlıştan ayırma yeteneği' mânalarında kullanılmış ve bu bakımdan mânevî körlük veya dalâletin zıddı olarak gösterilmiştir (bk. el-En'âm 6/50, 104; Hûd 11/24; el-İsrâ 17/72; en-Neml 27/81). Aslında basîret, ilâhî sıfatlardan biri olan basarın kullardaki tecellisidir. Bu tecelliden nasibi olmayanların gözlerinde perde vardır (el-Bakara 2/7) ve bu sebeple gerçekleri göremezler (Yâsîn 36/9). İnsanların gerçekleri görmelerine ışık tuttuğu için Kur'an âyetlerine de besâir (basîretler) denilmiştir (bk. el-A'râf 7/203; el-Kasas 28/43). Kur'an küfür, nifak, hırs, kin gibi olumsuz inanç ve duygular yüzünden kalp gözü körleşmiş ve basîreti bağlanmış kimseler hakkında 'körler' (el-Bakara 2/18), 'kalpleri olup da bununla idrak edemeyenler' (bk. el-A'râf 7/179), 'bakar körler' (bk. el-A'râf 7/197) gibi tabirler kullanır, inananları basîretli, inkârcıları kör sayar" (İslam Ansiklopedisi, 1992, c: 5: 103).

Körgüler kişilerke köni yol, yarlıkamaklık (İKT 32/28b2 = 28:43).

KÖRÜGLİ

Her şeyi gören, esma-yı hüsnadan: "basir" (bk. "Körge") (Ata, 2013: 492).

Erür Tanrı anı kim kıılır siz körügli (İKT 37/43a3 = 48:24).

KÖRKLÜG KILIĞLI

"İyi amelli" (Körklüg: güzel, iyi) (Ata, 2013: 494).

Ol ikiniñ 'ayâllarından körklüg kılığlı, žulm kılığlı öziñe belgülgü (İKT 34/33a1 = 37:113).

KÖRKLÜGLÜK

"İyilik, iyilik etme" (Ata, 2013: 494).

Tilemez-miz meger körklüglük yaraşıklık (İKT 26/35b2 = 4:62)

KÖRKSÜZ YAZUĞ

"Utanç verici günah, hayasızlık" (Ata, 2013: 494).

"Kınanma endişesiyle kurallara aykırı davranmaktan kaçınma ve bunu sağlayan duygu için kullanılan ahlâk terimi. Sözlükte 'utanma, çekinme; tövbe, vazgeçiş' vb. anlamlara gelen hayâ kelimesi,

ahlâk terimi olarak ‘nefsin çirkin davranışlardan rahatsız olup onları terketmesi’ (Râgıb el-İsfahânî, el-Müfredât, ‘hyy’ md.; et-Ta’rifât, ‘el-hayâ’ md.); ‘kötü bir işin yapılmasından veya iyi bir işin terkedilmesinden dolayı insanın yüzünü kızartan sıkıntı’ (Kādî İyâz, I, 152) gibi değişik şekillerde açıklanmıştır. Arapça’da ‘kınama, yergi; onur kırıcı tutum ve davranış’ mânalarına gelen âr kelimesi de (Lisânü’l-‘Arab, ‘‘ayr’ md.; Kâmus Tercümesi, ‘‘ayr’ md.) Türkçe’de genellikle hayânın eş anlamlısı olarak kullanılmaktadır. Kur’ân-ı Kerîm’de üç âyette hayâ kelimesinin türevleri geçmektedir. Kasas sûresinde, Hz. Şuayb’ın kızlarından birinin Hz. Mûsâ ile utanarak konuştuğu (28/25); Ahzâb sûresinde, bazı müslümanların Resûl-i Ekrem’i uygunsuz zamanlarda rahatsız ettikleri, fakat onun hayâsından dolayı bu rahatsızlığını ifade edemediği, ancak Allah’ın gerçeği bildirmekten hayâ etmeyeceği (33/53) belirtilmekte; başka bir âyette ise müşriklerin Kur’an’da arı, karınca, sinek gibi küçük yaratıkların örnek olarak gösterilmesinin fesahatle bağdaşmadığı yolundaki iddialarına karşı, ‘Şüphesiz Allah -gerçeği açıklamak için- sivri sineği ve onun da ötesinde bir varlığı misal getirmekten hayâ duymaz’ şeklinde cevap verilmektedir (el-Bakara 2/26). İslâm âlimleri, bu âyeti ve aynı yöndeki hadisleri (bk. Wensinck, el-Mu’cem, ‘hyy’ md.) delil göstererek hayâ kavramının Allah hakkında kullanılabileceğini, ancak bu durumda kelimenin beşerî duyguları ifade eden ‘utanma, sıkılma’ gibi anlamlarda değil ‘kötü ve çirkin bir işi yapmayı zâtına lâyıq görmeme, daima iyi olanı yapma’ şeklinde anlaşılması gerektiğini belirtmişlerdir (meselâ bk. Râgıb el-İsfahânî, el-Müfredât, ‘hyy’ md.; Zemahşerî, I, 263; Fahreddin er-Râzî, II, 132). A’râf sûresinin 26. âyetinde geçen ‘libâsü’t-takvâ’ sözü de hemen bütün müfessirlerce insanın yaratılıştan sahip olduğu, onun ruhunu bezeyip ahlâkını koruyan hayâ şeklinde yorumlanmıştır” (İslam Ansiklopedisi, 1997, c: 16: 554-555).

Anlar kim sınırdın tururlar yazukun uluğlarında hem körksüz yazuklardın (İKT 36/25b21 = 42:37).

KÖT(Ü)R-

“Yüceltmek, yükseltmek” (Ata, 2013: 496).

Kötürdimiz anı yüksek orunğa. (İKT 31/21b3 = 19:57)

“(Türk teñrisi) kagan ve katunu yüceltmek, ululamak” (User, 2010: 408) Eski Türkçe Runik metinlerde şu şekilde tanımlanmıştır:

*Türk: bod(u)n: yok: bolm(a)zun: tiy(i)n: bod(u)n: bolçun: tiy(i)n: k(a)ñ(i)m ilt(e)r(i)ş
k(a)g(a)n(i)g: ög(ü)m: ilbilgä k(a)tun(u)g: t(ä)ñri: töp(ü)sintä: tut(u)p: yüg(ä)rü:
köt(ü)rm(i)ş (ä)r(i)nç* (KT D 11)

- **Kötrügli**

“Yükselten” (Ata, 2013: 496).

Kötrügli kırlarnı taht idisi (İKT 35/30b2 = 40:15).

KÖTRÜL –

“Yüceltilmek, yükseltmek” (Çetin, 2012: 242). Eski Türkçe Budist metinlerde şu şekilde tanımlanmıştır:

Arasinta: kopda kötrülmüş erür (AYÇ VII 17a /491/6)

KÖTRÜLMİŞ

“Yüce, yüceltilmiş” (Çetin, 2012: 242).

Kopda kötrülmüş nom eligi atl(i)g nom bitigde (AYÇ VII 1a/459/3).

KÖYRÜR OT

“Yakıcı ateş” (Ata, 2013: 496).

biz onuttımız kâfirlerka köyrür ot (İKT 37/35a1 = 48:13)

KÖYÜRGEN OT

“Cehennem ateşi, azgın ateş” (Ata, 2013: 496).

Tağrı yarattı kâfirlerini, anuttı olarka köyürgen ot. (İKT 33/23b2 = 33:64)

KÖZİ YÜMÜKLÜGLER

“Namahreme bakmayan” (Ata, 2013: 497).

“Mahrem, Birbiriyle evlenmesi dinen yasaklanmış akraba anlamında fıkıh terimi. Sözlükte” helâl olmayan, yasaklanan şey” mânasındaki mahrem kelimesi, fıkıh terimi olarak kendileriyle evlenilmesi dinen yasaklanmış bulunan belli derecelerdeki akrabayı ifade eder. Farsça bir terkip olan nâmahrem ise” aralarında evlenme yasağı bulunmayan kişiler” demektir. slâm dini, karşı cinsler arasındaki ilişkilerde insanın tabiat ve eğilimlerini göz önünde bulundurarak hem fitratı ve tabii olanı korumak hem de aşırılıkları önlemek amacıyla tarafları muhtemel sapmalardan koruyucu bazı sınırlamalar getirmiş, yakın hısımlar arasında belli ölçülere bağlı olarak evlenme yasağı koymuştur. Kur’ân-ı Kerîm’de kendileriyle evlenilmesi sürekli olarak yasaklanan akrabalarından bahseden âyetten hareketle (en-Nisâ 4/23) İslâm hukukunda kadın ve erkeğin birbiriyle evlenmesine engel teşkil eden sebepler kan hısımlığı, sıhrî hısımlık ve süt hısımlığı olmak üzere üç grupta toplanmıştır” (İslam Ansiklopedisi, 2003, c: 27: 388).

Tağı olar üskinde közi yümüklügler yaşdaşlar (İKT 34/66b3 = 38:52).

KŞANTI

Terim < Toh. A/B *ksānti* < Skr. *ksānti* “bağışlama, af” anlamındadır (Uçar, 2009: 567).

Kılmış ayıg kılınçın ökünüp kakınıp kşanti kılıp antada kin oñ tizin çökiñip (AYU 362 /V. 9^b/ 2-3).

KUÇARI

Terim << Skr. (?) “*dhāranīn*in parçası” (Uçar, 2009: 567)

Kuti kuçari kuçari iridi miriti svaha: (AYU 360 /V. 8b/ 4)

KUÇIK

“Yengeç burcu (seretan)” (Arat, 2005: 1191).

Kozı yazkı yulduz basa ud kelir, l erentir kuçık birle sançu yorır (KB 0139)“ Hamel bahar yıldızıdır, sonra Sevr gelir; Cevza ile Seretân dürtüşerek yürür.”

KUDİ

Terim << Skr. (?)” *dhāranīn*in parçası” (Uçar, 2009: 567)

namo ratnadirayaya: tatyada nom kudi (AYU 360/ V. 8b/3)

KUĞREĞ (Ar.)

“Kudret” (Ata, 2013: 498).

“Allah’a nisbet edilen sübûtî sıfatlardan biri. Sözlükte ‘gücü yetmek; bir işi ölçülü ve planlı bir şekilde yapmak, planlamak; kıymetini bilmek; bir şeyin niteliğini, niceliğini ve şeklini belirlemek; rızkını daraltmak’ mânalarındaki kudret (kadr) kelimesi Allah’a nisbet edildiğinde ‘dilediğini eksigi ve fazlası olmaksızın hikmet çerçevesinde yapmak’ anlamına gelir. Râgıb el-İsfahânî, kudret kavramının zât-ı ilâhiyyeye nisbet edilmesi halinde her çeşidiyle aczin O’ndan nefyedilmesi, kula izâfe edilmesinde ise belli konularda gücü yetme, diğerlerinde âciz kalma mânası taşıdığını söyler (el-Müfredât, ‘kdr’ md.; krş. Lisânü’l-’Arab, ‘kdr’ md.). Kudretin zıddı ‘bir fiili gerçekleştirememe’ anlamındaki aczdır. Kudret kavramı Kur’ân-ı Kerim’in 103 âyetinde Allah’a nisbet edilmektedir. Bunların yetmişden fazlası isim, diğerleri fiil şeklindedir ve genellikle ‘güç yetirmek, ölçülü ve planlı yaratıp düzenlemek’ gibi mânalara gelmektedir. Zât-ı ilâhiyyeye izâfe edilen kudret kavramlarından bir kısmı ‘takdir’ sığasıyla. Râgıb el-İsfahânî takdirin iki şekilde gerçekleşebileceğini söyler. Biri Allah’ın kudret vermesi, diğeri şeyleri hikmet çerçevesinde belli miktar ve biçimde meydana getirmesidir. Buna bağlı olarak ilâhî fiillerin de iki kategoride tecelli ettiğini belirtmek gerekir. Birincisi tek icatla yarattığı şeyler olup bunlarda artma veya eksilme yoluyla kemiyet değişikliği olmaz. Bu tür nesnelere ancak O’nun iradesi dahilinde değişir veya yok olur, gök cisimleri gibi. İkincisi var oluş prensiplerini bi’l-fiil, kendilerinden türeyecek nesnelere de bi’l-kuvve kıldığı şeylerdir; meselâ hurma çekirdeğinden elma veya zeytin değil hurmanın oluşması, spermden diğer canlılar değil de insanın üremesi gibi (el-Müfredât, ‘kdr’ md.)” (İslam Ansiklopedisi, 2002, c: 26: 316-317).

Uluğluk idisi tükel kudrethğ padişah turur yirli kökli yaratğan kamuğ (KB A2)

Körmezler mü biz törüttimiz olarnı andın kim kıldı kudretimiz yulkular (İKT

34/18b1 = 36:71)

KUL

“Kul, (Allah’a göre) İnsan, köle” (Ata, 2013: 498).

“Hür veya köle olan insan, kul. Sâmi menşeli olduğu için İbrânî ve diğer akraba dillerde de görülen abd, Arapça’da bazı mâna farklılıklarıyla birlikte rakık, rakabe, kın, memlûk, vasif, milk-i yemîn ve sadece ‘kadın köle’ mânasına câriye, eme kelimeleriyle de ifade edilmiştir. Kelimenin kökünü teşkil eden ibâdet ve ubûdiyet mefhumunda ‘kulluk’ ve ‘itaat’ mânası vardır. Kulluk ve itaat Allah’a yapılıyorsa abd ‘hür insan’, kula itaat ediliyorsa ‘köle’ mânasına gelir. Kur’an’da, bütün müslümanlarca ‘insanların en faziletlisi’ kabul edilen Hz. Muhammed için, ayrıca diğer peygamberler, cinler, hatta melekler için abd kelimesi kullanılmıştır (bk. en-Nisâ 4/172, el-İsrâ 17/1, ez-Zâriyât 51/56). ‘Köle’ mânasında kullanılan abd için, ‘Mümin bir köle, hür bir müşrikten daha iyidir’ denilmekte, câriye için de aynı ifade kullanılmaktadır (bk. el-Bakara 2/221). Abd ve ibâd, Kur’an’da ve hadiste bütün insanlar, hatta bazan diğer varlıklar (bk. el-A’râf 7/194) için kullanılıyorsa da daha çok ‘mümin’ mânasına gelmektedir. Özellikle izâfet yoluyla Allah’a nisbet edilen abd ve ibâd kelimeleri, ‘O’na iman eden, kendisinin de sevdiği kullar’ anlamını taşımaktadır (bk. M. F. Abdülbâkı, Mu’cem; Wensinck, Mu’cem, ‘abd’ md.). Abd ve ubûdiyet (kul ve kulluk) mefhumları içinde teslimiyet ve itaattan başka şefkat, merhamet ve himaye mânaları da vardır. İnsan bütün samimiyeti ve tevazuu ile Allah’ın kulu olduğunu idrak edince Cenâb-ı Hak da kuluna merhamet eder ve onu himayesi altına alır. Hz. Peygamber ‘Allah’ın kulu’ olduğunu iftiharla söyler ve bunu sık sık tekrarları. Gerek kendisi, gerek başkaları için dua ederken de ilâhî rahmete ‘senin kulun ...’ niyazıyla tevessül ederdi. Özellikle kudsî hadislerde görüldüğü üzere Cenâb-ı Hak’ın sevdiği insanlara hitabı da ‘abdî, ibâdî’ (kulum, kullarım) tarzındadır (bk. Wensinck, Mu’cem, ‘abd’ md.)” (İslam Ansiklopedisi, 1988, c: 1: 57).

Yime bu kıtabkaat urmuş uluğ / Bayat yarlıkasu ol edğü kuluğ (KB B32).

Ündeyürler Tanrıda adındın, kullar mu erür sizler teg (İKT 28/60a4 = 7:194).

KULLUK

“Kulluk, ibadet” (Ata, 2013: 500).

Kim kim ʿārlansa anıñ kulluğındın hem boynağuluğ kalsa (İKT 27/12b1 = 4:172).

KUMBANTİ

< Toh. B *kumbhāmnte* < Skr. *kumbhānda* “bir tür habis ruh” (Uçar, 2009: 567)
*asurilar kumbantilar kinarilar *mahoragilar* (AYU1352)

QUR’AN (Ar.) / OQİĞU

“Kuran-ı Kerim” (Ata, 2013: 500).

“İslâm dininin kutsal kitabı. Kur’ân-ı Kerîm ‘Allah kelâmı’ olarak tanımlanır. Kelâm anlamlı sözü ifade ettiği için bir muhataba yönelik olmayı (hitap) içermektedir. Yönelik olma bizzat Allah tarafından ‘hüden’ ve ‘beyyinât’ kelimeleriyle açıklanmıştır (el-Bakara 2/185). Kur’an’ın muhtevası bu yönelmişlikle irtibatlı olarak muhtelif şekillerde tasnif edilmekle birlikte ana hatlarıyla ‘haber’ ve ‘inşâ’ kısımlarına ayrılmaktadır. Haber esas itibariyle bizzat Allah’ın isimleri ve sıfatları, âhiret ahvâli, kıssalar ve kevnî olanın beyanı olarak gerçekleşirken hidayet daha çok neyin nasıl yapılması gerektiğini, yani olması gerekeni ifade etmektedir. Bu çerçevede Kur’an’da ‘her şey’in bilgisi bulunmaktadır (el-En’âm 6/38; en-Nahl 16/89). Buradaki ‘her şey’ cüz’î olanı değil esas itibariyle küllî olanı belirtmektedir. Bu bilgi, bir yönüyle mevcudu kendi var oluşu içerisinde (meselâ herhangi bir nesneyi veya insanı fizikî özellikleri açısından değil mahlûk olması açısından) kavramayı anlatırken diğer yönüyle insanların fiilleriyle ilgili hükümleri, yani onların neleri yapması ve nelerden uzak durması gerektiği konusunda onlara yol gösterme anlamında bir hidayeti ifade etmektedir” (İslam Ansiklopedisi, 2002, c: 26: 388-389).

Fesâd fisk üni kör uğıtmaz keçe, l kanı ilm ü kur’ân üni az çıça (KB 6483). “Fesad ve fisk o kadar sesini yükseltti ki, insan geceleri uyuyamıyor; ilim ve Kur'an sesi hiç duyulmuyor bile.”

Qaçan aqınsa Qur’ân kulağ tutuñlar añar. (İKT 28/62b2 = 7:204).

Ol bitig belgüleri ol Oqıgu belgülig (İKT 30/19b1 = 15:1).

QURBĀN (Ar.)

“Kurban” (Ata, 2013: 501).

“İbadet amacıyla hayvan kesimi ve bu maksatla kesilen hayvan. kurbân kelimesi dinî terminolojide kendisiyle Allah’a yaklaşılacak şeyi, özel olarak da Allah’a yakınlık sağlamak, yani ibadet (kurbet) amacıyla belli vakitte belirli cinsten hayvanları kesmeyi ve bu amaçla kesilen hayvanı ifade eder. Kurban hemen bütün dinlerin ana temalarından birini teşkil ettiği gibi çeşitli dillerde bu kavramı ifade için kullanılan kelimelerin kök anlamlarında da müşterek taraflar vardır. Latince kökenli Batı dillerinde kurban karşılığı kullanılan sacrifice kökünde ‘kutsamak, bir nesnenin tanrıya sunularak kutsal hale getirilmesi’, offering de ‘tanrıya hediye sunma, takdime’ anlamını taşır. Eski Ahid’de kurban karşılığında ‘bağış ve vergi’ mânasındaki minha, ‘yaklaştıran şey’ anlamında gorban ve ‘kutsal kan dökme’yi ifade eden zebah kelimeleri kullanılır (Tekvîn, 4/3, 31/54, 32/14, 33/10; Çıkış 10/25, 12/27; Levililer, 2/1-13; Ezra, 20/28, 40/43). Sâmi gelenek içinde yer alan Arapça’da kurban kelimesi terim anlamındaki kurbanı da kuşatacak biçimde daha genel bir anlam taşırken İslâmî literatürde ibadet amacıyla kesilen hayvana udhiyye (dahiyye) eti için kesilen hayvana zebîha denilir. Udhiyye adlandırması, hayvanın kurban bayramında kuşluk vakti (duhâ) kesilmekte oluşuyla açıklanır. ‘İbadet’ anlamında nesîke, nüsük ve mensek de özeldir kurbanı ifade eder. Hac ve umrede kesilen kurbanlar ise genel olarak ‘sevkedilip götürülen, sunulan şey’ mânasında hedy veya kesilen hayvanın büyükbaş ya da küçükbaş oluşuna göre bedene ve dem şeklinde özel isimler almış, doğan çocuk için kesilen kurbana da yeni doğan çocuğun başındaki saçın adından hareketle akîka denilmiştir. Türkçe’de kurban kelimesi yalın olarak kullanıldığında kurban bayramında ibadet amacıyla

kesilen hayvanı ve bu kesim işlemini ifade ederken diğerleri türüne göre ‘adak kurbanı, kefarek kurbanı’ gibi özel isimler almıştır” (İslam Ansiklopedisi, 2002, c: 26: 433-435).

Bitmese-miz yalavaçka keldürmenginçe bir qurbân (İKT 25/27a2 =3:183).

- **Qurbân kııl-**

“Kurban etmek” (Ata, 2013: 501).

Ançada qurbân kııldılar, qurbân kıılmak, pezîrlendiler ikide birindin. (İKT 27/37b3 = 5:27)

- **Qurbân kıılmak**

“Kurban etme, kurban sunma” (Ata, 2013: 501).

“İslâm Öncesi Dinlerde Kurban. Kurban tapınılan tabiat üstü varlık veya varlıklara yakınlaşma, şükran duygularını ifade etme, bir şey isteme ya da günahlara kefarek olması gibi niyetlerle sunulan varlık ve nesnelere” (İslam Ansiklopedisi, 2002, c: 26: 433-435).

“Hinduizm’de kurban insanları kurtuluşa götüren yollardan biridir. Brahmanlar döneminde, kozmik gücü meydana getirdiğine inanılan ve yaratılışın sırrı, kâinatın devamının anahtarı olarak kabul edilen kurban merasimi rahiplerin nezaretinde gerçekleştirilirdi. Vedalar döneminde günlük merasimler ateşte yakılan takdimeleri, kutsal soma içkisini yere dökmeyi, atalara, yer tanrılarına ve ruhlara yiyecek takdimelerini ihtiva ederdi” (İslam Ansiklopedisi, 2002, c: 26: 433-435).

“İslâm’da Kurban: Önceki din ve kültürlerde farklı şekil ve amaçlarla da olsa varlığını sürdüren ve Câhiliye toplumunun dinî hayatında önemli bir yeri olan kurban âdeti İslâm dininde cinayet, şirk, israf, hayvana eziyet ve çevre kirliliği gibi olumsuz unsurlardan temizlenerek taabbüdü, malî ve sosyal nitelikleri bir arada bulunduran bir ibadet halini almıştır” (İslam Ansiklopedisi, 2002, c: 26: 436-440).

Qurbân kııldılar, qurbân kıılmak (İKT 27/37b3 = 5:27).

KURTULMIŞ

“Kurtuluşa eren” (Ata, 2013: 502).

Emdi kim yansa taqı bitse, kılsa edğülük bolğay kim bolsa kırtulmuşlardın (İKT 32/42b1 = 28:67).

KURUG

“Boş, yokluk” Skr. *śūnyatā*” (Uçar, 2009: 568)

Üdde yme kurug titir: kelmetük üdde (AYU/ 736)

KUŞLUK / KUŞLUK ÖDİ

“Kuşluk (vakti) / kuşluk vakti” (Ata, 2013: 503).

“Arapça karşılığı salâtü’-duhâ olup duhâ, ‘güneşin doğuşundan yaklaşık 45-50 dakika sonra güneşin yükselip ışığının iyice parladığı, etrafa yayıldığı ve sıcaklığının arttığı zaman’ anlamına gelir. Buna göre kuşluk namazının vakti güneşin doğup ‘bir mızrak boyu’ yükselmesinden, yani 45-50 dakika geçmesinden sonra başlayıp zeval vaktine kadar devam etmekle birlikte ulemâ tarafından genellikle tercih edilen vakit gündüzün ilk dörtte birinin geçtiği, güneşin sıcaklığının yılmaya başladığı zamandır. Duhâ kelimesi Kur’an’da sözlük anlamıyla altı yerde geçer (el-A’râf 7/98; Tâhâ 20/59; en-Nâziât 79/29, 46; eş-Şems 91/1; ed-Duhâ 93/1). Hadislerde de ed-duhâ, salâtü’-duhâ, sübhatü’-duhâ ve şüf’atü’-duhâ gibi tabirler yer alır (aş. bk.). Ayrıca ‘güneşin doğduktan sonra parlaklık kazandığı zaman’ anlamındaki işrâk kelimesi bir âyette (Sâd 38/18), salâtü’-l-ışrâk da bir hadiste (Heysemî, II, 238) geçmekle birlikte bu tabir

literatürde nâdiren kullanılmıştır (Fahredden er-Râzî, XXVI, 186; Kurtubî, XV, 159-160; Mv.F, XXVII, 132-133)” (İslam Ansiklopedisi, 2002, c: 26: 475).

Siziñ va^cdeñiz ĩd küni turur kim tirilse boğun/ögür kuşluk öğinde (İKT 31/52a2 = 20:59).

ƘUT [ƘUT]

Budist metinlerde “kut, mutluluk, (Çetin, 2012: 244); Runik metinlerde tanrı lütfu, talih (User, 2010: 302); saadet (Uçar, 2009: 568) anlamlarında kullanılmıştır. Eski Türkçe dönemi metinlerinde şu şekilde tanıklanmıştır:

Runik metinlerde: *T(ä)ñri y(a)rl(i)k(a)dukan: üçün: [ö]z(ü)m: kut(u)m: b(a)r üçün: k(a)g(a)n: ol(u)rt(u)m:* (KT G 9; BK K 7).

Budist metinlerde: *Inanzun: üç erdini kutña: t(e)ñrilerke yalvarıp* (AYÇ VII 13b /484/06).

kutña y(a)rp katıg agınçsız bolup bodis(a)t(a)vlarnıñ (AYU 393 /V. 25a/12).

İçindä burhan kutña katıglanıp (AYA 409/ 22)” İçinde Buda kutsallığına (ulaşmaya) çalışıp.”

İslami Dönem metinlerinde: *Ay dünyâ cemâli uluğlukka körk,/ ay mülketka nür ay yayıg kutka örk* (KB 0091)” Ey dünyanın süsü, ey ululuğun ziyneti, ey saltanatın nuru, ey dönek huylu saadetin bağıını elinde tutan.”

KUT BUYAN

“Saadet mutluluk” anlamındaki terim ikileme olarak kullanılmıştır (Ayazlı, 2012: 285).

Yegädinçlig kut buyan, kaltı süzülmiş süzök suv (AYA 453/18)

KUTAĞ -

“Kutlu kılmak, mutlu etmek” (Çetin, 2012: 244) Eski Türkçe Budist metinlerde ve İslami dönmem metinlerinde şu şekilde tanıklanmıştır:

kutağdaçı.: ootlar kuvragı üze (AYÇ VII 9a /475/13)

Ajun tuttı tavgaç uluğ buğra han, / kutadsu atı bersü iki cihân (KB 88)” Büyük Tavgaç Buğra Han dünyaya hâkim oldu; adı kutlu olsun, Tanrı onu her iki cihanda aziz etsin.”

KUTİ

<< Skr. (?)” *dhāranā*’nin parçası” . (Uçar, 2009: 568)

kuti kuçari kuçari iridi miriti svaha: (AYU 360 /V. 8b/ 4)

ƘUTLUĞ

“Mübarek, kutlu, kutsal, mukaddes” (Ata, 2013: 503; Ayazlı, 2012: 323).

Budist metinlerde “kutlu, mutlu” (Çetin, 2012: 244) anlamındadır.

artoķ bolu y(a)rılıķap bo ıdoķ ķutluĝ (AYA 439 / 9) “fazlasıyla lütfedip bu kutsal, kutlu.”

edgü kılınç kılmuş tözün kutlug tınl(ı)glar (AYÇ VII 8b /474/11).

İslami Dönem metinlerinde: *Bitig indürdümiz soņa ķutluĝ* (İKT 34/59a1 = 38:29).

- **Ķutluĝ namāzlı zekātlı**

“Mübarek” (Ata, 2013: 503).

Ķıldı méni peygāmbەر hem ķıldı méni ķutluĝ namāzlı zekātlı (İKT 31/12b2 = 19:31).

KUT VAHŞİK

“Ruh” anlamındaki terim ikileme olarak kullanılmıştır (Ayazlı, 2012: 285).

Kut vahşiklarınıń orda karşılar- (AYA 474)

KÜÇLÜĝ

1. “Zorba, zalim” (Ata, 2013: 506)

Anıń içinde bođun küçlüĝler (İKT 27/34b3 = 5:22).

2. Esmâ-yı hüsnadan: “kavi” (Ata, 2013: 506)

“Allah’ın isimlerinden (esmâ-i hüsnâ) biri. Sözlükte ‘güçlü olmak, gücü yetmek, bir işi gerçekleştirmek için aklen ve bedenen yeterli olmak’ anlamındaki kuvvet kökünden sıfat olup Allah’a nisbet edildiğinde ‘her şeye gücü yeten, kudret sahibi mânasına gelir’ (İslam Ansiklopedisi, 2002, c: 25: 68).

Ol Tańrı küçlüĝ küsüş turur (İKT 38/14a3 = 58:21).

- **Küçlüĝ bol-**

“Güçlü, kudretli olmak” (Ata, 2013: 506)

Sońra küçlüĝ bolmadıńız anıń üze, rāstlıķ üze bilgen turur Tańrı anı. (İKT37/41a2 = 48:21)

- **Küçlüĝ uĝan**

1. “Muktedir, gücü yeten” (Ata, 2013: 507)

Biz olar üze küçlüĝ uĝan-miz (İKT 36/54b3 = 43:42)

2. Her şeye gücü yeten, esmâ-yı hüsnadan: “kadir” (Ata, 2013: 507)

“Allah’ın isimlerinden (esmâ-i hüsnâ) biri. Sözlükte ‘gücü yetmek; ölçü ile yapmak, planlamak; kıymetini bilmek; rızkını daraltmak’ anlamlarına gelen kadr (kudret) kökünden sıfat olup ‘her şeye gücü

yeten' demektir (Râgıb el-İsfahânî, el-Müfredât, 'çdr' md.; Lisânü'l-'Arab, 'çdr' md.)" (İslam Ansiklopedisi, 2001, c: 24: 124-125).

Ol Tanrı kamuğ neñ üze küçlüğ uğan turur (İKT 33/64a3 = 35:1).

Küdezçi:

1. "Gözetleyen, koruyan, muhafaza eden" (Ata, 2013: 509)
İçmadımız seni olar üzer küdezçi (İKT 36/32a3 = 42:48).
2. Her şeyi gözetleyen, koruyan, esma-yı hüsnadan: "hafız" (bk." Küdezgen") (Ata, 2013: 509)
Seniñ İdiñ kamuğ neñ üze küdezçi ol (İKT 33/42b3 = 34:21).
3. Her şeye nezaret eden, gözetleyen, esma-yı hüsnadan: "rakīb" (Ata, 2013: 509)

"Allah'ın isimlerinden (esmâ-i hüsnâ) biri. Sözlükte 'gözetlemek, kontrol etmek; beklemek, intizar etmek' anlamındaki rakb (ruküb, rekâbet) kökünden türeyen rakīb kelimesi 'gözetleyip kontrol eden' demektir (Lisânü'l-'Arab, 'rçb' md.). Kur'an'da rakīb ismi beş âyette geçmektedir. Bunlardan biri Hz. Şuayb'ın iman etmeyen kavmine hitap ederken kullandığı, 'Gerçekleşecek âkıbeti bekleyin, ben de sizinle birlikte beklemekteyim' meâlindeki ifadesinde yer almakta (Hüd 11/93), biri de 'insanın her söylediği şeyi dinleyip gözetleyen ve yazan melek' mânasında kullanılmaktadır (Kâf 50/18). Rakīb isminin zât-ı ilâhiyyeye nisbet edildiği üç âyetin biri, Hz. İsa'nın kendisinden sonra ümmetinin yegâne gözetleyicisinin Allah olduğunu vurgulayan niyazında geçmektedir (el-Mâide 5/117). Diğer iki âyetin birinde Allah'ın insanları, diğerinde ise her şeyi gözetleyici olduğu bildirilmektedir (en-Nisâ 4/1; el-Ahzâb 33/52). 'Senin rabbin her an gözetleme yerindedir' meâlindeki âyet de (el-Fecr 89/14) içerik olarak rakīb ismini açıklamaktadır. Rakīb sadece Tirmizî'nin es-mâ-i hüsnâ rivayetinde yer almakta ('Da'avât', 82), İbn Hacer'in Kur'an'dan derlediği doksan dokuz isim listesinde de bulunmaktadır (DİA, XI, 408). Âlimler rakīb ismine genellikle 'koruyup gözetim' (hafız) mânası vermişlerdir. Hiçbir şey bunun kapsamı dışına çıkmaz, dolayısıyla Allah'tan gizli kalmaz. O'nun bir an bile gaflet etmesi düşünülemez olduğundan gözetim ve kontrolü altında bulunan bir mahlûkun oluşumu, varlığını sürdürmesi veya yok olup ortadan kalkması hususunda herhangi bir aksaklığın meydana gelmesi söz konusu değildir" (İslam Ansiklopedisi, 2007, c: 34: 431).

Erür Tanrı kamuğ neñ üze küdezçi (İKT 33/15b3 = 33:52).

• Küdezçin

"Gözetleyen" (Ata, 2013: 509)

Erür Tanrı kamuğ neñ üze küdezçin (İKT 26/52b1 = 4:85).

KÜDEZGEN

1. "Koruyan, saklayan, gözetleyici" (Ata, 2013: 508)

Boyun suğanlar, küdezgenler gaybka anıñ birle kim küdezdi Tanrı (İKT 26/11b1 = 4:34).

2. Esmâ-yı hüsnadan: "hafız" (Ata, 2013: 508)

"Allah'ın isimlerinden (esmâ-i hüsnâ) biri. 'Korumak, görüp gözetmek, ihmalkâr ve gafil davranmayıp dikkatli ve basretli bulunmak; anlayıp bellemek, ezberlemek' anlamlarındaki hıfz kökünden

sıfat olup ‘koruyan, hiçbir şeyin kaybolmaması ve ihmal edilmemesi için gerekli tedbirleri alan’ demektir. Aynı mânadaki hâfiz kelimesine nisbetle mübalağa ve süreklilik ifade eder. Hafız, Allah’ın isimlerinden biri olarak ‘kâinata zerre kadar bir şey bile gözetiminden uzak olmayan ve tabiatı dengede tutan’ anlamına gelir (Lisânü’l-’Arab, ‘hfz’ md.; Kâmus Tercümesi, ‘hfz’ md)” (İslam Ansiklopedisi, 1997, c: 15: 116-117).

Tağrı küdezen olar üzer ermez sen olar üze erklig (İKT 36/3a1 = 42:6).

KÜDEZİGLİ

1. “Gözetleyen, bekleyen, koruyan” (Ata, 2013: 509)

Yok sizke Tağrıdın küdezigli (İKT 35/42a3 = 40:33).

2. “Takva sahibi” (bk. “Saknuk”) (Ata, 2013: 509)

Bérse siz olarka terlerini küdezigliler (İKT 27/20a1 = 5:5).

KÜFR (Ar.)

“Küfr, kâfirlik” (Ata, 2013: 509)

“Din adına tebliğ ettiği konularda peygamberi tasdik etmemek, onaylamamak anlamında bir terim. Sözlükte ‘örtmek, gizlemek; nankörlük etmek’ gibi mânalara gelen küfr (kefr, küfûr, küfrân), terim olarak genellikle ‘Allah’tan alıp din adına tebliğ ettiği hususlarda peygamberi tasdik etmemek, ona inanmamak’ diye tanımlanır (Tefâtânî, Şerhu’l-’Aķâ’id: 189). Küfrü benimseyene ‘fitrî yeteneğini köreltip örten’ anlamında kâfir denilir. ‘Bilmemek, yadırgamak’ mânasındaki nükr kökünden türetilen ve ‘kabul etmemek, reddetmek, hoş görmemek’ anlamına gelen inkâr da küfür karşılığında kullanılmakta olup bu tavrı sergileyene münkir adı verilir (Râgıb el-İsfahânî, el-Müfredât, ‘kfr’, ‘nkr’ md.leri; Lisânü’l-’Arab, ‘kfr’, ‘nkr’ md.leri). Arapça kâfir veya Farsça gebrden (ateşe tapan) alınıp Türkçe’de kullanılan gâvur kelimesi de inanmayanı ifade etmektedir” (İslam Ansiklopedisi, 2002, c: 26: 533-536).

Olar ta ‘n kılsalar dñiniz içinde tokuşunlar küfr başlarını (İKT 29/9b1=9:12).

• **Küfrdin yığıl-**

“Günahtan sakınmak” (Ata, 2013: 510)

Eger yığılsalar küfrdin yarlıkatur olar anlarnı. (İKT 28/85a2 = 8:38)

KÜJİ

Terim < Skr. kuşa “tütsü, buhur” (Ayazlı, 2012: 325).

..... [yürün] küzi bolarnı tüz ülüs [kılıp] TWP tütsüg kılzun, özi (AYA 440c / 4-5)” Beyaz tütsü bunları düz payedip tütsü yapsın. Kendisi”

KÜN / KÜN AY

“Güneş / gün ay” (Ayazlı, 2012: 325).

Yağız yer yaşıl kök kün ay birle tün,/ törütti halâyık öd üdleğ bu kün (KB 3) “Kara yer ile mâvî göğü, güneş ile ayı, gece ile gündüzü, zaman ile zamaneyi ve mahlûkları o yarattı.”

tâñlânçsiztetir, miñ kün ay t(ä)ñrilär birgärü, y(a)ruk ıdmiş tæg artokrak, (AYA 451/7-8). “Bin güneş ay Tanrısı birlikte fazlasıyla ışık saçıyormuş gibi”

KÜNİ

“Haset, kıskançlık”

T(ä)ñri: y(e)r: bulg(a)kın: üç(ü)n: ödiñ[ä] küni: t(ä)gdük: üç(ü)n: y(a)gı boltı:
(BK D 29-30)

KÜRÜD

“Merih yıldızı”

Üçünçi kürüd keldi köksün yorır,/ kayuka bu baksa yaşarmış kurır (KB 0133)”

Üçüncü olarak, Merih gelir, gazapla dolaşır; nereye bakarsa, yeşermiş olan kurur.”

KÜS/ŞÜŞ

Esmâ-yı hüsnadan: “azîz” (Ata, 2013: 512)

Ol Tanrı küsüş bütün işlig turur (İKT 28/69a2=8:10).

KÜŞTİ

Terim < *Skr. kuştha* “tütsü olarak da kullanılan otsu, çiçekli bir bitki.”

Saçtarasi yæg kubık kübiçe küşti bo ot (AYÇ VII 9b /476/14)

KÜÜ

“Ün, şöhret; büyüsel” (Uçar, 2009: 569)

Tavranmakımız riti küü kelig edremimiz (AYU 400 /V. 28b/ 10).

KÜÜ KELİG

“Büyülü geliş” (Çetin, 2012: 245)

Bilge bilig edrem küü kelig kılğalı (AYÇ VII 13a/483/22).

LA^cNET (Ar.)

“Lanet” (Ata, 2013: 513)

“Allah’ın bağış ve merhametinden uzak olma anlamında bir terim. Sözlükte ‘kovmak, uzaklaştırmak, iyilik ve faydadan mahrum bırakmak’ anlamındaki laⁿ kökünden türemiş bir isim olup dinî bir terim olarak Allah’ın bağış ve merhametinden uzak bırakılmayı ifade eder. Aynı kökten türeyen mel’ûn ve laîn kelimeleri ‘kovulmuş’ mânasına gelir. İslâm öncesi Hicaz-Arap toplumunda ailenin veya kabilenin dışına atılmış kişiye laîn denilirdi. Allah’ın rahmetinden uzaklaştırıldığı için şeytan laîn veya mel’ûn olarak da anılır. Lânetleme Allah tarafından olursa ‘dünyada iyilik ve hidayetten, âhirette lutuf ve merhametten mahrum bırakma’, insan tarafından olursa ‘küfür, sövme, hakaret, beddua’ anlamına gelir (Lisânü’l-’Arab, ‘laⁿ’ md.; Kâmus Tercümesi, IV, 750-752). Diğer taraftan lânet kelimesinin mümin kişi hakkında kullanılması durumunda ‘Allah’ın o kişiyi iyi ve sâlih kimselerin mertebesinden uzaklaştırması, işlediği günah ölçüsünde cezalandırması’ şeklinde mecazi bir mâna ifade edeceği de belirtilmiştir (Tehânevî, II, 1309; Bedreddin el-Aynî, VIII, 417). Eşine zina isnadında bulunan, ancak bu hususta yeterli sayıda şahit getiremeyen kocanın hâkim huzurunda karısıyla karşılıklı yeminleşerek lânetleşmesi usulü (en-Nûr 24/6-9) İslâm hukukunda liân terimiyle ifade edilir” (İslam Ansiklopedisi, 2003, c: 27: 101-102).

Uğturdımız olarka bu dünyā içinde la^cnet (İKT 32/28a1=28:42).

• **La^cnet kıl-**

“Lanetlemek” (Ata, 2013: 513)

Anlar kim āzārılar Tarırını hem yalavaçını, la^cnet kıldı olarka Tarır (İKT 33/20a1=33:57).

- **La^cnet kıln-**

“Lanetlenmek” (Ata, 2013: 513)

La^cnet kılındı yalğan kılgıçılar. (İKT 37/ 84a2=51:10)

LAKŞAN

< Toh. A *laksam*/ Toh. B *laksām* < Skr. *lakṣāna* “alâmet, belirti” (Uçar, 2009: 569) Eski Türkçe Budist metinlerinden *Altun Yaruk*’da şu şekilde tanımlanmıştır:

Urun laksanıız ol: oıaru (AYU 347 /V. 2^a/ 13).

LAKŞANLIG

< Skr. *lakṣāna* “alâmetli, belirtili” . (Uçar, 2009: 569)

Barça bir yanlıg altun önlüg kırtıılıg otuz iki lakşanlıg ertinü körklüg (AYU 380 /V. 18b/3).

LAṬİF (Ar.)

Lütuf sahibi, esma-yı hüsnadan “lafif” (Ata, 2013: 513)

“Allah’ın isimlerinden (esmâ-i hüsnâ) biri. Sözlükte ‘nazik ve merhametli davranmak, iyi muamele etmek’ anlamındaki lutf kökünden sıfat olan latif kelimesi ‘nazik ve yumuşak davranan, yumuşaklıkla muamele eden’ demektir. Aynı kelime letâfet kökünden türemiş kabul edilerek ‘ince ve şeffaf, küçük ve hacimsiz olan’ mânasında da kullanılır. Latif Allah’ın isimlerinden biri olarak ‘fiillerini rıfk ile gerçekleştiren, kullarına iyilik ve merhamet eden, yaratılmışların ihtiyacını en ince noktasına kadar bilip sezilmez yollarla karşılayan, zâtı duyularla algılanamayan, en gizli ve ince hususları dahi bilen’ anlamlarına gelir (Râgıb el-İsfahânî, el-Müfredât, ‘İtf’ md.; Lisânü’l-‘Arab, ‘İtf’ md.). “(İslam Ansiklopedisi, 2003, c: 27: 108-109).

Ol tarır érür laṭif bilgen (İKT 33/3b1=33/34).

LEVH (Ar.) / LEVHÜ’L-MAHFŪZ

“Levha / ana kitap, levhü’l-mehfuz” (Ata, 2013: 513)

Ol levhü’l-mahfuz içinde, biziñ üskümüzde yüksek berk turur (İKT 36 / 37b1=43:4)

LEVH-U KALEM (Far.)

“Levh İle kalem” (Arat, 2005: 1197).

Törütmezde aşnu bayat bu ‘alem,törütü yorıttı bu levh-u kalem (KB 2227)

LUU

< Çin. long; Skr. *nāga* “lung ejderha” *luu hanınıñ* (Çetin, 2012: 245; Ayazlı, 2012: 326).

Uluğ taloy ügüz ärkliginin, bolarınñ nāçä oronları (AYA 425/12-13)

Teginür biz: kim ol t(e)ñriler luular (AYU1350)

T(e)ñriler luular üğinte: öz (AYÇ VII 13b/484/20)

M(A)HABRAHMİ

<< skr. *Mahābrahman* “yüce brahman” (Çetin, 2012: 246); büyük brahma (Ayazlı, 2012: 326).

ol üdüin m(a)habrahmi ulug ezrua (AYU1073)

m(a)habrahmi uluğ äzrua t(ä)ñri (AYA 0725)

Suv iyesi m(a)habrahmi ulug ezrua t(e)ñri (AYÇ VII 6a /469/4)

M(A)HABODİ

Terim < Skr. *maha + bodhi* “büyük aydınlanma”; “Budanın altında sezmişliğe, aydınlanmaya ulaştığı ağaç” (Ayazlı, 2012: 326).

Eligi m(a)habodi söğüt tüpintä (AYA 429/ 11). “agaçların hükümdarı Mahabodhi (adlı) ağaç dibinde”

M(A)HAMANDARIK

< Skr. *mahamandaraka* “kutsal bir ağacın çiçeklerinin adı.” (Ayazlı, 2012: 326).

Mandarik m(a)hamandarik atl(i)ğ (AYA 456/7). “Mandarik Mahamandarik adlı”

M(A)HAPİNGALİ

<< Skr. *Mahāpingala* “bir bodhisattva adı” (Uçar, 2009: 570).

Bodis(a)t(a)vka mançusiri bodis(a)t(a)vka m(a)hapingalita(AYU 0396)

M(A)HARAAÇ

< Soğ. *my'r'c* < Skr. *Mahārājan* “dört yönün her bir muhafızından biri” (Çetin, 2012: 246); “büyük hükümdar” (Ayazlı, 2012: 326).

tört m(a)haraaç t(e)ñriler birle ulatı (AYU 1254)

Ol üdüin vaysiravani m(a)haraaç (AYÇ VII 6b/470/15)

M(A)HAS(A)T(A)V

<< Skr. “*Mahāsattva bodhisattva*” (Uçar, 2009: 570).

ulug bodis(a)t(a)vlar m(a)has(a)t(a)vlar kutıña: (AYU 0295)

M(A)H(A)SSAMUTRİ

<< Skr. *Mahā-samudra* “bir bodhisattva adı” (Uçar, 2009: 570).

bodis(a)t(a)vka maitri bodis(a)t(a)v<ka> m(a)h(a)ssamutri (AYU 0394)

MĀ°RUF (Ar.)

“Bilinen” (Arat, 2005: 1197).

“İyiliği emredip kötülükten vazgeçirmeye çalışma yönündeki faaliyetler için kullanılan dinî, ahlâkî ve hukuki bir tabir. Arapça’da ‘bilmek, tanımak, düşünerek kavramak’ anlamındaki ‘irfân kökünden gelen ma’rûf sözlükte ‘bilinen, tanınan, benimsenen şey’ mânâsına gelir. ‘Bir şeyi bilmemek, bir şey zor ve sıkıntılı olmak’ gibi anlamlar taşıyan nükr veya nekâret kökünden gelen münker ise tasvip edilmeyen, yadırganan, sıkıntı duyulan şey’ demektir. Ma’rûf kelimesi Câhiliye döneminde ‘iyilik, ikram, gönül okşayıcı söz ve davranış’ anlamında yaygın olarak kullanılmaktaydı. Nitekim Zühreir b. Ebû Sülmâ’nın Mu’allağa’sında ‘iyi söz, cömertlik, ihsan’ ve genel olarak ‘iyi davranış’ mânâsında birkaç yerde geçmektedir (bk. Zevzenî: 107, 119, 120). Tarafe’nin Mu’allağa’sında münker ile aynı kökten gelen bir kelime ‘yadırgama, birinin varlığından huzursuz olma’ anlamında kullanılmıştır (a.e.: 82). Hem ma’rûf hem de münkerin eski anlamlarıyla ilgili dikkate değer bir örnek Ebû Temmâm’ın el-Ĥamâse’sinde geçmektedir (s. 161). Burada, Câhiliye dönemi şairlerinden Musâfi’ b. Huzeyfe’nin, yokluğundan derin üzüntü duyduğu Benî Amr kabilesini methederken, ‘Onlar dostlara fayda, düşmanlara zarar veren bir topluluğu; iyilik de (ma’rûf) kötülük de (münker) onlardandı’ der. Eski Arap edebiyatında ma’ruf yerine ‘urf, münker yerine nükr kelimeleri de kullanılmıştır (meselâ bk. Ebû Temmâm: 165). Kur’an’da ve hadislerde diğer birçok terim gibi ma’rûf ve münkerin de kısmen eski anlamlarını korumakla birlikte kapsamlarının genişlediği görülmektedir. Bu kaynaklarda iyi ve doğru olarak kabul edilen inanç, düşünce ve davranışlara tek kelimeyle işaret edilmek istendiğinde en çok ma’rûf kelimesi; yanlış, İslâm dinine yabancı, müslüman toplum tarafından yadırganan inanç, düşünce ve davranışlar için de -bazan fahşâ ile birlikte- münker kelimesi kullanılmaktadır (bk. M. F. Abdülbâkî, el-Mu’cem, ‘‘arf’, ‘nkr’ md.leri; Wensinck, el-Mu’cem, ‘‘arf’, ‘nkr’ md.leri)’’ (İslam Ansiklopedisi, 1995, c: 11: 138-141).

Kanı emrû marûf kılığlı kişi, / kanı nehyü münker tıdığlı kişi (KB 6472). “Mârufu emreden kim, münkeri nehyeden kim.”

MAĞFİRET (Ar.)

“Tanrının kullarını bağışlaması” (Ata, 2013: 514)

Dereceler andın, yarlıkamağ hem rahmet ü mağfiret (İKT 26/64b1 = 4:96)

MAHESVARE

< skr. *Mahesvara* “bir ilah adı” (Ayazlı, 2012: 327).

ärklig mahesvare t(ä)ñri, v(a)çira- (AYA 0627)

MAHORAGİ

<< skr. *Mahoraga* “şeytanlardan bir sınıf” . (Uçar, 2009: 570)

asurilar kumbantilar kinarilar mahoragilar ulağı yalağuk yirtünçü- (AYU1352)

MAHORAGE

< skr. *Mahoraga* “boğa görünümlü şeytan türü” (Ayazlı, 2012: 327).

mahoragelarnuğ, orğoları karşı- (AYA 0518)

MAİTRİ

<< Skr. *Maitreya* “bir bodhisattva adı” . (Uçar, 2009: 570)

köreyin: şakimuni maitri atl(ı)ğ burhanıg (AYU 0184)

MÂLİK (Ar.)

“Malik” (Ata, 2013: 514)

“Cehennemi idare eden meleklerin isimlerinden biri” (İslam Ansiklopedisi, 2003, c: 27, s.37).

“Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm gibi vahye dayanan dinlerde Tanrı ile insan arasındaki mesafe vurgulanarak ilişki kurma fonksiyonu meleklerle yüklenmiştir. İnsanla tanrılar arasındaki mesafeyi daha da azaltan politeist dinler, kitâbî dinlerde meleklerle yüklenen fonksiyonu beşerî varlıklar olarak tasvir ettikleri ilâhlara vermiştir. Monistik dinlerde ise insanla tanrı arasında mesafe bulunmadığı için melek türü araçların rolü iyice azaltılmıştır. Bununla beraber insanların ilâh ve ruhlarla ilişkilerinde etkin olan, meleklerle benzer birtakım ruhanî varlıkların mevcudiyeti inancı bütün dinlerde vardır (ER, I, 282-283). Ruh, melek, cin, şeytan gibi isimler verilen bu varlıkların benzer yönleri olduğu gibi farklı özellikleri de bulunmaktadır. Melekler güçlerini daha üstün bir kaynaktan alan, dolayısıyla bağımsız olmayan, görevlendirilip yollanan, kendilerini gönderen yüce kudretle gönderildikleri insanlar arasında aracı olan iyi nitelikteki ruhanî varlıklardır” (İslam Ansiklopedisi, 2004, c: 29: 37-39).

Ey mâlik hükûm kılsun biziñ üze seniñ idîñ (İKT 36/69a2 = 43:77).

MANASİ ANAVATAPTİ

“Bir ejderha hanı” (Çetin, 2012: 246)

Ol üdün manasi anavatapti başlap (AYÇ VII 7a/471/11)

MANÇUSİRİ

<< Skr. *Mañjuśrī* “bir bodhisattva adı” (Uçar, 2009: 570)

bodis(a)t(a)vka mançusiri bodis(a)t(a)vka m(a)hapingalita (AYU 0396)

MANDARİK M(A)HAMANDARİK

“İlahi çiçek” (Ayazlı, 2012: 327).

mandarik m(a)hamandarik atl(i)ğ t(ä)ñridäm hua çäçäkläriğ t(ä)ñri (AYA 456/7-

8)

MANDARİK

< Skr. *mandaraka* (yetişme, büyüme) “kutsal bir ağaç” (Ayazlı, 2012: 327).

mandarik m(a)hamandarik atl(i)ğ (AYA 456/7)

MANİBADARE

< Skr. *mañibhadra* “sekiz komutandan biri, şeytanların hükümdarı” (Ayazlı, 2012: 327).

manibadare uruñutnuñ, qariniñ (AYA 425/10)

MEL‘ÜN (Ar.)

“Melun, lanetlenmiş” (Ata, 2013: 516)

“Allah’ın bağış ve merhametinden uzak olma anlamında bir terim. Sözlükte ‘kovmak, uzaklaştırmak, iyilik ve faydadan mahrum bırakmak’ anlamındaki la‘n kökünden türemiş bir isim olup dinî bir terim olarak Allah’ın bağış ve merhametinden uzak bırakılmayı ifade eder. Aynı kökten türeyen mel‘ün ve laîn kelimeleri ‘kovulmuş’ mânasına gelir. İslâm öncesi Hicaz-Arap toplumunda ailenin veya kabilenin dışına atılmış kişiye laîn denilirdi. Allah’ın rahmetinden uzaklaştırıldığı için şeytan laîn veya mel‘ün olarak da anılır. Lânetleme Allah tarafından olursa ‘dünyada iyilik ve hidayetten, âhirette lutuf

ve merhametten mahrum bırakma', insan tarafından olursa 'küfür, sövme, hakaret, beddua' anlamına gelir (Lisânü'l-'Arab, 'la'n' md.; Kāmus Tercümesi, IV, 750-752). Diğer taraftan lânet kelimesinin mümin kişi hakkında kullanılması durumunda 'Allah'ın o kişiyi iyi ve sâlih kimselerin mertebesinden uzaklaştırması, işlediği günah ölçüsünde cezalandırması' şeklinde mecazi bir mâna ifade edeceği de belirtilmiştir (Tehânevî, II, 1309; Bedreddin el-Aynî, VIII, 417). Eşine zina isnadında bulunan, ancak bu hususta yeterli sayıda şahit getiremeyen kocanın hâkim huzurunda karısıyla karşılıklı yeminleşerek lânetleşmesi usulü (en-Nür 24/6-9) İslâm hukukunda liân terimiyle ifade edilir" (İslam Ansiklopedisi, 2003, c: 27: 101-102).

Mel'ünlar kayda ma bulnurlar, tutlurlar, öldrülürler (İKT 33/22a3 = 33:61).

Secde kıluş Âdemka, secde kıldılar meger mel'ün unamadı (İKT 31/88b2 = 20:116).

MEDGÜ QALIĞLI / MENGÜ QALIĞLI

"Edebî kalıcı" (Ata, 2013: 518)

Kirişler tamuğ kapuğlarındın menğü qalığlılar anıñ içinde. (İKT 30/42a2 = 16:29)

Kigrür olarnı uşmağlarğa, aqar anıñ astınıda arıqlar, menğü qalığlılar anıñ içinde. (İKT 38/15b3 = 58:22)

MEDÜ / MEDGÜ / MENGÜ

"Ebedî, ölümsüz (Ata, 2013: 518); "sonsuz, ebedî" (Arat, 2005: 1199).

Ötrü menü atl(t)g körüm bolur inçip (AYU 374/V.15^b/5)

Ay erklig uğan menü muşuz bayat, yaramaz seniñdin adınğa bu at (KB 0006)

Birle bir yanlıg:: menüñ turur siz (AYÇ VII 18a /493/11)

MEDÜLÜG

"Sonsuzluk, ebedilik" (Arat, 2005: 1199)

Orunug tuymakıg ulug açtıñ menülüg: (AYU 368/V12^b/4)

Kalı kıldı erse özün edgülik, asıg kıldıñ özke eçü menülük (KB 5147)

MEDÜSÜZ

"Sonlu, fanî" (Uçar, 2009, s. 571)

Üzlinçüte meñsüz bolar yene alkugun (AYU 366 /V. 11^b/22)

MEDZEKSİZ

Eşi ve benzeri olmayan, esma-yı hüsnadan: "azîz" (Ata, 2013: 518)

Ol Tañrı erür meñzeksiz bütün işlig (İKT 26/28a1 = 4:56).

MÛSCİD (Ar.) / MEZGİT (Far.)

"Mescit" (Arat, 2005: 1200); "cami" (Ata, 2013: 519-521)

"Cami ve Mescid Kavramları. Arapça cem' kökünden türeyen, 'toplayan, bir araya getiren' anlamındaki câmi' kelimesi, başlangıçta sadece cuma namazı kılınan büyük mescidler için kullanılan el-

mescidü'l-câmi‘ (cemaati toplayan mescid) tamlamasının kısaltılmış şeklidir” (İslam Ansiklopedisi, 1993, c: 7: 46-56).

Evin barkın örte sığıl burhanın,/ anıñ ornı mescid cemâat kılın (KB 5486)

“Onların evini barkını yak, burkanını kır; yerine cami yap, etrafına islâm cemâati toplansın.”

Kerekmez ortak kartğanlarğa kim âbādān kılsalar Tañrınıñ mezgitlerini (İKT 29/12b1 = 9:17).

MESCİD-İ HARÂM / MEZGİT-İ HARÂM

“Mescid-i Haram” (Ata, 2013: 519-521,)

“Kâbe’yi kuşatan mescid. Kur’ân-ı Kerîm’de on beş yerde geçen (M. F. Abdülbâkî, el-Mu’cem, ‘hîrm’ md.) Mescid-i Harâm tabiriyle Kâbe, Kâbe’yi kuşatan ve ibadet için kullanılan alan, Mekke veya Mekke haremî kastedilir (Zerkeşî: 41-43). Ayrıca ‘el-beyt, el-beytü’l-atîk, el-beytü’l-ma’mûr, el-beytü’l-harâm, el-harem, el-haremü’l-Mekkî, harem-i şerîf, Kâbe ve durâh (ضراح)’ tabirleri de Mescid-i Harâm’ı ifade eder. Harem-i şerîf terkibi Medine’deki Mescid-i Nebevî ve Kudüs’teki Mescid-i Aksâ için de kullanılmaktadır. Mescid-i Harâm yeryüzünde bilinen en eski mesciddir (Âl-i İmrân 3/96). Hz. Peygamber İslâmiyet’i tebliğ için zaman zaman Mescid-i Harâm’ı kullanmış, yapılan baskılara rağmen Hacerülesved ile Rüknülyemânî arasında namaz kılmıştır. Hz. Ömer’in İslâmiyet’i kabul etmesinden sonra müslümanların Mescid-i Harâm’da açıkça namaz kılmaya başladıkları bildirilmektedir (İbn Hişâm, I, 369). Kur’an’da, Mescid-i Harâm’ın ziyaret edilmesini engellemenin ve halkını oradan çıkarmanın Allah katında büyük günah olduğu belirtilir (el-Bakara 2/217). Mekke’nin fethi üzerine Resûl-i Ekrem meşhur fetih konuşmasını Mescid-i Harâm’da yapmış ve oraya sığınanların emniyette olacağını bildirmiştir. İslâm öncesi dönemde Kusay b. Kilâb (ö. 480 dolayları) Mekkeliler’i Kâbe merkez olmak üzere Mekke ve çevresine yerleştirmiş, evlerin arasından Kâbe’nin bulunduğu alana geçişi sağlayan kapılar yapılmıştır. Kâbe’yi kuşatan bu alan siyasî ve içtimaî hayatın bütün fonksiyonlarının yerine getirildiği bir merkezdi (Cevâd Ali, IV, 46). Hz. Peygamber’in amcası Abbas Mescid-i Harâm’ın sikâye (hacılara su temini) ve imâre (asayiş ve onarım) görevlerini üstlenmişti. Kureyş kabilesi de toplanma yerleri olan Mescid-i Harâm’a saygı gösteriyordu (Abdülhay el-Kettânî, I, 173-174)” (İslam Ansiklopedisi, 2004, c: 29: 273-277).

Könilik birle kirür sizler mescid-i harâmğa (İKT 37/46b2 = 48:27).

Ƙıldınız hâcîlarkça suw içürmekni, mezgît-i harâmnu âbādān kılmaknu (İKT 29/14a2 = 9:19).

MEVLĀ (Ar.)

“Yardımcı, gözetleyen, koruyan, Mevla” (Ata, 2013: 520).

Ol Tañrı siziñ mevlāñız, ol bilgen bütün işlig. (İKT 38/89a2 = 66:2)

MEVLUD (Ar.)

“Mevlit, doğum” (Arat, 2005: 1200).

Balasağun mevludluğ perhiz idisi er turur emma bu kitabnu kaşğar (KB A20).

“Balasagun şehrinden takva sahibi bir kişidir. Fakat eserini Kaşğar”

MİHNET (Ar.)

“Mihnet, sıkıntı” (Arat, 2005: 1200).

Sabır kılssa mihnet bolur nimetin, şükür kılssa nimetka artar tigil (KB 6450).

MİHRĀB (Ar.)

“Mabed, mescid” (Ata, 2013: 521)

“İslâm sanatında cami, mescid ve namazgâhlarda kibleyi ve imamın namaz kıldırırken duracağı yeri gösteren mimari eleman” (İslam Ansiklopedisi, 2005, c: 30: 30-37).

Ançada aǵdılar mihrābka, ançada kirdiler Dāvūdka (İKT 34/53a3 = 38:21).

MİNNET (Ar.)

“Minnet, yapılan iyiliğe karşılıkta bulunma” (Arat, 2005: 1200).

“Sözlükte ‘birine iyilik etmek, ihsan ve ikramda bulunmak’ anlamındaki menn masdarından isim olup biri Allah’a, diğeri insana nisbet edilmek üzere iki bağlamda kullanılmaktadır. Men ve minnet Allah’a izâfe edildiğinde O’nun bütün varlıklara olan lutuf ve keremini, in’am ve ihsanını; insana nisbet edildiğinde ise başkasına yaptığı iyiliği başa kakması, karşılık beklemesi gibi olumsuz tutumları ifade eder (Râgıb el-İsfahânî, el-Müfredât, ‘menn’ md.). Ayrıca men kelimesi, Kur’ân-ı Kerîm’de Allah’ın İsrâiloğulları’na lutfettiği bir tür yiyeceğin adı olarak da geçmektedir (el-Bakara 2/57; el-A‘râf, 7/160; Tâhâ 20/80; bk. MEN ve SELVĀ). Aynı kökten gelen mennân hadislerde ‘çok lutufkâr, ihsanı bol olan, verdiği karşılıksız veren’ anlamında Allah’ın isimlerinden biri olarak geçtiği gibi (İbn Mâce, ‘Du‘â’, 10) ‘yaptığı iyiliği sayıp döken, başa kakan’ mânasında insan için de kullanılmaktadır (Müslim, ‘İmân’, 171; Tirmizî, ‘Birr’, 41). İbnü’l-Esîr, Arapça’da men kökünün ‘karşılık beklemeden iyilik etme’ mânasını ifade ettiğini, Allah’ın mennân isminin de bu kökten geldiğini, insan için kullanılıp kınama ve eleştiri anlamı içeren mennân isminin ise minnetten geldiğini belirtir (en-Nihâye, IV, 118). Kur’ân-ı Kerîm’de minnet kelimesi yer almamakla birlikte aynı kökten türeyen farklı kelimeler yirmi yedi yerde geçmektedir. Bu âyetlerde genellikle iki anlamın söz konusu olduğu görülür. a) Allah’ın insanlara maddî ve mânevî nimetler ihsan etmesi. Bu âyetlere göre Allah’ın insanları hidayete erdirmesi (el-Hucurât 49/17), peygamberler göndermesi (Âl-i İmrân 3/164), dilediği kullarına peygamberlik ve mucizeler vermesi (İbrâhim 14/11), sapkınlıktan ve onun doğurduğu belâlardan (el-Kasas 28/82), günahlardan (en-Nisâ 4/94), cehennem azabından (et-Tûr 52/27) koruması, kuluna istediğini vermesi (Tâhâ 20/36-37), mazlumları zorbaların elinden kurtarması (el-Kasas 28/5) O’nun insanlara olan sayısız lutuflarından bazılarıdır. En‘âm sûresinin 53. âyetinde insanların soy sop, makam ve mal gibi fânî ve aldatıcı şeylere göre değer taşıdığını zanneden Mekke’nin inkârcı ileri gelenlerinin yoksul ve kimsesiz müslümanları kastederek, ‘Aramızda Allah’ın kendilerine lutfunda bulunduğu kimseler bunlar mı?’ diyerek onları küçümsedikleri bildirilmekte ve bu tutumları ile Allah tarafından tâbi tutuldukları imtihanı kaybettikleri belirtilmektedir. Minnet kavramı hadislerde de Allah’a nisbet edildiğinde ‘O’nun kullarına lutufkârlığı’ mânasında kullanılmıştır” (İslam Ansiklopedisi, 2005, c: 30: 115-116).

Hamd-u sipas-ü mînnet ve öküş ögdi teñri ‘azze ve çelleka kim (KB A1).

MİNNET KIL-

“Lütfetmek, lütufta bulunmak, iyilik etmek, minnet vermek” (Ata, 2013: 521).

Yā minnet kılgu mundın soñ yā yuluğ algu kerek (İKT 37/6b3 = 47:4).

MİRİTİ

<< Skr. (?)” *dhāranñin* parçası” (Uçar, 2009: 571)

Kuti kuçari kuçari iridi miriti svaha: (AYU 360 /V. 8b/ 4).

MU‘ABBİR (Ar.)

“Rüya tabircisi” (Arat, 2005: 1201).

Negü ter eşitgil muabbir hakim, ayıtğu kerek er tüşer erse kim (KB 6020) “Rüya tâbir eden hakîm ne der, dinle; rüyayı kim görmüş ise, tâbirini de o sormalıdır.”

MU‘AZZİM (Ar.)

“Büyücü, efsuncu” (Arat, 2005: 1201).

“X. yüzyılda Türk boylarının büyük kitleler halinde Müslümanlığı kabul etmelerinden sonra da İslâm’ın şiddetle yasaklamasına rağmen büyü-sihir, İslâm’dan önceki devreden kalan âdetlerle, ayrıca eski İran, Mezopotamya, Mısır ve nihayet Anadolu kültürlerindeki katkılarla günümüze kadar varlığını sürdürebilmiştir. Türkler’in müslüman olmaları sırasında bu geniş âlemin kamları, Budist ve Maniheizt rahipleri yeni dinin yayılmasını önleyemeyince eski geleneklerini yaşatmak ve meslekî çıkarlarını korumak için kendi hurafelerini başka milletlerden öğrendikleri âdet ve inançlarla birleştirip bunlara biraz da dinî bir görüntü vererek cincilik, üfürükçülük, muskacılık ve afsunculuğa yeni bir şekil kazandırmışlardır. Yûsuf Has Hâcib tarafından XI. yüzyılın ikinci yarısında yazılmış olan Kutadgu Bilig’de kamlar otacı denen hekimlerle birlikte anılmış, her derdin bir dermanı ve iyi edecek kamı bulunduğu belirtilmiştir. Yûsuf Has Hâcib, ‘muazzim’lerin (üfürükçü ve muskacılar) okuyup üfleyen, muska yazan kimseler olarak yel (cin) ve şeytan hastalıklarını tedavi ettiklerinden, ‘afsuncular’ ve ‘emçiler’in oluşturduğu sınıfın toplumdaki ruhî, cinnî hastalıkların iyileştirilmesinde gerekli görüldüğünden bahseder. Ancak afsuncularla hekimlerin arasındaki münasebeti şöyle belirtir: ‘Otacı onamas muazzim sözün /Muazzim otacıya evrer yüzün//Ol aymış otuğ yese iğke yarar/Bu aymış bitig tutsa yekler irar’ (Hekim üfürükçünün sözünü beğenmez. Üfürükçü hekimden yüzünü çevirir. O, ilâç yerse hastaya iyi gelir, demiş. Bu, muska bulundursa şeytanlar irak olur, demiş). Böylece eski kam ve rahip geleneğini yürütenlerin artık ‘muazzim’ adını aldıkları, eski afsun geleneğine dinîİslâmî bir veche vermek niyetiyle Kâbe, levh-i mahfûz, arş, kürsî, zenzem vb. terimleri, Kur’an’dan bazı âyet ve sûreleri büyü unsuru veya malzemesi olarak kullandıkları görülmektedir” (İslam Ansiklopedisi, 1992, c: 6: 501-506).

Otaçı unamaz muazzim sözün, muazzim otaçika evrer yüzün (KB 4364)” Tabip efsuncunun sözünü beğenmez; efsuncu da tabibe kıymet vermez.”

MU‘CİZÂT (Ar.)

“Mucize” (Ata, 2013: 522)

“Peygamber olduğunu ileri süren kimsenin elinde doğruluğunu kanıtlamak için Allah tarafından yaratılan hârikulâde olay. Mu‘cize, sözlükte ‘bir şeye güç yetirememek’ anlamındaki acz kökünden türeyen mûcizin (âciz bırakan) isim şeklidir. Kur’an’da mûcize kelimesi yer almamakla birlikte acz kökünden fiil ve sıfat kalıpları ‘âciz kalmak; güçsüz bırakmak; Allah’ın âyetlerini yalanlamak amacıyla yarışmak’ mânalarında yirmi bir âyette geçer (M. F. Abdülbâkî, el-Mu‘cem, ‘‘acz’ md.). Hadislerde de mûcize kelimesi görülmemekte, fakat acz kökünden türeyen çeşitli kavramlar sözlük anlamında kullanılmaktadır (Wensinck, el-Mu‘cem, ‘‘acz’ md.). Kur’ân-ı Kerîm’de peygamberlerin Allah tarafından gönderilmiş gerçek el-çiler olduğunu kanıtlayan hârikulâde olaylar çok defa âyet (âyât) kelimesiyle ifade edilmiştir. Hz. Sâlih’in dişi devesi (el-A‘râf 7/73), Hz. Mûsâ’nın asâsı ile parıltılı eli (el-A‘râf 7/106-108; Hûd 11/96; el-Kasas 28/31-32, 35), Hz. İsâ’nın gösterdiği olağan üstü hadiseler (Âl-i İmrân 3/49-50) ve inkârcıların peygamberlerden mûcize talepleri genellikle bu kelime ile anlatılmıştır. Ayrıca beyyine (el-A‘râf 7/ 73), burhân, sultân (el-Kasas 28/32; en-Nisâ 4/153; Hûd 11/96), hak (Yûnus 10/76) ve furkân da (el-Bakara 2/53) Kur’an’da yer yer mûcize anlamında kullanılmıştır. Hadislerde de peygamberlik delilleri umumiyetle âyet kelimesiyle ifade edilmiştir (a.g.e., ‘evy’ md.)” (İslam Ansiklopedisi, 2005, c: 30: 350-352).

Kaçan kim keldi erse olarka Mûsâ belgüliğ mu‘cizâtlarımız birle aydılar (İKT 32/24b2 = 28:36).

MUĦĀLİF (Ar.)

“İsyan eden” (Ata, 2013: 522)

Bütünlüğün yek, erür rüzî bergeŋke muhâlif (İKT 31/17b2 = 19:44).

MUNDĀR (Far.)

“Murdar, ölmüş” (Ata, 2013: 524)

Her-âyine harâm kıldı sizlerniñ üze murdârni, kânnı, toñuz etini (İKT 30/93b3 = 16:115).

MUDSUZ

Hiçbir şeye muhtaç olmayan, esma-i hüsnadan: “ganiyy” (Ata, 2013: 523)

“Allah’ın isimlerinden (esmâ-i hüsnâ*) biri. Ganî kelimesi, sözlükte ‘zengin olmak, ihtiyacı bulunmayıp müstağni kalmak; bir yerde ikamet etmek, hayatiyetini sürdürmek’ mânalarındaki gına (ganâ’) kökünden sıfat olup ‘zengin, kendi varlığıyla yetinip başkasına muhtaç olmayan, müstağni’ anlamına gelir. Gına kökü Kur’ân-ı Kerîm’de çeşitli fiil ve isim kalıplarıyla yetmiş üç yerde geçer. Bunlardan beş âyette ‘zengin kılmak, ihtiyaçtan kurtarmak’ mânasındaki iğnâ mas-danndan türeyen fiiller yer almış, bir âyette ‘müstağni oldu’ anlamındaki isteğnâ fiili Allah’a nisbet edilmiş, on sekiz âyette de ganî ismi Allah için kullanılmıştır (bk. M. F. Abdülbâki, el-Mu’cem, ‘ğny’ md.). Buna benzer kullanımlar hadislerde de geçmektedir (bk. Wensinck, el-Mu’cem, ‘ğny’ md.). Gerek esmâ-i hüsnâya dair eserlerde gerekse konuyla ilgilenen âlimlerin muhtelif açıklamalarında ganî ismine genellikle ‘zâtında ve sıfatlarında her türlü ihtiyaçtan münezze olan’ şeklinde mâna verilmiştir. Allah, varlığı açısından başkasına muhtaç olmadığı gibi ulûhiyyetini niteleyen, kâinatı yaratıp idare edişini dile getiren sıfatlara sahip olması ve bunları fonksiyoner kılmayı bakımından da bütün yaratıklardan müstağnidir. İlk dönemlerden itibaren âlimler ganî isminin bu anlamını, ‘O’ndan başka her şey kendisine muhtaç bulunan’ şeklindeki bir ilâve ile zenginleştirmişlerse de Gazzâlî bu ikinci unsurun ganîde değil ‘melik’ isminde mevcut olduğunu ve bundan dolayı melikin ganîye göre daha kapsamlı bir mâna taşıdığını ifade eder (el-Makşadü’l-esnâ: 37). Ebû İshak ez-Zeccâc ile çağdaşı Ebû’l-Hasan el-Eş’arî ve Zeccâc’ın öğrencisi Ebû’l-Kasım ez-Zeccâcî ganî ile kâdir isimleri arasında bağlantı kurarak gınâyı yetkin derecede kudretin bir ifadesi olarak telakkî etmişlerdir (Zeccâc: 63; İbn Fûrek: 48; Zeccâcî: 117). Ebû Bekir İbnü’l-Arabî, gınânın ‘bir yerde ikamet edip hayatını sürdürmek’ şeklindeki sözlük anlamından hareketle ganînin ‘mekândan münezze olarak ezelden ebede kadar varlığını sürdüren’ mânasına da gelebileceğini söylemiştir (el-Emedü’l-ağşâ, vr. 45a)” (İslam Ansiklopedisi, 1996, c: 13: 348-349).

Tansa sizler ol Tañrı muşuz sizdin (İKT 34/81b3 = 39:7).

MÛSĀ / MÛSĀ KİTĀBİ

“Hz. Musa / Tevrat” (Ata, 2013: 524)

“İsrâiloğulları’na gönderilen ve kendisine Tevrat indirilen peygamber. Hem Yahudilik ve Hıristiyanlığa hem de İslâm’a göre büyük bir peygamber ve İsrâiloğulları’nı Firavun’un zulmünden kurtarıp hürriyete kavuşturan bir liderdir. Hakkında Ahd-i Atîk’in Tevrat dışındaki bölümleriyle Ahd-i Cedîd’de kısmen bilgi bulunmakla birlikte onunla ilgili yegâne kaynak Tevrat ile Kur’ân-ı Kerîm’dir. Tevrat’ın hemen hemen tamamı Hz. Mûsâ’nın ve önderliğini yaptığı İsrâiloğulları’nın tarihinden ibarettir. Yaşadığı döneme ait diğer kaynaklarda kendisinden bahsedilmemekte, Kitâb-ı Mukaddes’te onun dışında bu adı taşıyan başka bir kimse bulunmamaktadır. Tevrat Mûsâ’yı peygamberlerin en büyüğü olarak takdim eder (Tesniye, 34/10). Bu husus, Maimonides’in tesbit ettiği yahudi âmentüsünde bir iman esası olarak yer almıştır. Hz. Mûsâ, Tevrat’a göre sadece ona ait bir nitelik olmak üzere Tanrı ile yüzyüze söyleşen, Tanrı’nın Sînâ’daki vahyine aracı olarak seçtiği, esaret altındaki halkı kâhinler melekûtu ve mukaddes millet haline getiren, eşsiz ve benzersiz bir kişidir (Çıkış, 19/5-6, 33/11; Sayılar, 12/6-8). Mûsâ, Kur’ân-ı Kerîm’de de adı en çok geçen peygamberdir” (İslam Ansiklopedisi, 2006, c: 31: 207-213).

Çın tutuğlı anı kim meniñ üskümde erdi Mûsâ kitâbındın (İKT 38/42b2 = 61:6).

MUSALLAT KİL-

“Musallat kılmak, musallat etmek” (Ata, 2013: 525)

Eger tilese Tañrı musallat kılğatı olarka. (İKT 26/56a2 = 4:90)

MUSİBET (Ar.)

“Musibet, kötülük, felaket” (Ata, 2013: 525)

“Sözlükte ‘ansızın bastıran yağmur’ anlamındaki savb kökünden türeyen ve ‘bir şeyin hedefine ulaşması, birinin payına düşmesi’ mânasına gelen isâbet masdarından isim olan musibet, ‘insanın genellikle kendi iradesi dışında ve beklemediği şekilde karşılaştığı durum’ demektir. Daha çok hastalık, kıtlık, zarar ziyan, yangın, deprem gibi âfetler, sevilen birinin ölümü vb. ağır sıkıntı veren şeyler için kullanılır (Râğıb el-İsfahânî, el-Müfredât, ‘şvb’ md.; Lisânü’l-‘Arab, ‘şvb’ md.). Cürcânî musibeti ‘insanın tabiatına uymayan şey’ diye tanımlamış ve buna ölümü örnek göstermiştir (et-Ta’rifât, ‘el-Musîbe’ md.). Ya’küb b. İshak el-Kindî’den itibaren pek çok İslâm âliminin benimsediği anlayışa göre ölüm de dahil olmak üzere musibetler hayatın bir parçasıdır, tabii ve kaçınılmaz gerçeklerdir. İnsanın hiçbir musibetle karşılaşmaması için hiç var olmaması gerekir. Çünkü musibetler değişme ve bozulma niteliği taşıyan şeylerin değişmesinden, bozulmasından ileri gelmektedir. Eğer dünyada bozulma olmasaydı varlık da olmazdı. Musibetlerin olmamasını istemek tabiattaki oluşma ve bozulma kanununun ortadan kalkmasını istemek olur ki bu da imkânsızdır (Ya’küb b. İshak el-Kindî: 18-19; İbn Miskeveyh: 179). Musibet kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’de on âyette geçmektedir. Ayrıca altmış dört yerde ölüm, fitne, kötülük, belâ, yaşlılık, azap; aşırı susuzluk, yorgunluk ve açlık gibi olumsuzlukların başa gelmesini ve iyilik, ilâhî lutf, rahmet gibi olumlu durumlarla karşılaşmayı ifade etmek üzere musibetle aynı kökten gelen fiiller kullanılmıştır (M. F. Abdülbâkî, el-Mu’cem, ‘şvb’ md.). Bakara sûresinde (2/155-157) Allah’ın insanları korku, açlık, mal, can ve ürün kaybı gibi musibetlerle sınamaya tâbi tuttuğu belirtildikten sonra bu tür musibetler karşısında, ‘Doğrusu biz Allah’a aidiz ve muhakkak O’na döneceğiz’ diyerek sabır ve metanetlerini kanıtlayanlar Allah’ın lutf ve rahmetiyle müjdelenmekte ve bunların doğru yolu bulmuş oldukları bildirilmektedir” (İslam Ansiklopedisi, 2006, c: 31: 255-256).

Kaçan tegse olarka bir muşibet anı kim ilgerü idti eligleri (İKT 26/35a1 = 4:62)

MUT’A (Ar.) / MUT’A BÉR-

“kocasından boşanan kadına verilen yardım / boşanan kadına yardım etmek (Ata, 2013: 525).

Mut’a béringler onlarğa idin olarnı (İKT 33/11b2 = 33:49).

MUTTAQİ (AR.) / SAĞNUK / SAĞNUKRAK

“Takva sahibi / Allah’tan korkan, muttaki / Allah’tan en çok korkan” (Ata, 2013: 525)

“Dinin emir ve tavsiyelerine uyma, haram ve günahlardan kaçınma hususunda gösterilen titizlik anlamında bir kavram. Sözlükte ‘korumak, korunmak, sakınmak, saygı göstermek, dindar olmak, itaat etmek, korkmak, çekinmek’ anlamlarındaki vikâye masdarından türeyen takvâkelimesini Seyyid Şerîf el-Cürcânî, ‘Allah’a itaat ederek azabından sakınmaktır, bu da ceza almayı haklı kılan davranışlardan nefsi korumak suretiyle gerçekleştirmek’ şeklinde tarif eder (et-Ta’rifât, ‘vky’ md.). Takvâ ve kökün ittikâ, takî, etkâ, muttaki gibi diğer türevleri ve fiil şekilleri Kur’ân-ı Kerîm’de 285 yerde geçmektedir. Kur’an’da ve hadislerde takvâ bazan sözlük anlamında, bazan da ‘Allah’ın emirlerine uyup yasaklarından kaçınarak azabından korunma’ anlamında kullanılır. Genellikle peygamberler ümmetlerine, ‘Allah’tan sakının ve bana itaat edin’ diye hitap etmiştir (eş-Şuarâ 26/108, 179). Peygambere itaat eden Allah’a da itaat etmiş olacağından (en-Nisâ 4/80) takvâ Allah’a ve resulüne itaat etme anlamını içerir. Kur’an’da takvâ sahibimüminlerden bahsedilirken Allah’ın onları cehennem azabından koruduğu anlatılır (ed-Duhân 44/56; et-Tûr 52/18; el-İnsân 76/11); bundan dolayı mümin Allah’ın kendisini cehennem

azabından korumasını ister (el-Bakara 2/201; Âl-i İmrân 3/191). Allah'a 'ehl-i takvâ' denmesi (el-Müddessir 74/56) koruyan ve korunulan olmasındandır. 'Ateşin azabından bizi koru' duasında (el-Bakara 2/201; Âl-i İmrân 3/16, 191) veya, 'Kendinizi, ailenizi ateşten koruyun' âyetinde geçen (et-Tahrîm 66/6) 'koru' ve 'koruyun' ifadeleri aynı kökten gelir" (İslam Ansiklopedisi, 2010, c: 39: 484-486).

Yoğutuldu uşmağ muttakîlarğa, ırak ermez (İKT 37/77a3 = 50:31).

Bilimler Ol Tanrı muttakîler saķnuklar birle (İKT 29/28a1 = 9:36).

Uşmağ, anıñ éni köklerce, yerlerce anutuldu saķnuklarğa (İKT 25/6a1 = 3:133)

Bütünlükin kerâmetlığrakıñız Tanrı üskinde saķnuğrakıñız (İKT 37/64a2 = 49:13)

MUYAN

"Sevap" (Arat, 2005: 1201). anlamındaki terim (< Sansk. Punya,> buyan (EDPT, 386) > muyan) Sanskrit kökenli Türkçeleşmiş bu sözcük Uygur metinlerinde "buyan" biçiminde görülmektedir.

"Dinî açıdan makbul sayılan davranışların âhiretteki mükâfatı anlamında bir terim. Kur'an'da özellikle 'ebedî hayattaki mutluluk' anlamında mükâfatı gerektiren davranışlar iman, sâlih amel, takvâ, Bey'atürrıdvân'a katılan sahâbîlerin canları pahasına da olsa İslâm peygamberine gösterdikleri bağlılık (el-Feth 48/10, 18-21, 26-27), hicret, gerektiğinde Allah yolunda savaşma ve bu hedefe yürürken eziyete mâruz kalma (Âl-i İmrân 3/195); cezayı gerektiren davranışlar arasında inkârcılık, mümin toplumu ilgilendiren konularda gevşeklik ve disiplinsizlik (Âl-i İmrân 3/153), müslümanların dinlerini ve özellikle namaz ibadetlerini alaya alma (el-Mâide 5/57-60) gibi hususlar zikredilmiştir. Sevap kavramı hadislerde de hem sözlük hem de terim mânasında kullanılmış; hacca gitme, Kur'an okuma, Allah rızası için karşılıksız malî harcama yapma, sıla-i rahimde bulunma, iyilik sever olma ve gerektiğinde yüksek değerler uğrunda şehitliği göze alma gibi davranışların ebedî âlemin mutluluğuna vesile olacağı ifade edilmiştir (Wensinck, el-Mu'cem, 'şvb' md.)" (İslam Ansiklopedisi, 2009, c: 36: 581-582).

Bilig birle tâat muyanı tümen,/ biligsiz tapuğ kılsa bulmaz muyan (KB 3224)"

Bilgi ile yapılan ibâdetin sevabı çoktur; bilgisiz kimse ibâdet ederse, sevap kazanamaz."

MUYANLIĞ (sans.T.)

"Sadaka" (Ata, 2013: 525)

Biziñ üze, ol Tanrı yanut bérür şadağa bérğüçilerke / muyanlık bérğüçilerke (İKT 30/8b1 = 12:88).

MÜBĀREK (Ar.) / KUTLUĞ

"Mübarek, kutsal" (Ata, 2013: 525)

"Maddî ve mânevî açıdan hayır getirip artarak devam eden anlamında bir sıfat" (İslam Ansiklopedisi, 2006, c: 31, s.487). "Çeşitli dinlerde dua, âyin ve ibadetlerle elde edilmeye çalışılan bolluk, genişlik, hayır ve saadet anlamlarında dinî bir tabir. Bereket kelimesinin masdarı olan bürükün asıl anlamı 'devenin bir yerde çöküp durması, orada kalıp beklemesi'dir. Bu mânaya bağlı olarak iyi ve hoş karşılanan bir şeyin süreklilik arzedişine bereket denilmiştir. Söz konusu şey maddî ise mevcudiyetini sürdürmek yani tükenmemek anlamında bolluk, mânevî ise yine aynı anlamda saadet kelimeleriyle ifade edilmiştir. Bereket kavramıyla insan, hayvan ve daha sonraları zaman zaman aşırı bir şekilde çoğalan tarla mahsulleri arasında ilgi kurulması en eski kültürlerden itibaren bütün topluluklarda görülmektedir. Bu ilgi çeşitli motifler

şeklinde dinî niteliklere büründürülmüştür. Kadının cinsiyetiyle ilgili özellikler abartılmış, böylece çok iri göğüslü kadın heykelleri ana tanrıça kültünü ortaya çıkarmış, bu da bereket ve zürriyetin kaynağı sayılmıştır. Tarımın gelişmesiyle yer ana tanrıçasıyla Göktanrısı arasındaki ‘kutsal’ evliliğe dayanan bereket âyinleri ortaya çıkmış, bu evlilik çok defa kral ile kraliçe veya rahip ile rahibeler tarafından âyinlerle temsil edilmiştir. Bu telakkiye göre gök baba, yer de ana gibi düşünülüp yağmurla göğün yeri döllendirdiği, böylece yeryüzünün yeşerdiği, mahsulün yetiştiği, insan ve hayvanların ondan faydalandığı kabul edilmiştir” (İslam Ansiklopedisi, 1992, c: 5: 487-489).

Belgülig bitig haqqı, biz indürdümüz mübârek tün içinde (İKT 36/75a1 = 44:3).

Kaçan keldi erse aña ündenildi kolnuñ añ yanındın mübârek orun içinde/kutluğ orun içinde yıgaçdın (İKT 32/20b3 = 28:30).

MÜCRİM (Ar.) / YAZUĞLUĞ

“Suçlu, günahkâr” (Ata, 2013: 525)

“Günahkâr anlamında bir Kur’an terimi. Sözlükte ‘kesmek günah ve suç işlemek’ anlamlarındaki cürm kökünden türemiş bir sıfat olan mücrim ‘ağır günah işleyen kişi’ demektir” (İslam Ansiklopedisi, 2006, c: 31: 455).

Biz andoğuk kılur-miz mücrim / yazuğluğlarını (İKT 34/24a3 = 37:34).

MÜ’MİN (Ar.) / MÜ’MİN EREN

“Mümin / Mümin erkek” (Ata, 2013: 527)

Kamuğ mü’minig sen tüzü yarlıka,/ yarınkı bekâdın bu kün kıl likâ (KB 0397).

Mü’minka yâ mü’mineka kaçan hüküm kılsa Tañrı (İKT 33/5a3 = 33:36).

Tevbe bérür Tañrı mü’min erenler üze, mü’min hatunlar üze (İKT 33/27b1 = 33:73).

MÜ’MİN YA’Nİ BİTİGLİ

“İman eden” (Ata, 2013: 528)

Bütünlükün anıñ içinde belgü mü’minler ya’nî bitigilerke (İKT 32/45a3 = 29:44).

MÜ’MİNE / MÜ’MİNE URAĞUT - MÜ’MİN URAĞUT / MÜ’MİN HATUN

“Mümin kadın / Mümine / Mümin kadın” (Ata, 2013: 527-528)

Erklendi eligleriñiz yinçke kızlarıñızdan mü’mineler (26/4a3=4:25).

Nikâh kılmağka âzâd mü’mine urağutlarını (İKT 26/4a2 = 4:25).

Mü’minler, mü’min urağutlar amarıları amarınıñ dōstları (İKT 29/50b3 = 9:71)

Tevbe bérür Tañrı mü’min erenler üze, mü’min hatunlar üze (İKT 33/27b1 = 33:73).

MÜNAFİK (Ar.)

“Münafık” (Arat, 2005: 1202).

“Küfrünü gizleyerek kendini mümin gösteren veya imanla küfür arasında bocalayan kimse anlamında terim. Sözlükte ‘(tarla faresi) yuvasına girmek; (bir kimse) olduğundan başka türlü görünmek’ anlamındaki nifâk masdarından türemiş bir sıfat olan münâfik kelimesi ‘inanmadığı halde kendisini mümin gösteren’ kimse demektir. Kur’an terminolojisinde münafik kelimesi iki farklı tipteki insan için kullanılır. İlki halis münafıklar olup bunlar, ‘Aslında inanmadıkları halde Allah’a ve âhiret gününe iman ettik’ derler (el-Bakara 2/8). İkincisi zihin karışıklığı, ruh bozukluğu veya irade zayıflığı yüzünden imanla küfür arasında gidip gelen, şüphe içinde bocalayan (en-Nisâ 4/137, 143; krş. et-Tevbe 9/44-45), imandan çok küfre yakın olan (Âl-i İmrân 3/167) çifte şahsiyetli insanlardır. Bazı âyetlerde ‘münafıklar’ ve ‘kalplerinde hastalık bulunanlar’ diye ikili ifade tarzının yer alması da bu farklılığı göstermektedir (el-Enfâl 8/49; el-Ahzâb 33/12). Halis münafıklar müminlerle karşılaştıklarında inandıklarını belirtirler, ancak asıl taraftarlarıyla baş başa kaldıkları zaman müminlerle alay ettiklerini söylerler (el-Bakara 2/14). Diğerleri ise Resûl-i Ekrem’e inandıklarını sanmakla birlikte önemli işlerde din dışı otoritelere gitmeyi tercih etmekte, fakat başlarına bir felâket gelince Hz. Peygamber’e başvurmakta (en-Nisâ 4/60-62), böylece hak dine olan bağlılıkları dünyevî menfaatlerine göre değişmektedir (el-Hac 22/11)” (İslam Ansiklopedisi, 2006, c: 31: 565-568).

Namâz rûza birle yorıglı kişi, / munâfik atandı ay elçi başı (KB 6456).

MÜNECCİM (Ar.) / YULDUZÇI

“Müneccim” (Arat, 2005: 1202).

“İnsanları ve olayları etkilediği inancına dayanan ilim dalıyla uğraşan kimse; astroloji ve yıldız falcılığını meslek edinen kişi. Yıldızların insanları ve olayları etkilediği inancına dayanan sözde ilim dalı, astroloji, yıldız falcılığı, müneccimlik. İlm-i ahkâm-ı nücûmun matematiksel ilimlerden astronomiyle farklı, yıldızların konum ve hareketlerinin bir işaret sistemi oluşturduğuna ve bu sistem sayesinde gelecek, şimdiki durum ve geçmişe dair bilgi elde etmenin mümkün olduğuna inanılmasıdır; bu anlamda astroloji astronominin metafiziğidir. Astroloji, İslâm ilimler tasnifi geleneğinde tabii ilimlerden sayılmış ve astronomiyle yakın ilişkisi bulunmakla birlikte ismindeki ‘ahkâm’ terimi sebebiyle ondan ayrıldığı kabul edilmiştir. Fârâbî’nin verdiği bilgiye göre ilm-i nücûm adıyla anılan iki ilim bulunmaktadır. Bunlardan ilm-i ahkâm-ı nücûm yıldızların zaman içinde olmuş ve olacak hadiseler hakkında verdiği işaretlerin (delâlâtü’l-kevâkib) yorumlanmasını amaçlar; ilm-i nücûm-i ta’lîmî adıyla anılan ikincisi ise asıl matematiksel astronomidir. İlm-i ahkâm-ı nücûm rüya tabiri, uğursuz olduğuna inanılan bazı olayları yorumlamak (zeczr) ve geçmiş hadiselerden geleceğe dair gizli anlamlar çıkarmak (irâfe) gibi yöntemlerle gelecekte vuku bulacak hadiselerle karşı insanları uyarma sanatından ibarettir (İhşâ’ü’l-’ulûm: 43-44). Yine Fârâbî’nin en-Nüket fi mâ yasîhhu ve mâ lâ yasîhhu min ‘ilmi’n-nücûm adlı bir eser yazarak astronomiyle astrolojinin arasını ilmî usuller bakımından ayırmak istediği bilinmektedir. Aynı tavır daha sonra İbn Sînâ tarafından da sürdürülmüştür” (İslam Ansiklopedisi, 2000, c: 22: 124-126).

‘İlim adamları birle katılmakın ayur yime ataçılar mu’azzimler mu’abbirler müneccimler şa’irler tarıçılar igdişçiler uzlar çıgaylar birle katılmak negü teg kerekin kerekmezın ayur (KB C58). “Bilim adamları, otacılar, efsuncular, düşyorumcuları, müneccimler, şairler, çiftçiler, hayvan yetiştiricileri, zanaat erbabı ve yoksullar ile nasıl ilişki kurulacağını anlatır.”

Munında basa emdi yulduzçı ol,/ Baka körse yetrü idi yinçge yol (KB 4376)

MÜNKER (Ar.)

“İnkâr edilen” (Arat, 2005: 1202).

“Dil âlimleri, ma’rûf ve münkerin Câhiliye döneminden beri devam eden din dışı anlamlarına dikkat çekmişlerdir. Meselâ İbn Manzûr’un ma’rûf için yaptığı değişik tariflerden biri şöyledir: ‘Ma’ruf münkerin zıddı olup insanın faydalı bulduğu, hoşlandığı, memnun olduğu şeydir’. Böylece münkerin de ‘insanın vicdanını rahatsız eden şey’ olduğu anlaşılmaktadır. Her iki kavram İslâm kültüründe eski

anlamının yanında yoğun bir dinî muhteva da kazanmış, bu sebeple tariflerde çoğunlukla bu ikilik yani din dışı ve dinî anlamlar göz önünde tutulmuştur. Râgıb el-İsfahânî, ‘Ma‘rûf, akıl ve şeriatın iyi olarak nitelendirdiği fiilleri ifade eden bir isimdir; münker de yine aklın ve şeriatın benimsemediği, yadırgadığı şeydir’ der (el-Müfredât, ‘‘arf’ md.). İbn Manzûr ise urf gibi ma‘rûfun da iyi ve güzel fiiller için kullanıldığını ifade etmiştir. Bu açıklamalar, ma‘rufla urfün birbirinin yerine kullanıldığı eski uygulamanın devam ettiğini göstermektedir. İbn Manzûr, ma‘rûf kelimesinin hadislerde de sık sık geçtiğini hatırlattıktan sonra bu kavramın Allah’a itaat sayılan, o’na yakınlaşmayı sağlayan, insanlar için iyilik olarak kabul edilen ve şeriatça değer verilen (mendup) bütün güzel tutum ve davranışları ifade ettiğini söyler; ayrıca bu kavramın genellikle insanlar arasında iyi bilinen, tanınan, benimsenen, görüldüğünde yadırganmayan tutum ve davranışları da içerdiğini belirtir. Bu şekilde ma‘rûfun ve dolayısıyla münkerin eski din dışı anlamlarıyla İslâm kültüründe kazandığı yeni anlamları ortaya koyar. Kur‘ân-ı Kerîm’de ma‘rûf ve münker kelimeleri dokuz âyette ‘ma‘rûfu emretme, münkeri nehyetme’ anlamına gelen ifade kalıplarıyla geçmektedir. Bu âyetlerde hangi davranışların ma‘rûf, hangilerinin münker olduğu belirtilip bir tahsis yoluna gidilmemesi, ma‘rûfun dinin yapılmasını gerekli gördüğü (vâcip) veya tavsiyeye şayan bulunduğu (mendup), münkerin de bunların zıddı olan söz ve davranışların tamamını kapsadığını göstermektedir (Kâdî Abdülcebâr: 745; İbn Teymiyye, II, 209-211). İslâmî kaynaklar iyiliğin hâkim kılınması ve yaygınlaştırılması, kötülüğün önlenmesi, bu şekilde faziletli bir toplumun oluşturulması ve yaşatılması için gösterilen faaliyeti, Kur‘an ve hadislerdeki kullanıma uygun olarak emir bi’l-ma‘rûf nehyü ani’l-münker şeklinde formüleştirmişler, Kitap, Sünnet ve icmâa dayanarak bu faaliyetin farz olduğunda birleşmişlerdir” (İslam Ansiklopedisi, 1995, c: 11: 138-141).

Kanı emrû marûf kılığlı kişi, / kanı nehyü münker tıdığlı kişi (KB 6472).

MÜRİD (Ar.)

“Mürit” (Arat, 2005: 1202).

“Tasavvuf yolunu tutmaya veya tarikata girmeye karar veren yahut bir şeyhe bağlı bulunan kişi anlamında tasavvuf terimi. Sözlükte ‘iradesi, isteği olan kişi’ mânasındaki mürîd kelimesi tasavvuf tarihinde ve çeşitli tasavvufî zümreler arasında farklı mânalarda kullanılmıştır. İlk sûfî müellifler müriden çok irade kavramı üzerinde durmuşlar, iradenin mürid ve murâd terimleriyle ilişkisini göstermeye çalışmışlardır. Meselâ Kuşeyrî er-Risâle’sinde, Herevî Menâzilü’s-sâ’irîn’de irade konusuna özel bir bölüm ayırmışlardır. Mutasavvıfların çoğu iradeyi ‘âdetleri, alışkanlıkları terketmek’ diye tarif etmiştir. Bunlara göre genellikle halk gaflet içindedir ve nefsin arzularına uymuştur. İrade bu alışkanlıkların terkedilmesidir. İradenin bir de fiilî yönü vardır. Nefsin arzularına uymayıp gaflet halinden vazgeçilmesi terk, Hakk’a giden yola girip bunun gereklerinin yerine getirilmesi fiil halidir. Bu anlamda mürid alışkanlıklarından tamamıyla kopan ve kendini Hakk’a veren kişidir. Nitekim Hallâc-ı Mansûr müridi, ‘başlangıçta Allah’a vâsıl olmayı isteyen ve ona vâsıl olmadıkça hiçbir şeye meyiletmeyen kişi’ olarak tanımlamıştır. Bu yolda irade sahibi olmak yeni bir dinî hayatın başlangıcıdır. ‘Günahları terkedip ibadet ve taatlere yönelme’ anlamına gelen tövbe de bir bakıma iradeye benzer ve bundan dolayı tasavvufta birinci makam sayılır. Tövbe işlenen günahlardan pişman olma, irade bunun yanı sıra Hakk’a giden yola girme isteği ve çabasıdır. Bu çabayı doğuran bilinen ve bilinmeyen etkenler vardır. Tasavvufta genellikle iyi ve dindar insanların sohbetinde bulunmanın uyanışa vesile olacağı kabul edilir. Evliya menkıbelerinin böyle bir iradenin ortaya çıkmasında etkili olacağını söyleyen Cüneyd-i Bağdâdî’ye göre Hak Teâlâ bir kuluna hayır murat ettiği zaman onu ham sofulardan uzaklaştırır ve hakiki sûflerinin arasında bulunmasını sağlar (Kuşeyrî: 436)” (İslam Ansiklopedisi, 2006, c: 32: 47-49).

Kadaşı müridi kumarı çıkıp, / selâm kıldı ötrü közi yaş saçıp (KB 6286).

MÜRSEL (Ar.)

“Peygamber” (Ata, 2013: 528)

“Allah’tan vahiy yoluyla aldığı bilgileri ve emirleri tebliğ etmek, muhataplarını hak dine çağırarak görevlendirilen yüksek vasıflı kimse. Peygamber (peygâm-ber/peyâm-ber) kelimesi Farsça olup sözlükte ‘haber getiren’ demektir. Eski Türkçe karşılığı yalvaçtır (yalavaç), ancak peygamber kelimesi

erken dönemde Türkçe'ye geçip yerleşmiştir. Kur'an'da ve Hadislerde Peygamber. Kur'an-ı Kerim'de peygamber karşılığında nebî, resûl ve mürsel kelimeleri, peygamber göndermeyi ifade etmek için irsâl, ictibâ, istifâ ve ba's kökünden fiiller kullanılır" (İslam Ansiklopedisi, 2007, c: 34: 257-262).

Bütünlükün erdi bizim sözümüz Mürsel kullarımızka (34/44a3 = 37:171).

MÜSLİM (Ar.) / MÜSÜLMÂN (Ar.)

“Müslüman” (Ata, 2013: 528-529; Arat, 2005: 1202).

Fermânlandım kim bolsam Müslimlerdin kim aķısa men Ķur'ānnı (İKT 32/2a2 = 29:91).

Minnet kıllurlar seniĶ üze müsülmān bolsalar (İKT 37/66b3 = 49:17).

Bayatım sevinĶi tilese öziñ, müsülmān sevinĶi tile kes söziğ (KB 3250).

• **Müsülmān bol-**

“Müsülman olmak” (Ata, 2013: 529)

Minnet kıllurlar seniĶ üze müsülmān bolsalar. (İKT37/66b3 = 49:17)

MÜSÜLMĀNLIK (Ar. T.)

“İslām” (Ata, 2013: 529)

“Son ilâhî din. Sözlükte ‘kurtuluşa ermek, boyun eğmek, teslim olmak; teslim etmek, vermek; barış yapmak’ anlamlarındaki silm (selm) kökünden türemiş olan İslām’ın etimolojisini yapan ilk âlimlerden İbn Kuteybe kelimeyi ‘boyun eğmek ve iradî olarak uymak suretiyle barış ortamına girmek’, İbn Manzûr da ‘boyun eğmek (inkıyâd) ve itaat etmek’ şeklinde açıklamıştır. Sonraki kaynaklarda genellikle bu açıklamalar tekrar edilmiş, ‘sulh ve selâmet gayesiyle boyun eğmek, tâbi ve teslim olmak’ mânaları öne çıkarılmıştır. İslâm’ın sözlük anlamındaki inkıyâd ve itaat her ne kadar mutlak ise de kelimenin örfteki kullanımını sadece ‘doğruya ve hakka uyma’ mânası taşır. Yanlışa ve kötüye boyun eğme şeklinde bir teslimiyet İslâm’a aykırıdır ve isyan olarak nitelendirilir. Kur'an-ı Kerim'de İslâm kelimesi sekiz yerde geçmekte, ayrıca çok sayıda âyette aynı kökten fiil ve isimler bulunmaktadır (bk. M. F. Abdülbâkî, el-Mu'cem, ‘slm’ md.). Fiil halinde geçtiğinde daha çok ‘Allah’a yönelmek’ (meselâ bk. el-Bakara 2/112; Lokmân 31/22), ‘O’na teslim olmak’ (el-Bakara 2/131; el-Mü'min 40/66), ‘tevhid inancına sahip bulunmak’ (el-Enbiyâ 21/108), ‘Allah’a teslimiyetin gereğini yapmak’ (ez-Zümer 39/54) mânalarında kullanılmıştır. Kur'an'da İslâm, Allah katındaki hak dinin karşılığı ve özel adı olarak belirlenmiş, ondan başka hiçbir dinin Allah tarafından kabul edilmeyeceği vurgulanmıştır (Âl-i İmrân 3/19, 85). Ayrıca müslümanlara din olarak İslâm’ın uygun görülmesi, hidayete erme yönünde Allah’ın yardım ve desteğinin en üst düzeyi şeklinde nitelendirilmiştir (el-Mâide 5/3). Gerçek ve dosdoğru din anlamındaki ‘dîn-i kayyım, sırât-ı müstakîm’ gibi Kur'anî terkipler, İslâm’a tekabül eden aslî dini tanıtma amacını taşırken Hz. İbrâhim için ‘hanîf’ ve ‘müslim’ vasıflarının yan yana ve eş anlamlı kullanılması da (Âl-i İmrân 3/67) İslâm’ın saf tevhid inancının ve hak dinin devamı olduğunu göstermektedir” (İslam Ansiklopedisi, 2001, c: 23: 1-2).

Ol indenlür müsülmānlık tapa yime Tanrı körsetmez köni yolnu (İKT 38/43b3 = 61:7).

MÜŞRİK (Ar.)

“Müşrik, Allah’a ortak koşan” (Ata, 2013: 529)

“Şirk kâinatı yaratan ve idare eden en yüce varlığın ulûhiyyetine ortak tanıma anlamında bir terim. Sözlükte şirk ‘ortak olmak’ ve ‘ortaklık’; ‘ortak koşmak’ anlamındaki işrâktan isim konumunda bulunan şirk ise küfür demektir. Şirk koşana müşrik, şirk koşulana şerik denir (Lisânü'l-'Arab, ‘şrk’ md.; Kâmus

Tercümesi, ‘şrk’ md.). Terim olarak ‘Allah’ın zâtında, sıfatlarında, fiillerinde veya O’na ibadet edilmesinde ortağı, dengi yahut benzerinin bulunduğu inanma’ demektir. Tek Tanrı’ya inanmanın karşıtı olan inanç türleri Grekçe polus (çok) ve theos (tanrı) kelimelerinden oluşan politeizm (polithéisme) kavramıyla ifade edilir” (İslam Ansiklopedisi, 2010, c: 39: 193-198).

‘Ahd kıldımız olar birle müşriklerdin (İKT 29/7b2 = 9:1)

NAĞAZ (Far.)

“Namaz” (Ata, 2013: 530)

“İslâm’ın beş şartından biri. Farsça’da ‘tâzim için eğilmek, kulluk, ibadet’ anlamına gelen namâz, sözlükte ‘dua etmek, ibadet etmek, bağışlanma dilemek, yalvarmak’ mânalarındaki Arapça salât kelimesinin (çoğulu salavât) karşılığı olarak Türkçe’ye geçmiştir. Terim olarak salât tekbirle başlayıp selâmla son bulan, belirli hareket ve sözlerden oluşan bedenî ibadeti ifade eder. Namaz ibadetindeki rükünlerin aynı zamanda fiilî ve sözlü bir dua niteliğinde olması salât kelimesinin terim ve sözlük anlamları arasındaki ilişkiyi teyit etmektedir. Salât kelimesiyle aynı kökten türeyen musallî ‘namaz kılan kişi’ ve musallâ ‘namaz kılınan yer’ anlamına gelir. Kur’ân-ı Kerîm’de namazı ifade etmek üzere zikr kelimesinin yanı sıra (meselâ bk. el-Ankebût 29/45; el-Cum’a 62/9) tesbîh kelimesinin türevleri de kullanılmıştır (er-Rûm 30/17). Diğer taraftan İslâmî literatürde, İslâm’ın beş rükününden biri olan ve bu dinin müntesiplerinin en önemli ortak paydalarından birini teşkil eden namaz ibadeti esas alınarak bazı inanç meselelerinde farklı yorumları benimseyen değişik mezheplere bağlı müslümanları ifade etmek üzere ‘ehlü’s-salât’ (ehl-i salât: namaz ehli) tabirinin kullanıldığı görülmektedir” (İslam Ansiklopedisi, 2006, c: 32: 350-357).

Yağumanlar namâzka sizler esrükler (İKT 26/18a2 = 4:43).

Cema’at bile kıl fariza namaz,/ çığaylar hacı kıl adına namâz (KB B238/3239).

“Farz namazlarını cemâat ile kıl, fakirler haccı olan Cuma namazlarını edâ et.”

- **Namâz kıl-**

“Namaz kılmak.” (Ata, 2013: 530)

Bir gürüh kim namâz kılmadılar tağı namâz kılsunlar (İKT 26/69b1 = 4:102).

- **Namaz kılğan ... künçuy**

“Namaz kılan kadın” (Ata, 2013: 530)

Tegşürgey oñar cüftler yahşı sizdin boyun suğanlar, bitgenler, namâz kılğanlar (İKT 38/91b3 = 66:5)

- **Namâz tesbîh kılığlı**

“Teşbih eden” (Ata, 2013: 530)

Biz şaf kılığlılar-miz, biz namâz tesbîh kılığlılar-miz (İKT 34/43a3 = 37:166).

NAMO (I)

< Toh. A namo < Skr. namaḥ “saygı” (Çetin, 2012: 248)

Namo saṅgaya (AYU 345/V1^a/3).

Namo bud namo d(a)rm: namo sang (AYÇ VII 1a/459/1).

NAMO (II)

<< Skr. (?) “*dhāranā*’nin parçası” (Uçar, 2009: 571)

namo ratnadīrayaya: tatyada nom kudi (AYU 360/V8b/3)

NARAYAN

“Tanrı kızı” (Çetin, 2012: 248)

Agır ayamakın yükünür men:: narayan t(e)ñri kızına:: yertinçü yèr suv (AYÇ VII 16a/489/4-5)

NAŞİHAT (AR.)

“Nasihat, öğüt” (Arat, 2005: 1203).

“Sözlükte ‘bir şey saf, halis olmak, kötülük ve bozukluktan uzak bulunmak; iyi niyet sahibi olmak ve başkasının iyiliğini istemek’ anlamlarındaki nush kökünden türeyen nasihat kelimesi ‘başkasının hata ve kusurunu gidermek için gösterilen çaba; iyiliği teşvik, kötülükten sakındırmak üzere verilen öğüt; başkasının faydasına ya da zararına olan hususlarda bir kimsenin onu aydınlatması ve bu yönde gösterdiği gayret’ mânalarında kullanılmaktadır. Geçmiş kavimler ve peygamberlere dair bilgilerin yer aldığı A’râf sûresindeki bazı âyetlerde (7/62, 68, 79, 93) Nûh, Hûd, Sâlih ve Şuayb’ın peygamber olarak gönderildikleri kavimlerine ilâhî emirleri duyurduktan sonra hemen hemen aynı ifadelerle kendilerinin Allah’ın mesajlarını tebliğ ettiklerini ve onlara nasihatçi olduklarını söyledikleri anlatılmaktadır. Bu âyetlerde peygamberlerin temel görevlerinin tebliğ ve nasihat kavramlarıyla ifade edilmiş olması bu iki kavramın geniş bir içeriğe sahip olduğunu göstermektedir. Nasihat kelimesinin muhteva zenginliğini daha açık şekilde anlatan bir hadislerinde Resûl-i Ekrem -bazı rivayetlere göre önemini vurgulamak için üç defa tekrar ederek- ‘Din nasihatidir’ demiş, çevresindekilerin, ‘Kim için?’ diye sormaları üzerine, ‘Allah için, O’nun kitabı için ve O’nun elçisi için, müslümanların yöneticileri ve onların umumu için’ demiştir (Müsned, I, 351; Buhârî, ‘Îmân’, 42; Müslim, ‘Îmân’, 95)” (İslam Ansiklopedisi, 2006, c: 32: 408-409).

Satıgçı kötürdi emā netlerin, / bu uzlar kötürdi nasihatlerin (KB 6473)

NEFS (Ar.)

“Nefs” (Arat, 2005: 1203).

“İnsanın özü, kendisi, ilâhî latife, kötü huyların ve süflî arzuların kaynağı anlamında bir terim. İslâm felsefesinde nefis teorisi, Grek felsefesinin İslâm dünyasına aktarılması ve onun tesiriyle ortaya çıkmıştır. Nefsin ruhanî bir cevher olduğunu savunan Eflâtun’un talebesi Aristo, nefsi ‘potansiyel canlı olan organik cismin ilk yetkinliği’ şeklinde tarif etmiştir. Ayrıca ona göre nefis canlı varlık türlerinin sahip olduğu şekil ve sûretten ibarettir. Fârâbî, İbn Sînâ, Gazzâlî, İbn Rüşd ve müteahhirîn ise Aristo’nun tanımını kullanmakla birlikte nefsin ruhanî bir cevher olduğu görüşündedir (bk. İLMÜ’n-NEFS). Nefsin sûret olması durumunda ölümle birlikte sûret dağılıp yok olacağından ruhun da ölmesi gerekir. Bu sakıncadan kurtulmak için Fârâbî bu iki görüşü uzlaştırarak nefsin mahiyeti bakımından mânevî cevher iken cisimle olan sıkı ilişkisi itibariyle sûret olduğunu söyler. İbn Sînâ da Fârâbî gibi nefis için güç, sûret ve kemal ifadelerini kullanır. Bunun anlamı, nefis insan fiillerinin kaynağı olup duyu algılarını ve akli kavramları kabul etmesi bakımından güç, bedenle birlikte bulunarak bitki ve hayvan türlerini belirlemesi bakımından sûret, kendisi sayesinde meydana gelip tür olarak belirginlik kazanan cinsle nisbetle yetkinlik, türlerden çıkan fiillerin ilkesi olması bakımından da ikinci yetkinlik sıfatıyla nitelenmektedir (Kitâbü’n-Nefs: 6-10). Bu bakımdan Aristo’nun tarifinde geçen ‘ilk yetkinlik’ ifadesiyle tür olarak var olduktan sonra ortaya çıkan bilgi ve kudret gibi ikinci yetkinlikler, ‘cisim’ kelimesiyle soyut yetkinlikler, ‘tabii’ kelimesiyle divan ve masa gibi yapay cisimler, ‘organik’ (âlî) kelimesiyle de fiillerini aletsiz yapan unsur ve madenlerin sûretleri tarifin dışında bırakılmıştır. Bu tarife üreme, beslenme ve büyümesi bakımından bitkisel nefis, varlığın tikel formlarını idrak etmesi ve iradeyle hareket etmesi açısından hayvanî nefis, tümelleri ve soyut tikelleri idrak etmesi, fikrî ve sezgisel fiilleri yapması bakımından insanî nefis adı verilir. Bir de felekî nefis söz konusudur. İlkçağ ve Ortaçağ astronomisinde maddenin çekim kanunu bilinmediğinden gök kürelerinin muntazam dairesel dönüşünü sağlayanın nefis gücü olduğu kabul edilmekteydi, dolayısıyla onların canlı ve insandan daha akıllı

varlıklar olduğu sanılıyordu. Buna göre felekî nefis, ‘Tabii cismin ilk yetkinliği olup bilfiil meydana gelen tümel akledişi izleyen sürekli idrak ve hareket sahibidir’ şeklinde tarif edilmektedir (Tehânevî, II, 1713-1715)” (İslam Ansiklopedisi, 2006, c: 32: 526-529).

Katılgan havâ ka bulun bolmağıl, /havâ nefis ikigün bu din oğrısı (KB 5475)

NEHY-Ü MÜNKEİR (Ar.)

“Şeriatın yasakladığı şeyleri yaptırmama” (bk. “münker”) (Arat, 2005: 1205).

Kanı emrü marûf kılığlı kişi, / kanı nehyü münker tıdığlı kişi (KB 6472)

NEZR / NEZR KİL-

“Adak” / “Adamak” (Ata, 2013: 536)

Men neẓr kıldım Tañrıka tek turmağ kim sözlemez men. (İKT 31/11a1 = 19:26)

NI‘MEİT (Ar.) (bk.” İRİNÇ”)

“Nimet, ihsan, bağış, iyilik, lütuf” (Ata, 2013: 536).

Müjde bérür olarka ... uşmağlar birle, olarka ni‘metler tutaşı (İKT 29/16a1 = 9:21).

Şükür kııl ay ni‘met idisi unur, / şükür kıılsa ni‘met bayat arturur (KB 0756).

• **Ni‘met bér-**

“Nimet vermek, ihsan etmek” (Ata, 2013: 536) (bk. Açın-)

Ni‘met bérdi Tañrı anıñ üze. (İKT 33/6a2 = 33:37)

• **Ni‘met bér- /Minnet kııl-**

“Nimet vermek, bağışlamak, vermek.” (Ata, 2013: 537)

Bu biziñ ‘atamız turur ni‘met bérğil / minnet kıılğıl azu yığkıl. (İKT 34/62a2 = 38:39)

• **Ni‘met kııl-**

“Rahmet etmek, ihsan etmek” (Ata, 2013: 537) (bk. Açın-)

Ol Tañrı ni‘met kıılur siziñ üze. (İKT 33/9a1=33:43)

NIKĀH KİL-

“Nikahlamak” (Ata, 2013: 536)

Nikāh kıılsa siz mü‘minelerni yana başasa siz. (İKT 33/11a2 = 33:49)

NIKĀH KILMAĞ

“Nikahlanmak, evlenmek” (Ata, 2013: 536)

“Kur’ân-ı Kerîm’de nikâh kelimesi ve türevleri genellikle evlenme akdini belirtmek üzere on dokuz âyette geçmektedir (M. F. Abdülbâkî, el-Mu‘cem, ‘nkĥ’ md.). Bunların bir kısmı bağlam dikkate alınarak ‘cinsel ilişki’ ve ‘bulûğ’ gibi anlamlarda da yorumlanmıştır. Bazı âyetlerde canlı varlıkların çift

olarak yaratıldığına değinilirken ‘zevc’ kelimesi kullanılmakla birlikte bunun tekil veya çoğulunun (ezvâc) isim tamlaması içinde başkasına / başkalarına izâfe edilerek kullanımının sadece aralarında evlilik bağı bulunan insanlar hakkında olması dikkat çekicidir. Kur’an’da, insanlar için kaynaşıp huzur bulacakları kendi türünden eşler yaratıp aralarında sevgi ve merhamet meydana getirmesi Allah’ın kudretinin kanıtları arasında sayılmış (er-Rûm 30/21), mecazi bir anlatımla eşlerin birbiri için elbise konumunda olduğu belirtilmiş (el-Bakara 2/187), çeşitli şekillerde evlilik teşvik edilmiş (en-Nahl 16/72; en-Nûr 24/ 32), neslin bozulmasına yol açacak gayri meşrû ilişkiler yasaklanmıştır (el-İsrâ 17/ 32). Diğer taraftan Kur’an’da nikâh akdi erkek tarafından kadına verilen sağlam bir teminat olarak nitelenmiş (en-Nisâ 4/21), evlenemeyenlerin bu imkânı buluncaya kadar iffetlerini korumaları istenmiş (en-Nûr 24/33), böylece evliliğin büyük sorumluluk gerektiren bir kurum olduğuna dikkat çekilmiştir” (İslam Ansiklopedisi, 2007, c: 33: 112-117).

Eger tilese yalawaç nikâh kılamak anı (İKT 33/13a2 = 33:50).

NİRVAN

< Toh. A/B *nervām*/Soğ. *nyrβ’n* < Skr. *nirvāna* “sonsuz huzur, kurtuluş” (Ayazlı, 2012: 329).

erki: sansarlı nirvanlita öñi (AYU 0677)

intin oꝓgurup nirvan mǎñisiñä (AYA 0399)

NİRVA(A)NLİĞ

“Nirvanaya ait” (Ayazlı, 2012: 329).

ügüz içindä tǎgzingäylär, nirvanlıg intın (AYA 0664)

NİŞÂN (Far.)

1. “Nişan, işaret, mucize, ibret, alamet, bir şeyin varlığına tanık olan” (Ata, 2013: 537)

Anıñ içre nişān bar kamuğ Tañrıka yangan kılka (İKT 33/33a3 = 34:9).

2. “Ayet” (Ata, 2013: 537)

“Allah’ın varlığına, peygamberlerin doğruluğuna işaret eden delil ve mûcize anlamında, ayrıca Kur’ân-ı Kerim sûrelerinin belli bölümlerinden her biri için kullanılan bir terim. Sözlükteki asıl anlamı ‘bir şeyin ve bir amacın mevcudiyetini gösteren alâmet’tir. Buna bağlı olarak ‘açık alâmet, delil, ibret, işaret’ gibi anlamlarda da kullanılmıştır. Kur’an’da tekil ve çoğul şeklinde 382 defa geçen âyet kelimesi terim olarak çeşitli anlamlar ifade etmektedir” (İslam Ansiklopedisi, 1991, c: 4: 242-244).

Kirtgündümüz İdimiz nişānlarıña kaçan keldi erse (İKT 28/10b3 = 7:126).

NİZVANI

< Soğ. *nyzβ’ny* “*nirvānadan uzaklaştırıp günah bataklığına götüren kir ve iptilalar, kleśa*” (Uçar, 2009: 572).

Kamağ kadgu nizvaniğ uzatı yügerü (AYU 0552)

NİZVANİLİĞ

< Soğ. *nyzβ’ny*” kirli ve iptilalı” (Uçar, 2009: 572)

Irak tarıkip nizvanılıg kkirler- (AYU 1170)

NOM

< Soğ. *nwm(h)* < Yun. *Nóμος*, Skr. *dharma* “öğreti, tasavvur” (Uçar, 2009: 572)
“din, öğreti, kanun” (Ayazlı, 2012: 329).

Agırlayu küyü küzetü tutgay biz: birök bo nom (AYU 1414).

Idoğ nom, qop küsüsüg qanturur, (AYA 1225).

Kopda kötrülmiş nom eligi atl(i)g nom bitigte sarasvaṭi t(e)ṅri kızı (AYÇ VII 20a/497/18-19).

NOMÇI

< *Sgd. nwm + Türk. + çı* “vaiz” (Çetin, 2012: 248); “öğretmen (dharmayı açıklayan kişi)” (Ayazlı, 2012: 330).

Kayu nomçılar bo altun öñlüg (AYÇ VII 8a/473/22).

Nomçı dintarlarıg: süzük kirtgünç (AYU1272).

Unıñsar qalsar biz qamağun ol nomçınıñ köñülüñä kirip ounduru (AYA 457/1-2)
unutulsa biz, tamamen o vaizin gönlüne girip”

NOMLA-

< *Sgd. nom + Türk. + la-* “vaaz vermek” (Çetin, 2012: 248); “öğüt vermek, anlatmak (dini konuları), açıklamak” (Ayazlı, 2012: 330).

Nom erdinig nomladaçı erser: men (AYÇ VII 8b/474/1)

“in asıp üstap, nomlataçı nom-(çı) (AYA 287)” artırıp (öğretiyi) anlatan vaiz”

NOMLAT-

< Soğ. *nwm* “öğüt verdirmek, vaaz verdirmek, anlattırmak (dini konuları)” (Ayazlı, 2012: 331).

kiñürü nomlatıp kamağka yada (AYU 402 /V. 29b/ 18)

lär hanlar bon om ärdinig nomlatğa- (AYA 311)

NOMLUĞ

< Soğ. *nwm* “öğreteli, öğretiliye ait, dini” (Uçar, 2009: 573)

Tin öñi üğrülüp nomlug arıg közke (AYU1171)

NOŞ TATIG

“hayat iksiri” anlamındaki terim ikileme olarak kullanılmıştır (Ayazlı, 2012: 285).

bolmatın nomluğ noş taṭıgı üzä (AYA 433/5)

NUḤ (Ar.)

“Hz. Nuh” (Arat, 2005: 1206).

“Büyük peygamberler arasında sayılan, kendisine inanmayan kavmi tûfan ile helâk edilen peygamber. Adı İbrânîce’de Nôah, Yunanca’da Nôe şeklindedir. Tevrat’a göre babası Lamek, ‘Rabbin lânetlediği bu toprak yüzünden çektiğimiz eziyeti, harcadığımız emeği bu çocuk hafifletip bizi rahatlatacak’ diyerek (Tekvîn, 5/29) oğluna Nûh adını vermiştir. Nûh’un ilk defa üzüm yetiştirip şarap yaptığı ve şarabın da insanı rahatlatması sebebiyle, ona ad olarak verilen bu kelimenin İbrânîce’de ‘dinlenmek, sükûnet bulmak, rahatlamak’ anlamına gelen niham kökünden türediği ifade edilmekle birlikte bunun gerçek dışı bir açıklama olduğu belirtilmektedir. Diğer taraftan Nûh’un, tûfan hadisesinin Sumer ve Bâbil versiyonlarındaki kahramanlarıyla aynı kişi olduğu da söylenmektedir. Buna göre Sumer tûfan kahramanına ölümsüzlüğü elde ettiği için ‘ömrü uzun olan’ mânasında Ziusudra adının verildiği, tûfan olayının Bâbil versiyonundaki kahramanın adı olan Ut-napiştîm’in ‘hayatı yaşayan’ anlamında olduğu, Nûh kelimesinin de benzer bir anlam ifade ettiği belirtilmekte; Habeş dilinde nâha kelimesinden türeyen Nûh’un ‘uzun zaman’ mânasına geldiği ve ‘ömrü uzun’ anlamında kullanıldığı söylenmektedir (DBS, I, 750, 758). Öte yandan Nûh’un, tûfanın Hurri versiyonundaki kahramanın adı olan Na-ah-ma-su-le-el kelimesinin kısaltılmış şekli olduğu veya Akkadca nâh kelimesinden geldiği de ifade edilmektedir (IDB, III, 555-556; Ejd., XII, 1193; Catholicisme, IX, 1308). İslâm’da. Hz. Nûh, Kur’ân-ı Kerîm’de ve hadislerde diğer peygamberlere oranla geniş bir şekilde tanıtılan ve ‘ülü’l-azm’ olarak isimlendirilen beş büyük peygamberden biridir. Kur’an’da yirmi sekiz sûrede hakkında bilgi verilmiş ve kırk üç yerde ismen zikredilmiştir. Kur’an’ın yetmiş birinci sûresi onun adını taşır ve baştan sona onun tevhid mücadelesini anlatır. Ancak Kur’an, Nûh’un hayatının sadece peygamber olarak görevlendirildikten sonraki safhasından bahsetmektedir. Kendisine inanmayan kavmi tûfanla cezalandırıldığından tûfan hadisesi de ona nisbetle Nûh tûfani diye anılmaktadır. Nûh kelimesinin Arapça asıllı olup nevh (ağlamak, dövünmek) kökünden geldiğini, bizzat kendi nefsinin kötülediğinden veya tövbe etmeden boğulup gitmeleri sebebiyle kavmi için üzüldüğünden ona bu adın verildiğini söyleyenler olmakla birlikte (Firûzâbâdî, VI, 26) kelimenin Arapça olmadığı kabul edilmektedir (Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlikî: 330; Jeffery: 282)” (İslam Ansiklopedisi, 2007, c: 33: 224-227).

Ajun bütrü tuttum sikender tutarça,/ tükel nûh yaşın men yaşadım yaşattım (KB 6548)

NŪR (Ar.)

“Nur, aydınlık” (Ata, 2013: 538)

“Eski çağlardan beri ışık, çeşitli dinî telakkiler ve gnostik (irfânî) akımlarda hem ilâhî varlık veya tecellileri hem de mânevî aydınlanmayı ifade eden bir terim olarak kullanılmıştır. İslâm toplumunun başından beri ilişkisi içinde bulunduğu eski kültür havzalarında ışık-karanlık sembolizminin merkezi bir önem taşıdığı, özellikle İran Maniheizmi ile Hermetik felsefe akımlarında çokça kullanıldığı görülmektedir. Eski Ahid’de nur ilâhî tecellî ve kurtuluşun bir sembolü olarak geçer (Mezmurlar, 27/1, 36/9). Yeni Ahid’de ise Hz. İsa’nın, ‘Ben dünyanın nuruyum’ cümlesi yer alır (Yuhanna, 8/12). Ayrıca eski mistik sistemler ve bunların Ortaçağ’daki yansımalarında bu sembolizm mânevî aydınlanma tecrübesini ifade etmenin elverişli bir yolu sayılmıştır (ER, VIII, 547-550). Nur terimi Kur’ân-ı Kerîm’de birçok âyette ‘vahyin aydınlığı’ veya ‘yol gösterici ilâhî ışık’ anlamında kullanılmıştır (meselâ bk. el-Mâide 5/15; İbrâhîm 14/1; el-Hadîd 57/9; et-Tegâbün 64/8). Işık kaynağı olan güneş için ziyâ, onun ışığını yansıtan ay için de nur nitelemesi yapılır (Yûnus 10/5). Nur âyeti olarak anılan ve Allah’ın yerin ve göklerin nuru olduğunu beyan eden âyet ise (en-Nûr 24/35) çeşitli düşünce akımlarının ilgisini çekmiş ve özel yorumlara konu olmuştur. Bu ilgi etrafında gelişen düşünceler, İslâm öncesi doktrin ve düşüncelerle de yüzleşmenin sonucu olarak belirli bir renklilik ve çeşitlilik kazanmıştır. Klasik İslâm literatüründe nur kelimesi inancın, doğru yolun, varlığın veya bilginin ışığını ifade eden birçok tamlamada kullanılmış; nûrû’l-Kur’ân, nûrû’l-akl ve nûrû’l-Hak gibi terkipler etrafında İslâm düşüncesinin kelâm, felsefe ve tasavvuf alanlarının görüşlerini yansıtan, onları birbiriyle ilişkili kılan bir terminoloji oluşmuştur” (İslam Ansiklopedisi, 2007, c: 33: 245-246).

Ay dünyâ cemâ li uluğlukka körk, ay mülketka nûr ay yayığ kutka örk (KB 0091).

Uğtılar ol nûrka kim indrıldı anıy birle bu öğür. (İKT 28/34b3 = 7:157).

- **Nūr körkit-**

“Tecelli etmek, zahir olmak” (Ata, 2013: 538)

kaçan kim nūri körkitti erse iđi tođka kıldı anı kes kes. (İKT 28/22a2=7:143)

NÜCUM (Ar.)

“Yıldız ilmi” (Arat, 2005: 1206).

“İslâm bilim tarihinde astronomi karşılığında kullanılan terim. ‘Gökküresi bilimi’ anlamına gelen ilm-i felek terimi İslâm dünyasında aynı zamanda ‘felekiyyât, ilm-i nücûm, ilm-i nücûm-i ta’lîmî, sînâat-i nücûm, sînâat-i tencîm, ilm-i hey’e, ilm-i hey’eti’l-âlem’ de denilen astronominin en yaygın karşılığıdır. Astronomi aritmetik, geometri ve müsiikiyle birlikte akli ilimler tasnifindeki matematik bilimlerini (ilm-i ta’lîmî, ilm-i riyâzî, riyâziyyât) oluşturur. Latinler’in ‘quadrivium’una tekabül eden bu dört bilime Fârâbî’nin tasnifinde mekanik ve optik de eklenmiştir (İhşâ’ü’l-’ulûm: 102-103). Bu tasnif, astronomiyle astrolojinin (ilm-i ahkâm-ı nücûm) çok erken bir dönemde birbirinden ayırt edildiğini ortaya koyması bakımından önemlidir” (İslam Ansiklopedisi, 2000, c: 22: 126-129).

Nücûm bilse tıb hem yora bilse tüş, / anıñ yormışı teg sözi kelse tuş (KB 2632).

OĞLAĞ

“Oğlak burcu” (Arat, 2005: 1206).

Basa keldi oğlak könek hem balık, / bular tuğdı erse yarudı kalık (KB 0141)

OĞRI

“Hırsız, ugru” (Ata, 2013: 540)

Er at körse ötrü sevinçlig bolur, / yağı oğrı bolsa sevüg cān berür (KB 2404)

Oğrı er, oğrı urağut kesinler eliglerini (İKT 27/45A2=5:38).

OĞRILIK / OĞRILIK KIL -

“Hırsızlık” / Hırsızlık yapmak (Ata, 2013: 540)

“İslâm hukukunda hırsızlığın, mezheplerin kendi yaklaşımlarını ve eylemin had cezasını gerektiren bir suç teşkil etmesi konusundaki özel şartlarını yansıtır tarzda birbirinden kısmen farklı birçok tanımı yapılmışsa da hukukî bir terim olarak hırsızlık eylemi ‘başkasına ait bir malın mülk edinme kastıyla muhafaza edildiği yerden gizlice alınması’ şeklinde tanımlanabilir ve suçun tanımında ana unsuru (rükün) malın gizlice alınması teşkil eder. Klasik fıkıh literatüründe tanımla ilgili olarak yer verilen ‘cezaî ehliyeti haiz kimsenin nisab miktarı mütekavvim bir malı mülkiyet şüphesi bulunmaksızın kendi isteğiyle alması’ gibi ilâve kayıtlar, suçun oluşması için aranan şartları tanıma dahil etme çabasının ürünüdür. Cezaî müeyyidesinin Kur’an ve Sünnet’te belirlenmiş olması sebebiyle hırsızlık İslâm ceza hukukunun had, kısas-diyet ve ta’zîr şeklindeki üçlü ayırımının had grubunda yer alır” (İslam Ansiklopedisi, 1998, c: 17: 384-396).

Ana oğrılık suv alınsa yaşut, / oğul tuğsa andın bolur halkka yut (KB 5768).

Ey atamız seniñ ođluñ oğrılık kıldı, tanukluk bermez-miz meger anı kim bildimiz
(İKT 30/4b2=12:81).

OQIÇI / OQIĞÇI/ OQITÇI

“Davetçi” (Arat, 2005: 1207).

Okıçı ol erdi bayattın saña,/ sen ötrü köni yolka kirdiñ toña (KB 0036)

Okığçı kelürke anunğu kerek,/ uzun yol yorırka itinü kerek (KB 1473)

Sen evde küdez kelse eştür maña, / kişi barga mendin okıtçı saña (KB 5022)

OQIGU

“Kuran” (Ata, 2013: 542)

Ol bitig belgüleri ol okıgu belgülig (İKT 30/19b1=15:1).

OQIMAK

“Dua, dua etme” (Ata, 2013: 542)

Bolmadım séni oqımağda ey İdim bed-baht (İKT 31/5a1 = 19:4).

OL AJUN

“Ahiret, öbür dünya” (Ata, 2013: 560)

Ol ajun yahşırak kimke kim sağınsa. (İKT 26/46a2 = 4:77)

OL CEHĀN

“Öbür dünya, ahiret” (Ata, 2013: 560)

Bütünlükin ol cehān qarār sarāyı turur. (İKT 35/47a1 = 40:39)

OL TADRI

“O mutlak Tanrı” (Ata, 2013: 563)

Ol Tanrı musaħħar kıldı sizke deryānı. (İKT 36/93b2 = 45:12)

ONG

1. “Nasip, kısmet” (Ata, 2013: 567)

İrinçlendiñiz onları birle, inçründünüzler ülügleriñiz birle (İKT 29/48b3 = 9:69).

2. “Sağ, sağ taraf” (Ata, 2013: 560)

Va’de kıldımız sizke Tür tağıñıñ oñ yanındın (İKT 31/60b2 = 20:80).

ORTAK KAT- / ORTAĞ KIL-

“(Tanrıya) ortaya koşmak / şirk koşulmak” (Ata, 2013: 569)

Ortağ mu kıatarlar anı kim törütmez nerseni? (İKT 28/59b2 = 7:191)

Eğer ortağ kılsa bittünizler. (İKT 35/29b1 = 40:12)

ORTAĞ KATĀN - ORTAĞ KATIĞLI/ ORTAĞ KATIĞLI EREN/ ORTAĞ KATIĞLI KUNÇUY - ORTAĞ KILIĞLI URAĞUT

“Müşrik /Tanrıya şirk koşan erkek/ Tanrıya ortak koşan kadın” (Ata, 2013: 570)

Kerekmez ortak katğanlarkā kim ābādān kılsalar (İKT 29/12a3 = 9:17).

Yüz ewürgil ortak katığlılardın (İKT 30/32a3 = 15:94).

*Ƙınayur üçün ... ortak katığlı erenlerni, ortak katığlı Ƙunçuylarını tevbe bérür
Tağrı (İKT 33/27a3 = 33:73).*

*Ƙınayur üçün iki yüzlüglerni, iki yüzlüğ urağutlarını, ortak Ƙılığlı erenler, ortak
Ƙılığlı urağutlar (İKT 37/29b2 = 48:6).*

ORUNÇAK

“Emanet” (Arat, 2005: 1212).

Orunçak turur bu sevüg cān revān,/ orunçak yana bir kötürmez bu cān (KB 3781)

OSAL / OSANUƘ

“Gafil” (bk. “Ġaflet”) (Ata, 2013: 571-572)

*Tanığa urdı Tağrı köñülleri üze hem Ƙulağları üze, körgüleri üze, bu öğür olar
osanuğlar ol (İKT 30/90a3 = 16:108).*

Bilgey sizler anı, ermez seniğ İdiğ Ġāfil osal (İKT 32/3a1 = 27:93).

OSALLIƘ

“Gaflet” (bk. “Ġaflet”) (Ata, 2013: 571)

Anlar kim olar osalllığ içinde Ġāfiller (İKT 37/84a3 = 51:11).

OSAN-

“Gafil olmak.” (Ata, 2013: 572)

*Ārzū Ƙılar anlar kim tandılar eger asansa sizler sāzlarıñızdın. (İKT 26/70a1 =
4:102)*

OT

“ateş, cehennem ateşi” (Ata, 2013: 572).

Olarğa taniğ oti, Ƙazā Ƙılınmaz olar üze ölsün üçün. (İKT 33/77a3 = 35:36)

• Otğa hāzır Ƙılınmış

“Cehenneme gidecek olan” (Ata, 2013: 572)

Yolğan tuttılar anı olar hāzır Ƙılınmışlar otğa (İKT 34/36a2 = 37:127).

ÖÇMEK

“yok olmak, ortadan kalkmak” (Uçar, 2009: 575)

Ürlüksüz öçmek törüke tört (AYU 0507)

ÖÇMEKSİZ

“yok oluşsuz, Skr. *anirudha*” (Uçar, 2009: 575)

yene öçmeksiz bolur birök öçmeksiz (AYU 0744)

ÖÇMİŞ

“Sönüp giden, ölen” (Ata, 2013: 574)

Ermez meğer Cebre’il üni bir yolu, onçada olar öçmiş erdiler (İKT 34/2b3 = 36:29).

ÖÇÜL-

“Yok olmak, ortadan kalkmak” (Uçar, 2009: 575)

nizvanili kılınçlı: ikegü birle öçülüp: tegeyin m(e)n t(e)rk (AYU 353 /V. 5a/16)

ÖDLEK

“Zaman,felek” (Arat, 2005: 1213).

Yağız yer yaşıl kök kün ay birle tün, / törütti halâyık öd üdlek bu kün (KB 0003)

ÖDRÜM

“Her şeyin seçilmiş” (Arat, 2005: 1213).

İki kadın erdi küdegü iki, / bular erdi üdrüm bodunda yegi (KB 0050)

ÖGDI

“Öğüt, methiye” (Çetin, 2012, s. 248); “hamd” (Ata, 2013: 575)

T(e)ñrig ötüngeli: bo daranılığ ögdi (AYÇ VII 20a/497/2)

Ögdi Teñrikke yoq kim üküşrekleri bilmesler (İKT 30/69a3 = 16:75).

ÖGDÜLMÜŞ

1. “Hamda layık, her övgüye layık” (Ata, 2013: 575)

Köndrür ögdülmiş ‘aziz yol tapa (İKT 33/31a3 = 34:6).

3. “Hamda layık, esma-i hüsnadan: Hamid” (Ata, 2013: 575)

“Allah’ın isimlerinden (esmâ-i hüsnâ) biri. Hamîd kelimesi ‘iyilik, güzellik ve erdemlilikle niteleyip övmek’ anlamındaki hamd masdarından sıfat olup ‘övülen, övgüye lâyık bulunan’, ayrıca ‘öven’ mânalarına gelir. Âlimlerin çoğu, esmâ-i hüsnâdan biri olarak hamîdin ilk anlamına öncelik vermiştir. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, Te’vilâtü’l-Şur’ân’ının bir yerinde hamîdi ‘kendisine hiçbir yerginin yönelmediği varlık’ (vr. 374b), bir başka yerinde de ‘dıştan bir sebep olmaksızın zâtıyla övgüye lâyık bulunan’ diye tanımlamıştır; O’nun dışındaki herkes yine kendisinin lutfu ile övülmeye hak kazanır. Mâtürîdî kelimenin ‘öven’ mânasına da gelebileceğini söyler. Şöyle ki: Allah insanların güzel fiil ve davranışlarını över ve kendilerini mükâfatlandırır. Aslında kulları bu fiillere muvaffak kılan yine kendisidir (Te’vilâtü’l-Şur’ân, vr. 789a). Ebû’l-Hasan el-Eş’arî ise hamîde ‘sıfatlarında ve fiillerinde övülen’ (mahmûd) anlamını vermiştir (İbn Fûrek: 54). Hamîd ismine ‘öven’ mânası verildiği takdirde Allah’ın bizzat kendisini övmesi de kelimenin muhtevası içinde düşünülebilir. Nitekim birçok âyette hamd Allah’ın zâtına izâfe edilmiştir. Bunun insanlara hamdetmeyi öğretme amacını taşıdığı kabul edilir (bk. HAMD). Kur’ân-ı Kerîm’de hamd kavramı altmış bir yerde Allah’a nisbet edilmekte olup bunların on yedisini hamîd ismi oluşturmaktadır (bk. M. F. Abdülbâkî, el-Mu’cem, ‘hmd’ md.). Hamd bir âyette lafza-i celâl yerine tek başına ve ‘övgüye lâyık

olanın (Allah'ın) yolu' (sırâtü'l-hamîd) şeklinde yer almıştır (el-Hac 22/24)" (İslam Ansiklopedisi, 1997, c: 15: 458-459).

Erür Tanrı muşsuz ögdülmiş (İKT 26/90a1 = 4:131).

ÖKNÜP YAN-

"Pişman olup tövbe etmek." (Ata, 2013: 578)

Ğıldılar ésizlik biligsizlikin yana öknüp yandılar anda kiğin. (İKT 30/96b1 = 16:119)

ÖL-

"Ölmek" (Ata, 2013: 579; Arat, 2005: 1215).

"(Sıradan kişiler, Türk Kağanlığı'ndan başka bodunların kağanları, begleri, buyrukları, halkı, askerleri vb. için) ölmek" (User, 2010: 349)

Runik metinlerde: *Bil(i)g: bilm(ä)z: kişi: ol s(a)b(t)g: (a)l(t)p: y(a)gru: b(a)r(t)p: ök(ü)ş kişi: ölt(ü)g:* (KT G 7; BK K 6).

Budist metinlerde: *kalısız barça bilip ukup tugmak ölmeklig tilgente* (AYU 371 (V. 14a) 11)

İslami Dönem metinlerde: *Biligsiz kişi barça iglig bolur, / igig emlemese kişi terk ölüür* (KB 0157)

Ançağa tegi kaçan ölse aydıñız: ığmaz Tanrı anda kiğin yalavaç. (İKT 35/43a3 = 40:34)

ÖLDRÜL- / ÖLD(Ü)R- / ÖLTÜR-

"Öldürmek" (Ata, 2013: 579)

Eger bolsalar biziñ üskümüzde ölmegetiler hem öldrülmegetiler (İKT 25/21a2 = 3:156)

Oğrılık kılmağaylar ve zinā kılmağaylar, öldürmegeyler 'ayāllarını (İKT 38/37b3 = 60:12)

Ançada öltürür erdiñiz olarnı anıñ yarlığı birle (İKT 25/15a2 = 3:152)

Uvutka bolup korklık alplik kılır, / ögünçke bolup er özin öldürür (KB 2292)

ÖLDÜRÜL-

"Vefat Etmek" (Ata, 2013: 580)

Sizlerde ol kim öldürülgey siz onda öñdin. (İKT 35/63a3 = 40:67)

ÖLGÜÇİ

“Ölücü, fani” (Arat, 2005: 1216).

Sevinçlerke avnıp üküş külgüçi, / sıgıtka anuñu ayā ölgüçi (KB 1145)

ÖLMEK

“Ölmek” (Uçar, 2009: 575)

tugmak karımak ölmek b(e)lgürer busuş (AYU 0544)

ÖLMİŞ

“Ölü” (Ata, 2013: 579)

Sürdimiz anı ölmüş él tapa (İKT 33/69a3 = 35:9).

ÖLÜĞ

“Ölü” (Ata, 2013: 579); “ceset, cenaze” (User, 2010: 245)

Eski Türkçe dönemi metinlerinde şu şekilde tanımlanmıştır:

Runik metinlerde: *Öl(ü)gi: yurtda: yolta: y(a)tu k(a)lt(a)çı: (ä)rt(i)g(i)z:* (KT K 9)

İslami Dönem metinlerde: *Ölüğdin tirigke kumaru söz ol, / kumaru sözüğ tutsa asğı yüz ol* (KB 0270)

Sézinmegil onlarnı kim öldürüldiler Tanrı yolu içinde ölüğler tép (İKT 25/24a3 = 3:169).

ÖLÜM

“Ölüm” (Ata, 2013: 581; Çetin, 2012: 248),

“Hint geleneği başından beri çok farklı inanışları içinde barındırmasına rağmen bugün de benimsendiği şekliyle, klasik Hindu inancında tenâsüh (reenkarnasyon) inancının bir uzantısı olarak insanın ‘karma’ diye adlandırılan sonsuz doğum ve ölüm çemberini kırıp mutlak saf ruh durumuna (Nirvana) ulaşmaya kadar farklı bedenlerde veya biçimlerde tekrar doğması söz konusudur. Hindu geleneğinde ölünün yakılması da ruhun yeni bir bedende doğuşunu sağlamaya hizmet etmektedir. Ayrıca gerek Hint gerekse Jainist geleneğinde dinî amaçlı intihar meşrû kabul edilmiştir. Bununla birlikte erken döneme ait Hint kutsal metinleri Vedalar’da tenâsüh ve Nirvana inancına herhangi bir atıf yer almayıp bu metinlerde ölüm daha çok hayatın zıddı olarak anlaşılmış ve ölenlerin bir nehri aşım Yama diyarına gittiğine inanılmıştır (ERE, IV, 475). Tenâsüh ve Nirvana kavramlarını belli farklarla devam ettiren Budist inancında ise hayat gibi ölüm de hem kaçınılmaz ve acı verici bir durum hem de yeni bir var oluşun başlangıcı diye görülmüştür. Bu sistemde esas olan, ölümü ne acı ne de arzu duymaksızın beklemektir (a.g.e., IV, 446)” (İslam Ansiklopedisi, 2007, c: 34: 32-34).

“Kur’ân-ı Kerim’de yaşatmanın karşıtı olarak imâte (canlının hayatına son verme) ve teveff (ruhunu kabzetme) kavramları geçmektedir. Ölüm hadis literatüründe de aynı kavramlarla ifade edilmekte, ayrıca kabz kökü (canlının ruhunu alma) kullanılmaktadır” (İslam Ansiklopedisi, 2007, c: 34: 34-35).

Budist metinlerde: *Yola kelmez:: üdsüz ölüm ulatı* (AYÇ VII 4b /466/24)

İslami Dönem metinlerinde: *Berāber olarnıñ tiriglikleri, ölümleri* (İKT 36/99b1 = 45:21).

Uluğluk bedüklük bu beglik kamuğ, / kalır bu ölüm kelse açsa kapuğ (KB 5169)

ÖLÜT-

“(teñri) ceza vermek, cezalandırmak, öldürmek” (User, 2010, s. 408) anlamındaki terim Eski Türkçe Runik metinlerde şu şekilde tanıklanmıştır:

K(a)n(i)η(i)n: kod(u)p: iç(i)kd(i)η: iç(i)kdük üç(ü)n: t(ä)ηri: öl(ü)tm(i)ş (ä)r(i)nç

(T 3)

ÖLÜTÇİ

“Öldürücü, katil” (Arat, 2005: 1216).

“Kur’an’da insanın dünyaya gönderilişi anlatılırken meleklerin insanoğlunun yeryüzünde fesat çıkarıp kan dökeceği itirazında bulunduğundan söz edilir (el-Bakara 2/30). Gerçekten de çok geçmeden Hz. Âdem’in iki oğlu arasında kıskançlıktan doğan aşırı kin ve düşmanlık sebebiyle ilk kan dökme olayı meydana gelmiştir (bk. HÂBİL ve KÂBİL). Olay Ahd-i Atık’te ve Kur’an’da yaklaşık ifadelerle anlatılır (Tekvîn, 4/1-8; el-Mâide 5/27-31) ve haksız yere birisini öldürenin onun günahını da yüklenerek büyük bir vebal üstlendiği ve âdeta bütün insanlığı öldürmüş gibi ağır bir suç işlediği belirtilir (el-Mâide 5/28-32). İnsan hayatının Allah tarafından dokunulmaz kılındığı belirtilerek haklı (meşrû) bir sebep bulunmadıkça hiçbir cana kıyılmaması (el-En‘âm 6/151), yanlışlıkla olması dışında bir müminin bir başka mümini öldürme hakkının bulunmadığı, yanlışlıkla bir müminin ölümüne yol açanın mümin bir köle âzat etmesi ve diyet vermesinin gerektiği (en-Nisâ 4/92), haksız yere ve bilerek adam öldürmenin dünyevî cezasının kısas, uhrevî cezasının da cehennemde ebedî kalış olduğu bildirilir (el-Bakara 2/178; en-Nisâ 4/93; el-Mâide 5/45)” (İslam Ansiklopedisi, 2002, c: 25: 45-48).

Kayu oğrı tevlig karakçı kunuk, / kayusı basımçı ölüti kırık (KB 1737)

‘ÖMR (Ar.)

“Ömür” (Ata, 2013: 581)

Uzun ‘ömr bérilmış eksütülmez anıη ‘ömrindin (İKT 33/71b3 = 35:11).

• ‘Ömr bér-

“Ömür vermek, yaşatmak.” (Ata, 2013: 581)

‘ömr bérmedim mü sizke anı kim pend olnur anıη içinde? (İKT 33/78a3 = 35:37)

ÖDDİ / ÖDDÜ

“Kanun, âdet” (Arat, 2005: 1217).

Kamuğ edgü bardı törü öñdi eltti, / kişi soñı kaldı ne edgü bulayı (KB 6595)

Bu yanlıgturur bu ajuñ öñdüsü, / yayıg dünyä devlet çavıkar küsi (KB 3077)

ÖRTGEN

1. Bağışlayıcı, affedici, esma-yı hüsnadan: “Gafur” (Ata, 2013: 583)

“Allah’ın isimlerinden (esmâ-i hüsnâ*) biri. afur kelimesi, sözlükte ‘örtmek, gizlemek, kirlenmekten korumak için bir şeyin üstünü örtmek’ mânasındaki gafr (gufran, mağfiret) kökünden sıfat olup ‘birinin kusurunu örten, suçunu bağışlayan’ anlamına gelir. Râgıb el-İsfahâ-nî, Allah’a nisbet edilen gufran ve mağfireti O’nun, kulunu azap görmekten koruması şeklinde mânalandırmıştır. Bu ise günahı bağışlamanın sonucunu gösteren (lâzımî) bir anlam niteliği taşır. Aynı kökten gelen istiğfar kelimesi kişinin,

kusurunun bağışlanmasını Allah'tan talep etmesi anlamına gelir. Râgıb el-İs-fahânî'ye göre bu talebin hem söz hem de fiil ile olması gerekir. Aksi halde istiğfar kişiyi yalancı durumuna düşürür (el-Müfredât, ğfr' md.). Bu açıdan bakıldığında istiğfarın 'Allah'a dönüş' mânasına gelen 'tevbe' ile anlam yakınlığı içinde olduğu görülür. Esmâ-i hüsnânın zikredildiği İbn Mâce ile ('Du'â', 10) Tirmizî ('Da'avât', 82) rivayetlerinde gaffar ve gafur isimleri, Kur'an'da da bunlarla birlikte gâfir (el-A'râf 7/155; Gâfir 40/3) ismi yer almaktadır. Bu üç isimden gaffar ile gafur sigaları mübalağa ifade etmektedir. Gâfir 'hata ve kusurları örten, günahkârı dünyada da âhirette de cezalandırmayan, onun iç yüzünü insanlara bildirmeyen' anlamına gelir" (İslam Ansiklopedisi, 1996, c: 13: 286-287)

Ol Tanrı örtgen yarlıkağan ol (İKT 25/4b2 = 3:129)

2. Affedici, Esmâ-yı Hüsnadan: "Gaffar" (bk. "Gafur") (Ata, 2013: 584)

Men ündeyür men sizni 'azîz örtgen (İKT 35/49a1 = 40:43)

ÖRTMEK

"Affetme, bağışlama" (Ata, 2013: 584)

Bütünlükün örtmek Tanrıdan hem yarlıkamaklık (İKT 25/21b3 = 3:157).

ÖRTÜĞ

"Örtü" (Arat, 2005: 1217).

Kamuğ neñke örtüg bolur baksâ köz, / köñülke yok örtüg munı bilgü öz (KB 1897)

ÖRTÜGLÜĞ

"Gayb, bilinmeyen" (Ata, 2013: 585)

Eger bilür bolsa men örtüglügni üküş hayr kılğatım tegmegeti maña yawuzluk
(İKT 28/57b2 = 7:188)

ÖRTÜL-

"Örtülmek, kapatılmak"

Unıtıñmu erki azu örtülüp, / bu iş utru tuttuñ ne asğı körüp (KB 5763)

ÖRTÜN-

"Örtünmek" (Arat, 2005: 1217).

Süzük cân kepi bu kara yer tuğı, / kara yer kep örtür ay kılkı ağı (KB 5422).

ÖT

"Öğüt, nasihat" (Arat, 2005: 1217).

Munu emdi artuk bağırsaklıkın, / bitip kodtum öt sav kumarı okın (KB 1356)

ÖTEL-

"Eda edilmek, yerine getirilmek." (Ata, 2013: 585)

Kaçan ötelse namâz, saçıñ yer içinde, tileñ Allâhñıñ fazlındın. (İKT 38/55a3 = 62:10)

ÖWKELEN-

“Öfkelenmek, Gazap etmek.” (Ata, 2013, s. 587)

Öwkelendi Tañrı anıñ üze, yırattı anı. (İKT 26/61a2 = 4:93)

ÖWKELİG BOL-

“Öfkelenmek, gazap etmek” (Ata, 2013: 587)

Döstlük tuttular bir ögür birle kim öwkelig boldı Tañrı olar üze (İKT 38/10a1 = 58:14).

ÖZ

Kutadgu Bilig ve İlk Kuran Tercümesin’ de “öz, kendi, nefis,can, ruh, gönül” anlamlarında kullanılmıştır (Ata, 2013: 587; Arat, 2005: 1218).

Ol kim kömdüñüz özleriñizke, tatıñlar anıñ yanutın kim kömdüñüz (İKT 29/16b2 = 9:35)

Maña öt erig bir tutunsu özüm, / kutadsu sözüg çın süzülüsü özüm (KB 5117). “Bana öğüt ve nasihat ver, ona göre hareket edeyim; sözüm saadet getirsin ve ben gerçekten ruhumu tasfiye edeyim.”

Altun Yaruk’ da (yaş ile” Öz yaş”) ömür, hayat, yaşam anlamlarında ikileme olarak kullanılmıştır (Ayazlı, 2012: 286).

Uzun öz yaş azu mäñi ögrünçü (AYA 446/22).

Runik metinlerde ise “(teñri tarafından bahşedilen) benlik, manevi varlık, öz” anlamlarında kullanılmıştır.

T(ä)ñri y(a)rl(ı)k(a)dukin: üçün: [ö]z(ü)m: kut(u)m: b(a)r üçün: k(a)g(a)n: ol(u)rt(u)m: (KT G 9; BK K 7)

ÖZEL -

“İstirab çekmek” (Arat, 2005: 1221).

Maña öznese kim üzelip ölü, / maña kim boyun egse ā rzû bulur (KB 0678)

ÖZİN BİR SİDARDIN TART- YĀ BOYNAĞULUĞ KİL-

“İtaatsizlik etmek” (Ata, 2013: 588)

Çaçan edğülük kılsamız ādemī üze yüz ewrer, özin bir sıñardın tartar yā boynağuluk kılar. (İKT 31/77b2 = 41:51)

ÖZLÜG

“Canlı, yaşayan” (Çetin, 2012: 252)

Ajunta uzun özlüg yaşlıg kutlug ülüglüg (AYÇ VII 8b /474/21)

P(A)DMAVİÇAYİ

<< Skr. *Padma-vijaya*, “bir buddha adı” (Uçar, 2009: 576)

Yükünür m(e)n p(a)dma-viçayi atl(i)g t(e)ñri (AYU 0318)

P(A)RAMİT

< Toh. A/B *pāramit* < Skr. *Pāramitā* “üstün, yüce, mükemmellik” (Uçar, 2009: 576)

İnçip katıgılanmak p(a)ramit içinde (AYU 1244)

PARİNİRMİTAVASAVARTİ

<< Skr. *Paranirmitavaśavartin kāmāvacara* “tanrılarının en üst sınıfının adı” . (Uçar, 2009: 576)

üze olurup: inçe k(a)ltı parinirmitavasavarti atl(i)g t(e)ñri yirinteki (AYU 0868-0867)

PĀRSĀ (FAR.) / PĀRSĀ URAĞUT

“Takva sahibi, kötü amelden sakınan / namuslu, hür kadın” (Ata, 2013: 590)

Pārsālar zinā kıлмаğuçılar (İKT 26/2b3 = 4:24).

Pārsā urağutlar mü'minlerdin, pārsā urağutlar onlardın kim bérildiler (İKT 27/19b1-2 = 5:5).

PEND (Far.)

“Öğüt, nasihat, uyarı” (Ata, 2013: 590)

Bitidimiz anar tahtalar içinde kamuğ neñdin pend, adırmak açmak (İKT 28/23b1=7:145)

Saņa sözledim men sözüm ay oğul, / saņa berdi bu pend özüm ay oğul (KB 0187)

- **Pend al-**

“Ders almak, ibret almak, öğüt almak” (Ata, 2013: 590)

Tuttumuz Fur'avn boğnını tarlıķ yılları birle ... bolğay kim anlar pend olğaylar. (İKT 28/13b2 = 7:130)

- **Pend al(i)n-**

“Ders almak, ibret almak” (Ata, 2013: 591)

Saķındılar kaçan tegse olarka kezigli yekdin, pend alnurlar ançada olar körügliler. (İKT 28/61b1 = 7:201)

- **Pend bér-**

Nasihət etmək, ögüt vermek (Ata, 2013: 591).

Nelük pend bérür-miz ol boğunğa Tañrı heläk kılığlı olarnı (İKT 28/40b3 = 7:164)

- **Pend bér(i)-**

“Ögüt verilmek, uyarılmak” (Ata, 2013: 591)

Eger onlar kılsalar anı [kim] pend bérürler anıñ birle bolğatı yañşı olarğa. (İKT 26/38b1 = 4:66)

- **Pend tut-**

“Ögüt almak” (Ata, 2013: 591)

Bütünlükün uladımız olarğa aymağnı bolğay kim olar pend tutğaylar. (İKT 32/34a1 = 28:51)

PERİ (Far.)

“Cin, peri” (Ata, 2013: 592; Arat, 2005: 1217).

Çın-ok törüttimiz tamuğğa üküşni perilerdin, ödemilerdin. (İKT 28/52a2 = 7:179)

Kutadgu Bilig’ de “peri” sözcüğü “peri” anlamında kullanılmıştır.

Kanı ol peri kuş bu yaljuk öze, uluğluk kılığlı kılınçı tüze (KB 4716).

- **Periler atası**

“Cin, cinlerin atası.” (Ata, 2013: 592)

Periler atası[n] törüttimiz munda öñdin tütünsüz atdın (İKT 30/21a1 = 15:27)

PEYGĀMBER (Far.)

“Peygamber” (Ata, 2013: 592)

Yarlıg ıdtımız Nuħka, peygāamberlerka (İKT 27/6b1 = 4:163).

- **Peygāamber éwi boğnı**

“Ehl-i beyt” (Ata, 2013: 592)

Tileyür Tañrı kiterse sizdin ‘azābnı, ey peygāamber éwi boğnı, arıtsa sizlerni (İKT 33/3a1 = 33:33).

PEYGĀMBERLİK (Far.T.)

“Peygamberlik” (Ata, 2013: 592)

Ya ħub oğlanlarıka bitig hem ħikmet hem peygāamberlik, ruzı bérdimiz (İKT 36/96a2 = 45:16)

PINSUN

< Çin. 本尊 *ben zun* Skr. *devāta* “buddhaların en onurlusu” (Uçar, 2009: 576)

Pınsun tınl(i)glar asıgıña yagızka iner kün üze (AYU1431)

PİR (Far.) / Uluğ pİR

“Yaşlı (kişi) / ihtiyar, şeyh” (Ata, 2013: 593)

“Hak yolunda sâlike rehberlik yapan kimse ve tarikat kurucusu anlamında tasavvuf terimi. Sözlükte ‘ihtiyar, ak saçlı, tecrübeli kimse’ anlamındaki Farsça pİR kelimesi tasavvufta mürşid, velî ve şeyh ile eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Bu kullanıma göre pİR sâlike rehberlik yapan kimsedir. PİR kelimesi tasavvufî mânasıyla ilk defa III-IV. (IX-X.) yüzyıllarda Horasan sūfileri ve özellikle Nîşâbur melâmetleri tarafından kullanılmaya başlamıştır. PİR terimi mürşid, murad, velî, mürebbi, şeyh, hâdî, kutub, gavs, delîl-i râh, hıızr-ı râh gibi yakın anlamlı kelimeler için de söz konusu olan zâhirî ve bâtinî mânaya sahiptir. Zâhirî anlamda pİR seyrü sülûkü tamamlayıp insanları Hak yoluna irşad eden kimsedir (İsmâil Rusûhî Ankaravî: 28). Bu kullanımıyla pİR ‘tarikat şeyhi’ anlamına gelir. PİR mücerret bir şahsiyet ya da mânevî ve ilâhî bir ilke de olabilir. Bu pİRin bâtinî mânasıdır. Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, ‘PİR senin aşkıdır, saç sakalı ak olan değil. PİR yüz binlerce ümitsizin elinden tutandır’ derken (Mesnevî, V, 278) kelimeyi hem bâtinî hem zâhirî anlamıyla kullanmıştır. PİR teriminin şeriat, tarikat, mârifet ve hakikat açısından dörtlü tasnifi yapılmıştır. Şeriatın dört pİRi Hz. Âdem, İbrâhim, Mûsâ ve Hz. Muhammed; tarikatın dört pİRi Cebrâil, Mîkâil, İsrâfil ve Azrâil’dir. Ferîdüddin Attâr, Hâfız-ı Şîrâzî, Şems-i Tebrîzî ve Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî mârifetin pİrlereidir. Başka bir tasnife göre mârifet pİrleri beştir: Şah Kâsım-ı Envâr, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Şems-i Tebrîzî, Ferîdüddin Attâr ve Sa’dî-i Şîrâzî (Ferhunde Peyâm: 58-59; Resâ’il-i Civânmerdân: 226-227, 231-232). Hz. Ali’nin kendilerine hilâfet hırkası verdiği inanan Hz. Hasan, Hüseyin, Kümeyl b. Ziyâd ve Hasan-ı Basrî’ye ‘çehâr pİR’ denir (Tehânevî, I, 737)” (İslam Ansiklopedisi, 2007, c: 34: 272-273).

Teger sizler yigitlikka yana bolur siz uluğ pİRle (İKT 35/63a2=40:67).

uluğ pİR (İKT 35/63a2 = 40:67)

POO SİĞŞİL

< Çin. 魄 *po* Tib. *Gzibrjid* (?) “hayat gücü” (Uçar, 2009: 576).

Poo sigsil aldaçı y(a)rlıkançsız köñüllig (AYU1357)

PRABARAÇAVİÇAYİ

<< Skr. (?) “bir *kalpa* adı (?)” (Uçar, 2009: 576).

Ertmekine prabaraçaviçayi atl(i)g kalpte kamagun barça bir yanlıg raça (AYU 1184/1185)

PRATYAPATİ

“Bir Buddha adı” (Çetin, 2012: 252)

Pratyapati t(e)ñri teg: kopdın (AYÇ VII 18a /493/15)

PRATYİKABUT

<< Skr. *pratyeka-buddha* “aydınlanma konusunda başkalarına yardımcı olmayan, yalnız kendisini kurtaran Buddha” (Çetin, 2012: 252).

Bodis(a)t(a)vlar ulatı: pratyikabutlar arhantlarka:anta basa (AYÇ VII 13b/484/10-11) *Pratyikabutlar kutıña: yükünürm(e)n* (AYU 0297)

PRĪT / PRET

< Toh. A *pret* < Skr. *preta* “şeytan, açlık ruhu” (Uçar, 2009: 576)

[*lerke: ta]mu prit yllkita ulati: (AYU 0079)*

PUŞ

< Skr. *puşya* “ayın erişim noktasından biri” (Çetin, 2012: 253)

Otlarig tüz ülüş kılıp puş yultuzka (AYÇ VII 9b/476/15)

RĀB (Ar.)

“Rab, Tanrı” (Arat, 2005: 1221).

Yā rab yarlıkağıl kamuğ mü'miniğ, / telim rahmetiñdin tükel turgura (KB 6644)

RAÇAMUKTĪ

<< Skr. *Rāja-mukta* (?) “bir buddha adı” (Uçar, 2009: 576).

*Kalpte kamagun barça bir yanlıg raçamukti atl(i)g burhan bolgay sizler
amalaprabi (AYU 1185 -1186)*

RĀHĪB (Ar.)

“Dindar” (Ata, 2013: 594)

“Kur’ân-ı Kerîm’de kendilerini ibadete adayan hıristiyanlar için kullanılan bir terim. Arapça râhib kelimesinin çoğulu olan ruhbân, rahbe ve rahbâniyye (ruhbâniyye) kökünden gelir. Rahbe ‘korkup çekinme, derin dinî endişelerden dolayı ıstırap çekme’, rahbâniyye ‘yoğun bir dinî kaygı ve korku ile kendini ibadete verme’ anlamındadır; râhib de Allah’tan korkan ve uzlet halinde ibadet eden kişiyi ifade eder (Râgıb el-İsfahânî, el-Müfredât, ‘rhb’ md.; Lisânü’l-’Arab, ‘rhb’ md.). Ruhban ve rahbâniyye kelimeleri Kur’an’da hıristiyan geleneğine atıfla dört yerde geçer (el-Mâide 5/82; et-Tevbe 9/31, 34; el-Hadîd 57/27). Mâide sûresinde kısısîn ile birlikte zikredilen ruhbana tefsirlerde ‘ibadetle meşgul olan, tevazu sahibi ve yumuşak huylu hıristiyan grubu’ mânası verilmiştir (Zemahşerî, II, 281; Ebü’l-Fidâ İbn Kesîr, III, 158). Bu âyette yer alan, ‘yahudilerden ziyade hıristiyanların sevgi bakımından müslümanlara daha yakın olduğu’ şeklindeki ifadenin gerekçesi olarak da onların içinde kısısîn (bk. KEŞİŞ) ve ruhban sınıfının bulunması gösterilmiştir. Ayrıca bunlar müteakip âyette ‘Allah kelâmını işittiklerinde ağlayan, yumuşak kalpli ve imanlı kişiler’ olarak tanımlanmıştır (el-Mâide 5/83). Tefsirlerde, söz konusu grubun Hz. Peygamber döneminde İslâm’ı kabul eden Habeş necâşisi ve halkı olduğu da ileri sürülmüştür” (İslam Ansiklopedisi, 2008, c: 35: 204-205).

*Tuttılar bilgelerini hem zâhid / rāhiblerini İdileri Tanrıda adın hem (İKT 29/23a3
= 9:31).*

RAHĪM (Ar.)

“Merhametli, esma-yı hüsnadan: rahîm” (Ata, 2013: 594)

“Allah’ın isimlerinden (esmâ-i hüsnâ) biri. Sözlükte ‘merhamet etmek, severek ve acıyarak korumak’ anlamındaki rahmet (ruhm, merhamet) kökünden türeyen rahmân kelimesi ‘şefkat ve merhamet eden, acıyan’ demektir. Kelimenin kök mânasında ‘yufka yürekli olmak, acımak, birinin üzüntüsüne ortak olmak’ gibi beşerî-duygusal unsurlar bulunduğundan Allah’a nisbet edildiğinde ‘sonsuz merhametiyle lutuf ve ihşanda bulunan’ şeklinde anlam verilmiştir (Râgıb el-İsfahânî, el-Müfredât, ‘rhm’ md.; İbnü’l-Esîr, en-Nihâye, ‘rhm’ md.; Lisânü’l-’Arab, ‘rhm’ md.). Bazı lugat âlimleri rahmân kelimesinin İbrânîce olduğunu ileri sürmüş, ayrıca Câhiliye döneminde tevhid inancı çerçevesinde kullanılmasının Yahudiliğin etkisini

gösterdiği iddia edilmiştir (Cevâd Ali, VI, 31, 37-41; Yıldırım, sy. 4 [1980]: 25-29, 33-40). Fakat âlimlerin büyük çoğunluğu birinci iddiayı reddetmiş, rahîm gibi rahmânın da ‘rahmet’ kökünden türediğini belirtmiştir (meselâ bk. Fahreddin er-Râzî: 164-166). Arapça ile İbrânîce arasındaki yakınlık ise bilinen bir husustur. Kelimenin Câhiliye döneminde tevhid inancı çerçevesinde kullanılmasını ise tabii görmelidir, çünkü bütün ilâhî dinler tevhid ilkesinde birleşmiştir. Müslümanların çokça tekrar ettiği besmele üç isim içermektedir: Allah, rahmân, rahîm. Burada rahmân ve rahîm kelimeleri Allah isminin sıfatı olup besmele ile Fâtiha sûresi hariç Kur’an’da ve hadislerde rahmân kelimesi başka bir isme sıfat olarak kullanılmamıştır (el-Bakara 2/163 âyeti için bk. Beyzâvî, I, 157). Bir âyette dua ve ibadetlerin Allah adına olabileceği gibi rahmân adına da yapılabileceği, zira Allah’ın, zâtına delâlet eden isimlerinin bulunduğu ifade edilmiştir (el-İsrâ 17/110). Rahmân ve rahîm isimlerinden kulun alabileceği nasip konusunda en güzel yorumu yine Gazzâlî’nin yaptığı söylenebilir. Ona göre rahmân isminden elde edilecek feyiz kalp gözü perdeli olan kulları şefkat ve nezaketle uyarmak, günahkârlara hakaret nazarıyla değil merhamet nazarıyla bakmak, dünyada işlenen her günahı bir musibet kabul edip onu ortadan kaldırmaya çalışmaktır” (İslam Ansiklopedisi, 2007, c: 34: 415-417).

Çadı ıdmiş turur ‘azîz ü rahîmnûñ ulaşu yarlıkâğın (İKT 33/86a2-3 = 36:5).

RAHM / RAHM KİL-

“Merhamet, esirgeme/ Merhamet etmek” (Ata, 2013: 594)

Eger rahm kılmasa bizke, idimiz barımıznı örtmese bollur men ziyânlığlardın.

(İKT 28/27a1 = 7:149)

• **Rahm kılın-**

“Bağışlamak, merhamet edilmek” (Ata, 2013: 594)

Boyun sunağlar Tanrıka hem yalavaçka bolğay kim rahm kılınğay sizler. (İKT

25/5b1 = 3:132)

RAHMÂN (AR.) / ULUĞ BAŞŞİŞLİĞ / ÜKÜŞ RAHMETLİĞ TADRI

“Esmâ-yı hüsnadan: rahmân (Ata, 2013: 594) / Rahmân Allah”

“Allah’ın isimlerinden (esmâ-i hüsnâ) biri. Sözlükte ‘merhamet etmek, severek ve acıyarak korumak’ anlamındaki rahmet (ruhm, merhamet) kökünden türeyen rahmân kelimesi ‘şefkat ve merhamet eden, acıyan’ demektir. Kelimenin kök mânasında ‘yufka yürekli olmak, acımak, birinin üzüntüsüne ortak olmak’ gibi beşerî-duygusal unsurlar bulunduğundan Allah’a nisbet edildiğinde ‘sonsuz merhametiyle lutf ve ihsanda bulunan’ şeklinde anlam verilmiştir (Râgıb el-İsfahânî, el-Müfredât, ‘rhm’ md.; İbnü’l-Esîr, en-Nihâye, ‘rhm’ md.; Lisânü’l-’Arab, ‘rhm’ md.). Bazı lugat âlimleri rahmân kelimesinin İbrânîce olduğunu ileri sürmüş, ayrıca Câhiliye döneminde tevhid inancı çerçevesinde kullanılmasının Yahudiliğin etkisini gösterdiği iddia edilmiştir (Cevâd Ali, VI, 31, 37-41; Yıldırım, sy. 4 [1980]: 25-29, 33-40). Fakat âlimlerin büyük çoğunluğu birinci iddiayı reddetmiş, rahîm gibi rahmânın da ‘rahmet’ kökünden türediğini belirtmiştir (meselâ bk. Fahreddin er-Râzî: 164-166). Arapça ile İbrânîce arasındaki yakınlık ise bilinen bir husustur. Kelimenin Câhiliye döneminde tevhid inancı çerçevesinde kullanılmasını ise tabii görmelidir, çünkü bütün ilâhî dinler tevhid ilkesinde birleşmiştir” (İslam Ansiklopedisi, 2007, c: 34: 415-417).

Başladım Tanrı atı birle uluğ başşışlğ ulaşu yarlıkâğın (İKT 34/46b1=38)

Çaçan okınsa rahmännüñ âyâtları tüşerler yükñü (İKT 31/22b3 = 19:58).

Ey atam, men korğar men kim tegse saña kın üküş rahmetlig Tanrıdın (İKT

31/17b3=19:45).

RAHMET (Ar.)

“Rahmet, merhamet” (Ata, 2013: 594)

“Şefkat gösterip lutufta bulunma anlamında bir Kur’an terimi. Sözlükte masdar olarak ‘merhamet etmek, sevecek ve acıyarak korumak’, isim olarak ‘şefkat, merhamet’ anlamına gelir. Râgıb el-İsfahânî, rahmet kavramının temel mânasının ‘acınacak durumda bulunan kimseye yönelik yufka yüreklilik ve şefkat’ olduğunu, Allah’a nisbet edildiğinde merhametin ürünü olan ‘lutufta bulunma’ mânasına alınması gerektiğini söyler (el-Müfredât, ‘rhm’ md.). Kur’ân-ı Kerîm’de 114 yerde geçen rahmet kelimesi doksan iki yerde zât-ı ilâhiyyeye nisbet edilmiştir. Ayrıca 119 yerde fiil kalıbında, elli yedi yerde rahmân ve 114 yerde rahîm ismi şeklinde yine Allah’a izâfe edilmiştir. Cenâb-ı Hak dört âyette ‘erhamü’r-râhimîn’, iki âyette ‘hayrû’r-râhimîn’ olarak nitelendirilmiştir. Kur’an’da rahmet Tevrat’a, Kur’an’a, Hz. Peygamber’e ve insanlara da nisbet edilmiştir (M. F. Abdülbâkî, el-Mu’cem, ‘rhm’ md.). Ebü’l-Ferec İbnü’l-Cevzî, Kur’an’da Allah’a izâfe edilen rahmet kavramının ifade ettiği mânaları şöyle sıralamıştır: İman, İslâm, nübüvvet, Kur’an, mağfîret ve cennet türünden olmak üzere mânevî; yağmur, rızık vb. maddî nimetler. Kur’an’da sayılamayacak kadar çok olduğu ifade edilen (İbrâhîm 14/ 34; en-Nahl 16/18) ilâhî nimetlerin hepsi ilâhî rahmetin kapsamı içinde yer alır. Kur’ân-ı Kerîm’de ilâhî rahmetin her şeyi kuşattığı, Cenâb-ı Hak’ın rahmeti kendisine ‘farz kıldığı’ (merhameti ilke edindiği) belirtilmiştir (el-A’râf 7/156; el-Mü’min 40/ 7; el-En’âm 6/12, 54)” (İslam Ansiklopedisi, 2007, c: 34: 419).

İdiñniñ rahmetini yād kılmakı kılı Zekerıyyāka (İKT 31/4a2 = 19:2)

Bayat rahmeti erdi halkı öze, kılınçı silig erdi kılı tüze (KB 0042)

• **Rahmet kıl-**

“Rahmet etmek” (Ata, 2013: 595)

ol kün bütünlükün rahmet kıldın aña her-âyine ol kurtulmak uluğ turur. (İKT 35/28a1 = 40:9)

• **Rahmet ü mağfîret**

“Merhamet, acıma, esirgeme” (Ata, 2013: 595)

Dereceler andın, yarlıkamağ hem rahmet ü mağfîret (İKT 26/64b1 = 4:96).

• **Rahmetdin umunçsuz**

“İblis” (Ata, 2013: 595)

Yükündiler ferîşteler kamuğları yumkılar meger umunçsuz rahmetdir. (İKT 30/22b1 = 15:31)

RAHMETLİĞ/Ğ (Ar.T.)

“Merhametli, rahmetli” (Ata, 2013: 595)

Ey biziñ idimiz tegdiñ kamuğ nerseke rahmetliğ ‘ilm yanıdın (İKT 35/26a3 = 40:7)

RĀST (Far.)

1. “Gerçek, hak, hakikat” (Ata, 2013: 595)

Bu ögür kamuğ kirtgünügliler ol rāst (İKT 28/65b3 = 8:4).

2. “Doğru sözlü, dini bütün” (Ata, 2013: 595)

Yād kılğıl bitig içinde İdrîsni ol erür rāst, peygāber (İKT 31/21b2 = 19:56).

- **Rāst ay-**

“Doğru söylemek”: (Ata, 2013: 595)

nelük destür bérđiñ olarķa belgürginçeke teg; sañar anlar kim rāst aydılar? (ikt 29/33b3 = 9:43)

- **Rāst tanuķ**

“Gözetip koruyan, esma-yı hüsnadan: müheymin” (Ata, 2013: 596)

“Allah’ın isimlerinden (esmâ-i hüsnâ) biri. Sözlükte ‘bir şeyi gözetimi altına alıp korumak ve onu yönetmek’ mânasındaki heymene kökünden türeyen müheymin ‘kâinatın bütün işlerini idare eden’ demektir. Müheyminin ‘başkalarını korku ve endişeden emin kılmak’ anlamındaki îmân masdarından türeyip hemzenin ‘hâ’ya dönüşmesiyle ortaya çıkmış olması da mümkündür. Bu takdirde ‘kendisine güvenilen, başkalarını korku ve endişeden koruyup güvenlerini sağlayan’ mânasına gelir. Ebû Zeyd el-Belhî, Zeccâc ve İbn Manzûr gibi müellifler ise müheyminin türemiş bir kelime olmadığını, kadîm semavî kitaplarda da Allah’ın isimlerinden biri olarak yer aldığını ileri sürmüştür. Belhî’ye göre kelime müheyminâ şeklinde Süryânîce kökenli olup Kur’an’ın nüzûlünden önce de Arap dilinde bulunuyordu (Lisânü’l-’Arab, ‘hymn’ md.; Zeccâc: 33; Fahreddin er-Râzî: 201). Müheymin, Haşr sûresinin on altı kadar ilâhî ismi içeren son âyetleri içinde yer almaktadır (59/23). Bir âyette de Kur’an’ın kendisinden önceki kitabı onaylayıcı ve muhafaza edici olduğu beyan edilirken Kur’an’ı nitelemektedir (el-Mâide 5/48). Müheymin, İbn Mâce ve Tirmizî’nin rivayet ettiği esmâ-i hüsnâ listelerinde yer almıştır (‘Du’â’, 10; ‘Da’avât’, 82)” (İslam Ansiklopedisi, 2006, c: 31: 518).

Yoķ anda adın Tanrı meger ol erklig, oriğ ... rāst tanuķ, mişl yoķ, ‘aybsuz (İKT 38/32a1 = 59:23).

- **Rāst tur-**

“Doğru olmak, hakka yönelmek” (Ata, 2013: 596)

rast turuñlar anıñ birle, yarlıķatçı ķoluñlar anda. (İKT 35/75a1 = 41:6)

RATNAKKAR

<< Skr. *Ratnā-kara* ” bir buddha adı” . (Uçar, 2009: 577)

Keligme üdlerde ratnakkar atl(i)g burhan (AYU 1137)

RATNAKOŞI

<< Skr. *Ratna-kósa* ” bir buddha adı” . (Uçar, 2009: 577)

Yükünürm(e)n ratna-koşi atl(i)g t(e)ñri (AYU 0312)

RATNANİMİTİ

<< Skr. *Ratna-nimitta* ” bir buddha adı” . (Uçar, 2009: 577)

Ratna-nimiti atl(i)g t(e)ñri t(e)ñrisi (AYU 0302)

RATNAPRABİ

<< Skr. *Ratna-prabhā* ” bir buddha adı” . (Uçar, 2009: 577)

Yükünürm(e)n ratna-prabi atl(ı)g t(e)ñri t(e)ñrisi burhan kutıña yükünür m(e)n vimaliprabi (AYU 358 /V. 7^b/ 9-10).

RATNAŞİKİ

<< Skr. *Ranta-sikhin*” bir buddha adı” . (Uçar, 2009: 577)

Teyrisi burhan kutıña: yükünürm(e)n ratnaşiki atl(ı)g t(e)ñri t(e)ñrisi burhan kutıña (AYU 358 /V. 7b/ 5-6)

RATNATİRAYAYA

<< Skr. (?)” *dhāranī*’nin parçası” . (Uçar, 2009: 577)

Namo ratnadirayaya: tatyada nom kudi (AYU 360 /V. 8b/ 3)

RATNAUTTARİ

<< Skr. *Ratna-uttara*” bir buddha adı” . (Uçar, 2009: 577)

Burhan kutıña yükünür m(e)n ratna-uttari atl(ı)g t(e)ñri t(e)ñrisi burhan kutıña: (AYU 358 /V. 7b/ 7-8)

RATNA V(A)ÇİR

< *Skr. ratnavajra*” kişi adı” (Çetin, 2012: 253)

Biz bilgetaluy şabı: ratna v(a)çir şabınıñ ötüğine (AYÇ VII 20b /498/1-2)

RESÛL (Ar.):

“Peygamber” (Ata, 2013: 597)

Rāz aymañ yazuq birle, ħaddin keçmek birle, resülka ħilāf ħılmaq birle. (İKT 38/5a3 = 58:9)

- **Resül ya’nī yalavaç**

“Peygamber” (Ata, 2013: 597)

Sizdin tutmadılar Tañrıda açın, resüli ya’nī yalavaçıda açın. (İKT 29/12a1 = 9:16)

RIZĀ (Ar.)

“Rıza” (Ata, 2013: 597)

Ķılsa anı ol Tañrınıñ rızāsın tileyü. (İKT 26/78b1 = 4:114)

RİBĀ (Ar.)

“Faiz” (Ata, 2013: 597)

Türkçe’deki yaygın karşılığı” faiz” olan Arapça ribâ kelimesi sözlükte” fazlalık, nema, artma, çoğalma; yükseğe çıkma; (beden) serpilip gelişme” gibi anlamlara gelir. Câhiliye dönemi Arapları ribâ kelimesini ve ondan türeyen diğer kelimeleri sözlük mânasından ziyade terim anlamında, yani vadeye veya vadenin uzatılmasına karşı borcun da artması anlamında kullanıyorlardı. Nitekim kaynakların bildirdiğine göre Câhiliye devrinde borçlu alacaklısına giderek.” Borcu ertelersen sana şu kadar fazla

veririm” derdi, alacaklı da borcu ertelerdi (Taberî, VI, 8). Bu dönemde Araplar, faizi belirli aralıklarla ödenmek şartıyla borç para verirler, ara dönem sonlarında faizi, vade dolduğunda da ana parayı isterlerdi. Eğer borçlu ödeme yapamayacak durumda ise vadenin uzatılması karşılığında faiz miktarı da arttırılırdı (Fahredden er-Râzî, VII, 91).

Ey onlar kim bittiler, yémeñler ribānı (İKT 25/4b3 = 3:130).

RİCZ (Ar.)

“Vesvese” (Ata, 2013: 598)

İndrür sizin üze kökdin suw arıtmaq üçün sizni anıñ birle, kitermeki üçün sizdin yek riczini (İKT 28/69b3 = 8:11).

RUÇİRAKİTU

<< Skr. *Ruciraketu*” bir bodhisattva adı” . (Uçar, 2009: 578)

Kim ol ruçirakitu atl(i)g bodis(a)t(a)vnuñ tülinte körmüş altun (AYU 345 /V.1a/ 15-16)

RŪĦ (Ar.)

“Ruh” (Ata, 2013: 598)

“Kur’an’da ve Hadiste Ruh. Kur’ân-ı Kerîm’de ruh kelimesi yirmi bir yerde geçer. Bunların dördü ‘er-rûh’ şeklinde yalın olarak kullanılmış, on ikisi çeşitli terkiplerle Allah’a izâfe edilmiş, dördü ‘rûhu’l-kuds’, biri ‘er-rûhu’l-emîn’ şeklinde yer almıştır (M. F. Abdülbâkî, el-Mu’cem, ‘rûh’ md.). Ebü’l-Ferec İbnü’l-Cevzî, Kur’an’da geçen ruh kelimelerinin sekiz mânaya geldiğini belirtir: Canlıların hayatiyetini sağlayan ruh, Cebrâil (rûhu’l-kuds, er-rûhu’l-emîn), büyük bir melek, vahiy, rahmet, emir, üflemeyle meydana gelen bir tür yel, hayat (Nüzhetü’l-a’yün: 322-324). Cenâb-ı Hakk’ın uyku halindeki insanın nefsinin aldığı (ez-Zümer 39/42) ve ölümünden sonra ibret olması için Firavun’un bedenini geride bıraktığını (Yûnus 10/92) bildiren âyetlerde bedenini yanı sıra insanın nefsinin de bulunduğu belirtilerek ruh-beden ayırımına işaret edilmiş, âlimlerin çoğunluğu bu âyetlerdeki nefsin ruh anlamına geldiğini söylemiştir (Taberî, XI, 106; Mâtürîdî, Te’vilâtü’l-Şur’ân, VII, 105). İnsanın yaratılışından söz eden âyetlerde bildirildiğine göre Allah, Âdem’i önce çamur halindeki topraktan şekillendirmiş, ardından ona ‘ruh’undan üflemiş (el-Hicr 15/28-30; Sâd 38/71-72), Âdem’in soyunu ise önemsiz bir sıvıdan (sperm) üretilen belli bir şekilde soktuktan sonra ana rahminde ona ruhundan üfleme suretiyle insan haline getirmiştir (es-Secde 32/7-9). İnsan türünün üreme mekanizmasına temas eden diğer bir yerde (el-Mü’minün 23/12-16) rahimde başlayıp devam eden merhalelerden sonra ‘başka bir yaratma’dan söz edilmiştir ki başta İbn Abbas olmak üzere birçok müfessire göre bu ruhundan üfleme yapılmış bir atıf olmalıdır (Taberî, XVIII, 10-11; Mâtürîdî, Te’vilâtü Ehlî’s-sünne, III, 396)” (İslam Ansiklopedisi, 2008, c: 35: 187-192).

Ûrse men anıñ içiñe rûhumdın tüşünler anar secde kılığlılar (İKT 34/72b1 = 38:72).

RUZA - RŪZE (Far.) / RŪZE TUTMAK / RŪZE TUTĖAN EREN/ RŪZE TUTĖAN TİŞİ

“Oruç(Arat, 2005: 1221). / Oruç tutma / Oruç tutan erkek / Oruç tutan kadın” (Ata, 2013: 598)

“Kur’ân-ı Kerîm’de önceki toplumlara da orucun farz kılındığına dikkat çekilmiş, orucun amaç ve hükümleri açıklanırken ‘ittikâ’ fiili kullanılmış, oruç yasaklarına uymanın Allah tarafından çizilen sınırlara

riayet anlamına geldiği ifade edilmiştir (el-Bakara 2/183, 187). Bütün bunlar ve anılan fiilin Kur'an'daki kullanımları göz önüne alındığında orucun Allah'a kul olma bilincine varılabilmesi, mümine yaraşmayacak hal ve davranışlardan sakınılması ve kulluğun belirli bir disipline bağlanması açısından vazgeçilmez bir öneme sahip olduğu anlaşılır. Âyette bir yandan belirli durumlarda orucun ertelenebileceği veya fidye ile telâfi edilebileceği bildirilirken öte yandan, 'Eğer bilerseniz orucu tutmanız sizin için daha hayırlıdır' açıklamasıyla zarara yol açmayacağı anlaşılan hallerde orucun büyük bir fırsat olduğu ve bunu kaçırmamak için ortaya konan iradenin büyük bir değer taşıdığı belirtilmektedir. Daha sonraki âyette de Allah'ın insanlar için zorluk değil kolaylık murat ettiği, oruçla ilgili hükümlere riayetini, doğru şekilde kulluk edebilmenin yollarını göstermesine karşılık Allah'ı tâzim ve O'na olan şükran borcunu ödeme gayreti içinde olma anlamı taşıdığı ifade edilmiştir. Kâsânî nimete şükürün şer'an ve aklen gerekli olduğunu belirtip orucun Allah'a şükür vesilesi olma yönüne değinirken oruçluya yasaklanan fiillerin insanın yararlandığı nimetleri en üst düzeyde temsil ettiğine ve sayısı bilinemeyecek kadar çok olan nimetlerin kadrinin ancak yeterli bir süre, alışılmışın dışında ve nefse zor gelecek biçimde bunlardan uzak durulmasıyla bilinebileceğine dikkat çeker (Bedâ'i', II, 75-76, 77). Hz. Peygamber de birçok hadisinde orucun faziletlerini açıklarken hem soyut anlatımlarla hem somut örneklerle bu ibadetin ahlâkı güzelleştirmedeki eğitici rolüne vurgu yapmış, samimi bir inançla Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak üzere ramazan ayını oruçlu geçirenin günahlarının bağışlanacağını ve oruçluların cennette yüksek derecelere nâil olacaklarını haber vermiş (meselâ bk. Buhârî, 'Şavm', 2, 4, 8, 9; Nesâî, 'Şıyâm', 39), ayrıca orucun sağlık için yararlı olduğunu ifade etmiştir (Taberânî, el-Mu'cemü'l-evsat, VIII, 175; Heysemî, III, 179)" (İslam Ansiklopedisi, 2007, c: 33: 416-425).

Seniñ anda tapğuş namâ z ol biri,takı biri rûza tutar sen urı (KB 3227).

Rûze tutğan erenler, rûze tutğan tişiler (İKT 33/4b2 = 33:35)

İki ay tutaşı rûze tutmak (İKT 26/60b1 = 4:92)

RÛZGÂR (Far.)

"Zaman, vakit, müddet, ecel" (Ata, 2013: 598)

Nelük kiğitmez sen bizni yaqın rûzgârqa tegi (İKT 26/60b1 = 4:92).

RÛZİ (Far.) / RÛZİ BÉRGEN

"Rızk, nasip(Arat, 2005: 1221). / Rızk veren, rızklandırın" (Ata, 2013: 598)

Endâze kıldı anıñ içinde rûzîlerini tört kün içinde berâber tileglilerke (İKT 35/77a1 = 41:10)

Ölür erdi erse kamuğ iglegen, kişi kalmağay erdi rûzi yegen (KB 1108)

Ol rûzî bérgenlerdin yahşırağ (İKT 33/55a1 = 34:39)

Rûzî bérgen teriminin diğér bir anlamı da esma-yı hüsnadan: "rahman" dır (Ata, 2013: 599).

Taırı atı birle rûzî bérgen yarlıkağan (İKT 37/83a1 = 51).

• **Rûzî bér-**

"Nimet vermek, rızklandırmak" (Ata, 2013: 599)

Yéngler arıglardın rûzî kim rûzî bérdimiz sizlerke. (İKT 28/38a1 = 7:160)

• **Rûzî bér(i)l-**

"Rızk verilmek, nimete ermek" (Ata, 2013: 599)

Tirigler idileri üskinde, ruzi berlürler. (İKT 25/24b1 = 3:169)

- **Ruzi kııl-**

“Rızıklandırmak” (Ata, 2013: 599)

bir uluş andın kim ruzi kıldımız olarka. (ikt 30/56b3 = 16:56)

- **Ruzi kııl- / ber-**

“Rızıklandırmak” (Ata, 2013: 599)

Ruzi kııldı / berdi sizke arıglardın, bolğay kim sizler şükr ötegey sizler. (İKT 28/78a1 = 8:26)

RÜKŪ‘ (Ar.) / RŪKŪ‘ KIL-

“Rüku / secde etmek” (Ata, 2013: 599)

“Namazın rükünlerinden biri. Sözlükte ‘eğilmek’ anlamına gelen rükû‘ kelimesi, fıkıh terimi olarak namazda kıraatin tamamlanmasından sonra baş ve sırt düz bir yüzey oluşturacak ve eller dizlere ulaşacak biçimde öne doğru eğilmeyi ifade eder. Allah’ın yüceliği karşısında kulun âcizliğini ve tevazuunu belirten bu eğilme namazın rükünlerinden ve farzlarından. Rükû kelimesi Kur’an’da geçmemekle birlikte aynı kökten türeyen kelimelerin mecaz olarak ‘boyun eğmek’ mânasında (el-Mâide 5/55; el-Mürselât 77/48) ve terim anlamıyla (meselâ bk. el-Bakara 2/43, 125; el-Hac 22/77) kullanıldığı görülmektedir. Kıyamdan rükû haline geçerken ‘Allâhüekber’ denilmesi âlimlerin çoğunluğuna göre sünnettir. Şâfiî ve Hanbelî mezheplerinde bu esnada namaza başlangıç tekbirinde olduğu gibi elleri kaldırmak da sünnet kabul edilmiştir. Rükû sırasında Allah’ı noksan sıfatlardan tenzih eden cümlecikleri söylemenin (tesbih) dinen tasvip edildiği, Kur’an okumanın ise mekruh olduğu hususunda fakihler fikir birliği içindedir. Hanefî mezhebinde en az üç defa ‘sühbâne rabbiye’-l-azîm’ denilmesi sünnettir. Tesbihin şekli, sayısı ve hükmü konusunda farklı görüşler bulunduğu gibi başka duaların okunmasının uygun olup olmadığı hakkında da mezhepler farklı yaklaşımlara sahiptir” (İslam Ansiklopedisi, 2008, c: 35: 286).

Yarlıkatu tiledi İdisidin tüşti rükû‘ kılu yandı Tanrıka (İKT 34/56a1 = 38:24).

- **Rükû‘ kılgan**

“Rüku eden” (Ata, 2013: 600)

Rahimler olar ara körer sen olarnı rükû‘ kılganlar, secde kılgılılar (İKT 37/48b2 = 48:29).

ŞABR (Ar.) / ŞABUR (Ar.)

“Sabır” (Ata, 2013: 600)

“Sözlükte ‘engellemek, hapsedmek; güçlü ve dirençli olmak’ anlamlarındaki sabr kelimesinin ahlâk terimi olarak ‘üzüntü, başa gelen sıkıntı ve belâlar karşısında direnç gösterme; olumsuzlukları olumlu kılmak için gösterilen metanet’ gibi mânalara geldiği, karşının ceza’ (telâş, kaygı, yakınma) olduğu belirtilmektedir. Kur’an-ı Kerîm’de bu kelimeler karşıt kavramlar şeklinde geçmektedir (İbrâhîm 14/21). Sabır akıl ve zekânın, ceza’ âcizliğin bir ifadesi sayılmıştır. Buna göre, düşünen bir kimse haramlardan sakınma konusunda gösterilen sabrın Allah’ın azabına sabretmekten daha kolay olduğunu bilir. Sabır ‘nefsi telâştan, dili şikâyetten, organları çirkin davranışlardan koruma, nimet haliyle mihnet hali arasında fark gözetmeyip her iki durumda sükûnetini muhafaza etme, Allah’tan başkasına şikâyette bulunmama’ şeklinde de tarif edilmiştir. Gazzâlî sabrı ‘din duygusunun nefsanî arzu ve tutkuların baskısına karşı direnç göstermesi’ diye tanımlar (İhyâ’, IV, 63). Bu tanım sonraki kaynaklarda da tekrar edilmiştir (meselâ bk. İbn Kayyim el-Cevziyye: 16). Sabır kelimesi Kur’an-ı Kerîm’de beş âyette geçer, ayrıca 100’e yakın âyette aynı

kökten çeşitli isim ve fiiller yer alır (M. F. Abdülbâkî, el-Mu'cem, 'şbr' md.). Bu âyetlerde genellikle sabrın önemi üzerinde durulmakta, sabırlı davrananlar yüceltilmekte ve onlara verilecek mükâfatlar anlatılmaktadır. Kur'an'da bildirildiğine göre Allah insanları korku, açlık, yoksulluk, yakınlarmın ölümü, ürün kaybı gibi musibetlerle imtihan eder. Bu musibetleri sabırla karşılayanların ve Allah'a teslimiyet gösterenlerin rablerinin lutfuna, rahmetine ve ebedî kurtuluşa erecekleri müjdelendir (el-Bakara 2/155-157; ayrıca bk. Âl-i İmrân 3/142; Muhammed 47/31). Sabretmek bu erdeme sahip olanlar için çok hayırlı bir davranıştır (en-Nahl 16/126). Sabır dini tebliğde azim ve sebat gösteren peygamberlerin niteliklerindedir (el-Ahkâf 46/35)" (İslam Ansiklopedisi, 2008, c: 35: 337-339).

İdimiz-â kıya bérğil biziñ üze şabrını (İKT 28/11a1 = 7:127).

Muñar menzetü aydı şair bu beyt,işin tüşse ivme sabır birle ayt (KB 0586).

Örüg ol amul ked serimlig sabür, körüp işni yetrü ol akru tegür (KB 1867)

- **Şabr kıl-**

"Sabretmek, sabırlı olmak" (Ata, 2013: 600)

Şabr kıluñ meniñ birle, şabr kıluñ ménde ağındın. (İKT 29/29a2 = 3:200)

ŞADAQĀ (Ar.) / ŞADAQA BÉRGÜÇİ - MUYANLIQ BÉRGÜÇİ / ŞADAQA BÉRGEN EREN / ŞADAQA BÉRGEN TIŞI

"Sadaka, bağış / Sadaka veren / sadaka veren erkek / sadaka veren kadın" (Ata, 2013: 600).

"Gönüllü olarak veya dinî bir vecîbeyi yerine getirmek üzere ihtiyaç sahiplerine yapılan maddî yardım. Sözlükte '(haber) gerçek olmak; doğruluk' gibi anlamlara gelen sıdk kökünden türeyen sadaka kelimesi (çoğulu sadakat), Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak için ihtiyaç sahiplerine yapılan gönüllü veya dinen zorunlu maddî yardımları, bu çerçevede verilen para ve eşyayı ifade eder. Kelime Türkçe'de daha çok dilencilere yapılan küçük para yardımını belirtmek üzere kullanılır. Sadaka vermeye tasadduk denilir. İnsanın doğasında bulunan yardımlaşma ve muhtaç olana yardım etme duygusu yanında dinlerin ve ahlâkî öğretilerin teşvikiyle, devlet tarafından zorunlu biçimde tahsil edilen vergilerden ayrı olarak başkalarına maddî destek sağlamak için özveride bulunma uygulamaları değişik şekiller altında gelişerek sosyal yaraların sarılmasına ve toplumsal barışın sağlanmasına önemli katkılar sağlamıştır. Fakihler âyet ve hadislerdeki kullanımlarını dikkate alarak beş tür sadakadan söz etmişlerdir. 1. İslâm'ın beş şartından ve farz ibadetlerden birini oluşturan sadaka (zekât). Birçok âyet ve hadiste kelime bu anlamıyla geçer. 2. Bedenin zekâtı olmak üzere ramazan ayının sonunda yerine getirilmesi vâcip olan sadaka-i fitr (fitre). 3. Kişinin kendi iradesiyle üstlendiği yükümlülük anlamındaki nezir gereğince hayır yolunda yapılması vâcip olan harcama (adak sebebiyle tasadduk). 4. Belirli suç veya hataların telâfisi amacıyla Allah hakkı olarak ifası farz olan fidye ve kefâret kapsamındaki sadakalar. 5. Tatavvu sadakası (gönüllü bağış). İlk dört grupta yer alan sadakalar özel terimleriyle fıkıh eserlerinde ele alınmıştır (bk. ADAK; FİDYE; FİTRE; KEFÂRET; ZEKÂT). İslâmî literatürde mutlak biçimde kullanıldığında sadaka kavramının öncelikle belirli bir vecîbe tarzında olmayan gönüllü bağış mânası hatıra gelir. Nâfile ibadet niteliğindeki bu sadakalar genellikle maddî bir değer için ihtiyaç sahibine hibe edilmesi yoluyla gerçekleşir" (İslam Ansiklopedisi, 2008, c: 35: 383-384).

Kim fermânlasa şadakanı azu edğülükni (İKT 26/78a2 = 4:114).

Şadaqa bérgen erenler, şadaqa bérgen tişiler (İKT 33/4b1 = 33:35).

Ol Tanrı yanut bérür şadaqa bérğüçilerke / muyanlık bérğüçilerke (İKT 30/8b1 = 12:88).

- **Şadaqa bér- / Şadaqa kıl-**

“Sadaka vermek, bağışta bulunmak” (Ata, 2013: 602)

eger bérse bizke öz fazlındın sadağa bérgeymiz ök. (İKT 29/54b3 = 9:75)

Kim kim öldürse mü'minni hatān ... diyet ısparlanmış badnıka meger kim sadağa kalsalar. (İKT 29/54b3 = 9:75)

SADU

< Skr. sādhu” iyi”

Yadıltı.: sadu edgü (AYÇ VII 20a/497/23).

SAGBIÇ (Skr. ŚALLAKĪ)

“Tütsü elde edilen bir ağaç, sığla “ Krş. Şaruki (Çetin, 2012: 253)

Uşira uşir: şarukı sağbiç: şırıza (AYÇ VII 9b /476/10)s

ŞAĦABE (Ar.)

“Sahabe” (Arat, 2005: 1222).

“Hz. Peygamber’in sohbetine katılanlar anlamında bir terim. Sözlükte ‘bir kişiyle birlikte bulunmak, onunla dost ve arkadaş olmak’ anlamındaki sohbet kökünden türeyen sahâbe sâhibin çoğuludur. Sahâbe ile birlikte ashâb da sıkça kullanılmaktadır. Bunun tekili sahâbîdir. Sâhip ve ashap kelimeleri lugat mânalarıyla Kur’ân-ı Kerîm’de birçok âyette geçmekte, Hz. Peygamber’in hicretinden söz edilirken onun arkadaşı Hz. Ebû Bekir’e (li-sâhibihî), ‘Üzülme, Allah bizimle beraberdir’ dediği belirtilmektedir (et-Tevbe 9/40). Hz. Mûsâ ile birlikte Mısır’dan yola çıkan İsrâiloğulları’ndan da ‘ashâbü Mûsâ’ diye söz edilmektedir (eş-Şuarâ 26/61). Sahâbî, sahâbe ve ashap kelimeleri İslâmiyet’le birlikte, Resûl-i Ekrem’i görüp ona inanan kimseler için kullanılmaya başlanmıştır. Resûl-i Ekrem de onlardan bahsederken ‘Ashabımdan hiçbirini çekiştirmeyin’ buyurmuş ve (Müslim, ‘Fezâ’ilü’s-sâhâbe’, 221, 222) ‘sahâbenin hayırlıları’ (Müsned, I, 294) gibi ifadeler kullanmıştır. Sahâbe ve tâbiîn döneminde ‘sâhibü’n-nebî, ashâbü’n-nebî, ashâbü Resûlillâh, ashâbü Muhammed’ gibi tamlamalara sık sık rastlanması kelimenin çok erken bir dönemde terim anlamı kazandığını göstermektedir” (İslam Ansiklopedisi, 2008, c: 35: 491-500).

Mustafa öze bolsun takı ma anıñ işleri ‘aziz ağırlıg şahabeler öze (KB A6).

“Mustafa ile onun arkadaşları olan aziz ve muhterem ashabına sayısız selam ve sena olsun.”

SAĦ(IN-

“Günah işlemekten sakınmak, Allah’tan korkmak, takva sahibi olmak” (Ata, 2013: 603)

“Takva, Dinin emir ve tavsiyelerine uyma, haram ve günahlardan kaçınma hususunda gösterilen titizlik anlamında bir kavram. Sözlükte ‘korumak, korunmak, sakınmak, saygı göstermek, dindar olmak, itaat etmek, korkmak, çekinmek’ anlamlarındaki vikâye masdarından türeyen takvâ kelimesini Seyyid Şerîf el-Cürçânî, ‘Allah’a itaat ederek azabından sakınmaktır, bu da ceza almayı haklı kılan davranışlardan nefsi korumak suretiyle gerçekleşir’ şeklinde tarif eder (et-Ta’rîfât, ‘vky’ md.). Takvâ ve kökün ittikâ, takî, etkâ, müttakî gibi diğer türevleri ve fiil şekilleri Kur’ân-ı Kerîm’de 285 yerde geçmektedir. Kur’an’da ve hadislerde takvâ bazan sözlük anlamında, bazan da ‘Allah’ın emirlerine uyup yasaklarından kaçınarak azabından korunma’ anlamında kullanılır. Genellikle peygamberler ümmetlerine, ‘Allah’tan sakının ve bana itaat edin’ diye hitap etmiştir (eş-Şuarâ 26/108, 179). Peygambere itaat eden Allah’a da itaat etmiş olacağından (en-Nisâ 4/80) takvâ Allah’a ve resulüne itaat etme anlamını içerir.

Kur'an'da takvâ sahibimüminlerden bahsedilirken Allah'ın onları cehennem azabından koruduğu anlatılır (ed-Duhân 44/56; et-Tûr 52/18; el-İnsân 76/11); bundan dolayı mümin Allah'ın kendisini cehennem azabından korumasını ister (el-Bakara 2/201; Âl-i İmrân 3/191). Allah'a 'ehl-i takvâ' denmesi (el-Müddessir 74/56) koruyan ve korunulan olmasındandır. 'Ateşin azabından bizi koru' duasında (el-Bakara 2/201; Âl-i İmrân 3/16, 191) veya, 'Kendinizi, ailenizi ateşten koruyun' âyetinde geçen (et-Tahrîm 66/6) 'koru' ve 'koruyun' ifadeleri aynı kökten gelir" (İslam Ansiklopedisi, 2010, c: 39: 484-486).

Eger bérilse muni tutunlar, eger bérilmese siz sakınıñlar. (İKT 27/48a1-2 = 5:41)

- **Sakınmak**

"Takva" (Ata, 2013: 604).

Dād kıılıñlar ol yakınrağ sakınmağğa (İKT 27/24a3 = 5:8)

SAKIŞ / SAKIŞ KÜNİ / SAKIŞ KÜN - BELGÜLÜĞ KÜN

"Hesap / Kıyamet / (Allah) katında bilinen, malum gün" (Ata, 2013: 604).

"İslam'da kıyamet hallerini sūra üflesi, ba's, haşir, hesap, cennet ve cehennem durakları olmak üzere beş merhalede incelemek mümkündür. 1. Kur'ân-ı Kerîm'de kıyametin fiilen kopması 'sūra üflenmek' eylemiyle ifade edilmiştir. Genellikle 'üfleme'ye yarayan boynuz benzer boru' diye anlam verilen sûrun mahiyeti hakkında sahih bilgi bulunmamaktadır (Râgıb el-İsfahânî, el-Müfredât, 'svr' md.; İbn Kesîr, I, 210-213). On âyette geçen 'sûr' ile (M. F. Abdülbâkî, el-Mu'cem, 'sûr' md.) aynı mânada kullanılan 'nâkûr' kelimeleri (el-Müddessir 74/8) yer aldıkları âyetlerin muhtevaları çerçevesinde ele alınca üflesi'nin iki defa olacağı anlaşılır. Bunların birincisi yer küresinin bağlı bulunduğu kozmik sistemin değiştirilmesini, ikincisi de bütün ölümlerin diriltişi kabirlerinden hesap meydanına hareket etmesini sağlamak için olacaktır (sūra üflesi'nin üç defa olacağı yolundaki telakki ile bunun aksini savunan görüş için bk. Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, I, 302-303; İbn Kesîr, I, 224-227). Sūra ilk üflesi'nin ve dolayısıyla kozmik düzende meydana gelecek değişikliklerin dehşetini tasvir eden birçok âyet vardır. Bu tür âyetlerin beyanına göre sūra bir defa üflenmekle yer küresi dağlarıyla birlikte yörüngesinden çıkarılıp parçalanacak, olup bitmesi gereken mutlaka gerçekleşecek, gök de yarılıp düzensiz bir şekle bürünecek (el-Hâkka 69/13-16), o gün güneş dürülüp karanlığa gömülecek, yıldızlar kararır dağılacak, dağlar yerlerinden koparılıp parçalanacak, vahşi hayvanlar bir araya getirilecek, denizler kaynatılacak (et-Tekvîr 81/1-6), insanlar şaşkın şaşkın uçan pervanelere benzeyecek, dağlar da atılmış renkli yünler gibi olacaktır (el-Kâria 101/4-5). Bu âyetlerin mutlaka vuku bulacağını vurgulayarak tasvir ettiği kozmik değişikliğin mahiyeti bilinmese de yine Kur'an'da beyan edildiği üzere maddeden oluşmuş ve hacim taşıyan bir âlem teşkil edilecektir. Yer başka bir yer, göklerin de başka gökler olacağını ifade eden İbrâhim sûresindeki âyete (14/48) Tâhâ sûresindeki âyetler kısmen açıklık getirmektedir (20/105-107): 'Sana kıyamet gününde dağların ne olacağını soracaklar. De ki: Rabbim onları ufalayıp savuracak, böylece yeri dümdüz bir alan haline getirecek, orada ne iniş ne de bir yokuş görebileceksin" (İslam Ansiklopedisi, 2002, c: 25: 516-522).

Bütünlükin seniñ üze ol kargış sakış küniñe tegi (İKT 30/23b3 = 15:35)

Sen küdülmüşlerdin sen sakış künke / belgülüğ künke tegi (İKT 30/24a3 = 15:38)

- **Sakış kılguçı**

Herşeyin hesabını yapan, esma-yı hüsnadan: "hasib" (Ata, 2013: 604).

"Allah'ın isimlerinden (esmâ-i hüsnâ) biri. Sözlükte 'saymak, hesap etmek' anlamına gelen husbân (hisâb) masdarından sıfat olup 'her şeyi saymışçasına bilen, hesaba çeken' demektir. Hasîb, ayrıca 'asaletli ve şerefli olmak' anlamındaki haseb masdarıyla bağlantılı olarak 'yüce ve şerefli' mânasına geldiği gibi if'âl babındaki kullanılışından hareketle 'yeten, kâfi gelen' anlamında da kabul edilebilir. Arap dili âlimi Zeccâc, Allah'ın hasîb ismine 'kullarına yeten' mânasını verdikten sonra kelimenin 'mahsûb' (lutuf ve ihsanları sürekli olarak hesap edilen) anlamına da gelebileceğini söyler (Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ: 49). İbn Manzûr

da, ‘Allah her şeyin hesabını arayandır’ (en-Nisâ 4/86) meâlindeki âyeti örnek göstererek hasîb ismine ‘her şeyi yeterince bilen, koruyan, ceza veya mükâfat olarak karşılığını veren’ şeklinde anlam vermiştir (Lisânü’l-‘Arab, ‘h̄sb’ md.). Husbân kavramı Kur’ân-ı Kerîm’in otuz yedi âyetinde Allah’a izâfe edilmiştir. Bunlardan yirmi yedi âyette fiil veya isim kalıbında olup ‘hesaba çekmek’ mânasındadır. Yedisi mütekellim, gâib veya muhatap zamirlerine muzaf olmuş hasb isminden, üçü de hasîb kelimesinden ibaret olup ‘yetmek, kâfi gelmek’ anlamında kullanılmıştır (bk. M. F. Abdülbâkî, el-Mu’cem, ‘h̄sb’ md.). İbnü’l-Cevzî, Kur’an’da çokça zikredilen hisb kelimesinin Allah’a nisbet edildiği âyetlerde ‘kâfi gelmek, hesaba çekmek, amelinin karşılığını vermek’ anlamlarına geldiğini söyler” (İslam Ansiklopedisi, 1997, c: 16: 380-381).

Ol Tanrı kamuğ neñ üze sakış kılğucu (İKT 26/53a1 = 4:86).

SAKİŞLAĞAN

“Hesap soran, hesap görücü” (Ata, 2013: 605).

Top Tanrı sakışlağan (İKT 33/8b3 = 33:39).

SAKNUK

“Takva sahibi” (Arat, 2005: 1222).

“Takva, Dinin emir ve tavsiyelerine uyma, haram ve günahlardan kaçınma hususunda gösterilen titizlik anlamında bir kavram. Sözlükte ‘korumak, korunmak, sakınmak, saygı göstermek, dindar olmak, itaat etmek, korkmak, çekinmek’ anlamlarındaki vikâye masdarından türeyen takvâ kelimesini Seyyid Şerîf el-Cürçânî, ‘Allah’a itaat ederek azabından sakınmaktır, bu da ceza almayı haklı kılan davranışlardan nefsi korumak suretiyle gerçekleşir’ şeklinde tarif eder (et-Ta’rifât, ‘vky’ md.). Takvâ ve kökün ittikâ, takî, etkâ, müttakî gibi diğer türevleri ve fiil şekilleri Kur’ân-ı Kerîm’de 285 yerde geçmektedir. Kur’an’da ve hadislerde takvâ bazan sözlük anlamında, bazan da ‘Allah’ın emirlerine uyup yasaklarından kaçınarak azabından korunma’ anlamında kullanılır. Genellikle peygamberler ümmetlerine, ‘Allah’tan sakının ve bana itaat edin’ diye hitap etmiştir (eş-Şuarâ 26/108, 179). Peygambere itaat eden Allah’a da itaat etmiş olacağından (en-Nisâ 4/80) takvâ Allah’a ve resulüne itaat etme anlamını içerir. Kur’an’da takvâ sahibimüminlerden bahsedilirken Allah’ın onları cehennem azabından koruduğu anlatılır (ed-Duhân 44/56; et-Tûr 52/18; el-İnsân 76/11); bundan dolayı mümin Allah’ın kendisini cehennem azabından korumasını ister (el-Bakara 2/201; Âl-i İmrân 3/191). Allah’a ‘ehl-i takvâ’ denmesi (el-Müddessir 74/56) koruyan ve korunulan olmasındandır. ‘Ateşin azabından bizi koru’ duasında (el-Bakara 2/201; Âl-i İmrân 3/16, 191) veya, ‘Kendinizi, ailenizi ateşten koruyun’ âyetinde geçen (et-Tahrîm 66/6) ‘koru’ ve ‘koruyun’ ifadeleri aynı kökten gelir” (İslam Ansiklopedisi, 2010, c: 39: 484-486).

Akı erdi elgi yüreki tedük, biliglig sakınuğ kör atı bedük (KB 0058)

• Saknuğrak

“Allah’tan en çok korkan” (Ata, 2013: 605).

Bütünlükin kerâmetliğrakıñız Tanrı üskinde saknuğrakıñız (İKT 37/64a2 = 49:13)

SAKNUKLUK

“Takva, takva sahibi olma” (Ata, 2013: 605).

Arıttı Tanrı köñüllerini Saknuğlukka (İKT 37/55b1 = 49:3)

• Saknuğluk kıl-

“Günahtan kaçınmak” (Ata, 2013: 606).

Ayıldı anlarka kim saknuğluk kıldılar. (İKT 30/42b1 = 16:30)

- **Saḥnuḳluḳ sarayı**

“Takva sahiplerinin meskeni” (Ata, 2013: 605).

Kiḍinki sarāy eḍgürek, néme körklüg ol saḥnuḳluḳ sarāy (İKT 30/43a1 = 16:30).

SAMANTADARŞANİ

<< Skr. *Samanta-darśana*” bir buddha adı” . (Uçar, 2009: 578)

Samanta-darşani atl(i)g t(e)ḥri t(e)ḥrisi burhan kutıḥa: yüküniürm(e)n ratnaşiki
(AYU 358 (V. 7b) 4-5)

SAMANTAPRABİ

<< Skr. *Sámanta-prabhā*” bir buddha adı” (Uçar, 2009: 578)

Samanta-prabi atl(i)g t(e)ḥri t(e)ḥrisi burhan kutıḥa: yüküniürm(e)n gandarashi
(AYU 357 (V. 7a) 22-23)

SANG

<<Skr. *saṃghā*” rahipler topluluğu, cemaat” (Çetin, 2012: 253)

Namo bud namo d(a)rm: namo sang (AYÇ VII 1a /459/1)

SANSAR

< Soğ. *sns*’r/Toh. A/B *samsār* < Skr. *samsāra* “ölümlülerin yaşadığı acı çekilen dünya, varlığın dönüşümü” (Çetin, 2012: 253; Ayazlı, 2012: 337).

Taki sansartın ozguka kutrulguka (AYÇ VII 11b /480/9)

sakinçları küçinte bo uzun sansar içinte çoma bata tegzinürler: inçip (AYU 387
(V. 22a) 11-12)

SADGA

< Skr. *saṃghā*” topluluk” (Uçar, 2009: 578)

namo saḥgaya (AYU 345 /V. 1a/ 3)

SARASVATE / SARASVATİ [SARASVAṬİ]

< Skr. *sarasvatī*” konuşma ve öğrenme Tanrıçası (Ayazlı, 2012: 337). güzel söz ustalığıyla öne çıkan tanrıça” (Çetin, 2012: 254)

Nom bitigde sarasvati atl(i)g t(e)ḥri (AYÇ VII 8a/473/12)

T(ä)ḥrı hormuzta t(ä)ḥrı sarasvate (AYA 0622)

SARĀY (Far.)

“Ahiret sarayı” (Ata, 2013: 607).

Biz hâliš kıldımız olarnı hâlišliķı birle sarāynı yād kılmaq üçün. (İKT 34/65a2 = 38:46)

SATĠAĠ

“Müfteri, İftiracı” (Arat, 2005: 1224).

Bu satĠaĠ basınçak üçün edĠünü, isizler yerip kör yarutmaz küni (KB 0911)

SAV

“Söz, haber, öĠüt, nasihat” (Arat, 2005: 1224).

Eşittim yıraktın anıĠ çavını, biligin ukuşın silig savını (KB 0527)

ŞAVAB (Ar.)

“DoĠru, doĠruluk” (Arat, 2005: 1224).

Ayıtmak oĠay boldı tersi cevāb, cevābka ilig bilgi bolĠay savāb (KB 1907)

SAVCI / SAWÇI

“Elçi, peygamber” (Ata, 2013: 608).

SeviĠ savçı birle kopurĠıl meni, elig tuttaçı kıl kōnilik küni (KB 0030)

KirtĠününĠler Tanrıķa, yalavaçına, anasından tuĠa bitig bilmegli sawçika (İKT 28/35b3 = 7:158)

SAVLOKETADU [SAVLOKATADU]

<< *Skr.sahālokadhātu*” yaşadığımız dünya sisteminin adı” (Çetin, 2012: 254)

Ol üdüin savloketadu yertinçü yer (AYÇ VII 6a/469/3)

t(e)ñrim tip ötündi ol üdüin savlokatadu yir tinçü yir suv iyesi (AYU 378 (V. 17b) 20-21)

SECDE (Ar.)

“Secde, secde etme” (Ata, 2013: 608).

Tesbīh kıĠıl anar hem secde sañlarında (İKT 37/80b3 = 50:40)

- **Secde kııl-**

“Secde etmek” (Ata, 2013: 608).

Çaçan secde kılsalar bolsunlar sizin kıdinlerinizdin. (İKT 26/69a2 = 4:102)

- **Secde kıılıĠlı**

“Secde eden” (Ata, 2013: 609).

Kemşildiler cādūlar secde kıılıĠlılar (İKT 31/55b2 = 20:70)

SEÇ-

“Vahyetmek, bildirmek, iletmek” (Ata, 2013: 609).

Seçtimiz añar ol işni kim bularnıñ kuğruqları kesilmiş ol tañ başında kirgenler.

(İKT 30/28a1 = 15:66)

SEKENTİR

“Zühal yıldızı” (Arat, 2005: 1224).

Bularda eñ üstün sekentir yorır,iki yıl sekiz ay bir evde kalır (KB 131)

SEKİRT-

“Musallat etmek” (Ata, 2013: 609).

Kend içre sekirtgem séni olar üze yana koñşı bolğaylar seniñ birle. (İKT 33/22a2 = 33:60)

SELÂM (Ar.)

“Esenlik, güvenlik, selâm, selâm olsun!” (Ata, 2013: 609).

“Müslümanların karşılaştıklarında birbirlerine sağlık ve esenlik dilemeleri anlamında bir terim. Sözlükte ‘kusursuz olmak, kurtulmak, rahatlamak’ anlamındaki selâm Kur’ân-ı Kerîm’de ve hadislerde ‘eman, kurtuluş, esenlik, barış’ mânaları yanında ‘selâmlama’ anlamında da geçer. Kur’an’da bazan tahiyye kelimesi ve türevleriyle ifade edilen selâm (en-Nisâ 4/86), karşılaşan iki kişiden birinin diğerine ‘selâmün aleyküm’ (es-selâmü aleyküm: Selâm sizin üzerinize olsun, Allah sizi her türlü kaza ve belâdan korusun) demesi, diğerinin de buna aynı mânada olmak üzere ‘aleyküm selâm’ (ve aleykümü’s-selâm) diye hayır duada bulunmasıdır. Selâmda yaygın biçimde bu ifadeler kullanılmakla birlikte ‘es-selâmü aleyküm ve rahmetüllâhi ve berekâtüh’ ifadesiyle verilir ‘ve aleykümü’s-selâm ve rahmetüllâhi ve berekâtüh’ ifadesiyle alınabilmektedir. İslâm âlimleri selâm vermenin sünnet, almanın farz olduğunu ve selâm verenin alana göre daha fazla sevap kazanacağını belirtmiştir (Mevsilî, IV, 164)” (İslam Ansiklopedisi, 2009, c: 36: 342-343).

Tüzü tört eşiñe tümen miñ selâm,tegürgil kesüksüz tutaşı ulam (KB 0031)

Kiğinkiler içinde selâm İbrâhîm üze (İKT 34/32a2 = 37:109)

• **Selâm kıl-**

“Selâm vermek” (Ata, 2013: 610).

Ey anlar kim bittiler, durüd ıdıñlar anıñ üze selâm kılıñ, selâm kılmağ. (İKT 33/19b3 = 33:56)

• **Selâm kılmağ**

“Selâm verme” (Ata, 2013: 610).

Alkış bérmeñleri ol kün kim körseler selâm kılmağ bolğay (İKT 33/9b1 = 33:44)

SELÂMET (Ar.)

“Selamet, iyi, salim, esen” (Ata, 2013: 610).

Bağırsaklık erdi meniñ bu sözüüm,esen kal selâmet ay körküñ yüzüm (KB 1481)

Ançada keldürdi İđisiñe selâmet köñülin (İKT 34/26b2 = 37:84)

SĒLĀMEṬLIĶ (Ar.T.)

“Selamet, esenlik, selamette olma” (Ata, 2013: 610).

Kim kim uḏsa ... selāmetlik yollarına hem çıkarur olarnı karanḡkuluklardın (İKT 27/29b2 = 5:16)

Selām ol selāmet kişi řerriņe,selā metlik aldı yanut kılḡuċı (KB 5059)

SEDREM

< *Toh. A. sankrām < Skr.saṅghārāma*” manastır” (Çetin, 2012: 254)

Tagta arıḡta vıharta seņremte (AYÇ VII 11a /479/23)

SER-

“Sabretmek, sabırlı olmak, tahammül etmek” (Ata, 2013: 612).

Ol kim saḡınsa hem serse ol Taņrı zāyi° kılmaḡ edḡü işliglerniņ yanutın. (İKT 30/9b1 = 12:90)

SER- / SERİN-

“Katlanmak, sabretmek” (Ata, 2013: 612).

Tükel baldı seniņ İdiņniņ körklüg sözi Ya°küb oḡlanları üze anıņ birle kim serindiler. (İKT 28/18a1 = 7:137)

Muḡadtı muyanlıkta tüști barıp, / keçe yattı anda tünedi serip (KB 0489)

Eşitti bu ay toldı barça sözüċ, / ayur serneyin men tutayın özüņ (KB 0558)

SERGEN / SERİNİGLİ

“Sabreden, sabırlı” (Ata, 2013: 612).

Seriņler, ol Taņrı sergenler birle turur (İKT 29/6a1 = 8:46)

Eger serinse sizler bütünlükin ol edḡürek seriniglilerke (İKT 30/100a2 = 16:126)

SERİM / SERİNMEKLİK

“Sabır” (Ata, 2013: 613).

Kamuḡ işte ivme serin öz buka,serimlig kiřiler tegir ārzūka (KB 1310)

Seringil, ermez serinmeklik meger Taņrı birle (İKT 30/100a3 = 16:127)

SERMEK / SERİNMEK

“Sabretmek/ Sabırlı olmak” (Ata, 2013: 612).

Sermek körklüg, bolḡay kim Taņrı kim keldürgey maņa olarnı kamuḡ (İKT 30/5b2 = 12:83)

ug<u>rın katıḡlantım: serinmek ulatı (AYU 369 /V. 13a/ 15)

SERTAN (A. SERETAN)

“Seretan burcu, yengeç burcu” (Arat, 2005: 1227).

Bu ay burcu sertā n bu ev evrilür, evi evrilür hem özi çevrilür (KB 0744)

SEVİT

“Zühre yıldızı” (Arat, 2005: 1228).

Sevüg yüz urundı beşinçi sevit,seve baktı erse sen özni avıt (KB 0135)

SEZĀ (Far.)

“Hak, doğru, gerçek” (Ata, 2013: 615).

Aymaᅇlar Taᅇrı ūze meger sezāni (İKT 27/10b2 = 4:171)

- **Sezā bol-**

“Vacib olmak, gerek olmak, hak olmak” (Ata, 2013: 615).

Bütünlükin sezā boldı aytıᅇ kın ūküşleri ūze. (İKT 33/86b2 = 36:7)

SÉZİGSİZ

“Şüphesiz” (Ata, 2013: 616).

Sézigsiz her-āyine Taᅇrı bilür anı kim yaşrurlar yime anı kim açuᅇ āşkārā kılurlar.

(İKT 30/38a1 = 16:23)

SI-

“(And, ahd) bozmak” (Ata, 2013: 617).

Eger sısalar andlarını ahdlerinde kiᅇin. (İKT 29/9a2 = 9:12)

- **Sıᅇan**

“(And, ahd) bozan” (Ata, 2013: 617).

ol erk kün ol Taᅇrıka kim bir turur boynaᅇularnıᅇ boynın sıᅇan turur. (İKT

35/31b2=40:16)

SİᅇİN-

“Sıᅇinmek” (Arat, 2005: 1228).

Saᅇar ok sıᅇındım umıᅇim saᅇa, / muᅇadmış yerimde elig tut maᅇa (KB 0029)

SİᅇİT

“Yas, matem” (User, 2010: 301) Eski Türkçe Runik metinlerde şu şekilde tanıklanmıştır:

Közdä: y(a)ş k(ä)ls(ä)r: tıda: köᅇ(ü)ltä: sıᅇ(i)t: k(ä)ls(ä)r: y(a)nt(u)ru: s(a)k(i)nt(i)m: (KT K 11)

SIGITÇI

“Ağıtçı” (User, 2010: 301) Eski Türkçe Runik metinlerde şu şekilde tanıklanmıştır:

Yogçı: sığ(i)tçı: kıtañ: tatabı: borun: başlayu: udar: sähün: kälti (İKT K 11-12)

SIGTA-

“Yas tutmak” (User, 2010: 395) anlamındaki terim Eski Türkçe Runik dönemi metinlerinde şu şekilde tanıklanmıştır

Yogçı: sığ(i)tçı: öhrä: kün: togs(i)kda: bükli: çöl(lü)g (e)l: t(a)bg(a)ç: tüpüt: (a)p(a)r: pur(u)m: kırk(i)z: üç kurık(a)n: ot(u)z t(a)t(a)r: kıt(a)ñ: t(a)t(a)bı: bunça: bod(u)n: k(ä)l(i)p(ä)n: sıgtam(i)ş: yoglam(i)ş: (KT D 4; BK D 5)

SIMBAGU

“Bir dharani adı” (Çetin, 2012: 254).

Ötrü simbagu d(a)r(a)nı tize arıg (AYÇ VII 10a/477/18)

SIN

“Beden” (Uçar, 2009: 579)

Bod sın körkin teginür: ig agrıgka (AYU 366 /V. 11b/13)

SINA-

“Sinamak, tecrübe etmek, imtihan etmek” (Ata, 2013: 619).

Sınayur-miz olarnı anıñ birle kim yarlıgđın çıkar erdiler (İKT 28/40b1 = 7:163).

• **Sınamağ**

“Sınama, imtihan, tecrübe etme” (Ata, 2013: 619).

Sınamağ için Tañrı ol kim köküzleriñiz içinde turur. (İKT 25/19a3 = 3:154)

SINAĞ / SINAĞ

“Sınav, imtihan, tecrübe ediş” (Ata, 2013: 619).

Öldrür erdiler oğlanlarıñıznu tirig koğar erdi urağutlarıñıznu, anıñ içinde sinağ erür İdiñizdin uluğ (İKT 28/20b1 = 7:141).

Kimni tilese Tañrı anıñ sınamağını yime erklig bolmaz sen anar (İKT 27/48a3 = 5:41).

SINAN-

“Eziyet edilmek, sınanmak” (Ata, 2013: 620).

Anlarğa kim éw barqlarından kesildiler, anda kiðin sınandılar yana çatıǵlandılar, serindiler, her-āyine seniñ İdiñ anda kiðin örtgen ulaşu yarlıқаған ol. (İKT 30/90b3 = 16:110)

SINDUR-

“(Yemin) bozmak, (sözden) dönmek” (Ata, 2013: 620).

Sındurdılar bıçıǵlarını, yıratımız olarnı. (İKT 27/27b2 = 5:13)

SİDİ

< Skr. *siddhi*” sihir, sihir kuvveti” (Ayazlı, 2012: 338).

Ämgäksizin sidi tegmä işignküdüküg t(ä)rk (AYA 1083)

SİHR (Ar.)

“Sihir, büyü” (Ata, 2013: 621).

Aydı: keldiñ mü bizke çıkarǵuñ üçün bizni öz yerimizdin sihrin birle. (İKT 31/51a3 = 20:57)

SİPAS (Far.)

“Şükür, iyilik, lütuf” (Ata, 2013: 621).

Hamd-u sipas-ü minnet ve öküş ögdi teñri ‘azze ve celleka kim (KB A1)

- **Sipās ur-**

“İyilik etmek, lütfetmek” (Ata, 2013: 622).

Çın-oq sipās urdı Tañrı biziñ üze. (İKT 30/9a3 = 12:90)

SODAMARİ

“Kuzeyde bulunan şimşek tanrısı” (Çetin, 2012: 255)

Tagdın yınak orunta sodamari (AYÇ VII 4b/466/10)

SOD

“Akıbet, son” (Ata, 2013: 625).

Baқınlar neteg boldı yalğançılarnıñ sañı (İKT 25/8b2 = 3:137)

- **Soñ / Āhīr**

“Son” (Ata, 2013: 626).

Bitmezler Tañrıka hem soñ / āhir künke. (İKT 9/21b1-1 = 9:29)

- **Soñ sarāy**

“Ahiret” (Ata, 2013: 626).

Kim kim haddin keçse taķı kirtgünmese İdisi nişānlarıña soñ sarāy kını katıǵraķ hem bāķıraķ. (İKT 31/92b1 = 20: 127)

- **Soñ yanış**

“Akıbet, sonuç” (Ata, 2013: 626).

Ol yahşııraķ körklügrek soñ yanış. (İKT 26/31a1 = 4:59)

SODLAT-

“Sonucunu vermek, akıbetini oluşturmak” (Ata, 2013: 626).

Soñlattı olarķa iki yüzlügni köñülleri içinde. (İKT 29/55b1 = 9:77)

SOYURĶA- (Mog.T.)

“Merhamet etmek, rahmet etmek, şefkatli olmak, baǵıslamak” (Ata, 2013: 628).

Soyurķamaķ için İdiñdin, ol ol eşitgen bilgen. (İKT 36/75b2 = 44:6)

Ay muñsız idim sen bu muñluǵ kuluǵ, suyrkap keçürgil yazukın kamuǵ (KB 0028)

- **Soyurķamaķ**

“Rahmet” (Ata, 2013: 628)

Tilese moña soyurķamaǵ ne kolar yanıǵlılar mu anıñ soyurķamaķını. (İKT 31/74a1-2 = 39:38)

SÖK-

“lanetlemek, kovmak” (Ata, 2013: 628)

- **Sökmiş sürülmüş**

“Lanetlenmiş, sürülmüş, kovulmuş” (Ata, 2013: 628)

Ķaçan kim aķısa sen aķıǵını sıǵınǵıl Tañrıka sökmiş sürülmüş yekdin. (İKT 30/85a2 = 16:98)

SÖZ

“Kelam, söz” (Ata, 2013: 628)

Kizlemezler Tañrıka sözni. (İKT 26/17b3 = 4:42)

SUDUR

< Skr. Sutra ” Budanın vaaz kitabı” (Ayazlı, 2012: 338).

Sudur kopta kötrülmüş idok nom (AYA 1218)

SUMER

< Skr. Sumeru” kainatın merkezi, dagların hükümdarı” (Ayazlı, 2012: 338).

Taglar hanı sumer tag tǵ, alku (AYA 1153)

SUMİR

< *Toh. A/B sumir* < *Skr. sumeru*” evrenin merkezi olan dağ” (Çetin, 2012: 256).

Kanıturgalı udaçı siz: sumir tagka (AYÇ VII 12a /481/23)

SUNMAKLIK

“İbadet, kulluk etme” (Ata, 2013: 631)

Ol kim ol iki ara turur, tapğil anar, sergil anar sunmaklıkka. (İKT 31/26a1 = 19:65)

SUPRATIŞTİTİ

<< *Skr. Supratisthita*” bir buddha adı” (Uçar, 2009: 580)

Arasinta supratisthiti atl(i)g bodis(a)t(a)v (AYU 355 /V. 6a/ 10)

SÛRE (Ar.)

“Sure” (Ata, 2013: 631)

“Kur’ân-ı Kerîm’i oluşturan 114 bölümden her biri. Sözlükte ‘sıçramak, duvara tırmanmak’ anlamındaki sevr (sevre) kökünden türeyen sûre kelimesi (çoğulu süver) ‘yüksek ve güzel bina, evin bir bölümü veya katı, yüce mertebe, şan ve şeref, alâmet ve nişan’ mânalarına gelir. Terim olarak ‘Kur’ân-ı Kerîm âyetlerinin bir araya getirilmesi sonucunda oluşan, sınırları vahiy doğrultusunda Resûl-i Ekrem tarafından belirlenen bölüm’ demektir. Kur’an’ın belli bölümlerine sûre denilmesi, birbiriyle âhenkli veya mânevî derecesi yüksek parçalardan meydana gelmesi yahut onların her birinin Kur’an binasının bir katını veya bir parçasını teşkil etmesi sebebiyle olmalıdır. Sûre kelimesi Kur’an’da dokuz yerde tekil, bir yerde çoğul olarak zikredilir (M. F. Abdülbâkî, el-Mu’cem, ‘svr’ md.). Bunlardan Nûr sûresinin başındakine ‘dinî hükümlerden ve hikmetli sözlerden bir demet’ mânası da verilmiştir (Râgıb el-İsfahânî, el-Müfredât, ‘svr’ md.). Sûreler kendi içinde bütünlüğü olup Kur’ân-ı Kerîm binasını meydana getiren bölümlerdir” (İslam Ansiklopedisi, 2009, c: 37: 538-539).

İndürülse olar üzer bir sûre haber bérür olarka anı kim köñülleri içinde turur (İKT 29/45b1 = 9:64)

SÛRET KILĞAN

“şekil veren” (Ata, 2013: 631)

“Muhyiddin İbnü’l-Arabî ve takipçileri bütün merhale ve unsurlarıyla varlık anlayışlarını ve yaratılış teorilerini, ‘Allah -ya da rahmân- Âdem’i kendi sûretine göre yarattı’ hadisindeki (Buhârî, ‘İsti’zân’, 1) sûret kelimesine anlamlar yükleyerek açıklamışlar, böylece Allah, âlem ve insan arasındaki ilişki ve benzerliğin açıklanmasını hedeflemişlerdir. İbnü’l-Arabî’ye göre âlem Hakk’ın sûreti, insân-ı kâmil ise hem âlemin hem Hakk’ın sûreti üzerindedir (el-Fütûhâtü’l-Mekkiyye, IV, 21). Hakk’ın sûreti üzerine yaratılan insan ‘kevn-i câmi’ diye isimlendirilmiştir (Fusûsu’l-hikem: 25). ‘Allah insanı kendi sûretine göre yarattı’ hadisi böylece, ‘Allah insanı zıt özelliklere sahip bir varlık olarak yarattı’ anlamı kazanmıştır. Tasavvuf literatüründe bu hadis başka naslardan yararlanılarak da açıklanır. Allah insanın yaratılışını överken ‘iki elimle yarattığım’ (Sâd 38/75) ve ‘kendi ruhumdan üfledim’ (el-Hicr 15/29) demektedir. Süfîler âyetteki iki eli iki zıt nitelik (celâl-cemâl gibi), Hakk’ın ruhunu da O’nun sûreti şeklinde yorumlamışlardır” (İslam Ansiklopedisi, yıl: 2009, c: 37: 540-541).

Ol Tanrı törütgen, yaratğan, şûret kılğan. (İKT 38/32b1 = 59:24)

SÛNNET (Ar.)

“Sünnet, dinen geçerli olan adet” (Ata, 2013: 633)

Farz yahut vâcip derecesinde olmaksızın yapılması dinen istenen fiil anlamında fıkıh usulü terimi (İslam Ansiklopedisi, 2010, c: 38: 154).

“Hz. Peygamber’in söz, fiil ve onaylarının ortak adı, şer‘î delillerin ikincisi. Sözlükte ‘izlenen yol, yöntem, örnek alınan uygulama, örf ve gelenek’ mânalarındaki sünnet kelimesinin terim anlamı fıkıh, fıkıh usulü, hadis ve kelâm ilimlerinde farklılıklar göstermekle birlikte bunların hepsi Resûl-i Ekrem’le ilişkili olma veya onun yolunu izleme noktasında birleşir. Fıkıh usulü terminolojisinde sünnet öncelikle şer‘î hükümlerin meşruiyet delillerinden ikincisini ifade eder ve ‘Resûlullah’ın söz, fiil veya tasvipleri’ (takrirleri) şeklinde tanımlanır (Teftâzânî, II, 2). Hadis ilminde de farklı anlayışlar mevcuttur, ancak hadis âlimlerinin çoğunluğunca sünnet hadisle eş anlamlı sayılmakta ve yapılan tanım fıkıh usulüyle paralellik göstermektedir (bk. HADİS). Yine fıkıh usulünde dinen yapılması kesin ve bağlayıcı olmaksızın istenen fiilleri belirten geniş anlamıyla mendubun en önemli bölümünü sünnetler oluşturur ve fîrû-i fıkıh bağlamında sünnet terimi fiillerin dinî açıdan değerlendirilmesi sırasında bu anlamıyla kullanılır. Kelâm ilminde sünnet ‘Hz. Peygamber ve ashabının itikad ve amelde takip ettikleri yol’ anlamındadır” (İslam Ansiklopedisi, 2010, c: 38: 150-153).

Tarı sünneti onlar içinde keçtiler (İKT 33/8a1 = 33:38)

Olarda birisi küdenke aş ol, ya sünnet aşı ya toğursa oğul (KB 4575)

SÜR-

“Meshetmek, sürmek” (Ata, 2013: 633)

Teyemmüm kılığlar arığ toprağka, sürünler yüzünüzke. (İKT 26/19b1 = 4:43)

SÜZÖK KERTGÜNÇ

“Temiz imanlı” anlamındaki terim ikileme olarak kullanılmıştır (Ayazlı, 2012, s. 286).

kertgünç köñülin katıg kınıg kertü (AYA)

SÜZÜL –

“Arınmak, temizlenmek” (Çetin, 2012: 256).

Köñülin süzülüp: tutmuş kergek boo (AYÇ VII 14b/486/17)

SVAHA

<< *Skr. (?) “dharaninin son sözü, dhāranīnin parçası”* (Çetin, 2012: 256).

Uzadı:: ağır sysg kılur men svaha:: (AYÇ VII 19b /496/23)

kuti kuçari kuçari iridi miriti svaha: (AYU 360 /V. 8b) 4)

ŞABI

< *Çin. shā mi*” buda dinine mensup, öğrenci” (Çetin, 2012: 256).

Biz bilgetaluy şabi: ratna v(a)çir şabınıñ ötüğine (AYÇ VII 20b/498/1-2)

ŞAKİMUNİ

< Toh. A/B *sākyamuni* < *Skr. śākyamuni*” buddhanın bir unvanı, Buda adı, sakya hükümdarı, sakya hakimi” (Uçar, 2009: 581)

Köreyin: şakimuni maitri atl(ı)g burhanıg (AYU 352 /V. 4b/ 19),

ŞAMNANÇ

< Sgd.” smn ’nç /samnanç/” rahibe, rahip” (Çetin, 2012: 256).

t(e)ñrim: birök kayu toyın şamnanç (AYU 403 /V. 30a/ 3)

Toyın şamnanç upasi upasanç tört (AYÇ VII 11a/479/19)

ŞARİPUTRİ [ŞARİPUTİRİ,ŞARİPUṬRİ, ŞARİPUṬİRİ] (SKR. ŚARĪPUTRA)

“Buddha’nın öğrencilerinden birinin adı” (Çetin, 2012: 256).

Şariputiriya bo ilinmeksiz atl(ı)g d(a)r(a)nı (AYÇ VII 3a /463/20)

ŞARUKİ (Skr. ŚALLAKĪ)

“Tütsü elde edilen bir ağaç, sığla” (Çetin, 2012: 256).

Uşira uşir:şarukı sağbıç: şırıza (AYÇ VII 9b /476/10)

ŞASTİR / ŞASTIR

< Skr. Sastra” tefsir, mezhep ve akaid kitabı” ; “Budizm’in türlü yorumu” (Çetin, 2012: 256).

Anın ol şastirler bo nom ärdinikä (AYA 0755)

Türlüg yëg şastırıg:: yelvi (AYÇ VII 17a/491/14)

ŞAZIN

< *Toh. A. sāsam* < *Skr.sāsam* < *Skr. śāsana*” öğreti, disiplin” (Çetin, 2012: 256).

Ol öñreki burkanlar şazın<in>ta (AYÇ VII 8b/474/10)

Burhanlarnıñ ädgü teyük köni nomlug şazınıg (AYA 0027)

ŞEDDAD (k.a.)

“Şeddad (kuranda geçen yemendeki Ad kavminin zalim hükümdarı)” (Arat, 2005: 1234).

Tutayın ya kişrā ya kayşarça boldum,/ ya şeddād-u ‘ad teg taķı uçmaķ ittim (KB 6547)

ŞEFĀ‘AT (Ar.)

“Şefa, iltimas” (Ata, 2013: 636)

“Âhirette peygamberlerin ve kendilerine izin verilen kimselerin müminlerin bağışlanması için Allah katında niyazda bulunmaları anlamında bir terim. Sözlükte ‘tek olan bir şeyi dengi veya benzeriyle çift hale getirmek; birinin önüne düşüp işini görmeye çalışmak, işinin görülmesi için birinin aracılığını istemek’ anlamlarındaki şef kökünden türeyen şefâat, ‘suçunun bağışlanması veya dileğinin yerine getirilmesi için birine aracılık etme’ mânasına gelir (Râgıb el-İsfahânî, el-Müfredât, ‘şf’ā’ md.; Lisânü’l-‘Arab, ‘şf’a’ md.). Terim olarak ‘kıyamet gününde peygamberlerin ve kendilerine izin verilen sâlih kulların

müminlerin bağışlanması için Allah katında niyazda bulunması' anlamında kullanılır. Şâfi' ve şeffi' 'aracılık eden, şefaatte bulunan' demektir. Şefaate, kurtuluş öğretisiyle bağlantılı olarak birçok dinde yer almakla birlikte niteliği ve biçimi farklılık gösterir. Aşkın ilâh anlayışı, âhîret inancı, ruhban sınıfı ile kutsal kişilere (peygamberler, azizler) ve varlıklara (melekler) vurgu yapan dinî öğretilerde bu kavram daha çok öne çıkmaktadır. Genellikle şefaate, ölmüş veya yaşayan kutsal kişiler vasıtasıyla dindarlar adına yahut günahı ve sevabı birbirine eşit durumdaki bir ruhun lehine Tanrı katında özel bir müdahale ve af talebinde bulunma şeklinde gerçekleşir. Esasen birçok dinde ölmüş kutsal kişilerin öteki dünya için aracılık yapabileceğine ve şefaate istemek üzere onlara dua edilebileceğine, aynı zamanda ölümlerin arkasından yapılan duaların azaptan kurtarıcı gücüne inanılmaktadır" (İslam Ansiklopedisi, 2010, c: 38: 411-412).

Kim kim şefâ'at kılsa körklüg, şefâ'at bolur añar ülüş andın, kim kim şefâ'at kılsa yawuz şefâ'at bolur aña ülüş andın.(İKT 26/52a1-3=4:85)

ŞEFÂ'AT KIL-

“Şefaate etmek” (Ata, 2013: 636)

Kim kim şefâ'at kılsa körklüg şefâ'at, bolur añar ülüş andın (İKT 26/51b3=4:85).

ŞEFİ' (Ar.)

“Şefaateçi”

“Terim olarak 'kıyamet gününde peygamberlerin ve kendilerine izin verilen sâlih kulların müminlerin bağışlanması için Allah katında niyazda bulunması' anlamında kullanılır. Şâfi' ve şeffi' 'aracılık eden, şefaatte bulunan' demektir” (İslam Ansiklopedisi, 2010, c: 38: 411-412).

Yok zâlimlerka yağukdın ap şeffi', boyun sunur. (İKT 35/32b2=40:18)

• Şeffi'çi

Şefaateçi, şefaate eden” (Ata, 2013: 636).

Azu tuttilar mu Tanrıdın adın şeffi'çi. (İKT 35/2a3=39:43)

ŞEHADET

“Şehadet, kelime-i şehadet” (Arat, 2005: 1235).

“İman esaslarının özünü ifade eden cümle için kullanılan bir tabir. 'Zât-ı ilâhiyyeyi zihinde canlandırılabilir her şeyden berî kılmak' anlamındaki tevhîd ile burada 'cümle' mânasına gelen kelimedenden oluşan kelime-i tevhid (kelimetü't-tevhîd) tabiri Allah'tan başka tanrının bulunmadığını ifade eden cümlenin adıdır. Tevhid inancı hak dinin temelini teşkil eder. İslâm dinine girmek isteyen kimsenin yapması gereken ilk şey kelime-i tevhidi içtenlikle benimsemesidir. Kelime-i tevhidle aynı niteliği taşıyan kelime-i şehâdet, İslâmiyet'in Allah'ın birliği ve Hz. Muhammed'in nübüvvetinden ibaret bulunan iki temel ilkesini içerdiğinden bazı kaynaklarda 'kelimeteyi't-tevhîd' ve 'kelimeteyi's-şehâde' biçiminde tesniye sığasıyla anılmıştır. Kur'an'da ilim sahiplerinin Allah'tan başka ilâh olmadığına şahitlik yaptığı belirtilir (Âl-i İmrân 3/18). Hz. Peygamber bir hadisinde imanı, daha sonra 'âmentü' şeklinde ifade edilen altı esas çerçevesinde tanımladıktan başka İslâm'ın ilk ilkesini de kelime-i şehâdete esas teşkil edecek bir cümle ile anlatmıştır (Müslim, 'İmân', 2; Ebû Dâvûd, 'Sünnet', 16). Resûlullah'ın iman için 'inanmak', İslâm için 'şehâdet etmek' kavramlarını kullanmasından imanın, dolayısıyla kelime-i tevhidin zihni ve kalbi bir amel, kelime-i şehâdetin ise dil ve ikrar yoluyla icra edilen bir fiil olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür. Kelime-i tevhid ve kelime-i şehâdete ilişkin hadisler, ilgili kaynakların başta iman ve tevhid babları olmak üzere değişik bölümlerinde yer almıştır (Wensinck, el-Mu'cem, 'İlâh' md.)” (İslam Ansiklopedisi, 2002, c: 25: 214-215).

Tenimdin çıkarda meniñ bu cānım,şahā det bile kesgil āhır tınım (KB 0394)

ŞEHİD (Ar.)

“Şehit” (Ata, 2013: 636).

“Sözlükte ‘bir olaya şahit olmak, bildiğini söyleyip tanıklık etmek, bir yerde hazır bulunmak’ gibi anlamlara gelen şehâdet (şühûd) masdarından türeyen şehîd (çoğulu şühedâ) dinî bir terim olarak Allah yolunda öldürülen müslümanı ifade eder (dört mezheple Zâhiriyye, Zeydiyye, İmâmiyye ve İbâziyye mezheplerindeki şehid tanımları için bk. Mv.Fİ, VII, 59-61). Kelimenin sözlük ve terim anlamları arasındaki bağı ‘görülen, tanıklık edilen’ (meşhûd) mânasına göre açıklayan âlimler, canını Allah yolunda feda eden kimsenin hemen cennet nimetlerine erişmesine Allah ve melekler tarafından şahitlik edilmesinden dolayı, ‘gören, tanıklık eden’ (şâhid) anlamını esas alanlar ise Allah’ın vaad ettiği nimetleri hazır olarak görüp onlardan yararlandığı yahut kıyamet gününde kendisinden Hz. Peygamber’le birlikte geçmiş ümmetler hakkında şahitlik etmesi isteneceği için ona şehid dendiğini belirtirler” (İslam Ansiklopedisi, 2010, c: 38: 431-433).

Ni°met bérdi Tanrı olar üze... keç çın sözleğliler hem şehîdler, edğülerdin. (İKT 26/39b2= 4:69)

ŞEKSİZ (Ar.T.)

“Şüphesi olmayan, emin, inançlı” (Ata, 2013: 637).

Sizni törütmek içinde ol kim yağtı tepreniğlilerdin, belğüler şeksiz boğunka. (İKT 36/90a1=45:4)

ŞENBE (Far.)

“Cumartesi, cumartesi tatili” (Ata, 2013: 638).

“İbrâhîmî geleneğe bağlı monoteist din ailesi içinde yer alır ve bu ailenin en eski halkasını teşkil eder. Yahudilik, yayılımı ve etkisi açısından bir dünya dini özelliğine sahip olsa da iç dinamizmi açısından hem millî hem evrensel unsurlar taşımakta, inanç sistemi mânasında bir din olmanın ötesinde bir hayat tarzını ve dinî-etnik kimliği ifade etmektedir” (İslam Ansiklopedisi, 2013, c: 43: 187-197).

Ançada ĥaddin keçtiler şenbe içinde. (İKT 28/40a1=7:163)

• **Şenbe bođunları ya°nī cuhūdlar**

“Cumartesi halkı, Yahudiler” (Ata, 2013: 638).

Yıratsa-miz anlarını neteg kim yırottımız şenbe boğunlarını ya°nī cuhūdlarını. (İKT 26/23a1=4:47)

• **Şenbe kıl-**

“Cumartesi yasağına uymak” (Ata, 2013: 638).

ol kün şenbe kılmaz erdiler kelmez erdi olarka (İKT 28/40a3=7:163)

ŞERİ°AT (Ar.)

“Şeriat, din yolu” (Ata, 2013: 638).

“İslâm’a ait dinî, ahlâkî ve hukukî hükümler bütünü anlamında bir terim. Sözlükte ‘bir yöne doğru açılarak uzayıp gitmek, açık olmak; açık hale getirmek’ anlamlarındaki şer‘ kökünden türeyen şerîat (çoğulu şerâi‘) ve şir‘at kelimeleri ‘insanların ya da hayvanların su içtiği, açıkta olan ve kesilmeyen akarsu; bu suya giden yollar’ mânalarına gelmektedir. Zamanla ‘açık ve doğru kurallar, yerleşik davranış biçimi (âdet)’ ve -yahudî şeriatı, hıristiyan şeriatı tamlamalarında olduğu gibi- ‘bir semavî dine dayanan hükümler bütünü’ anlamlarında kullanılan bu kelimelerin İslâm kaynaklarında kazandığı terim anlamı hakkında farklı yaklaşımlar ve açıklamalar vardır” (İslam Ansiklopedisi, 2010, c: 38: 571-574).

Bu erdi basutçı köni dinka kök, şeriat yüzündin kiterdi eşük (KB 0054)

Yana kıldımız şerî‘at üze işdin, udğıl anğar. (İKT 36/97b1=45:18)

ŞER(R) (Ar.)

“Şer kötülük” (Ata, 2013: 638).

“Allah’ın emri ve insanın selim fitratıyla bağdaşmayan kötü ve zararlı şey anlamında bir kelâm terimi. Sözlükte ‘kötü olmak, kötülüğe meyletmek, kötülük yapmak’ ve ‘kötü, en kötü, çirkin, zararlı’ gibi anlamlara gelen bir masdar-isim olan şerr (çoğulu eşrâr) (Lisânü’l-‘Arab, ‘şrr’ md.; Kâmus Tercümesi, II, 427) hayrın karşıtıdır. Kelimeye terim olarak ‘kimsenin hoşlanmayıp yüz çevirdiği zararlı ve kötü şey; zararlı şeylerin yayılması; bir şeyin kendi tabiatıyla örtüşmemesi’ gibi mânalar verilmiştir (Râgıb el-İsfahânî, el-Müfredât, ‘şrr’ md.; Kādî Abdülcebbar, el-Muhtaşar, I, 211; Fahreddin er-Râzî, Mefâtîhu’l-ğayb, VI, 28; et-Ta’rîfât, ‘şrr’ md.). Dinî literatürde Allah tarafından yasaklanıp karşılığında ceza tertip edilen inanç ve davranışlar, günahlar şer diye nitelenir” (İslam Ansiklopedisi, 2010, c: 38: 539-542).

Selām ol selāmet kişi şerriñe, selāmetlık aldı yanut kılğuçı (KB 5059)

Sanayur men sizlerdin şenlerdin (İKT 34/69b2=38:62)

Ş(İ)MNU

< Sgd. *Smnw*” şeytan” (Ayazlı, 2012: 340)

Üzäsintä b(ä)k bagdaşını olorup ş(a)mnu (AYA 0575)

ŞİRİKENE

< Skr. *Srikanya*” iyi bahtlı deva’lar” (Ayazlı, 2012: 340)

Soltın yınak şirilene kut t(ä)ñri (AYA 1009)

ŞRAVAK

<< Skr. *śrāvaka* “(Budhist) mürit, dinleyici” (Uçar, 2009: 581)

Ulug bodis(a)t(a)vlar m(a)has(a)t(a)vlar kutıña: yükünürm(e)n alku kamag şravaklar (AYU 357 /V. 7a/3-4)

ŞÜKÜR [ŞÜKR (Ar.)]

“Şükür, hamd” (Ata, 2013: 639).

“Sözlükte ‘yapılan iyiliği bilmek ve onu yaymak, iyilik edeni iyiliğiyle övmek; minnettarlık’ anlamındaki şükür terim olarak ‘Allah’tan veya insanlardan gelen nimet ve iyilikten dolayı minnettarlığını ifade etme, nimete söz ve fiille mukabelede bulunma, Allah’a itaat edip günah işlemekten uzak durmak

suretiyle nimetin gereğini yapma' şeklinde tanımlanmıştır (Fîrûzâbâdî, el-Ğâmûsü'l-muhît, 'şkr' md.; Lisânü'l-'Arab, 'şkr' md.; Fahreddin er-Râzî, XIX, 86). Kuşeyrî, tasavvufun önde gelenlerinin şükürü 'derin bir saygıyla nimet sahibinin iyiliğini anmak' diye tarif ettiklerini belirtir (er-Risâle, II, 489). Türkçe'de Allah'a karşı minnettarlık için şükür, insanlara karşı minnettarlık için teşekkür kelimeleri kullanılır. Şükürün karşıtı küfrdür (küfrân) (nimeti inkâr etme, nankörlük). Şükür hamd (övgü) kavramına yakın bir anlam taşımakla birlikte hamdin kapsamı daha geniştir. Nitekim bir kimse hem iyilikleri hem güzel nitelikleriyle övülür; şükür veya teşekkür ise sadece iyiliklere karşı gösterilen minnettarlığı anlatır (İbnü'l-Esîr, II, 493). Râgıb el-İsfahânî üç türlü şükürden bahseder. Nimeti hatırdâ tutmak kalple şükür, nimeti vereni övgüyle anmak dille şükür, nimet sahibine lâıyk olduğu şekilde karşılık vermek organlarla şükürdür. Ona göre Sebe' sûresinin 13. âyetinde geçen, 'Ey Dâvûd ailesi! Şükür için çaba gösterin' meâlindeki ifade ile şükürün bu üç çeşidine işaret edilmiştir. İsfahânî diğer bir açıdan şükürü yine üçe ayırır. Kendinden üstte olana şükür hizmet, övgü ve dua ile, aynı seviyede olana iyiliğe iyilikle karşılık vererek, aşağı seviyede olana ise onu ödüllendirmekle olur (el-Müfredât, 'şkr' md.; ez-Zerî'a ilâ mekârimi's-şerî'a: 279)" (İslam Ansiklopedisi, 2010, c: 39: 259-261).

Şükrol Tanrığa kökler törütgen hem yerlerni (İKT 33/63b1=35:1).

Bayat berdi devlet ay terken kutı, anıñ şükri kılgu okıp miñ atı (KB 0109).

- **Şükra aymağ**

"Hamdetme, şükretme" (Ata, 2013: 639).

Tesbîh ayğıl idine şükra aymağ birle (İKT 37/80a3= 50:39).

- **Şükra kıl-**

"Şükretmek" (Ata, 2013: 639).

Eger şükra kılsa siz bitse siz erür Tanrı az 'amelka üküş cezâ bergeñ. (İKT 26/100a2=4:147)

- **Şükra kılğan**

"Şükreden" (Ata, 2013: 639).

Yanut bérür Tanrı şükra kılğanlarğa. (İKT 25/12b1=3:144)

- **Şükra kılığlı**

"Şükreden" (Ata, 2013: 639).

Eger bérseñ bizke eđgü 'ayâl bolur-miz şükra kılığlılardın. (İKT 28/59a2=7:189)

- **Şükra öte-**

"Şükretmek" (Ata, 2013: 639).

Tilerse sizler anıñ artuklukındın bolgay kim sizler şükra ötegey sizler. (İKT 30/37a2=16)

- **Şükra ötegli**

"Şükretmek" (Ata, 2013: 640).

Alğıl anı kim bérdim saña, bolğıl şükra öteglilerdin (İKT 28/23a2=7:144)

ṬĀB° (Ar.) / TADU

“Huy, tabiat / tıynet, tabiat” (Arat, 2005: 1235).

“İnsanın ahlâkî ve psikolojik özelliklerinin bütünü, tabiat, huy anlamında bir terim (İslam Ansiklopedisi, 2010, c: 39, s.297). “Tab° ve tabiat da kişiliğin doğuştan gelen temel unsurlarını ifade eder. Fahreddin er-Râzî’ye göre insan akıl, hikmet, tabiat ve şehvetten oluşan bir varlıktır (en-Nefs ve’r-rûh: 4). İslâm ahlâkçuları insanın her bakımdan gelişip olgunlaşmasının tabiat ve sanat denilen iki temele dayandığını söyler. Allah vergisi ve irade dışı olan tabiat doğuştan sahip olunan özellikler, yetenekler ve davranış eğilimleridir, bunların her birine garîze denir. Sanat ise kişinin kendi tercihleri, yaşantıları ve etkileşimleri sonucu elde ettiği ikinci tabiat ve karakterdir (Kınalızade, I, 150-153; Mehmed Fâzıl: 66-67)” (İslam Ansiklopedisi, 2010, c: 38: 297).

Kişi tabı dört ol karışma yağı, biri küldürür bir kılur ün çoğı (KB 5866).

Tadu birle katlıp törümiş kılınç, ölüm buzmağınça buzulmaz erinç (KB 0882).

ṬĀ°ĀṬ (Ar.)

“İbadet” (Ata, 2013: 641).

“Meşrû emir ve isteklere uyma anlamında bir terim. Sözlükte ‘baş eğmek, emredileni yerine getirmek, söz dinlemek’ anlamındaki tav° kökünden türemiş olup aynı mânayı taşır. Aslında masdar ismi olan tâat de itâat gibi kullanılır (Kâmus Tercümesi, ‘tv°a’ md.). İtaat kelimesi Kur°an’da geçmemekle birlikte üç âyette taat ismi yer almakta, bundan başka yedisi isim, diğerleri fiil kalıplarında olmak üzere itaat kavramı seksen beş yerde geçmekte, kırk iki âyette de aynı kökten gelip ‘güç yetirmek’ mânasında kullanılan istitâat kavramı yer almaktadır (M. F. Abdülbâkî, el-Mu°cem, ‘tv°a’ md.). Bundan dolayı taatin bir Kur°an terimi olmadığı yolundaki anlayış isabetli görünmemektedir (EI² [İng.], X, 1). Kur°an-ı Kerîm’de aynı anlamda veya yakın mânada kullanılan din, islâm, sem°, birr, teba° vb. kelimeler de itaatin vahyî bildirimini temel kavramlarından biri olduğunu göstermektedir” (İslam Ansiklopedisi, 2001, c: 23: 444-445).

Seninde bar erken yegitlik küçi, yava kılma tâ°at tapuğ kıl tuçi (KB 0362).

Az tã°atka üküş yanut bérgen (İKT 36/18a2=42:23).

TĀBŪT (Ar.)

“Sandık” (Ata, 2013: 640).

“Allah ile İsrâiloğulları arasındaki ahd°in sembolü olan, on emir°in yazılı bulunduğu levhaların muhafaza edildiği sandık., Kur°an’da tâbût diye geçmektedir (bk. el-Bakara 2/248)” (İslam Ansiklopedisi, 1988, c: 1: 535).

Atğil anı tâbût içine tağı atğil anı deryā içine (İKT 31/44a3= 20:39).

TA°ZİYET (Ar.)

“Başsağlığı” (Arat, 2005: 1239).

“Yakını vefat eden bir kimseyi ziyaret ederek baş sağlığı dileme, tesellide bulunma anlamında bir terim. Sözlükte ‘birine sabır telkin etmek’ anlamındaki ta°ziye terim olarak yakını vefat eden kimseleri sabır ve metanet göstermeye teşvik etmeyi, baş sağlığı dilemeyi, onları teselli edip acılarını paylaşmayı ifade eder (Lisânü’l-°Arab, ‘°azy’ md.; Kâmus Tercümesi, IV, 1074; Ahmed b. Muhammed el-Feyyûmî: 155). Tâziye kelimesi Kur°an-ı Kerîm’de geçmemekle birlikte her canlı için ölümün kaçınılmaz olduğunu ve sonunda herkesin Allah’ın huzuruna varacağını bildiren âyetler (Âl-i İmrân 3/185; el-Enbiyâ 21/35; el-Ankebût 29/57) insanların ölüm gerçeği karşısında düzgün bir hayat yaşamalarının, ayrıca ölümü normal karşılamının gerekliliğine işaret etmektedir. Bakara sûresinin 154-156. âyetlerinde Allah’ın insanları çeşitli sıkıntı ve kayıplarla imtihan ettiği, ölümün de bunlardan biri olduğu belirtildikten sonra bunları sabır ve

metanetle karşılayanlar Allah'ın rahmet ve hidayetiyle müjdelenmekte, bu âyetler ölümle ilgileri dolayısıyla tâziye sırasında okunmaktadır. Dünyadaki bütün varlıkların fâni ve yalnız Allah'ın bâki olduğunu bildiren âyetler de (er-Rahmân 55/26-27) kapsamlı bir tâziye örneği olup klişeleşmiş tâziye cümlelerine ilham kaynağı teşkil etmiştir" (İslam Ansiklopedisi, 2011, c: 40: 202-203).

Eşitti ilig keldi evdin turup, añar taziyet kıldı köñlin urup (KB 6304)

TADYATA

<< Skr. (?)” *dhāranā*’nin parçası” . (Uçar, 2009: 581)

Namo ratnadirayaya: tatyada nom kudi (AYU 360/V. 8b/3)

TAĞDA YATĞAN

“Rahip” (Ata, 2013: 641).

“Kur’ân-ı Kerîm’de kendilerini ibadete adayan hıristiyanlar için kullanılan bir terim. Arapça râhib kelimesinin çoğulu olan ruhbân, rahbe ve rahbâniyye (ruhbâniyye) kökünden gelir. Rahbe ‘korkup çekinme, derin dinî endişelerden dolayı ıstırap çekme’, rahbâniyye ‘yoğun bir dinî kaygı ve korku ile kendini ibadete verme’ anlamındadır; râhib de Allah’tan korkan ve uzlet halinde ibadet eden kişiyi ifade eder (Râgıb el-İsfahânî, el-Müfredât, ‘rhb’ md.; Lisânü’l-’Arab, ‘rhb’ md.). Ruhban ve rahbâniyye kelimeleri Kur’an’da hıristiyan geleneğine atıfla dört yerde geçer (el-Mâide 5/82; et-Tevbe 9/31, 34; el-Hadîd 57/27). Mâide sûresinde kıssîsîn ile birlikte zikredilen ruhbana tefsirlerde ‘ibadetle meşgul olan, tevazu sahibi ve yumuşak huylu hıristiyan grubu’ mânası verilmiştir (Zemahşerî, II, 281; Ebü’l-Fidâ İbn Kesîr, III, 158). Bu âyette yer alan, ‘yahudilerden ziyade hıristiyanların sevgi bakımından müslümanlara daha yakın olduğu’ şeklindeki ifadenin gerekçesi olarak da onların içinde kıssîsîn (bk. KEŞİŞ) ve ruhban sınıfının bulunması gösterilmiştir. Ayrıca bunlar müteakip âyette ‘Allah kelâmını işittiklerinde ağlayan, yumuşak kalpli ve imanlı kişiler’ olarak tanımlanmıştır (el-Mâide 5/83). Tefsirlerde, söz konusu grubun Hz. Peygamber döneminde İslâm’ı kabul eden Habeş necâşisi ve halkı olduğu da ileri sürülmüştür” (İslam Ansiklopedisi, 2008, c: 35: 204-205).

Ey anlar kim bittiler üküş bilgelerden, tağda yatğanlardın, yéyürler boğunnuş mällarını (İKT 29/25a2=9:34).

TAHİYYE (Ar.)

“Selam” (Ata, 2013: 641)

Kaçan tahıyye bérilse siz bir tahıyye cevāb yanduruş körklüg (İKT 26/52b2=4:86)

• **Tahıyye béril-**

“Selāmlanmak, selām verilmek” (Ata, 2013: 642).

Kaçan tahıyye bérilse siz bir tahıyye cevāb yanduruş körklüg (İKT 26/52b2=4:86).

TAHT (Far.)

“Arş” (Ata, 2013: 642)

“Hükümdarlık makamını ifade eden terim. Sözlükte ‘yatmak veya oturmak amacıyla hazırlanmış zeminden yüksek yer’ anlamındaki Farsça taht kelimesi (Arapça’sı serîr, kürsî, arş) ‘hükümdarlık, hükümdarın koltuğu ve makamı’ mânalarında terim olarak kullanılır. Bu anlamda taht hükümdarlık ve saltanat alâmetidir. Tahtın bulunduğu yere pâ-y-taht (başşehir) denir. Kitâb-ı Mukaddes’te ‘kralın tahtı, Allah’ın tahtı’ ifadeleri yer alır, Dâvûd ve Süleyman peygamberlerle Firavun’un tahtlarına arş adı verilir

(Luka, 1/32; I. Krallar, 1/46; Yeremya, 22/30). Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Süleyman, Yûsuf ve Sebe Melikesi Belkıs'ın tahtından bahsedilirken kürsî ve arş kelimeleri kullanılmış (Yûsuf 12/100; en-Neml 27/23, 38, 41, 42; Sâd 38/34), Âyetü'l-kürsî diye bilinen âyette (el-Bakara 2/255) kürsî Allah'a nisbet edilerek O'nun kürsîsinin gökleri ve yeri kuşattığı, ilâhî kudret ve ilminin bütün kâinatı kapladığı bildirilir. Hadislerde, Resûl-i Ekrem'in Cebrâil'i ilk defa Hira dağında gökle yer arasında bütün ufku kaplamış bir taht üzerinde otururken gördüğü belirtilir (Buhârî, 'Tefsîr', 65/5; Müslim, 'Îmân', 257, 258)" (İslam Ansiklopedisi, 2010, c: 39: 434).

Tağrı taht üze erklig erür. (İKT 31/37a2= 20:5)

ṬALĀḲ KĪL-

“Boşamak” (Ata, 2013: 643)

Ey yalavaç kaçan ṭalāk kılsa siz uraāutlarını ṭalāk kılu olarnı ‘iddetlerine.
(İKT38/76a1= 65:1)

TAMU

< Sgd. *tmw* “cehennem” (Ayazlı, 2012: 341). Eski Türkçe İslami Dönem metinlerinden *Kutadgu Biligde* ve Budist metinlerinden *Altun Yaruk*'da şu şekilde tanımlanmıştır:

Mağar tegdi mundağ biliglig sözi, tamudın yırar tep tamuğluk özi (KB 0292)

meñi[lerke: ta]mu prit yilkıta ulatı: (AYU 348/V. 2b/11)

kutlug küntä tamu pret yilkı bo üç (AYA 0391)

TAMUĞ

“Cehennem” (Ata, 2013: 644)

südrünler anı tamuğnuñ ortasıña tegi. (İKT 36/86a2= 44:47)

Tamuğka ya uçmak begi bolguka, ağırlık üçün ya uçuz kılğuka (KB 4855)

• **Tamuğ otı**

“cehennem ateşi” (Ata, 2013: 644)

Ağar turur tamuğ otı, ölmez anıñ içinde hem tirilmez. (İKT 31/58a2=20:74)

TAMULUĞ / TAMULUĞ

“Cehennemlik” (Ayazlı, 2012: 341)

Mağar tegdi mundağ biliglig sözi, tamudın yırar tep tamuğluk özi (KB 0292)

oglanı, tamuluğlar ulatı, yilkı pret azunı (AYA 1184)

TAN-

“İnkâr etmek, iman etmemek” (Ata, 2013: 645)

“Din adına tebliğ ettiği konularda peygamberi tasdik etmemek, onaylamamak anlamında bir terim. Sözlükte ‘örtmek, gizlemek; nankörlük etmek’ gibi mânalara gelen küfr (kefr, küfür, küfrân), terim olarak genellikle ‘Allah’tan alıp din adına tebliğ ettiği hususlarda peygamberi tasdik etmemek, ona inanmamak’ diye tanımlanır (Tefâtânî, Şerhu’l-’Ağâ’id: 189). Küfrü benimseyene ‘fitrî yeteneğini köreltip örten’ anlamında kâfir denilir. ‘Bilmemek, yadırgamak’ mânasındaki nükr kökünden türetilen ve ‘kabul etmemek, reddetmek, hoş görmemek’ anlamına gelen inkâr da küfür karşılığında kullanılmakta olup bu tavrı sergileyene münkir adı verilir (Râgıb el-İsfahânî, el-Müfredât, ‘kfr’, ‘nkr’ md.leri; Lisânü’l-’Arab, ‘kfr’, ‘nkr’ md.leri). Arapça kâfir veya Farsça gebrden (ateşe tapan) alınıp Türkçe’de kullanılan gâvur kelimesi de inanmayanı ifade etmektedir” (İslam Ansiklopedisi, 2002, c: 26: 533-536).

Taıırı bérmiş irinçke mü tanar sizler? (İKT 30/66b3= 16:71)

Tanığlı kişike tanuk ol bitig, /tanuk bolsa hile yorımaz itig (KB 3892)

- **Tanığan**

“İnkâr eden, küfre dalan” (Ata, 2013: 646)

Ol Taıırı köndürmez anı kim [ol] yalđançı tanđan turur (İKT 34/78b2=39:3).

- **Tanığlı**

“Kâfir, iman etmeyen, inkâr eden” (Ata, 2013: 646)

Anlar kim erdiler Taıırınığ âyâtlarına tanığlılar (İKT 35/60b1= 40:63).

- **Tanığlı bol-**

“İnkâr edenlerden olmak” (Ata, 2013: 647)

Boldılar bizin nişânlarımızka tanığlılar. İKT 35/81a3=41:15)

- **Tanığlı er-**

“İnkâr etmek” (Ata, 2013: 647)

Erdiler âyâtlarımızka tanığlılar. (İKT 35/89a1=41:28)

- **Tanmağ / Tanmağlığ**

“İnkâr etme / küfr” (Ata, 2013: 647)

Tanmağları birle, aymağları birle Meryem üze yok söz uluğ(İKT 27/2a1=4:156)

Kim kim açılsa tanmağlığ birle köküz onların üze ol öwke Taıırın (İKT 30/89a1=16:106).

TAN(I)L -

“İnkâr edilmek” (Ata, 2013: 647).

Kaılan kim eşitse siz Taıırınığ âyetlerini tanlur aıa, füsüs tutlur anı. (İKT 26/95a3=4:140).

T(Ä)ĐRİ / T(E)ĐRİ / TAĞRI

Budist Dönemi metinlerinde” Tanrı (*Skr. deva*) (Çetin, 2012: 259) anlamındadır.

Anta ötrü tükel bilge t(e)ñri t(e)ñrisi burkan sarasvați t(e)ñri kızınıñ (AYÇ VII 11b/480/12-13)

atl(i)g t(e)ñri kıızı bar erti: ol t(e)ñri (AYU 372 /V. 14b/ 01)

Runik metinlerde: gök, gökyüzü, tanrı” (User, 2010, s. 279)

t(ä)ñri t(ä)g: t(ä)ñridä: bolmış: türk: bilgä: k(a)g(a)n: bödkä ol(u)rt(u)m (G 1; BK K 1)

İslami Dönem metinlerinde” *Teñri*” terimi” *Allah, Tanrı*” (Ata, 2013: 647) anlamında kullanılmıştır.

Ewrülür anıñ kölikeleri añdın soldın, Teñrike yüknügliler olar. (İKT 30/53b2=16:48)

Ĥamd-u sipas-ü mınñet ve öküñ ögdi teñri ʿazze ve çelleka kim teñri ʿazze ve çelleniñ ögdisin ayur (KB A1)

“Tanrı, Allah krş: Teñri” (Ata, 2013: 647)

“Türk diline dair etimolojik sözlüklerde kelimenin önceleri gök yüzünü, daha sonra tapınılan varlığı ifade etmek üzere tenri (tengri), tanrı, bayat tenri, ugan tenri biçiminde kullanıldığı belirtilir. Ayrıca tanrı kelimesinin ‘Göktanrı, gök’ anlamında Sumerce dingir/dingirden geldiği ve tingir, tıngır, tengri vb. şekillere dönüştüğü söylenir. Bazı araştırmacılar, Çin yıllığı Shiki’da Hun İmparatoru Mete Han’la ilgili bir haberde yer alan t’ien/tiyan kelimesiyle tanrı arasında paralellikler kurmuştur. Kâşgarlı Mahmud, Dîvânü lugâti’t-Türk’te tengri kelimesinin ‘ulu tanrı’ anlamına geldiğini, Türkler’in gözlerine büyük görünen her şeye tenri dediklerini nakleder. Türkler müslüman olduktan sonra tanrı kelimesini kullanmaya devam etmişlerse de zamanla onun yerini Allah ve Hudâ kelimeleri almıştır. Türkler’de ay tengri, kün tengri, kün-ay tengri söyleyişleriyle idi, izi, ugan, çalap/çalabı, bayat ve günümüzde Orta Asya’da yaygın olan kудay kelimeleri de bulunmaktadır. Tanrı kelimesi ilk defa Orhun yazıtlarında ‘üze kök tengri’ şeklinde yer almıştır. Bazı araştırmacılar buradaki ‘kök/gök’ kelimesinin tanrıyı ifade ettiğini söylemişse de Hikmet Tanyu, söz konusu kelimenin doğrudan tanrıyı belirtmeyip ‘büyük, yüce’ anlamında onun sıfatı olduğunu, ‘üze’ kelimesinin de aşkınlık bildirdiğini söyler. Daha sonra tanrı için kullanılan ‘bengü’ (ebedî) sıfatı ise Moğol istilâsından sonra ortaya çıkmıştır. Göktürkler döneminde rastlanan biçimiyle Göktanrı yaratıcı ilâhtır. Ancak Yâkutlar’da yedinci gökte oturan, her şeyi yöneten, insanlara daima iyilik eden ve Göktanrı’ya tekabül eden Ürüng Ayı Toyın ile Altay Türkleri’nde aynı niteliğe ve fonksiyona sahip olan Bay Ülgen’in durumu göz önüne alındığında Göktanrı’nın büyük ölçüde Deus Otiosus (istirahate çekilen bir tanrı) karakteri kazandığı, hatta başlangıçta bulunmamasına rağmen zamanla antropomorfik ve zoomorfik özelliklere büründüğü görülür. Allah kelimesi İslâm öncesi Araplar’ının duaları ve özellikle şiirlerinde kullanılmaktaydı (DİA, II, 473). Ancak bu kelime, İslâm döneminde kâinatı yaratan ve yöneten en yüce varlığın bütün sıfatlarını kapsayacak bir muhteva zenginliğine kavuşmuştur. Bozkır Türk topluluğunun asıl tanrı inancı yücelik ve kudretin ifadesi sayılan ‘semavî’ anlamında Göktanrı’ya dayanıyordu. Türkler’in İslâmiyet’i benimsemesiyle Tanrı Allah kelimesinin yerini almıştır. Nitekim XIII. yüzyılın sonlarından itibaren Yûnus Emre’de ve ondan bir asır sonra Süleyman Çelebi’de Tanrı Allah kelimesiyle birlikte kullanılmıştır. XV. yüzyılın başlarında yapılan satır arası Kur’an tercümesinde Allah lafzı Tanrı kelimesiyle karşılanmış (bk. Muhammed b. Hamza, tür.yer.) ve bu kullanılış bir asır kadar devam etmiştir. Ardından özellikle dinî metinlerde Tanrı kelimesinin yerini Allah lafzı almıştır” (İslam Ansiklopedisi, 2010, c: 39: 570-571).

Başladım Tanrı atı birle üküñ rahmetlig ulaşu yarlıkağan. (İKT 33/28a1=34)

- **Tanrı atıda adınkı birle**

“Allah’ tan başkasının adı anılarak” (Ata, 2013: 652)

Boğuzlansa Tañrı atıda adınkı birle hem boğulmuş hem tükülmüş (İKT 27/16a1=5:3).

- **Tañrıda adın / Tañrıda adın tapunğı**

“Tagut / İnsanları Allah’a (c.c) karşı isyana sevkeden isyankar” (Ata, 2013: 652)

“Hak yoldan saptıran, bazılarınca yaratılmışlık üstü konumunda tutulan varlık anlamında bir Kur’an terimi” (İslam Ansiklopedisi, 2010, c: 39: 372).

Hükme turuksalar Tañrıda adınka çın-ok fermā[nla]ndılar (İKT 26/31b2=4:60)

Anlar kim sınırdın turdılar Tañrıda adın tapunğuda (İKT 34/89a1=39:7)

- **Tañrıka yan-**

“Tövbe etmek, tövbe edip Allah’a yönelmek” (Ata, 2013: 652)

Yarlıkatu tiledi idisidin, tüşti rükÿc kulu yandı Tañrıka (İKT 34/56a2=38:24)

- **Tañrıka yanğan**

“Allah’a yönelen, hakka gönül veren” (Ata, 2013: 652)

Nişān bar kamuğ Tañrıka yanğan kulka (İKT 33/33a3=34:9).

- **Tañrını barlamama-**

“Tanrıyı inkār etmek, küfre dalmak” (Ata, 2013: 652)

Yigrentürdi silerke Tañrını barlamamañnu taķı yarlıādın çıķmañnu (İKT 37/58b2=49:7)

- **Tañrını bilgen**

“Dindar, zahit” (Ata, 2013: 652)

Tañrını bilgenler hem bilgeler anıñ birle kim küdeşü tilendiler Tañrı kitābındın. (İKT 27/50b2=5:44).

- **Tañrı tuta**

“Tanrıya, Tanrı adına” (Ata, 2013: 653)

Tañrı tuta çın-ok, ıdtımız öğürler tapa sénde öñdin, bezedi olarķa yek işlerini (İKT 30/60b1=16:63)

- **Tañrı tuta and**

“Allah’a and olsun ki!” (Ata, 2013: 653)

Tañrı tuta and sorlur sizler andın kim yalğan yaratur sizler (İKT 30/56b3=16:56)

TAP -

Eski Türkçe Runik metinlerde “hizmet etmek “(bulunma durumuyla) anlamında kullanılmıştır (User, 2010: 396).

K(a)nka: t(a)p: k(a)t(i)gl(a)n: (S 9)

Eski Türkçe İslami Dönem metinlerinde ise” tapmak, ibadet etmek, iman etmek” anlamıyla kullanılmıştır (Ata, 2013: 654).

Aygıl men yığıldım tapınmağdın anlarını kim tapar siz Tanrıdın adındın (İKT 35/62a1=40:66)

Serirse kişi öz tilekin tapar, serip turdaçı er ürün kuş tutar (KB 1319)

Eski Türkçe Budist Dönemi metinlerinde ise” tapmak” anlamının yanında” bulmak” anlamı ile de kullanılmıştır (Çetin, 2012: 258).

Bolgay tapınça: birök yana küseser (AYÇ VII 14b/486/22)

kutrulguluk yolug yınakıg taparlar inçip bo muntag köni kirtü (AYU 388 (V. 22b) 17)

- **Tapğan**

“Tapan, kulluk eden” (Ata, 2013: 655)

Men tapğanların evveli men (İKT 36/70b3=43:81)

- **Tapmağka**

“Tapılacak olan, ilah” (Ata, 2013: 655)

Tanrı yok tapmağka meger ol Tanrı üze köñül uruñ(İKT 38/72b2=64:13)

- **Tapmış künçuy**

“İnançlı kadın” (Ata, 2013: 655)

Ey peygamber, kaçan[n] kelseler saña tapmış künçuyular bey’et kılsalar seniñ birle ortak kartmaqları üze...(İKT 38/37a3=60:12)

TAPI

“Razı olma, kanaat etme” (Arat, 2005: 1237).

Tapuğ beg tapısı öze bolmasa,yaramaz bu tapğı neçe emgese (KB 0840)

TAPIG / TAPUĞ

“Hizmet, itaat (Çetin, 2012: 258) / hizmet etmek, ibadet etmek” (Ata, 2013: 657).

Kıdıgsız edgülig köllerin: tapıg udug kılurm(e)n: tützükin çeçekin (AYU 350 /V. 3b/15-16)

Et’öznüñ barınça: tapıg udug (AYÇ VII 13b/484/21)

İslami Dönem metinlerinde” Tapuğ” *ibadet, ibadet etmek* anlamında kullanılmıştır (Ata, 2013, s. 657).

Anlar kim idiñ üskinde uluğsıgılık kılmağlar anıñ tapuğdın (İKT 28/63b3=7:206)

Kayusı yıldı birle tapnur tapuğ, / kayu körk meñiz birle açtı kapuğ (KB 0097)

TAP(U)N-

“Tapınmak, ibadet etmek, kulluk etmek” (Ata, 2013: 657). Eski Türkçe dönemi metinlerinde şu şekilde tanımlanmıştır:

İslami Dönem metinlerde: *Kayusı yıldı birle tapnur tapuğ, kayu körk meñiz birle açtı kapuğ* (KB 0097).

Tapıñıl maña hem adağın kılğıl namāznı meniñ yādını üçün (İKT 31/39b2=20:14)

Budist metinlerde *tapın-* fiili” *hizmet etmek itaat etmek*” (Çetin, 2012: 258); “*tapınmak*” (Uçar, 2009, s. 581) anlamında kullanılmıştır.

ayayu ağı<r>layu tapıntım burhanlarka (AYU 369 (V. 13a) 04)

“Saygı göstermek, hürmet etmek” anlamı ile de kullanılmıştır (Ayazlı, 2012: 341).

Tapıñguluk ağır ayağ kılğuluk- (AYA 940)” Hizmet etmek ve saygı göstermek için”

- **Tap- / Tapun-**

Tapmak, tapınmak (Ata, 2013: 657)

Eger tilese Tañrı tapınmağay/ tapmağay erdimiz anda adın hiç nerseniz biz (İKT 30/45b2=16:35).

- **Tapunğan... künçuy**

İbadet eden kadın” (Ata, 2013: 657)

Tegşürgey añar cüftler yağşı sizdin... namāz kılğanlar, tevbe kılğanlar, tapunğanlar, rüze tutğanlar, yūzi açuğ künçuyar (İKT 38/92a1=66:5).

- **Tapunğu**

“İlah, Tanrı” (Ata, 2013: 657)

Yer içinde hem çoğdar séni hem tapunğularınıñnı. (İKT 28/11b1=7:127)

- **Tapunmağğa Tañrı**

“İlah” (Ata, 2013: 657)

Tañrı yoğ tapunmağğa meger bir Tañrı(İKT 34/24b2=37:35)

- **Tapunmağça sezā bir Tanrı**

“Allah” (Ata, 2013: 658)

Bilgil ol Tanrı yok meger tapunmağça sezā bir Tanrı (İKT 37/15b2=47:19)

- **Tapnuğlı er-**

“Tapan, iman eden olmak” (Ata, 2013: 658)

Ermediler bizke tapnuğlılar (İKT 32/41a1=28:63).

TAPINDUR-

“Taptırmak, hizmet etmek” (Arat, 2005: 1237).anlamıyla kullanılan terim Eski Türkçe İslami Dönem metinlerinde şu şekilde tanıklanmıştır:

İveklik bu erdi seni bilmedin, / yakın tuttum özke tapındurmadın (KB 0634).

TAPUNĞULUĞ

“Tapılacak” (Ata, 2013: 658)

- **Tapunğuluğ İdi**

“İlah” (Ata, 2013: 658)

Yok tapunğuluğ İdi meger ol(İKT 28/35b1=7:158)

ṬARİKAT (Ar.)

“Tarikat” (Arat, 2005: 1238).

“Tasavvufta Hakk’a ulaşmak için benimsenen usul, tutulan yol. Sözlükte ‘gidilecek yol, izlenecek usul, hal ve gidiş’ anlamındaki tarikat (çoğulu tarâik) terim olarak ‘Allah’a ulaşmak isteyenlere mahsus âdet, hal ve davranış’ demektir (et-ta’rifât, ‘et-Farîka’ md.; Kâşânî: 349). Kelime Kur’ân-ı Kerîm’de özellikle Tâhâ süresinin iki âyetinde (20/63, 104) ve bazı hadislerde (Wensinck, el-mu’cem, ‘Farîka’ md.) Sözlük mânasında geçer. Sözlükte yine ‘yol’ anlamına gelen ve Allah’ın farz kıldığı, ruhsata yer olmayan hükümleri ve merasimleri ifade eden tarîk de (çoğulu turuk) tasavvuf kaynaklarında genellikle tarikatla aynı anlamda kullanılmakta (Ebû Tâlib el-Mekkî, II, 138; Kuşeyrî, I, 52, 59), ayrıca Allah’a varan yolların ‘yıldızların sayısınca’ (Sülemî: 383) ya da ‘yaratıkların nefesleri adedince’ (Necmeddîn-i Kübrâ: 33) olduğu belirtilmektedir. Tarikat karşılığında tâife kelimesi de kullanılmıştır. Farsça’da ‘yol, âdet, kanun, din’ mânalarına gelen râh da Osmanlı Türkçesi metinlerinde ‘yol, usul’, mânaları yanında ‘tarikat’ anlamında da geçmektedir” (İslam Ansiklopedisi, 2011, c: 40: 95-105).

Ay elig kişilik mürüvvet bolur, mürüvvet kişike tarikat bolur (KB 2970).

TAYÇU

< Çin. *da zhou* (?)” dua” . (Uçar, 2009: 582)

Suv yadıp pra kusatri asıp tayçu iğigin (AYU 361 /V. 9a/ 16).

TAYŞİNG

< Çin. *ta sheng*” büyük araba (*Skr. mahāyāna*) budizm’ in üç büyük mezhebinden biri” (Çetin, 2012: 258).

Müingülik tayşing nomda kirgeli uduj (AYÇ VII 1a/459/2).

TEGGÜÇİ

“Musibet, bela” (Ata, 2013: 665)

“Sözlükte ‘ansızın bastıran yağmur’ anlamındaki savb kökünden türeyen ve ‘bir şeyin hedefine ulaşması, birinin payına düşmesi’ mânasına gelen isâbet masdarından isim olan musibet, ‘insanın genellikle kendi iradesi dışında ve beklemediği şekilde karşılaştığı durum’ demektir. Daha çok hastalık, kıtlık, zarar ziyan, yangın, deprem gibi âfetler, sevilen birinin ölümü vb. ağır sıkıntı veren şeyler için kullanılır (Râgıb el-İsfahânî, el-Müfredât, ‘şvb’ md.; Lisânü’l-‘Arab, ‘şvb’ md.). Cürcânî musibeti ‘insanın tabiatına uymayan şey’ diye tanımlamış ve buna ölümü örnek göstermiştir. Bazı âyetlerde her türlü musibetin bir kitapta yazılı olduğu (et-Tevbe 9/50-51; el-Hadîd 57/22), musibetlerin Allah’ın izniyle gerçekleştiği (et-Tegâbün 64/11) bildirilirken bazısında musibetler insanın kendi fiillerinin bir sonucu olarak gösterilmektedir (meselâ bk. Âl-i İmrân 3/165; en-Nisâ 4/62; el-Kasas 28/47). ‘Başınıza gelen her musibet kendi yaptıklarınız yüzündendir; kaldı ki O birçoğunu bağışlar’ meâlindeki âyet (eş-Şûrâ 42/30) ikinci tür âyetlerin özeti mahiyetindedir. Nisâ sûresinin 78. âyetinde iyilik ve kötülük olarak insanların başına gelenlerin hepsinin Allah’tan olduğu bildirilirken 79. âyette, ‘Sana gelen iyilik Allah’tandır, başına gelen kötülük ise kendindedir’ buyurulmuştur. Müfessirler, bu farklı ifadeleri kader kavramı çerçevesinde musibetlerin genel yaratma fiili açısından Allah’a; irade ve ihtiyar, esbâba tevessül, kesb ve hak ediş gibi beşerî etkenler açısından kula ait olduğu şeklinde açıklamışlardır (Taberî, IV, 176-177; Zemahşerî, II, 113-114; Kurtubî, V, 284-285; Elmalılı, II, 1397-1399)” (İslam Ansiklopedisi, 2006, c: 31: 255).

Eger tegse sizke bir teggüçi ayur: bütünlükin ni°met bérdi Tanrı meniñ üze (İKT 26/41a1=4:72).

TEG(Ü)R-

“Musibet vermek, eriştirmek” (Ata, 2013: 667)

Tileyür Tanrı kim tegürse olarka amarınıñ yazuqları birle (İKT 27/55b1=5:49)

- **Tegrügli**

“Yetiren, ulaştıran” (Ata, 2013: 667)

Ol Tanrı tegrügli turur işiñe (İKT 38/79b2=65:3).

TELTÜK

“Günahkâr, İlâhî emir ve yasaklara aykırı fiil ve davranışlarda bulunan kimse” (Arat, 2005: 1241).

Könülçe yoriğli ay teltük müne, ayıtğay seniñdin bayat bir küne (KB 5276)

TEN (Far.)

“Ten, beden, nefis, can” (Ata, 2013: 669)

Çıkardı olarka buzağı ten, añar ün kılmak (İKT 31/64b1=20:88).

- **Ten tileki**

“Nefis arzusu, şehvet” (Ata, 2013: 669)

“Bir şeye karşı duyulan şiddetli arzu, tutku, nefsin arzu gücü, cinsel ihtiyacın uyardığı istek. İslâm düşüncesi ve ahlâki bakımdan; Grek felsefesinden intikal eden, insanın temel güçleriyle bunlardan doğan

fazilet ve reziletlere dair görüşler müslüman filozofların yanında diğer ahlâk âlimlerince de ana hatlarıyla benimsenmiştir. Buna göre şehvet insanın hayvanla ortak yanını teşkil eder. Şehvet duygusu aklın kontrolüne verilir, arzulanan şeyler arasında doğru bir ayırım yapılırsa bundan iffet fazileti doğar. İffet şehvet düşkünlüğüyle şehvet zayıflığı şeklindeki iki aşırılığın ortasıdır. İhvân-ı Safâ risâlelerinde insanın bütün bilgi ve ahlâk yeteneklerinin nebâtî-şehvânî, gazabî ve nâtık nefis denilen psikolojik güçlerden doğduğu belirtilmekte, bu yeteneklerin her biri için şehvet kelimesi kullanılmaktadır. Eserde yaratılış amacı bakımından bu güç ve yeteneklerin insanı küçük âlem yapan ilâhî lutuflar olduğu ifade edilir (er-Resâ'il, III, 312-315). İhvân-ı Safâ'ya göre bütün iyi huyların ve güzel davranışların kaynağı nâtık nefis, kötü huyların ve çirkin işlerin kaynağı da şehevî ve gazabî nefistir; bu bakımdan nâtık nefis meleğe, diğerleri şeytana benzetilir (a.g.e., III, 364-368). İbn Sînâ psikolojisinde, insan nefsinin diğer canlılarla ortak olan başlıca yeteneklerinden arzu gücüne bağlı iki duygudan birinin gazap, diğerinin şehvet olduğu belirtilir. Şehvet duygusu lezzeti, gazap da galebeyi ister (en-Necât: 342-343, 627)" (İslam Ansiklopedisi, 2010, c: 38: 477).

Şoğtılar namâznu hem uğtılar ten tilekleriŋe. (İKT 31/23a3=19:59)

TED - / TEDİ -

"Havaya yükselmek, gözden kaybolmak" (Arat, 2005: 1241).

Yokaru uçup bu özüm teŋdüki, yaşıł kökke örlep teŋip siŋdüki (KB 6064)

Ediz boldı ornı ay kutluğ kuta, / tönjitse kodı ense boldı yuta (KB 1526)

T(E)DRİDEM / T(Ä)DRİDÄM

"Tanrısal, ilahi (Çetin, 2012: 260); kutsal, semavî (Uçar, 2009: 584); göksel, tanrıya özgü" (Ayazlı, 2012: 345)

T(e)ŋridem köz birle teng bolgay (AYÇ VII 11b/480/16)

Kamağ t(ä)ŋrilärniŋ t(ä)ŋridäm kuvraŋıızlarınuŋ (AYA 202)

Birle yalaŋuklarınuŋta artmış arıŋ t(e)ŋridem közümüz üze bo çambudivip (AYU 401 /V. 29a/ 6-7).

T(E)DRİ KIZI

"Tanrıça" (Çetin, 2012: 260)

ol sarasvaŋı t(e)ŋri kızı ötrü ol (AYÇ VII 12b /482/13)

TEDRİLİK

"Tanrı için, Allah yolunda" ; Tanrılık (Arat, 2005: 1242)

Éw barkdın ağrıldılar, Teŋrilik (İKT 30/50a1=16:41).

TER

"Ücret, mükâfat, mehir" (Ata, 2013: 672)

"Mehir, Nikâh akdinin sonucu olarak kocanın karısına ödemek zorunda olduğu para veya mal Evlenme sırasında veya öncesinde evlenecek erkeğin kız tarafına belirli bir para yahut mal verme uygulamasının muhtelif din ve kültürlerde oldukça eski bir geçmişi vardır. Bu uygulamanın bilhassa ilk şekilleri nikâh akdinin satım akdine benzer özellikler taşıdığını, çeşitli isimler altında yapılan ödemenin de satış bedeli olarak kabul edildiğini düşündürmektedir. Zaman içinde uygulama nikâhı satım akdi, yapılan

ödemeyi de satış bedeli olmaktan çıkarmış, ailelerin birbirine yakınlaşmasını sağlayan hediyeleşmeye veya kadın için ekonomik ve sosyal bir güvenceye dönüştürmüştür” (İslam Ansiklopedisi, 2003, c: 28: 389-391).

Bizke ter bar mu eger bolsa-miz yenigililerdin? (İKT 28/7a2=7:113)

- **Tér-/ Kõpar-**

“Haşretmek, diriltip kaldırmak” (Ata, 2013: 673).

İdim, nelük térdiñ méni/ kopardıñ méni karaǵu. (İKT 31/91b3=20:125)

Seniñ İdiñ haqqı térgey-miz olarnı. (İKT 31/26b3=19:68)

- **Térigli**

“Toplayan, bir araya getiren” (Ata, 2013: 673).

Ol Tañrı térigli iki yüzlüglerni hem kâfirlerni (İKT 26/95b3=4:140)

TERĀZŪ (Far.)

“Mizan, ölçü” (Ata, 2013: 673).

“Mizan, mükelleflerin iman ve amellerinin kıyamet gününde değerlendirilmesini sağlayan şey anlamında Kur’an terimi. Sözlükte ‘bir şeyin ağırlığını tahmin etmek, ölçüye vurmak, tartmak’ anlamındaki vezn (zine) kökünden türemiş bir isim olan mizân ‘tartı aleti, tartmada kullanılan ağırlık; adalet’ mânalarına gelir (Râgıb el-İsfahânî, el-Müfredât, ‘vzn’ md.; Lisânü’l-‘Arab, ‘vzn’ md.). Mizânın âyet ve hadislerde kullanılışı çerçevesinde terimleşen muhtevası ise âhîret hallerinin belli bir merhalesinde mükelleflerin, sorguya çekilmelerinin tamamlayıcı bir işlemi olarak ceza veya mükâfatı gerektiren amellerinin kemiyet açısından değerlendirilmesi şeklinde belirginleşmiştir” (İslam Ansiklopedisi, 2005, c: 30: 211).

Ol Tañrı kim indürdi bitigni rāstlıq üze terāzunı. (İKT 36/12b2=42:17)

TEREŃGBİN (Far.)

“Kudret helvası” (Arat, 2005: 1242).

“İsrâiloğulları’na çölde mücizevî bir şekilde verilen iki temel yiyeceğin adı. Sözlükte ‘ihسان etmek, nimet vermek; başa kakmak’ anlamlarına gelen menn kökünden türetilen men İsrâiloğulları’na çölde verilen ve kudret helvası olarak bilinen yiyeceğin adıdır (Lisânü’l-‘Arab, ‘mnn’ md.)” (İslam Ansiklopedisi, 2004, c: 29: 107).

“Yahudilik’te ayrıca meleklerin ‘menn’ (kudret helvası) isimli yiyeceklerinin olduğuna inanılmaktadır” (İslam Ansiklopedisi, 2004, c: 29: 38).

Sarıǵı küçenmiş bolur ay büǵü, özini boşutǵu terengbin yegü (KB 6010).

TÉR(İ)L-

“Haşredilmek, toplanılmak” (Ata, 2013: 673).

Ornatmadımız mu olarnı harem yeriñe kórkuñsuz térlür añar kamuǵ nerseniñ míveleri (İKT 32/37a1=28:57).

- **Térilgen**

“Bir araya toplanmış” (Ata, 2013: 673).

Hem kuşlarnı térilgen kamuǵ añar yanǵan turur. (İKT 34/52b2=38:19)

TERİN KUVRAG / TÈRİN / TİRİN / KUVRAĞ

< Skr. *sangha*. Budist metinlerde” topluluk, cemaat” (Çetin, 2012: 244); dini topluluk” anlamındaki terim ikileme olarak kullanılmıştır (Ayazlı, 2012: 286).

Türlüg tërin kuvrag bo kopta kötrülmüş (AYÇ VII 11a/479/20)

Yekler kuvragınta yme ançulayu ok:. (AYÇ VII 17a/491/23).

Bitigte tört m(a)haraaç t(e)ñriler t(e)ñri yalañuk kuvragın körmek (AYU 403 /V. 30a/18).

Terin kuvrag bo nom ärđinig bosğunsarn (AYA440/ 22)” topluluk, bu öğreti mücevherini.”

TERK HİSĀB KILĖAN

“Çabuk hesap gören” (Ata, 2013: 674).

Ol Tanrı terk hisāb kılĖan. (İKT 27/19a1=5:4)

TERSĀ (Far.)

“Hıristiyan” (Ata, 2013: 674).

“Hz. İsa’nın peygamberi olduğu ilâhî din. İslâmî literatürde hıristiyanlar için Nasrânî (çoğulu nasârâ), Mesîhî (çoğulu Mesîhiyyûn) ve İsevî, Hıristiyanlık için de Nasrâniyye ve Mesîhiyye adları kullanılmaktadır. Bu dinin mensupları Batı dillerinde Christian, Türkçe’de Hıristiyan (Hıristiyan) şeklinde adlandırılır. 2 milyara yaklaşan nüfusuyla mensuplarının sayısı bakımından dünyanın en büyük dini olan Hıristiyanlık bugün Katolik, Ortodoks ve Protestan kiliselerinden teşekkül eden üç büyük mezheple daha küçük çaptaki birçok mezhep veya tarikattan meydana gelen çeşitli cemaatlere ayrılmış durumdadır. Doktrinel kaynakları göz önüne alınırsa Hıristiyanlık her şeyden önce İsa Mesîh anlayışı üzerine temellenen bir inanca sahiptir. Ana fikri Yeni Ahid’de (Ahd-i Cedid) bulunan bu inanca göre İsa Mesîh hem tanrının oğlu hem de insanlığın kurtarıcısıdır. Tanrı insanlığı günahattan kurtarmak üzere ‘biricik oğlunu’ yeryüzüne göndermiştir. İsa Mesîh, ‘ilâhî planı’ yürürlüğe koyacak şekilde insanlığı kurtarışının sembolü olarak önce çarmıha gerilmiş, sonra da ‘ölülerden kıyam ederek’ Baba’nın yanındaki yerini almıştır. Hıristiyan inancının merkezinde bulunan bu doktrin, hıristiyan teolojisi içerisinde işlenerek değişik görüşlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bununla birlikte Hz. İsa ve onun getirdiğine inanılan mesaj, bütün hıristiyanları birbirine bağlayan ortak bir bağ olarak varlığını sürdürmektedir” (İslam Ansiklopedisi, 1998, c: 17: 328-348).

Aydılar tersālar: İsa Tanrının oğlu (İKT 29/22b2=9:30).

TESBİH (Ar.)

“Tanrıyı eksik sıfatlardan tenzih etme, ululama (Ata, 2013: 674).

- **Tesbih ay-**

“Tesbih etmek” (Ata, 2013: 674).

Körgey sen ferıştelerni kapsap anlar arş yöresinde tesbih ayurlar idilerine (İKT 35/22a1=39:75)

- **Tesbih ayt-**

“Tenzih etmek, ululamak” (Ata, 2013: 674).

Bütünlükün anlar kim İdiñ üskinde uluāsıālık kılmazlar... tesbīh ayturlar (İKT 28/63b3=7:206).

- **Tesbīh aytıǵı**

“Allah’ı tesbih eden” (Ata, 2013: 674). Eski Türkçe İslami Dönem metinlerinden *Kutadgu Biligde* ve *Karahanlı Türkçesi İlk Kur’an Tercümesinde* şu şekilde tanıklanmıştır:

Turup yundı kıldı yana tañ namaz, duā kıldı tesbih yeme küdti az (KB 3287)

Ol melāmetliǵ eger bolmasa ol tesbīh aytıǵılardıñ (İKT 34/38b3=37:143)

- **Tesbīh kııl-**

1. “Sübhanallah” demek, tesbih etmek” (Ata, 2013: 674).

Biz musahhar kıldımız taǵlarıñı anıñ birle tesbīh kııurlar kéçe hem kün tuǵmış vaqıtta (İKT 34/52b1=38:18).

2. “Namaz kılmak” (Ata, 2013: 675).

İşāret kıldı olarka kim tesbīh kıılıñlar tēp erte hem kéçe (İKT 31/7b1=19:11).

TESLİM (Ar.)

“Teslim etme” (Ata, 2013: 675).

- **Teslīm du‘ālar idisi**

“Dua sahibi” (Ata, 2013: 675).

Kaçan tegse añar ésizlik uzun teslīm du‘ālar idisi (İKT 31/77b3=41:51).

TEVBE (Ar.)

“Tövbe” (Ata, 2013: 675).

Ol Tañrı kim pezīrleyür tevbeni kıullarıñdın (İKT 36/19a3=42:25).

Kalı tuşsa taqşır yana udri kol, tilin küñde tevbe kılıñıl yañı (KB 5289).

- **Tevbe bér-**

“Tövbeyi nasip etmek” (Ata, 2013: 675).

Tevbe bérür Tañrı mü‘min erenler üze, mü‘min òatunlar üze (İKT 33/27a3=33:73).

- **Tevbe ét- / Tevbe kııl-**

“Tövbe etmek” (Ata, 2013: 675).

Meger kim tevbe étse hem bitse hem kılsa edgü iş bu ögür kigrülürler uşmaħka
(İKT 31/23b2=19:60)

Boyun sudılar anlarka kim tevbe kıldılar (İKT 27/50b2=5:44)

- **Tevbe kabül étken / Tevbe kabül kılgan**

“Affedici, tövbeyi kabul eden / esma-yı hüsnadan: “tevvāb” (Ata, 2013: 675).

Tevbe kabül étken ulaşu yarlıkağan ol (İKT 26/37a2=4:64).

Ķorkunlar Tanrıda, ol Tanrı tevbe kabül kılgan (İKT 37/63a3=49:12).

- **Tevbe kılgan... künçuy**

“Tevbe eden kadın” (Ata, 2013: 675).

Tevbe kılganlar, tapunğanlar, rüze tutğanlar, yüzi açuk künçuyular hem kızlar
(İKT 38/92a1=66:5).

TEVEKKÜL (Ar.) / TEVEKKÜL KIL-

“Tevekkül / Güvenip dayanmak” (Ata, 2013: 676).

Tanrı üze tevekkül kılıñ-a mü'minler (İKT 38/6b1=58:10)

TEVFİK (Ar.)

“Tanrı yardımı” (Ata, 2013: 676; Arat, 2005: 1242).

Kamuğ işke tevfik bayattın tile, bayat birge şeksiz saña küç bile (KB 1430)

- **Tevfik bér-**

“Barıştırmak, dargınlığı ortadan kaldırmak” (Ata, 2013: 676).

Eger tileseler oñarmak tevfik bérür Tanrı ol iki ara. (İKT 26/13a2=4:35)

TEVRİ/ ĀT (Ar.)

“Tevrat” (Ata, 2013: 676).

“Kur’ân-ı Kerim’de yahudilerin kutsal kitabına verilen ad. Yahudi geleneğinde tevat ‘öğreti, doktrin, kılavuz, teori, hüküm, kanun, din’ gibi anlamlar taşımaktadır. Bu kelime, Hz. Mûsâ’ya verilen kitabın ismi olarak kullanıldığı gibi Tanah (Ahd-i Atık), Mişna, Talmud ve rabbilere (yahudi din âlimi) ait bütün eserler için de kullanılmaktadır. Yahudi geleneğine göre bu külliyat Hz. Mûsâ’ya Sînâ’da vahyedilmiş ve öğretilmiştir (Berakot, 5a; Beba Metzia, 59b; Megillah, IV/1). Ancak tevat kelimesi kutsal kitap söz konusu olduğunda Ahd-i Atık’in ilk beş kitabını ifade etmektedir” (İslam Ansiklopedisi, 2012, c: 41: 40).

Neteg hükm kıldrurlar saña olar üskinde Tevrît. (İKT 27/49b3=5:43)

TEYEMMÜM (Ar.) / TEYEMMÜM KIL-

“Teyemmüm, toprakla abdest alma / teyemmüm etmek” (Ata, 2013: 676).

Bulmasa sizler suw teyemmüm kıluñlar arıg topraqka (İKT 26/19a3=4:43)

TILDAM / TİLDEM

“İyi konuşan, hatip / Haberci, peygamber, iyi konuşan, hatip” (Arat, 2005: 1243-1245).

Ajun feylesüfi neñi bolmasa, neçe tildam erse kişedi tilig (KB 3076)

Negü ter eşitgil kişi tildemi, kamuğ kulğu işke keñeş ol emi (KB 5651)

TIN

“Ruh, soluk, nefes” (Arat, 2005: 1243).

Negü ter eşitgil kişi edgüsi, yorıp tun tokıgı āhır ölgüsi (KB 0233)

TINL(I)Ğ

“Canlı” (Çetin, 2012: 261) Eski Türkçe dönemi metinlerinden *Kutadgu Bilig*de ve *Altun Yaruk*da şu şekilde tanımlanmıştır:

Bağırsak bulun barça tınlıg öze, tapuğ kıl bayatka köñül til tüze (KB 6089)

Tınl(ı)glarıg:: azu yme körser (AYÇ VII 18b/494/2)

TITSI

< Çin. *dì zǐ*” öğrenci, ustayı takip eden” (Çetin, 2012: 261)

T(e)ñrike: azu körser men titsılarıg:: bahşısı eyin boşgunmuşıg:: (AYÇ VII 14b/486/10-11)

TİK-

Eski Türkçe Runik Dönemi metinlerinde (yapar sözüyle)” cenaze töreninde mum dikmek” (User, 2010: 405) anlamında kullanılmıştır.

Yog: yıp(a)r(ı)g: k(ä)lürüp: tikä: birti (BK G11)

TİLEKÇİ

“Dilekte bulunan, dileyen” (Arat, 2005: 1246).

Köñül bir bayatka uladım köni, tilekçi bolupmen tilermen anı (KB 4778)

TİLEN

“Dilemek” (Arat, 2005: 1247).

Osal bolma saklan kamuğ işte sen, bu saklık bile iki ajun tilen (KB 0443)

TİRGÜR-

“Diriltmek” (Ata, 2013: 680). Terim runik dönemi metinlerinde

Küçlüg uāan tırgürmek üze ölüglerni. (İKT 37/3a1=46:33)

TİRGÜZ-

1. Hayat vermek, diriltmek: (Ata, 2013: 680).

Tirgüzür hem öldürür, kirtgününler Tañrıka (İKT 28/35b2=7:158).

2. Yeniden meydana getirmek, değiştirmek. (Ata, 2013: 680).

Keldi sezā yime oza törütmez bāūlnı yana tirgüzmez (İKT 33/61a2=34:49).

TİRİG

1. “Diri canlı” (Ata, 2013: 681).

Eski Türkçe İslami Dönem metinlerinden *Karahanlı Türkçesi İlk Kur'an Tercümesinde* ve *Kutadgu Biligde* şu şekilde tanımlanmıştır:

Sézinmegil anlarnı... ölügler tép, kendü tirigler idileri üskinde (İKT 25/24a3=3:169)

Kamuğ sen törüttüñ ne erselerig, / yokadur ne erse sen ök sen tirig (KB 0014)

2. “Esmâ-yı hüsnadan” “hayy” (Ata, 2013: 681).

“Allah’ın isimlerinden (esmâ-i hüsnâ) biri. Sözlükte ‘yaşamak, diri ve canlı olmak’ anlamına gelen hayât (hayevân) kökünden sıfat olup ‘diri olan, yaşayan’ demektir. Râgıb el-İsfahânî, Kur’ân-ı Kerîm’de yer alan hayat kavramını altı grup içinde mütalaa etmekte, bunların beşinin hakikat veya mecaz mânalarıyla bitkiler, hayvanlar ve insanlar yani fâniler için kullanıldığını söylemekte, Allah’a mahsus olan hayatın ise ‘ölümsüzlük’ (bekâ) anlamına geldiğini belirtmektedir. Buna göre hay, ‘hakkında ölüm geçerli olmayan varlık’ demektir (el-Müfredât, ‘hyy’ md.). Ebü’l-Bekâ el-Kefevî de Allah’a izâfe edilen hayat kavramına mecazi mâna vermenin gerekliliğini vurgular ve bunun ölümsüzlükten ibaret olduğunu söyler (el-Külliyât: 406-407)” (İslam Ansiklopedisi, 1997, c: 16: 549).

Yarlıg ıdtımız saña bitigdin ol köni ol, çın tutuğlı tutaşı tirigke (İKT 31/86b1=20:111)

• Tirig çal-

“Sağ olmak, yaşamak” (Ata, 2013: 681).

Hüküm kıılır Tañrı... tirig kalsa ol kim tirig kaldı belgüligün. (İKT 29/3a3=8:42)

• Tirig ıod-

“Öldürmemek, sağ bırakmak” (Ata, 2013: 681).

öldürgey-miz oālanlarını yana tirig ıodāay-miz tişilerini. (İKT 28/11b2 =7:127)

TİRİGLİK

“Hayat, yaşantı, ömür” (Ata, 2013: 681).

Armasun sizni bu ojun tirigliki (İKT 33/66b2=35:5)

Eski Türkçe İslami Dönem metinlerinden *Kutadgu Biligde*” dirilik, canlılık” anlamındadır.

Bu tört eş maña tört tadu tegturur, tüzülse tadu çın tiriglik bolur (KB 0060)

TİRİL-

“Dirilmek, yaşamak” (Ata, 2013: 682).

Bütünlükin añar turur tamuā otı, ölmez anıñ içinde hem tirilmez (İKT 31/58a2=20:74)

Uçuğlı yoriğlı tınığlı neçe, / tirilgü seniñdin bulup yer içe (KB 0023)

TOKI-

“İftira etmek” (Ata, 2013: 682).

Tokıdı Tanrı üze yalgannı (İKT 33/32a1=34:8)

TOKSU- / TOKSUĞLI-

“Var olmak, vuku bulmak/ vuku bulan, olacak olan” (Ata, 2013: 682).

Bütün ed-din toksuālı. (İKT 37/83b2= 51:b)

TOKU/ İŞ

“Savaş, çarpışma” (Ata, 2013: 683).

- **Tokuş kılmak**

“Cihat” (Ata, 2013, s. 683).

Sizke Tanrıdın hem yalavaçındın tokuş kılmak anıñ yolu içinde (İKT 29/18a2=9:24).

TOK(U)Ş -

“Öldürmek, savaşmak, çarpışmak, cihat etmek” (Ata, 2013: 683).

Anıñ boğnındın buldı anıñ içinde iki er tokşurlar. (İKT 32/10b1=28:15)

- **Tokuşgan**

“Savaşan, cihat eden” (Ata, 2013: 684).

Sınayur sizni ançağa tegi bilginçe tokuşganlarını sizdin (İKT 37/21b2=47:31).

TOKU

“Âdet, düzen, töre” (Arat, 2005: 1249).

Törü hem toku öiedi yinçge tapuğ, uluğ hācib itse açar yol kapuğ (KB 2490)

TOYIN / TOYIN DENTAR

(< Çin. 道人 *dao ren*, *Skr. bhikṣu*)” budist rahip (Çetin, 2012: 263) / din adamı, rahip” anlamındaki terim ikileme olarak kullanılmıştır (Ayazlı, 2012: 286).

Toyin şamnanç upasi upasanç tört (AYÇ VII 11a/479/19)

Avinçga körkin, azu toyin dentar (AYA /1044)

TÖRİ- / TÖRÜ-

“Yaratılmak, türemek” (User, 2010: 406) anlamındaki terim Eski Türkçe metinlerinde şu şekilde tanıklanmıştır:

Runik Dönem metinlerinde: *Öd t(ä)ñri: (a)ys(a)r: kişi oğlu: kop: ölg(ä)li: törim(i)ş: (KT K 10)*

İslami Dönem Metinlerinde” yaratılmak, türemek” (Arat, 2005: 1250).

Törütgen bariña törütmiş tanuk, / törümiş iki bir tanuki anuk (KB 0015)

Törümiş neñ erse yokalğuturur, /törütügli hâlik ne kolsa kılur (KB 0692)

TÖRÜ / TÖRÖ

“Kural; öğreti, yasa, (dinî) tören” (Çetin, 2012: 263; Uçar, 2009: 587)

Körürler: yirtinçülüg törüçe esidürler: (AYU 386 /V. 21b/11).

Burkañlarınñ ç(a)hşap(u)t törüsi burkañlarınñ köni (AYÇ VII 2a/461/15-16).

İslami Dönem metinlerinde” töre, kanun, düzen” (Arat, 2005: 1250).

TÖRÜT-

“Yaratmak, var etmek” (Ata, 2013: 686). Eski Türkçe İslami Dönem metinlerde şu şekilde tanıklanmıştır:

Her-äyine üdürmegey-miz séni anıñ üze kim keldi bizke belgüüglerdin, ol kim törütti bizni. (İKT 31/57a2=20:72)

Bayat atı birle sözüg başladım,/ törütgen egiğgen keçürgen idim (KB 1)

- **Törütgen**

“Yaratan, yaratıcı, Rab” (Ata, 2013: 687).

Şükr Ol Tanrıka kökler törütgen hem yerlerni. (İKT 33/63b1=35:1)

- **Törütmek**

“Yaratılış, yaratma” (Ata, 2013: 687).

Arturur törütmek içre né kim tilerse (İKT 33/64a2= 35:1)

- **Törütmiş**

“Yaratılmış” (Ata, 2013: 687).

Ağnatğalar Tanrı törütmişini (İKT 26/81a3=4:119).

- **Törütteçi**

“Yaratıcı, yoktan var eden” (Ata, 2013: 687).

Men törütteçi men bir yañluğ ādemīni quruğ balcığdın, kök tınçımış livādın. (İKT 30/21b1=15:28)

- **Törütügli**

“Yaratan, Yaratıcı” (Ata, 2013: 687).

Yā Tanrı, ey kökler törütügli hem yer törütügli. (İKT 35/4a2=39:46)

TÖRÜTÜL-

“Yaratılmak” (Ata, 2013: 687). Eski Türkçe İslami Dönem metinlerde şu şekilde tanımlanmıştır:

Ortağ mu katarlar anı kim törütmez merseni olar törütülürler. (İKT 28/59b3=7:191)

Kamuğ barça muñluğ törütülmiş, / muñı yok idi bir añar yok eşi (KB 0005)

TÖZ

“Kök, temel, yaratılış” (Çetin, 2012: 263); öz, cevher, yaratılış (Ayazlı, 2012: 349).

Yinçürü sakınzun: yok kurug töziğe (AYÇ VII 14a /485/8).

Āsidmāk uğurınta, nom tözin (AYA 413/8)

TÖZLÜG [TÖZLÜG]

“Köklü, temelli” (Çetin, 2012: 263)

Tözlüg az saran köñülümüzni tarkaru (AYÇ VII 7b/472/14)

TSUY

< Çin. *zui* ” günah” (Uçar, 2009: 588)

Köl tsuy irinçü arısun: nizvanili kılınçlı (AYU 353 /V. 5a/15).

TUGMAK

“Doğmak, ortaya çıkmak” (Uçar, 2009: 588)

Kirtü nomlug ulug toogug: tugmak (AYU 368 /V. 12b/17)

TUGMAKSIZ

“Doğumsuz” (Uçar, 2009: 588)

Ermez: muntagin ötrü tugmaksız titir (AYU 375 /V. 16a/16).

TURĞU BŪSTĀN

“Adn cenneti” (Ata, 2013: 689).

Turğu arıg éwler turğu būstānları içinde hem hoşnūdluk Tanrıdın. (İKT 29/52a3=9:72)

TURĞU UŞTMAḤ

“Adn cenneti” (Ata, 2013: 689).

“Cennetin en yüksek mevkiine veya değişik yerlerinin tamamına verilen ad. Adn Kur’an’da cennât kelimesiyle birlikte zikredilerek insanın aslının (Âdem’in) yaratıldığı ve âhirette müminlerin sonsuza kadar kalacağı çeşitli cennetleri tasvir etmek üzere kullanılır. Kur’an’da on bir yerde bahis konusu edilen adn cennetleri, ‘içinde güzel meskenlerin, tahtların, altın ve incilerle süslenmiş ince ipekten yeşil elbiselerin, sabah akşam ikram edilen türlü yiyeceklerin, gözleri başkasını görmeyecek kadar eşlerine bağlı hûrilerin ve çeşitli ırmakların bulunduğu ebedî bir yurt’ olarak tasvir edilir. Boş sözlerin işitilmeyeceği, yorgunluk ve bıkkınlığın hissedilmeyeceği bu yere, sadece, iman edip amel-i sâlih işleyen, Allah’a karşı ahidini yerine getiren, rablerinin rızasını gözeterek sabreden, namaz kılan, kendilerine verilen rızıklardan gizlice ve açıkça dağıtan, kötülüğe iyilikle karşılık vererek onu ortadan kaldıran, günahlardan tövbe edip temizlenen, hayırda yarışan, Allah yolundan ayrılmayıp bu uğurda malları ve canlarıyla cihad eden müttaki müminlerin (erkek-kadın) gireceği vaad edilmektedir” (İslam Ansiklopedisi, 1988, c: 1: 390-391)

Turğu uştmahlar ol kim va^cde kıldı Tanrı kullarıḡa(İKT 31/24a1=19:61)

TURMIŞ

“Sebat eden” (Ata, 2013: 689).

Bağğıl seniḡ Tanrıḡa ol kim ulanmış erdiḡ anıḡ üze turmuş (İKT 31/86a2=20:97).

TUT-

Runik Dönem metinlerinde, (Türk teḡri)” Kagan, katun ve kağanın diğeri aile bireylerini korumak, muhafaza etmek” (User, 2010: 408) anlamında kullanılmıştır.

Türk: bod(u)n: yok: bolm(a)zun: tiy(i)n: bod(u)n: bolcun tiy(i)n: k(a)ḡ(i)m ilt(e)r(i)ḡ k(a)g(a)n(i)g: ilbilgä k(a)tun(u)g: t(ä)ḡri: töp(ü)sint(ä) tut(u)p: yüg(ä)rü: kötürm(i)ḡ (ä)r(i)nç: (KT D 11)

Budist Dönem metinlerinde ise” tutmak (dini) emri yerine getirmek anlamında kullanılmıştır (Ayazlı, 2012, s. 350). .

tuta bo tütsügüg urup meni (AYA 887)

“Tut-” eylemi İslami Dönem metinlerinden Karahanlı Türkçesi İlk Kuran Tercümesinde dini terim olmaktan ziyade” tutmak, almak, yakalamak, alıkoymak, (alaya) almak” gibi anlamlarda kullanılmıştır (Ata, 2013: 692-693).

• **Tutuğlı**

“Tutan, yazıcı (melek)” (Ata, 2013: 694).

Ançada tutar iki tutuğlı anđın ya^cnī sağ soldın olduruğlı. (İKT 37/73a3=50:17)

TUTUZ –

“Söylemek, nasihat etmek, emretmek” (Arat, 2005: 1256). Eski Türkçe İslami Dönem metinlerde şu şekilde tanıklanmıştır:

Tutuzmadımu kör saña hıl başıñ, / basınma begiñni küdezigil başıñ (KB 0652)

TUTYAKLIG

Skr. *upādāna*” varlığa bağlanmış” (Uçar, 2009: 589)

İy(i)n tugar az tutyaklıg bolmaktın: (AYU 367 /V. 12a/14)

ṬUVĀ(Ar.) / ṬUVĀ ATLIĞ

“Tuva vadisi” (Ata, 2013: 695).

“Allah’ın Hz. Mûsâ ile konuştuğu mübârek yerdeki (el-Kasas 28/30) mukaddes vadi Tuvâ’ya (Tâhâ 20/12; en-Nâziât 79/16), Mûsâ’nın kavmine vatan olarak seçtiği ve bereketli kıldığı (el-A’râf 7/137) mukaddes toprağa (el-Mâide 5/21) atıfta bulunulmakta, Kudüs’teki Mescid-i Aksâ’nın çevresinin mübârek kılındığı (el-İsrâ 17/1), insanlar için yeryüzünde kurulan ilk mâbedin Mekke’deki mübârek ev (Kâbe) olduğu (Âl-i İmrân 3/96) ifade edilmektedir” (İslam Ansiklopedisi, 1994, c: 16; s. 128).

“Kur’ân-ı Kerîm’de adı geçen peygamberlerden sadece Hz. Mûsâ’nın bi’setine dair ayrıntılı bilgi verilir. Bir gece ailesiyle birlikte Medyen’den Mısır’a gitmekte olan Mûsâ mukaddes Tuvâ vadisine gelince Tûr dağı tarafında bir ateş görür ve ailesini bırakıp ateşe doğru ilerler. Mukaddes yerdeki vadinin sağ yanında bulunan ağaç yönünden duyduğu, ‘Ey Mûsâ! Şüphesiz ki ben senin rabbimim. Papuçlarını çıkar; çünkü mukaddes bir vadidesin. Ben seni seçtim. Şimdi -sana- vahyedilene kulak ver’ sözleriyle başlayan ilâhî hitapla peygamber olarak görevlendirildiği kendisine bildirilir (Tâhâ 20 / 11-24)” (İslam Ansiklopedisi, 1994, c. 06: 217).

Suçulğil iki na^{le}yenniñni, sen özde arıg Ṭuvā atlıg (İKT 31/39a3=20:12).

TÜPLÜG

“Ölümsüz” (Ata, 2013: 698).

Bâki ya^{nî} tüplüg (İKT 36/48a2=43:28).

TÜŞ

“Düş, rüya” (Ata, 2013: 698; Çetin, 2012: 263). Eski Türkçe dönemi metinlerinde şu şekilde tanıklanmıştır:

Budist Metinlerde: *Tıddaçı yavız tülñüñ ayıg tüşin* (AYÇ VII 9a/475/10)

İslami Dönem Metinlerde *Bu tüş çilmi körgil bağırsak bayat, / kılı edğüsin koldı berdi ayat* (KB 4370).

Körkitür saña olarnı Tañrı tüşüñ içinde azkına (İKT 29/3b2=8:43).

TÜŞ-

Budist Dönemi metinlerinde” düşmek” anlamındadır (Çetin, 2012: 265)

Tüşdeçilerig:: keçiglerte alp yerte: (AYÇ 840)

İslami Dönem metinlerinde Yere kapanmak, düşmek, secde etmek” (Ata, 2013: 698).

*Kaçan kim nıyrı körkitti erse İdi taāka kıldı anı kes kes/pāre pāre, tūşti Mjysā bî-
hÿş bolup. (İKT 28/22a3=7:143)*

TÜŞE-

“Düş görmek” (Arat, 2005: 1258). Eski Türkçe İslami Dönem metinlerde şu şekilde tanıklanmıştır:

Takı bir bilig kör bu tüş ilmi ol, / tüşese yoruğlı açar edgü yol (KB 4366)

TÜŞNEK

“Yuva, mezar” (Arat, 2005: 1258).

“Mezar, Arapça’da ‘ölünün gömüldüğü yer’ anlamında kabir (çoğulu kubûr), ‘kabirlerin bulunduğu yer’ karşılığında makber veya makbere (çoğulu mekâbir) kelimeleri kullanılır. Türkçe’de kabirle eş anlamlı olan mezar ise kelimenin kök anlamıyla da irtibatlı olarak özellikle ziyaret edilen önemli kişilerin kabirlerini (ziyaretgâh) ifade eder. Kur’ân-ı Kerîm’de birer âyette kabir (et-Tevbe 9/84) ve mekâbir (et-Tekâsür 102/2), beş âyette kubûr (el-Hac 22/7; Fâtır 35/22; el-Mümtehine 60/13; el-İnfitâr 82/4; el-Âdiyât 100/9) geçmekte, birçok hadiste de gerek kabrin yapısı ve şekline, kabir ziyaretine, gerekse kabir suali ve azabı gibi uhrevî hayatla ilgili açıklamalara yer verilmektedir. İslâm Öncesi Dinlerde: Ölümden sonra bedenler zamana ve coğrafyaya göre değişik şekillerde defnedilmiştir. İnsanlığın başlangıcında cesetlere ne gibi işlemler yapıldığı konusundaki bilgiler kısıtlıdır. Kabir uygulamasının sağlık, bilinmeyenden korkma gibi sebeplerden dolayı ölü bedenden uzaklaşma ve cesedi koruma arzusuyla ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Ölüm fikrindeki tarihî değişimlere paralel olarak her din, gerek mimari açıdan gerekse onun etrafında örülü inançlar bakımından kabre farklı değerler yüklemiştir” (İslam Ansiklopedisi, 2001, c: 24: 33-35).

*Negü asgî âhır kara yer koyı, / anıñ tüşneki ol yağız yer oyu (KB 3570)” Ne fayda,
sonunda onun da gireceği yer bu kara toprağın altı, bu yağız yerin çukurudur.*

TÜTSÜG / TÜTZÜK

“Tütsü, buhur” (Ayazlı, 2012: 352).

“Tarihte bilinen ilk medeniyetlerden itibaren hemen bütün çok tanrılı ve tek tanrılı dinlerde, dinî ve sihrî törenler sırasında ateşe güzel kokulu madde atmak veya mayı serpmek, yerine getirilmesi gereken önemli şartlardan biri sayılmıştır. Ele geçen arkeolojik buluntu ve yazılı belgelerden Çin, Hint, İran, Mısır, Mezopotamya, Anadolu, Yunan, Roma, Aztek ve İnka gibi eski medeniyetlerin hepsinde tütsü yakmanın mânevî temizlenme ve tanrılara yaklaşma aracı olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır. Genelde birleşen çeşitli inançlara göre güzel kokulu dumanlar tanrıları hoşnut etmekte, eğer kızgınsalar öfkelerini yatıştırmakta, yapılan duaların göğe yükselip tanrılara ulaşmasına ve kabulüne vesile olmaktadır. Aynı zamanda da meleklerle iyi ruhları tütsü çevresine toplarken güzel şeylerden hoşlanmayan şeytanlarla kötü ruhları da kaçırmaktadır. Dolayısıyla tütsülenen yer ve kişiler kötülüklerden uzak tutulup iyiliklere yaklaştırılmış, böylece mânen temizlenmiş sayılmaktadır. Aslında, gerçekleştiğine inanılan bu olayların, mistik atmosfer içinde baygın kokuların insanlara verdiği rahavet ile müsbet duygulardan ve ayrıca baharat dumanlarının baş ağrısı gibi bazı fizyolojik rahatsızlıklara iyi gelip zararlı böcek ve haşeratı kaçırmamasından ibaret olduğu şüphesizdir. Dinî törenlerde ateşe buhur atma geleneğinin başlangıcı, tanrılara sunulan içki ve kurbanların yakılması sırasında bu takdimelerin dünyevî kirlerden, günahlardan temizlenmesi için ateşe tütsü maddeleri serpilmesi olayından kaynaklanmaktadır. Müslümanlık’ta ibadetlerle ilgili bir buhur yakma geleneği yoktur. Ancak güzel kokuyu çok seven, devamlı surette kokulu yağ kullanılarak bunu ashabına da tavsiye eden ve hatta kızı Zeyneb’in vefatında naaşının birkaç defa sidr ile yıkanıp sonuncu suyuna kâfur katılmasını isteyen Hz. Peygamber’in (Buhârî, ‘Cenâiz’, 8, 9, 13) ibadet maksadıyla değil fakat güzel kokmaları için mescidlerde buhur yakılmasını emrettiği bilinmektedir (Kettânî: 87)” (İslam Ansiklopedisi, 1992, c: 6: 383-384).

Budist metinlerde: *Mantal içinte tütsüg hua çeçekler* (AYÇ VII 10a/477/3).

Ötrü hua çäçäkin yula tütsügin tünlä küntüz üzüksüz tapınzun udunzun (AYA 444/21-22) “hua çiçekle, mesale tütsüsüyle gece-gündüz kesintisiz hizmet etsin.”

İslami Dönem Metinlerde: *Kayusı elig sundı tütsüg tutar, / kayu büvkirer kin ajun yıd kopar* (KB 0098).

TÜTSÜGLÜĞ

“Tütsülü, buhurlu” (Ayazlı, 2012: 352).

Tütsüglüg kuşatrelar b(ä)lgürüp (AYA 425/16) “tütsülü gölgelikler belirip”

TÜTSÜGLÜK

“Tütsülük, buhurluk” (Ayazlı, 2012: 352).

“İçinde tütsü yakılan özel kap. Aslı bahûrdân olan buhurdan Arapça’da, yakılınca güzel kokulu duman çıkararak öd ağacı ve amber gibi tütsü maddelerine verilen bahûr isminden Farsça -dân ‘-lık’ ekiyle yapılmış ‘tütsülük’ anlamında Osmanlıca bir kelimedir. Türk toplumunda, Araplar’ın buhurdana verdikleri aynı anlamdaki mibhare ve miktare isimleri tutulmamış, ikinci bir isim olarak micmer veya micmere (ateşlik) benimsenmiştir. Buhurdanın tarihi buhur yakma geleneği kadar eski değildir. Buhurun, yakılan kurbanların mânevî temizliği için onlarla birlikte ateşe atılması şeklinde başlayan ilk kullanım tarzı önceleri özel bir kap yapılmasını gerektirmemiştir. Mevcut buluntular buhurdanın, milâttan önce IV. binyıl içinde buhurun Mezopotamya’da başlı başına bir takdime olarak tanrılara sunulmaya başlaması ile birlikte ortaya çıktığını göstermektedir” (İslam Ansiklopedisi, 1992, c: 6: 384-385).

Kädip äligintä tütsüglük tuta, bo tütsügüg urup meni (AYA 440c/ 7-8) “Giyip elinde buhurluk tutarak bu tütsüyü yakıp beni”

TÜZ KÖNİ

“Doğru, hak” (Ata, 2013: 700).

Köndür bizni tüz köni yolğa (İKT 34/54a2=38:22)

TÜZÜN

“Yumuşak huylu”, esma-i hüsnadan: “halim” (Ata, 2013: 700).

“Allah’ın isimlerinden (esmâ-i hüsnâ) biri. ‘Sabırlı ve temkinli, akıllı ve ağır başlı olmak’ mânasındaki hilm masdarından sıfat olup ‘sabırlı ve temkinli olan, acele ve kırgınlıkla muamele etmeyip ileride meydana gelecek gelişmelere fırsat tanıyan’ demektir. Dil âlimleri kelimenin, ‘kudreti olduğu halde cezalandırmayan’ ve ‘cezayı büsbütün terketmeyip gelişmelere göre hareket eden’ şeklindeki iki anlamına dikkat çekerler (Lisânü’l-’Arab, ‘hlm’ md.; Ebü’l-Bekâ: 404, 560; Zeccâc: 45). Halîm esmâ-i hüsnâdan biri olarak ‘sabırlı, acele ve kırgınlıkla muamele etmeyen’ mânasına gelir. Halîm kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’in on beş yerinde geçmekte olup bunlardan on birinde Allah’a, ikisinde Hz. İbrâhîm’e, birinde Şuayb’a, birinde de İsmâîl peygambere izâfe edilmiştir (bk. M. F. Abdülbâkî, el-Mu’cem, ‘halîm’ md.). Allah’ın ismi olarak zikredilen halîm tek başına kullanılmayıp altı âyette ‘bütün günahları başıslayan’ anlamındaki gafûr, üç âyette ‘hakkıyla bilen’ anlamındaki alîm, bir âyette ‘her şeyden müstağni olan, kendi dışındaki her şeyin O’na muhtaç olduğu varlık’ mânasındaki ganî, bir âyette de ‘az iyiliğe çok mükâfat veren’ mânasındaki şekûr ismiyle birlikte zikredilmiştir. Bu kullanış kelimenin mânasına açıklık getirdiği gibi ona zenginlik ve derinlik de kazandırmaktadır” (İslam Ansiklopedisi, 1997, c: 15: 334).

Ol turur tüzün yime yarlıkağan. (İKT 33/82a3=35:41)

U-

“Muktedir olmak, gücü yetmek” (Ata, 2013: 700).

Tapnur siz Tanrıda adınka ol kim ewürmesler olarka rÿzi bérÿ köklerden yerlerden nerse umaslar. (İKT 30/68a2=16:73)

Akı sûretin kim köreyin tese, / kelip körsü hakan yüzini usa (KB 0104)

UBUT

“Utanç”

Arıg ubutu yeg tedi: (T 37)

UÇ- / KERGEK BOL-

(Türk kağanları ve kağanlık ailesi bireyleri için)” ölmek, vefat etmek” anlamında kullanılmıştır (User, 2010: 349)

k(a)ŋ(i)m k(a)g(a)n: (a)nça il(i)g] törüg: k(a)zg(a)n(i)p: uça: b(a)rm(i)ş: (KT D 15-16; BK D13).

Özi anç(a): kergek bolm(i)ş: (KT D 3-4; BK D 4)

UÇIK / Ş(İ)MNU

“Şeytan” (Çetin, 2012: 266)

Uçık yèlpik üze uçınmaguluk: yèlvi (AYÇ VII 9a/475/7)

UÇIN-

“Şeytanın kötü işlerine maruz kalmak” (Çetin, 2012: 266)

Uçık yèlpik üze uçınmaguluk: yèlvi (AYÇ VII 9a/475/7)

UÇTMAH/ UŞTMAH (Sog.) / UCMAK

“Cennet” (Ata, 2013: 701).

Kigrür-miz olarnı uştmaħlarķa (İKT 26/28b1=4:57).

Kigürgü üçün mü'minlerni hem mü'minelerni uçtmaħlarķa aķar astnıda arıķlar... (İKT 37/28b3=48:5)

Toğardın ese keldi öñdün yeli,/ ajun etgüke açtı uştmaħ yolu (KB 0063)

Müsülmân işin it muñıña yara,bayat birge uçmak kör ornuñ töre (KB 3503)

• **Uçmaħ kızları**

“Huri” (Ata, 2013: 701).

Bütünlükün uşmağ boêni bu kün meşâyılluğ içre uçmağ kızları birle (İKT 34/13b1=36:55).

UÇ

“Boğa burcu” (Arat, 2005: 1259).

Kozı yazkı yılduz basa ud kelir,/ erentir kuçık birle sançu yorır (KB 0139)

UD-

“Uymak, tabi olmak” (Ata, 2013: 702).

ol kim sanğa udsa yolsuzlardın. (İKT 30/25b2=15:42)

UDUG

“Saygı, hürmet, hizmet, tapınma” (Çetin, 2012: 266; Uçar, 2009: 591)

Udug kılurlar:: kamagun birkerü (AYÇ VII 19b/496/18).

Udug kılurmen:tützükin çeçekin (AYU 350 (V. 3b)16)

UDUN-

“Saygı göstermek, hürmet etmek, hizmet etmek” (Çetin, 2012: 266; Uçar, 2009: 591)

tapınmış udunmuş kergek küyü küzetü (AYA 1396)

Tapığın udugin yme tapınsar udunsar .. (AYÇ VII 3b/464/19)

UĞAN

“Muktedir, kadir, Tanrı” , esma-yı hüsnadan: “kadîr” (Ata, 2013: 703).

ol Tanrı kamuğ neğ üze uğan ol (İKT 27/31a3=5:17).

Uğan bir bayat ol kamuğda oza/ Öküş hımd-u ögdi anjar oğ seza (KB B1)

UĞBİ (Ar.)

“Ahiret” (Arat, 2005: 1260).

Özüñ dünyâ ukbi bulayın tese,/ bu kaç işni kodma katığlan usa (KB 2157).

UĞGAN

“Haberdar” , esma-yı hüsnadan: “habîr” (Ata, 2013: 705).

“Allah’ın isimlerinden (esmâ-i hüsnâ) biri. Sözlükte ‘bir nesneyi gereğince bilmek için yoklayıp sınamak, bir şeyin iç yüzünden haberdar olmak’ anlamına gelen hubr (hibre) masdarından sıfat olup ‘bilen, bir nesnenin mahiyetine ve iç yüzüne vâkıf olan’ demektir. Kelimenin kökünde, bir şeyin asıl yapısını ve iç yüzünü öğrenmek için onu duyu organlarıyla algılayıp denemek ve elde edilen bilgileri akıl süzgecinden geçirip bir sonuca bağlamak mânası bulunduğu gibi haber yoluyla bilgi edinmek mânası da vardır. Şüphe yok ki bu bilgi vasıtalarının hiçbiri Allah için söz konusu değildir. Ancak hadis olarak da rivayet edilen, ‘Hiçbir zaman haber duyu seviyesinde bilgi sağlayamaz’ sözüne göre (bk. Müsned, I, 215, 271), Allah’a

nisbet edilen ‘hubr’ kavramında, duyularla algılanmış gibi her şeyin gerçekliğinden ve genellikle insanlara gizli kalan iç yüzünden haberdar olma mânası mevcuttur. Habîr isminin ‘haberdar eden’ (muhibir) anlamına da gelebileceği kaydedilmektedir” (İslam Ansiklopedisi, 1996, c: 14: 378).

Ukturdu maña anı bilgen ukğan (İKT 38/90b1=66:3)

ULAŞU

“Ebediyen, sürekli” (Ata, 2013: 706).

Namāz kılmagıl kimerseke olardın öldi, ulaşu adağın turmagıl anıy gürı üze (İKT 29/60a3=9:84).

- **Ulaşu turğu uşmağlar**

“Adn cenneti” (Ata, 2013: 706).

Ulaşu turğu uşmağlar akar astında ariğlar (İKT 31/58b2=20:76).

ULAŞU YARLIKAĞAN / ÜKÜŞ RAHMETLİĞ / ÜKÜŞ ÖRTGEN

Bağışlayıcı, affedici, Esmâ-yı hüsnadan: “rahmân, rahîm, gafûr (gaffâr)” (Ata, 2013: 706).

“Kur’ân-ı Kerîm’de rahmet kavramı Tevrat’a, Kur’an’a, Hz. Peygamber’e ve insanlara nisbet edilmiştir. Allah’a izâfe edilen rahmet kavramı 119 yerde fiil kalıbında, doksan iki yerde rahmet şeklinde geçmektedir. Rahmân ismi elli yedi, rahîm ismi -Hz. Peygamber’e nisbet edildiği (et-Tevbe 9/128) bir yer hariç- 114 yerde tekrarlanmıştır. Dört âyette ‘erhamû’r-râhimîn’ (merhamet edenlerin en merhametlisi), iki âyette ‘hayrû’r-râhimîn’ (merhamet edenlerin en hayırlısı) terkipleri geçmektedir. Rahmân ismi altı âyette rahîm ile birlikte, diğer yerlerde tek başına kullanılmıştır. Rahîm ise yine esmâ-i hüsnâdan olan gafûr, azîz, raûf, tevvâb, ber, vedûd isimleri ve bir yerde rab ismiyle birlikte, üç âyette de müminlerle ilişkili olarak zikredilmiştir (M. F. Abdülbâkî, el-Mu’cem, ‘rhm’ md.). Bu iki ismin Kur’an’daki kullanılışlarından hareketle rahmânın Allah lafzı gibi zâtî isim yerinde, rahîmin ise sıfat konumunda olduğunu söylemek mümkündür. Rahîmin birlikte geçtiği diğer ilâhî isimler daha çok onun muhtevasını pekiştirmektedir. Ebû’l-Ferec İbnü’l-Cevzî, Kur’an’da Allah’a nisbet edilen rahmet kavramının, yer aldığı metin bağlamında iman, İslâm, nübüvvet, Kur’an, mağfîret, cennet gibi mânevî; yağmur, rızık, çeşitli nimetler gibi maddî lutuf ve ihsan karşılığında kullanıldığını belirtir (Nüzhetü’l-a’yün: 331-334)” (İslam Ansiklopedisi, 2007, c: 34: 415).

Erür Tañrı keçürgen örtgen ulaşu yarlıkağan (İKT 26/66b1=4:99)

Başladım Tañrı atı birle ulaşu yarlıkağan üküş rahmetlig (İKT 30/18b1=15).

Kökler idisi hem yerler idisi hem ol iki ara aziz üküş örtgen. (İKT 34/71a1=38:66)

ULSUZ TÜPSÜZ

“Sonsuz” (ikileme) (Ayazlı, 2012: 286).

Tüpsüz tuğmak ölmäklig (AYA 430/8)” sonsuz dogum ve ölüm”

ULUG

1. “Büyük, ulu, yüce” (Ata, 2013: 707; Çetin, 2012: 266)

Runik Metinlerde: (Ünvan niteleyicisi) ulu, yüce kişi (User, 2010: 181)

(a)nta kisträ: y(e)r b(a)y(i)rku: ul(u)g irk(i)n: y(a)rgı bolıtı: (KT D 34)

Budist metinlerde: *Edgü edgü s(e)n şariputriya ulug* (AYÇ VII 1a/459/1). *ulug bodisatavlar mahasatavlar kutıña*: (AYU 357 /V. 7a/3).

İslami Dönem Metinlerinde: *Hüküm ol Tanrıka, ulug ol Tanrı* (İKT 35/29b2=40:12).

Yime bu kıtabkaat urmuş ulug /Bayat yarlıkasu ol edgü kuluğ (KB B32)

2. “Hayırlı ve faziletli kişi” (Ata, 2013: 707).

Aydı uluğları: bilmez mü sizler kim atanız çın-ok aldı siziñ üze üstüvârlıq (İKT 30/3b1=12:80).

3. “Yüce” (Ata, 2013: 708).

Qur’ân hakkı ulug (İKT 37/68a2=50:1).

4. Esmâ-yı hüsnadan: “kebîr, mütekebbir” (Ata, 2013: 708).

“Allah’ın isimlerinden (esmâ-i hüsnâ) biri. Sözlükte ‘büyük ve cüsseli, ulu ve yüce olmak’ mânâsındaki kiber masdarından türemiş bir sıfat olup ‘büyük ve gövdeli, ulu ve yüce’ demektir. Kebîr, esmâ-i hüsnâdan biri olarak ‘zâtının ve sıfatlarının mahiyeti bilinemeyecek kadar ulu’ şeklinde tanımlanır. Kur’ân-ı Kerîm’de kiber kavramı on dokuz âyette Allah’ın zâtına veya sıfatlarına nisbet edilmektedir. Zât-ı ilâhiyyeye izâfe edilenlerden altısı kebîr, biri doksan dokuz isim içinde yer alan mütekebbir, biri ‘azamet, yücelik ve hükümlanlık’ anlamındaki kibriyâ kelimesidir. ‘Büyük, daha büyük, yegâne büyük’ mânâsına gelen ve muhtelif hadis rivayetlerinde Allah’a nisbet edilen ekber Kur’an’da Cenâb-ı Hakk’ın halk, rızâ, makt (gazab) gibi sıfatlarıyla bağlantılı olarak beş âyette yer alır. Bunlardan başka, fiil kalıbında olmak üzere zât-ı ilâhiyyeyi yüceltmeyi (tekbîr) konu edinen dört ve Allah’ın âyetleri hakkında bilgisizce tartışanlarla yapmayacakları şeyleri söyleyenler için ilâhî gazabın büyük olduğunu ifade eden iki âyette kiber kavramı geçmektedir (M. F. Abdülbâkî, el-Mu’cem, ‘kbr’ md.). Kebîr, doksan dokuz ismi içeren Tirmizî ve İbn Mâce rivayetlerinden sadece birincinin listesinde yer almıştır (Tirmizî, ‘Da’avât’, 82). Ayrıca kibriyâ kelimesi çeşitli hadislerde Allah’a nisbet edilmiştir (Müsned, II, 248, 376; Müslim, ‘Birr’, 136; Ebû Dâvûd, ‘Libâs’, 25; İbn Mâce, ‘Zühd’, 16). Tekbir alma çerçevesinde Hz. Peygamber’e izâfe edilen sözlü ve fiilî sünnet rivayetlerinin sayısı ise pek çoktur (Wensinck, el-Mu’cem, ‘kbr’ md.)” (İslam Ansiklopedisi, 2002, c: 25: 162).

Ol Tanrı erür yüksek ulug (İKT 26/12b1=4:34).

- **Uluğ / kerîm**

“Üstün, şerefli” (Ata, 2013: 708).

Tatğil sen, sen ‘azîz ve ulug/ kerîm sen (İKT 36/86b1=44:49)

- **Uluğ er-**

“Yüce olmak” (Ata, 2013: 708).

Uluğ erür tanrı erklig, seza (İKT 31/87b1=20:114)

- **Uluğ kün**

“Kıyamet günü” (Ata, 2013: 708).

Térer sizni ulug kün tuta kim sézig yoq (İKT 36/103a1=45:26).

- **Uluğ tut-**

“Ululamak, yüceltmek” (Ata, 2013: 709).

Bitse siz Tañrıka hem yalavaçıña uluā tutuñ anı hem aāırlay anı. (İKT 37/31a3=48:9)

- **Uluğ yazuğ**

1. “Büyük günah” (Ata, 2013: 709).

Eger sıyardın tursa siz uluğ yazuğlardın andın kim yığlur siz (İKT 36/8b3=4:31).

2. “İftira, yalan” (Ata, 2013: 709).

“Bir kimseye işlemediği bir suçu isnat etme anlamında ahlâk terimi. Sözlükte ‘yalan söylemek, uydurmak, asılsız isnatta bulunmak’ gibi mânalara gelen iftirâ, terim olarak ‘bir kimseye asılsız olarak suç, günah yahut kusur sayılan bir söz, davranış veya nitelik isnat etmek’ anlamında kullanılmaktadır. Ancak günlük dilde iftira yaygın olmakla birlikte hukuk ve ahlâkta daha çok ifk ve bühtan terimleri, zina iftirası için de kazf kelimesi kullanılmaktadır. Kur’ân-ı Kerim’de iftira ve aynı kökten çeşitli kelimeler elli dokuz yerde geçmekte olup bunların çoğunda, ‘Allah hakkında yalan uydurma, O’nun birliği, yetkinliği ve aşkınlığı ile bağdaşmayan iddialar ileri sürme’ mânasında yer almaktadır (meselâ bk. Âl-i İmrân 3/94; el-En’âm 6/21, 93, 144). Bu âyetlerin birinde Allah’ın, kendisine ortak koşma dışında dilediği kimselerin bütün günahlarını bağışlayacağı ifade edildikten sonra, ‘Allah’a ortak koşan kimse yanlış bir inanç uydurup büyük bir günah işlemiş olur’ denilmektedir” (İslam Ansiklopedisi, 2000, c: 21: 522).

Çın-ok kötürdi uluğ yazuğ yime belgülüg (İKT 26/76b1=4:112).

- **Uluğ yer**

“Yüksek yer, köşk, saray, mihrâb” (Ata, 2013: 709).

Éterler erdi anar anı kim tilese uluğ yerlerdin, äyretlerdin (İKT 33/35a3=34:13)

- **Uluğ yüksek**

“Yüce, ulu” (Ata, 2013: 709).

Törütti köklerni yerlerni könilikin, uluğ yüksek turur ondın kim ortak katarlar. (İKT 30/33a3=16:3)

ULUĞAD-

“Yükselmek” (Arat, 2005: 1261).

Kişi kutluğı ol neçe ulğadu, baru edgü bolsa isizlik kodu (KB 4708)

ULUĞLA-

“Takdir etmek, ululamak, yüceltmek” (Ata, 2013: 709).

Uluğlamadılar Tañrını sezāsınça. (İKT 35/15a3=39:67)

Uluğug uluğla küdez hürmeti, / saña kelge devlet uluğluk kutı (KB 4151)

ULUĞLUĞ

“Ululuk, büyüklük, azamet” (Ata, 2013: 709).

Çın aydı Tanrı tağı Qur’ân uluğluğu birle (İKT 34/46b2=38:1).

Uluğluk saña ol bedüklük saña, / seniñdin adın yok saña tuş teje (KB 0007).

UMAY

“Teñrici inanişta kadınları doğum sonrasındaki evrede koruduğuna inanılan tanrıça” (User, 2010: 304)

Umay tög: ögüm: katun: kutiña: inim: kül tigin: är at bultı. (KT D 31)

UN- / UNA-

“Gücü yetmek” (Ata, 2013: 711).

Çorkunlar Tanrıda unmişñizça, kulak tutuñlar, boyun suñlar. (İKT 38/74a3=64:16)

Eger unasa-miz çıkkatımız siziñ birle. (İKT 29/33a2=9:42)

UNUR

“Kudretli insan, insan (Arat, 2005: 1262).

Şükür kıl ay niçmet idisi unur, / şükür kılsa niçmet bayat arturur (KB 0756)

UPASANÇ

< Sgd. 'wp's'nç (Skr. Upāsikā)” ruhban sınıfından olmayan Budist mümine” (Çetin, 2012: 267)

Toyın şamnanç upasi upasanç tört (AYÇ VII 11a/479/19).

Upasi upasançlar bo nom erdinig tutdaçı (AYU 403 /V. 30a/4)

UPASİ [UPASE]

< Sgd. 'wp'sy < Skr.upāsakā” ruhban sınıfından olmayan Budist mümin (Çetin, 2012: 267); inanan kişi, mümin, rahip” (Ayazlı, 2012: 338).

Toyın şamnanç upasi upasanç tört (AYÇ VII 11a/479/19).

Upasi upasançlar bo nom erdinig tutdaçı (AYU 403 /V. 30a/4).

Yertinçütäki tayın şamnanç upase upsanç (AYA 405/20)” rahip, rahibe, mümin, mümine.”

UTUNÇSUZ [UŦUNÇSUZ]

“Yenilgisiz, bir dharani adı” (Çetin, 2012: 267)

Meñiligkaltaçı uñunçsuz atl(i)g d(a)r(a)nı (AYÇ VII 5b/468/13).

UWUT [UVUT] / UWUT YERİ

“Haya, utanma (Çetin, 2012: 267) / utanılacak yer, haya yeri” (Ata, 2013: 716).
Eski Türkçe İslami Dönem metinlerinden *Karahanlı Türkçesi İlk Kur'an Tercümesinde*
Yédiler ikegü andın, belgürdi olarkâ anlarnıñ uwut yerleri (İKT 31/90a1=20:121).
Siz: uvut uyat üze çavıkmış (AYÇ VII 16a/489/12).

UYAT

“Utanma” (Çetin, 2012: 267)
Siz: uvut uyat üze çavıkmış (AYÇ VII 16a/489/12)

UZUN °ÖMR BÉR-

“Uzun ömür vermek” (Ata, 2013: 716).
Ol kimerse kim uzun °ömr bérür-miz aña, çoğı ewrer-miz anı yarattā içinde. (İKT
34/17a2=36:68)

UZUN °ÖMR BÉRİL-

“Uzun ömür verilmek, çok yaşamak” (Ata, 2013: 716).
Uzun °ömr bérilmez, uzun °ömr bérilmış eksütülmez (İKT 33/71b1=35:11)

ÜKÜŞ BÉRGEN

Çok bağıшта bulunan; esma-yı hüsnadan: “vahhāb” (Ata, 2013: 720).
Bérgil maña mülkni, kerekmez kim kimerseke ménde kiğin, sen sen üküş bérgen.
(İKT 34/61a3=38:35)

ÜLGÄN

“Ulu, yüce, büyük”
Ülgan ataka: işig küçig berti (AYÇ 011)

ÜLGÜ

“Terazi burcu” (Arat, 2005: 1265).
Kür arslan bile koşni buğday başı,/ basa ülgü boldı çadan ya işi (KB 0140).

ÜLKER

“Ülker yıldızı” (Arat, 2005: 1265).
Usı kelmedi turdı baktı yana,/ Kör ülker savulmuş uçukmuş tüine (KB 6216)

ÜLÜG

“Nasip, kismet” (Ata, 2013: 721); “kader, yazgı, nasip, kismet” (User, 2010: 304)
Eski Türkçe dönemi metinlerinde şu şekilde tanıklanmıştır: Runik metinlerde: *Anta kisrä:*

tāhri: yarlıkazu: kutum: bar üçün: ülügüm: bar üçün öltäçi bodung turgürü: igittim: (KT D 28-29).

İslami Dönem metinlerinde: *Biligsiz karağu turur belgülig, / yori ay biligsiz bilig al ülüg (KB 0179).*

İnçründünüzler ülügleriñiz birle (İKT 29/49a1=9:69).

ÜLÜGLÜG

“Kısmetli, kutlu, iyi talihli” (Çetin, 2012: 267)

Ülüglüg bir ilig beg bar erti (AYU 346 /v.1^b/3).

Uzun özlüg yaşlıg kutlug ülüglüg kılı tegingey men.: takı yme (AYÇ VII 8b/474/21-22).

ÜLÜŞ

“Hisse, nasip, pay, kısmet” (Arat, 2005: 1265).

Bayatka şükür kılgu emdi üküş, / bodunka törü kılğı edgü ülüş (KB 1686).

Bir ülüş andın kim rüzī kıldımız olarka (İKT 30/56b2=16:56).

ÜMMET (Ar.)

“Ümmet” (Ata, 2013: 722)

“Bir peygamberin tebliğ ettiği dine inanan veya o dine muhatap olanların meydana getirdiği topluluk anlamında terim. Sözlükte ‘yönelmek, kastetmek; öne geçmek, imam olmak’ mânalarındaki emm kökünden türeyen ümmet kelimesi ‘kendilerine peygamber gönderilmiş topluluk, kavim, her kabileden bir grup insan, her canlı cinsi, bütün iyilikleri şahsında toplamış kişi veya kendisine uyulan önder’ gibi anlamlara gelir (Lisânü’l-‘Arab, ‘emm’ md.; Kāmus Tercümesi, IV, 175-176). Râgıb el-İsfahânî ümmeti ‘aynı dine inanma, aynı zamanda yaşama veya aynı mekânda bulunma gibi önemli bir unsurda toplanan gruplar’ diye açıklamıştır (el-Müfredât, ‘emm’ md.)” (İslam Ansiklopedisi, 2012, c: 42, s: 308-309).

Keldürse-miz kamuğ ümmetdin tanuqluğ (İKT 26/17a1=4:41).

Atasın anasın yuluğ kıldı ol, / tilek ümmet erdi ayu berdi yol (KB 0037)

ÜN/ İSRĀFİL ÜNİ

“Korkunç ses, çığlık” (Ata, 2013: 722)

(İKT 34/20b2=37:19) Anıñ üçün ol bir ün/ isrāfil üni, ançada olar baqarlar.

ÜNDE-

1. “Dua etmek, niyaz etmek, yalvarmak, tapınmak” (Ata, 2013: 723)

Ol Tañrıka körklüg atlar, ündeñler anıñ birle (İKT 28/53a2=7:180)

2. “Çağırma, davet etmek” (Ata, 2013: 722)

Eger ündese sen olarnı köni yolğa uğmazlar sizke. (İKT 28/60a3=7:193)

- **Ündegüçi**

“Davet eden” (Ata, 2013: 723)

Ündegüçi Tanrıka. (İKT 33/10a1=33:46)

ÜRLÜKSÜZ

“Geçici, fani” (Uçar, 2009: 594)

Tınlıglı ükegü alku nomı ürlüksüz (AYU 366 /V. 11^b/ 21)

ÜSK

“Huzur, nezd, kat” (Ata, 2013: 725) . Eski Türkçe İslami Dönem metinlerinden *Kutadgu Biligde* ve İslami Dönem metinlerinden *Karahanlı Türkçesi İlk Kur'an Tercümesinde* şu şekilde tanımlanmıştır:

Yakın tegdi erse anıñ üskiñe,/ Tüşüp bardı akru yorıp kapğıña (KB 4971).

Çın tutuālı anı kim meniñ üskümde erdi Mÿsā kitābındın.(İKT 38/42b2=61:6)

ÜSTER-

“İnkâr etmek” (Arat, 2005: 1265).

Uvutsuz kişide yırak tur yırak / Uvutsuz bolur üsteñli karak (KB 2205)

ÜSTÜN

“Yüksek, ulu, yüce, (bir şeyden) üstün” (Ata, 2013: 726)

Çorkarlar idilerindin üstünlerindin, kılurlar anı kim yarlıā bérlürler. (İKT 30/54a3=16:50)

- **Üstünrek**

“Yüceler yücesi” (Ata, 2013: 726)

Yok maña bilmek üstünrekdeki, ögür ançada huşümet kılşurlar (İKT 34/71b1=38:69).

ÜSTÜVĀR (Far.)

“Hikmetli” (Ata, 2013: 727)

Anıñ içinde adırılır kamuğ üstüvār iş (İKT 36/75a3=44:4).

- **Üstüvār / berk**

“Muhkem, sağlam, müteşabih olmayan (sure)” (Ata, 2013: 727)

Çaçan indrülse bir süre üstüvār/ berk yād kılınğa anıñ içinde tokušmaq (İKT 37/16b1=47:20).

- **Üstüvār bolğan**

“Yüksek dereceye gelmiş olan” (Ata, 2013: 727)

Ançası bar üstivār bolğanlar ʿilm içinde. (İKT 27/5a3=4:162)

ÜSTÜVĀRLIĞ (Far. T.)

1. “Doğru söz, hikmet” (Ata, 2013: 727)

İdtı Tañrı seniñ üze bitigni, üstivārlıknı. (İKT 26/77b1=4:113)

2. “Ahd, söz, anlaşma” (Ata, 2013: 727)

Atañız çın-ok aldı siziñ üze üstivārlıq Tañrıdın. (İKT 30/3b2=12:80)

ÜZÜTLÜĞ

“Dünya ile bağlantısı kesilmiş, ölü” (Uçar, 2009: 595)

Közünmez üstünlüg kamağka üküş (AYU 399 /V. 28^a/22)

VĀCİB (Ar.)

“Vacip, yapılması şeriat bakımından gerekli olan” (Ata, 2013: 731)

Farz ile eş anlamlı, Hanefiler’e göre delilinin zannî olması sebebiyle ondan bir derece aşağıda olan teklifi hüküm anlamında fıkıh usulü terimi (İslam Ansiklopedisi, 2012, c: 42: 410).

Erür seniñ idiy üze vācib hüküm kılınmış. (İKT 31/28a1=19:71).

Raiyetka vācib begi yarlığı, / Ağır tutsa estıp kiçig uluğı (KB 4999). “Beyin emirini yerine getirmek raiyet için vaciptir; büyük ve küçük onu duyan her kes, bu emre riâyet etmelidir.”

- **Vācib bol-**

“Hak olmak” (Ata, 2013: 731)

Vācib bolur ʿazāb kelimesi kāfirler üze. (İKT35/19b1=39:71)

- **Vācib kıl-**

“Gerekli kılmak, elzem kılmak” (Ata, 2013: 731)

Vācib kıldı anlarğa saķnuķluk kelimesi. (İKT 37/45b3=48:26)

V(A)ÇİR / V(A)JİR

<< *Toh. B. waşır* < *Skr. vajra* yıldırım; elmas (Çetin, 2012: 269)

Ol üdüñ vajir erkligi bodis(a)t(a)v yme (AYÇ VII 5b/468/4). *Kutıña:*

Yükünürmen vażir iliglig bodisatav (AYU 359 / V. 8a/ 14).

Kılıç uruñu baltu.: vaçir çakır ulañı (AYÇ VII 19b/496/9)

V(A)ÇİRAPANİ

< *Skr. vajrapaṇi*” ikinci *Dhyanibuddha*” (Ayazlı, 2012: 358)

Ārklig mahesvare t(ä)ñri, v(a)çirapani taña, manibadire uruñut (AYA 431/ 20-21) ” güçlü mahesvara Tanrı, vajrapani, manibhadra komutan”

V(A)ÇİRASANİ

<< *Skr. vajrasana* ” elmas,bir dharani adı” (Çetin, 2012: 269)

Asıglıg v(a)çirasani atl(i)g d(a)r(a)nıg öñünü (AYÇ VII 6b/470/7)

V(A)ÇİRAZAN

< *Skr. vajrasana* taht, (Ayazlı, 2012: 358)

vañirliğ vaçirazan örgün üzä (AYA 0574)

VAHŞİK

Sgd. *w'xşyk* ” iyi ruh” (Ayazlı, 2012: 358)

Tözün yavaş kut vahşiklar koyu (AYA 435/8) ” asil ruhlar o yerden”

VAHY

“vahiy”

- **Vahy ıd-**

“Vahy göndermek, vahyetmek” (Ata, 2013: 732)

Eger köni yol tutsam anıñ birle vahy ıdur maña İdim. (İKT 33/61b2=34:50).

- **Vahy kılın-**

“Vahyedilmek, vahyolunmak” (Ata, 2013: 732)

Bütünlükin vahy kılındı bizke, bütünlükin kın ol kişi üze kim yalğan tutsa (İKT 31/48a3=20:48)

VAİSİRAVANE

< *Skr. vaisravaña* ” kuzeydeki *Lokapala*, zenginlik ve bereketin koruyucusu olan Tanrı” (Ayazlı, 2012: 358)

Ümin vaişiravane maharaaça kanturzun tep tezün, oğlum çanarşabe (AYA 441/18-19) “isteğimi *vaisravana* hükümdar tatmin etsin” dese oğlum *Janarşabha*.”

VAŞİYYET (Ar.)

“Vasiyet” (Arat, 2005: 1266).

Ötündi iligke negü körmişin, / ölünde vasiyyet itip kodmışın (KB 6321) ” Öğdülmiş neler gördüğünü ve ölürken vasiyet edip, bırakmış olduğu mirası hükümdara arzetti.”

VASU

Skr. vasu ” Büyük Tanrıça” (Çetin, 2012: 270)

Birer yme körkidip:: vasu atl(i)g kız (AYÇ VII 17a/491/2).

VASUNDARE

< Skr. *vasuṃdhara*” yeryüzü Tanrısı ya da Tanrıçası” (Ayazlı, 2012: 358)

ḳut tāṃrisi vasundare yer ḳatunı (AYA 431/16-17)” baht tanrısı, vasuṃdhara yeryüzünün kraliçesi”

VAYDURİ

<< Skr. *vaidūrya*” kristal, billur” . (Uçar, 2009: 595)

Evrilip uz turur vayḳuri erdininiḡ (AYU 347/ V. 2a/14)

VAYŞİRAVANI

< *Toh. B. Vaiśravane* < Skr. *Vaiśravana* dört dünya muhafızlarından birinin adı, kuzeyin muhafızı ve *yaksaların* efendisi (Çetin, 2012: 270)

Ol üḳün vayşiravani m(a)haraaḳ (AYÇ VII 6b/470/15).

Ol üḳün vayşiravani maharaaḳ ḳirtiraştri (AYU 398 V. 27b/23).

VESVESE KIL-

“Vesvese kılmak” (Ata, 2013: 733)

Vesvese ḳıldı aḡar yok (İKT 31/89b1=20:120)

VEYL (Ar.)

“Yazıklar olsun, eyvah!” (yazık: günah) (Ata, 2013: 733)

Veyl ḳatıḡ köḡüllüḡlerke taḡrı yādındın. (İKT 34/92b2=39:22)

VIHAR

< *Sgd. ḡrh 'r* < Skr. *vihāra*” manastır, tapınak” (Çetin, 2012: 270)

Tagta arıḡta viharta seḡremte (AYÇ VII 11a/479/23).

VID

< Skr. *vidyā*” üstün bilgelik gücü” (Çetin, 2012: 270)

Türlüḡ yeḡ (vid) şastırıḡ:: yēlvi (AYÇ VII 17a/491/14).

VİMALİPRABİ

<< Skr. *Vimala-prabhā*” bir buddha adı” (Uçar, 2009: 595)

T(e)ḡrisi burhan kutıḡa yükünürmen vimaliprabi atl(i)ḡ t(e)ḡri t(e)ḡrisi burhan (AYU 358 /V. 7^b/ 10-11)

VİRD (Ar.)

“Belli zamanlarda okunması âdet olan dua” (Arat, 2005: 1266).

“Evrâd, Allah’a yaklaşmak için belirli zamanda ve belli miktarda yapılan ibadet, dua ve zikri ifade eden tasavvuf terimi. Evrâd sözlükte ‘gelmek, çeşmeye varmak, suya gelen topluluk, akan su ve dere’ gibi mânalara gelen vird kelimesinin çoğuludur (Kâmus Tercümesi, II, 52). Kur’ân-ı Kerîm’de günün değişik zamanlarında Allah’ı zikir ve tesbih emredilmekle beraber vird kelimesi bu anlamda kullanılmamıştır. Hz. Peygamber farklı zaman ve mekânlarda zikir ve dua ile meşgul olmuş ve bunu müslümanlara tavsiye etmiştir. Bu da İslâm’ın ilk asırlarında özellikle hadisçiler arasında ‘amelü’l-yevm ve’l-leyle’ adı verilen bir kitap türünün meydana gelmesine sebep olmuştur. Hz. Peygamber’in günlük dua ve zikirlerini ve bununla ilgili tavsiyelerini ihtiva eden bu eserler Hasan b. Ali el-Ma‘merî ile (ö. 295/908) başlamış, Nesâî, İbnü’s-Sünnî, Ebû Ömer Talemenkî, Ebû Nuaym el-İsfahânî, Münzirî, Cemâleddin Ahmed b. Mûsâ b. Ca‘fer ve Süyûtî ile devam etmiştir. Başta Buhârî ve Müslim olmak üzere belli başlı hadis kitapları da dua ve zikir konusuna birer bölüm ayırmışlardır. Sahâbîlerin okuduğu rivayet edilen dua ve tesbihler de ezkâr ve evrâd kitaplarının vazgeçilmez bölümlerini meydana getirmiştir” (İslam Ansiklopedisi, 1995, c: 11: 533).

Yana koptı yundi tarandı arığ,/ namâz kıldı virdin okıdı arığ (KB 6222) “Öğdülmiş tekrar kalktı, âbdest aldı, temizlendi, tarandı; namaz kıldı, evradını okudu.”

VİRUDAKİ

<< *Skr. Virūdhaka* “dört dünya muhafızından birinin adı, Güneyin muhafızı ve *kumbhândaların* efendisi” (Çetin, 2012: 270)

Dartıraştiri m(a)haraaç virudaki m(a)haraaç virupakşi m(a)haraaç bolar yme (AYÇ VII 6b/470/16-17)

tri maharaaç virudaki maharaaç virupakşi (AYA 1308)

VİRUPAKŞİ

<< *Skr. Virūpākṣa* “dört dünya muhafızından birinin adı, Batının muhafızı ve *nāgaların* efendisi” (Çetin, 2012: 270).

m(a)haraaç virupakşi m(a)haraaç bolar yme (AYÇ VII 6b/470/17) naga kisara güzel kokulu pembe beyaz çiçekli bir çiçek mesua ferrea

tri maharaaç virudaki maharaaç virupakşi (AYA 1308)

VİTAR

< *Skr. vetāda* (*vetāla*) “bir tür şeytan” (Çetin, 2012: 270)

Siñürdeçi arviş küçin vitar adasın (AYÇ VII 9a/475/9)

VİYAKRİT

< Toh. A/B *vyākārit* < *Skr. Vyākṛti* “kehanet” (Uçar, 2009: 595)

Yarlıkadı: bo munçulayu viyakrit {alkış} (AYU 394 /V. 25^b/1).

YABLAK

“Kötülük, nifak” (User, 2010: 176)

Kür(ä)güñ(i)n: üçün: ig(i)dm(i)ş: bilgä: k(a)g(a)n(i)ñ(i)n: (ä)rm(i)ş: b(a)rm(i)ş: (ä)dgü: (e)l(i)ñä: k(ä)ntü: y(a)ñ(i)lt(i)g: y(a)bl(a)k: kigürt(ü)g: (KT D 23)

YABLAK BOL-

“(Köz, kaş sözleriyle) çok ağlama sonucunda gözleri şişmek” (User, 2010: 337)

(e)ki ş(a)d: ul(a)yu: in(i)ygün(ü)m: ogl(a)n(t)m: b(ä)gl(ä)rim: bod(u)n(u)m: közi: k(a)şı: y(a)bl(a)k: bolt(a)çı tip: s(a)k(t)nt(i)m: (KT K 11)

YAÐ-

“Yaymak, bol bol vermek, dağıtmak” (Ata, 2013: 735)

Eger yağsa Tağrı rüzini kullarına küç kılğaylartı yer içinde. (İKT 36/20b1=42:27)

YĀD (Far.)

“Anma, yad, zikr” (Ata, 2013: 734)

İdim yād için, ançağa tegi yaştı küin perde birle. (İKT 34/60a1=38:32).

- **Yād/ pend**

“Ögüt, (kutsal) kitap” (Ata, 2013: 734)

İndürüldi mü anıñ üze yād/ pend biziñ aramızda (İKT 34/49a1= 38:8)

- **Yād kıl-**

“Zikretmek, anmak, hatırlamak” (Ata, 2013: 734)

Kılsalar körksüz işni azu küç kılsalar özleriñe yād kılurlar Tağrını. (İKT

- **Yād kılğan eren / Yād kılğan tişi**

“Allah’ı zikreden erkek / Allah’ı zikreden kadın” (Ata, 2013: 735)

Yād kılğan erenler Tağrını, üküş yād kılğan tişiler (İKT 33/5a1=33:35)

- **Yād kılğu**

“Zikr, Kuran-ı Kerim” (Ata, 2013: 735)

Belgülglerini, bitilmişlerini indürdümüz seniñ tapa yād kılğu (İKT 30/51b2=16:44): 25/7a1=3:1359)

- **Yād kılın-**

“Anılmak, zikredilmek” (Ata, 2013: 735)

Bütünlükin mü’minler anlar kim kaçan yād kılınsa Tağrı, qorqar köñülleri. (İKT 28/65a1=8:2)

YAĞŞI

1. hayırlı, iyi (Ata, 2013: 738).

Eger serse sizler yağşı sizke. (İKT 26/6a1=4:25).

2. İyilik, hayırlı iş (Ata, 2013: 738).

Anı kim kılşa siz yahşıdın bütünlükin Tañrı erür anı bilgen. (İKT 26/86b1=4:127)

3. İyilik eden (Ata, 2013, s. 738).

Olarka né kim tileseler [İdi]leri üskinde, ol yahşılarnıñ yanuttı. (İKT 31/71a3=39:34)

- **Yahşırağ**

“Daha hayırlı, en hayırlı” (Ata, 2013: 738)

Yarlıkamaqlık yahşırağ andın kim térer sizler. (İKT 25/22a1=3:157)

YAĞIN TİRİGLİK / YAĞINRAĞ

“Dünya hayatı, bu dünya” (Ata, 2013: 739)

Topladınız yağın tiriglikni soñ sarâyдын (İKT 29/29b2=9:38).

Edgülik kıldılar bu yağınrağ içinde. (İKT 30/42b3=16:30)

YÄKLİG

“Şeytanlı” (Ayazlı, 2012: 362)

Maharaaç tañrılar k(ä)ntü yeklig içgäklig (AYA 409 /8) “Maharaja Tanrılar kendi cinli perili”

YÄKLİG İÇKÄKLİG

“Cinli şeytanlı” anlamındaki terim ikileme olarak kullanılmıştır (Ayazlı, 2012: 287).

Maharaaç täñrilär kântü yäklig içgäklig öz öz kuvrağlarımız birlä (AYA 409/8-9) “Maharaja Tanrılar kendi cinli perili topluluğumuzla beraber.”

YALAV/ WAÇ / YALAVAÇ

1. “Elçi, peygamber” (Ata, 2013: 740; Arat, 2005: 1268).

Va^cde kıldı Tañrı, rāst aydı yalavaçlar. (İKT 34/12a3=36:52)

Yuluğ kıldı mâlı teni cânını, yalavaç sevinçi tiledi köni (KB 0052). Malını, tenini ve canını feda etti ; dileği ancak peygamberin rızası idi.

2. “Elçi, Cebrail” (Ata, 2013: 741)

Aldımız bir awuç toprağ yalawaç izindin (İKT 31/67a3=20:96).

Runik dönemi metinlerinde **yalabaç**” elçi” anlamındadır (User, 2010: 282)

Y(a)l(a)b(a)çtı: (ä)dgü: s(a)bı: öt(ü)gi: k(ä)lm(ä)z tiy(i)n: y(a)yın sül(a)d(i)m: (BK D 39)

YALBAR-/ YALVAR-

“Yalvarmak” (Çetin, 2012: 271)

Teñrilerke yalvarıp küzetü bergüke (AYÇ VII/13b/484/7)

YALĞAN / YALĞAN SÖZ / YALĞANLIĞ / YOK SÖZ

“Yalan, iftira, uydurma” (Ata, 2013: 741)

Eşitmedimiz muni āhir dīni içre, yermez bu meger yalğan (İKT 34/49a1=38:7).

Bütünlükin kötürdiler yalğan söz, belgülig yazuğ (İKT 33/20b3=33:58)

Özüm taplamaz neñ biri yalğan ol, muniñda basası bu küç kalğan ol (KB 0848)

Va^cde kıldılar anı anı kim yalğanlık kıtur erdiler (İKT 29/55b3=9:77).

Tanmaqları birle, aymaqları birle Meryem üze yok söz uluğ (İKT 27/2a2=4:156)

- **Yalğan ay-**

“Yalan söylemek, iftira etmek” (Ata, 2013: 742)

ilāh yok meğer ol, neçük yalğan ayur sizler. (İKT 35/60a2=40:62)

- **Yalğan ayt-**

“yalan söylemek” (Ata, 2013: 742)

Yarlıg ıdtımız Müsā tapa kemişgil tayakıñnı, ançada ol siñürdi né kim yalğan ayttilar erdi. (İKT 28/8b1=7:117)

- **Yalğanğa tut-**

“Yalanlamak” (Ata, 2013: 742)

Anlar kim tandılar hem yalāanğa tuttılar biziñ belgülerimizni. (İKT 28/8b1=7:117)

- **Yalğan kılguçı**

“Yalancı” (Ata, 2013: 742)

La^cnet kılındı yalāan kılguçılar (İKT 37/84a2=51:10).

- **Yalğan қоş-**

“İftira etmek” (Ata, 2013: 742)

Kim kim artuğ қатса Таңrıқа чın-оқ yalāan қошту uluğ yazuқnı. (İKT 26/23b2=4:48)

- **Yalğan қоşған**

“İftiracı” (Ata, 2013: 742)

Mundaғuқ yanut bérür-miz yolğan қоşғанларқа (İKT 28/29b2=7:152).

- **Yalğan sözledeçi ya^cnì yalğançı**

“Yalancı” (Ata, 2013: 742)

Her-āyīne yaratur yalğannı anlar kim kirtgünmesler Tañrı belgüleriñe bular, olar yalğın sözledeçiler ol ya“nı yalğınçılar (İKT 30/88a3=16:105).

- **Yalğın tut-**

“Yalanlamak, inkār etmek” (Ata, 2013: 742)

Olturdı anlar kim yalğın tutarlar Tañrını(İKT 29/63b2=9:90)

- **Yalğın tutğın**

“Yalanlayan” (Ata, 2013: 743)

Ƙatığlık ƙamuğ yalğın tutğın yazuƙluğƙa (İKT 36/91b1=45:7).

- **Yalğın tutğıçı**

“Yalan söyleyen” (Ata, 2013: 743)

Baƙıñlar neteg erdi yalğın tutğıçılarınıñ soñı (İKT 30/47b3=16:36).

- **Yalğın tutuğlı er-**

“Yalan saymak, tekzib etmek” (Ata, 2013: 743)

Tatuñlar ot ƙını ol kim erdiñiz anı yalāan tutuālılar. (İKT 33/56b3=34:42)

- **Yalğın tutul-**

“Yalanlamak” (Ata, 2013: 743)

Bütünlükin yalğın tutuldı yalavaçlar sénde burun (İKT 33/66a1=35:4)

- **Yalğın yarat-**

“İftira etmek, uydurmak, yalan söylemek” (Ata, 2013: 743)

Sorlur sizler andın kim yalğın yaratur sizler. (İKT 30/57a1=16:56)

- **Yalğın yaratığlı**

“İftiracı” (Ata, 2013: 743)

Aydılar: bütünlükin kim sen yalğın yaratığlı sen (İKT 30/86a3=16:101).

YALĞANÇI

“Yalancı” (Ata, 2013: 743)

Yoğ olarƙa anı bilmek, ermez olar meger yalğınçılar (İKT 36/44b3=43:20).

YALĞANLAN-

“İmandan döndürülmek” (Ata, 2013: 744)

Mundaūk yalğınlanur anlar kim erdiler Tañrınıñ āyātlarına tanığlılar. (İKT 35/60a3=40:63)

YALVAÇLIK

“Elçilik” (Arat, 2005: 1268).

Negü teg kerek bu yalavaçlık er, Açar bütse begler karılatsa yer (KB 2595)”

Beylerin ona inanması ve onu yollaması için, bu elçiliğe nasıl bir insan lâzımdır ?”

YAN-

1. “Tövbe etmek, suçtan dönmek, Tanrıya yönelmek” (Ata, 2013: 746)

Kemiştimiz anıñ kürsisi üze bir ten yana yandı (İKT 34/60b3=38:34).

2. “Reddetmek, sapmak (irtidād: islamiyetten çıkarak dinsiz olmak.)” (Ata, 2013: 746)

Kim kim yansa sizdin anıñ dînidin munı keldrür Tañrı. (İKT 27/58b2=5:54)

- **Yanğı yer**

“Sonunda gidilecek, dönülecek yer, dönüş yeri” (Ata, 2013: 746)

Onlarnıñ sıgıngusu tamuğ neme yawuz yanğı yer. (İKT 29/53a2=9:73).

- **Yanmağ / tevbe**

“Tövbe” (Ata, 2013: 746).

Ey anlar kim taptılar yanınlar Tañrıka yanmağ çın bütün tevbe, bolğay kim İğiniz örtgey sizdin yawuzlarıñızını. (İKT 38/94a1=66:8)

YANDRUĞLI

“Geri veren, bağışlayan” (Ata, 2013: 749).

Yandruğlılar rüzîlerini anıñ üze kim erklig boldı añ eligleri. (İKT 30/66a3=16:71).

YANDURA OPARMIŞ

“Yeniden diriltilen” (Ata, 2013: 749).

Ermez mü meger evvelkı ölümümüz, ermez-miz biz yandura oparmışlardın. (İKT 36/83a2=44:35)

YANIŞ YERİ

“Dönüş yeri, en son varılacak yer” (Ata, 2013: 750).

Bütünlükin añar biziñ üskümüzde yanlık néme edğü yanış yeri. (İKT 34/62b2=38:40)

YANUT

“Karşılık, mükāfat (Ar. Cezā)” (Ata, 2013: 751).

Külsünler azkına ıǵlasunlar üküş, yanut anı kim ǵazǵanur erdiler. (İKT 29/59a1=9:82).

• **Yanut bér-**

“cezalandırmak, mükafatlandırmak” (Ata, 2013: 752).

Hiç yanut bérilmez meger nusipās. (İKT 35/88a3=41:27)

YADLUQ/ĀDEMİ

“İnsan, beşer” (Ata, 2013: 751).

Men törütteçi men bir yañluq ādemīni ǵuruǵ balçıǵdın, kök tınçımış livādın. (İKT 30/21b1=15:28).

YAPIL- / YAPUL-

“Örtünmek, kapanmak, gizlenmek” (Arat, 2005: 1271).Eski Türkçe İslami Dönem metinlerde şu şekilde tanıklanmıştır:

Negü teg kılurmen begiñke tapuǵ, / Yapılmışturur kör maña bu kapuǵ (KB 4003)

Apañ irse devlet yapulsa kapuǵ, / serinse yana işi itlür kamuǵ (KB 1321)

YARAĞLIĞ

“Hakikat, gerçek, hak” (Ata, 2013: 754).

Tüşti yarağlıǵ yerinde, yok yoǵun boldı anı kim ǵalır erdiler (İKT 28/8b2=7:118).

YARAĞSIZ / ARTAĞ

“Batıl” (Ata, 2013: 754).

Belǵürtse yarağlıǵnı, yok yoǵun ǵılsa yarağsıznı neçeme taplamasa kāfirler. (İKT 28/68a1=8:8).

Bu öǵür helāk bolmışlar ol, olar anıñ içinde yarağsız artağ (İKT 28/19a3=7:139).

YArat-

1. “Yaratmak” (Ata, 2013: 755).

Kökler erkliki içinde anı kim yarattı Tañrı. (İKT 28/55a2=7:185)

2. “(Yalan) Uydurmak” (Ata, 2013: 755).

Her-āyine yaratur yalǵannı anlar kim kirtgünmesler. (İKT 30/88a1= 16:105)

“Yaratmak, vücuda getirmek” Eski Türkçe Runik metinlerde (*teñri*)” yaratmak” (User, 2010, s. 408) anlamında kullanılmıştır.

Tāñri t(ā)g: t(ā)ñri: y(a)r(a)tm(i)ş: türk: bilgä: k(a)g(a)n: s(a)b(i)m (BK D 1; BK G13)

Budist Dönem metinlerinde:

monçuk tizigi üzä etip yaratıp (AYA 275)

İslami Dönem metinlerde

Yarattı kör evren tuçı evrilür, / anıñ birle tezginç yeme tezginiür (KB 0126)

- **Yaratğan**

“Yaratıcı, var eden, esma-i hüsnadan: bâri” (Ata, 2013: 755).

Ol Tanrı törütgen yaratğan şüret kılğan. (İKT 38/32a3=59:24)

- **Yaratmaq**

“Hilkat (yaradılış, fitrat), varlık ve özellik” (Ata, 2013: 755).

İdimiz ol turur kim bérdi kamuğ neñni anıñ yaratmağı. (İKT 31/49a1=20:50).

YARATIĞ

“Yaratılış” (Ata, 2013: 755).

Ol kimerse kim uzun ömr bérür-miz aña, çoğı ewrer-miz anı yaratıg içinde. (İKT 34/17a3=36:68).

YARATIL-

“Yaratılmak” (Ata, 2013: 755).

Yaratıldı ādemì küçsüz. (İKT 26/7a3=4:28)

YARINLIĞ

“Yarınlık, ahret” (Arat, 2005: 1272).

Yarınlık orun edgü kolsa özün, / isiz kılmasunı bu iki ajun (KB 1147).

YĀRĪ (Far.)

“Yardım, Allah’ın yardımı” (Ata, 2013: 756).

Ķavī kıldı sizni yārīsi birle, rūzī kıldı/ bérdi sizke (İKT 28/78a1=8:26).

- **Yārī bér-**

“yardım etmek” (Ata, 2013: 756).

Çın-oğ yārī bérdi sizke Tanrı üküş orunlar içinde. (İKT 29/18b2=9:25)

- **Yārī bérdeçi**

“Yardımcı” (Ata, 2013: 756).

Yok olarka yārī bérdeçilerdin. (İKT 30/48a3=16:37)

- **Yārī bérigli**

“Yardım eden” (Ata, 2013: 756).

Turgu yeriniz ot ol, yok sizke yārī bēriglilerdin. (İKT 36/108a2=45:34).

- **Yārī bēril-**

“Yardım edilmek” (Ata, 2013: 756).

Ündeyürler otka kopmak küninde, yārī bērilmezler (İKT 32/27b3=28:41).

- **Yārī bērilmiş**

“Yardım edilen, Tanrı’nın yardımıyla galip gelen” (Ata, 2013: 757).

Olar her-āyine olar yārī bērilmişlerdin tururlar. (İKT 34/44b1=37:172).

YĀRĪÇİ (Far. T.)

“Yardımcı, kurtarıcı” (Ata, 2013: 757).

Yoğattımız olarnı pes yārīçi yok olarka (İKT 37/11b2=47:13).

YĀRĪÇİLİK (Far. T.):

“Yardımcı olma” (Ata, 2013: 757).

Tap turur Tanrı yārīçılığa. (İKT 26/20b2=4:45)

YARLIĞ

1. Hüküm, izin (Ata, 2013: 757).

Bolmaz et-özke ölmek meger Tanrı yarlığı birle. (İKT 25/12b3=3:145)

2. Emir, buyruk (Ata, 2013: 758).

Boyun bērigliler ol anıñ yarlığı birle (İKT 30/35b1=16:12).

Ağır tut negü erse yarlıkların,/ ağır kılğa teñri bu kün hem yarın (KB 1281)

- **Yarlıg bēr(i)l-**

“Emrolunmak” (Ata, 2013: 758).

Keçürgil ötegil anı kim yarlıā bērlür sen (İKT 30/32a3=15:94)

- **Yarlıgdın çık-**

“Yoldan çıkmak, emirlere uymamak” (Ata, 2013: 758).

Sınayur-miz olarnı anıñ birle kim yarlıgdın çıkar erdiler (İKT 28/40b1=7:163)

- **Yarlıg ıd-**

“Vahyetmek, vahiy göndermek” (Ata, 2013: 758).

Yarlıg ıdtı tegme kök içinde fermānını (İKT 35/78a3=41:12)

- **Yarlıg ıdl-**

“Vahiy gönderilmek, vahyolunmak” (Ata, 2013: 759).

Yarlıg ıdlur maña bütünlükin Tanrıñız bir Tanrı turur (İKT 35/74b2=41:6)

- **Yarlıg ığmaq**

“Vahiy” (Ata, 2013: 759).

Bolmaz bir yarlıkka sözlese anar tañrı meger yarlıg ığmaq. (İKT 36/34b1=42:51).

- **Yarlıgsız iş**

“Allah’ın buyruğuna uymayan iş” (Ata, 2013, s. 759).

Ol kim boguzlansa burhānlar üze kim ülüşse sizler oqlar birle ol yarlıgsız iş. (İKT 27/16b2=5:3)

- **Yarlıg tegür-**

“Vahyolunmak” (Ata, 2013: 759).

Bütünlükin uçar men ol kim yarlıg tegrür maña İğimdin. (İKT 28/62a3=7:203)

- **Yarlıg tutuğlı**

“Emirlere boyun eğen, itaatkâr” (Ata, 2013: 759).

Bütünlükin İbrāhīm yalavaç erdi bir öğür Tañrı yarlıgı tutuğlı. (İKT 30/97a1=16:120).

YARLIQ (Ġ)

“Emir, buyruk” (Ata, 2013: 759).

Éwdüñsüzler mü İđiñiz yarlıkına? (İKT 28/27b3=7:150)

Y(A)RLIKA-

Budist dönemde” buyurmak, lütfetmek” (Çetin, 2012: 272) anlamındaki terim Runik dönemde (teñri, yer, teñriken sözleriyle) buyurmak, lütfetmek, esirgemek, ihsan etmek” (User, 2010: 408) anlamında; İslami dönemde ise” Affetmek, bağışlamak, merhamet etmek” (Ata, 2013: 759) anlamında kullanılmıştır.

t(ä)ñri: y(a)rl(ı)k(a)dukın: üçün: [ö]z(ü)m: kut(u)m: b(a)r üçün: k(a)g(a)n: ol(u)rt(u)m: (KT G 9; BK K 7)

Budist Dönem metinlerde: *Bramanka inçe tep y(a)rlıkadı.: edgü edgü sen* (AYÇ VII 20a/497/9)

İslami Dönem metinlerde: *yime bu kıtabkaat urmış uluğ / Bayat yarlıkasu ol edgü kuluğ* (KB B32)

Yarlıkamaz ol kim ortağ kıtsa aña tağı yarlıkar anda adını (İKT 26/23a3=4:48)

- **Yarlıkağlı**

1. “Merhamet edici”, esma-yı hüsnadan: “rahîm” (Ata, 2013: 760).

Bütünlükin seniñ İdiñ... örtgen yarlıkağlı (İKT 28/30a2=7:153)

2. “Esmâ-yı hüsnadan: “Vahhâb” (Ata, 2013: 760).

Azu olar üskinde mü İdiññiñ hazîneleri ‘azîz yarlıkağlı (İKT 34/49b1=38:9)

3. “Bağışlayan” (Ata, 2013: 760).

Bitig indürmek Tañrıdın ‘azîz bilgen yazuk yarlıkağlı (İKT 35/23a1=40:3)

- **Yarlıkağan**

1. “Merhametli” (Ata, 2013: 760).

Yarlıkaāay Tañrı sizni, ol yarlıkağanlarda yarlıkağanraqı ol (İKT 30/10a2=19:92).

2. “Bağışlayıcı”, esma-yı hüsnadan: “rahîm, gafûr” (Ata, 2013: 760).

Ol Tañrı örtgen yarlıkağan ol. (İKT 25/4b2=3:129):

- **Yarlıkağan / örtgen / Yazuk örtgen**

Esmâ-yı hüsnadan: “gafûr” (Ata, 2013: 760).

Tañrı yazuk örtgen yarlıkağan ol (İKT 37/56b1=45:5)

İdi yarlıkağan/ örtgen (İKT 33/37b1=34:15)

- **Yarlıkağan İdi / Yarlıkağan Tañrı**

“Rahmân Allah” (Ata, 2013: 760).

Ol kün térer-miz sañnuqlarnı yarlıkağan İdi tapa atlandurup (İKT 31/32b2=19:85)

Ƙođu bérgey anı yarlıkağan Tañrı (İKT 31/29a3=19:75)

- **Yarlıkağanraq**

“En merhametli” (Ata, 2013: 760).

Ey İdim, ... sen yarlıkağanlarda yarlıkağanraqı sen. (İKT 28/29a1=7:151)

- **Yarlıkamağ / Yarlıkamağlıq**

Rahmet, mağfiret / Rahmet, merhamet, bağışlama (Ata, 2013: 761).

Olarka yarlıkamağ hem yanut uluğ (İKT 27/24b3= 5:9)

Anıy bitigi içinde köni yol, yarlıkamaqlık anlarğa kim olar İdileriñe qorqarlar
(İKT 28/30b2=7:154)

- **Yarlıkamaq bér-**

“Merhamet etmek” (Ata, 2013: 761).

Yarlıkamaq bériñ üskümüzde hem arıqlık erür saqnuk. (İKT 31/8a1=19:13)

Y(A)RLIƘANÇUƘI

“Bağışlayıcı, merhametli” (Ayazlı, 2012: 260)

Yarlıkançuçı biliglig asra könüllüg buyan ädgü kılnıçqa eyin bolurlar (AYA 411/20/21) merhametli, alçak gönüllü sevaba ulaşırlar”

Y(A)RUƘ

“Aydınlık, parlak” (Arat, 2005: 1272);” parlak, parıltılı” (Çetin, 2012: 272) Eski Türkçe İslami Dönem metinlerinde şu şekilde tanımlanmıştır:

Budist metinlerde: orunta.: ulug yula y(a)rukı teg: (AYÇ VII 18a/493/3)

İslami Dönem metinlerde: *Barıy belgülig sen kün ay teg yaruk, / neteglikke yetgü köñül ögde yok* (KB 0012).

YARLIƘAN-

“Bağışlamak” (Ata, 2013: 761).

Bolğa kim yarlıkanğa sizler. (İKT 28/63a1=7:204)

YARLIƘAT-

“Affetmek, günahları bağışlatmak” (Ata, 2013: 761).

Eger yığılsalar küfrdin yarlıkatur olar anlarnı. (İKT 28/85a2=8:38)

- **Yarlıkatu qol-**

“Günahlardan bağışlanmayı istemek, istiğfar etmek” (Ata, 2013: 762).

Anlar Ançada küç étseler özleriñe, kelseler saña, Yarlıkatu qolsalar Tanrıdın.
(İKT 26/36b3=4:64)

- **Yarlıkatu tile-**

“İstiğfar etmek” (Ata, 2013: 762).

Yarlıkatu tilegil olardın. (İKT 25/22b3=3:159)

YARU-

“İşinmak, parlamak” (Arat, 2005: 1272).; ışıldamak (Ata, 2013: 762).

Basa keldi oğlak könek hem balık, / bular tuğdı erse yarudı kalık (KB 0141)

Yarudı yer idisi nūri birle (İKT 35/17a1=39:69).

YARUĞ- / YARUN-

“Aydınlık, parlak / aydınlanmak, parlamak” (Arat, 2005: 1272).

Barıñ belgülig sen kün ay teg yaruk, / neteglikke yetgü köñül ögde yok (KB 0012)

Kısa tutsa oğlın kör edgü bolur, / Atası anası yaruğu bolur (KB 1219)

Ol Tanrı ol kıldı sizñ için tünni amrulmak için, anıñ içinde kündüzni yaruğ (İKT 35/59a3=40:61)

- **Yaruğ körgü**

“Kesin delil, açık belge” (Ata, 2013: 762).

Bu körgüler yaruğ İdiñizdin hem köni yol hem yarlıkamak (İKT 28/62a3=7:203).

- **Yaruğ yıldrağan**

“Işık saçan, nurlar saçan” (Ata, 2013: 762).

Gerāg yaruğ yıldrağan (İKT 33/10a2=33:46).

- **Yaruğ yol**

“Şeriat” (Ata, 2013: 763).

Çamuğka kıldımız sizdin yoruğ yol hem çerāg (İKT 27/53b3=5:48).

YARUĞLUĞ

“Nur” (Ata, 2013: 763).

Çın-oğ keldi sizke Tanrıdın yaruğluk hem belgülig bitig (İKT 27/29b1=5:15).

“Aydınlık, parlaklık” anlamında kullanılan terim, *Kutadgu Biligde* şu şekilde tanımlanmıştır:

Yula erdi halkka karañku tüni, / yaruklukı yadı yaruttı seni (KB 0035)

YARUT – / YAŞUT-

“Aydınlatmak” (Çetin, 2012: 272) Eski Türkçe metinlerinde şu şekilde tanımlanmıştır:

Budist metinlerde: *orunta:: ulug yula y(a)rukı teg: koptın sıñar yaratur siz::* (AYÇ VII 18a/493/3-4)

İslami Dönem metinlerde: *Yaşıl kök bezediñ tümen yulduzun, kara tün yaruttuñ yaruk kündüzün* (KB 0022)

YAŞ

“Ömür, yaşam gücü” (Ayazlı, 2012: 361) . Eski Türkçe metinlerde şu şekilde tanıklanmıştır:

Budist metinlerde: *Uzun öz yaş azu māñi ögrünçü* (AYA 446/22).

İslami Dönem metinlerinde: *Tilig ked küdezgil küdezildi baş, / sözüñni kısırgıl uzatıldı yaş* (KB 0176)

YAŞIK

“Güneş” (Arat, 2005: 1273).

Yaşık yandı bolğay yana orniña, / balık kudrukındın kozi burnıña (KB 0066)

YAT-

“(Kemikler) yığılmak, kötü biçimde ölmüş olmak”

K(a)n(ı)n: subça: yüg(ü)rti: süñükün: t(a)gça: y(a)tdı: (KT D 24)

Eski Türkçe Runik metinlerde “(cenaze) gömülmeden kalmak, ortada kalmak” anlamında kullanılmıştır (User, 2010: 395).

yurtda: y(a)tu k(a)lur (ä)rti (T 19)

YATĞU YER

“Ebedî yatacak yer, kabir” (Ata, 2013: 764).

Eger bolsa erdiñiz ewleriñiz içinde çıkğatılar ol kişiler kim bitildi olar üze öldürmek yatğu yerleriñe (İKT 25/19a3=3:154)

YAWUZ

“Günah, hata, kusur, kötü” (Ata, 2013: 765).

Örtgey-miz sizdin yawuzlarıñızdın (İKT 26/9a1=4:31)

- **Yawuz iş**

“Fuhuş, kötü amel, kötü iş” (Ata, 2013: 766).

Kaçan beglig bolsalar eger keldürseler bir yawuz iş (İKT 26/5b1=4:25).

- **Yawuz işlig/ğ**

“Bozgunculuk yapan, bātılı seçen” (Ata, 2013: 766).

Hüküm kılındı rāstlık üze ziyān kıldı anda yawuz İşliğlar (İKT 35/68b2=40:78)

- **Yawuz kıl-**

“Kötülük etmek” (Ata, 2013: 766).

Kim kim kılsa edgülık öz öziñe, kim kim yawuz kılsa anıñ üze. (İKT 35/90a2=41:46)

- **Yawuzraq**

“En kötü, daha kötü” (Ata, 2013: 766).

Örtmek üçün Tañrı olardıñ yawuzraq añar kim kıldılar (İKT 31/71b2=39:35)

YAWUZLUK

“Musibet, hayasızlık, kötülük” (Ata, 2013: 766).

Çıkarmañ olarnı ewlerindin çıkmasonlar meger kim kelseler bir yawuzluk belgülig (İKT 38/76b3=65:1)

- **Yawuzluk kılığı**

“Kötülük yapan” (Ata, 2013: 767).

Berāber bolmaz... kıldılar edgülıkler, yawuzluk kılığı (İKT 35/57b3=40:58)

YAZUK / HAṬĀ

“Günah, suç, hata” (Ata, 2013: 768).

Ay muñsuz idim sen bu muñluğ kuluğ,/ suyurkap keçürgil yazukın kamuğ (KB 0028).

Kim kim kazğansa yazukñı haṭāñı azu yazukñı yana atsa anı bızārılıkka (İKT 26/76a2=4:112).

- **Yazuk keçürmek**

“Bağış, af” (Ata, 2013: 769).

Yazuk keçürmek İdiñizke bolğay kim sakıngaylar (İKT 28/41a2=7:164)

- **Yazuk kıl-**

“Günah işlemek” (Ata, 2013: 769).

Sorulmaz sizler andın kim yazuk kıldımız. (İKT 33/45b1=34:25)

- **Yazuk kılığan**

“Günahkâr” (Ata, 2013: 769).

Boynağuluk kıldıñız, erdiñiz yazuk kılığan boğun (İKT 36/106a3=45:31)

- **Yazuk kılığı**

“Günahkâr, büyük hata işleyen” (Ata, 2013: 769).

Üdürdi Tanrı biziñ üze neçeme bolsa-miz yazuq kılığlılar (İKT 30/9b3=12:91)

- **Yazuq ört-**

“Günahı bağışlamak” (Ata, 2013: 769).

Sen biziñ erkligimiz sen örte bérgil yazuqumuzdın. (İKT 28/32a2=7:155)

- **Yazuq örtüglü**

“Bağışlayan, affedici” (Ata, 2013: 769).

Yarlıkağıl bizni sen, yazuq örtüglilerde yégreki sen. (İKT 28/32a3=7:155)

- **Yazuq tök-**

“Günahlardan arınmak” (Ata, 2013: 769).

Aytıñlar: yazuqlarımıznu töke bérgil kiriñ qapuāka yükñü. (İKT 28/38b2=7:161)

- **Yazuq yüki**

“Günah yükü” (Ata, 2013: 769).

Her-āyine ol kötrür kıyāmet küinde yazuq yükini (İKT 31/69b1=20:100).

YAZUQLUĞ / YAZUKLIG

“Suçlu, günahkâr, kabahatli” (Ata, 2013: 769).

Bütünlükin zaqqüm yıgaçı yazuqluğlar yémi (İKT 36/85b2=44:44)

Yazuqlıg atlıgıg [...] [...]ri: tuta birti:

- **Yazuqluğ ya'nî kâfir**

“Kâfir, günahkâr” (Ata, 2013: 769).

“Din adına tebliğ ettiği konularda peygamberi tasdik etmemek, onaylamamak anlamında bir terim. Kur'an'da kâfirlerin Allah'ı inkâr etmeleri (en-Nisâ 4/136, 150; et-Tevbe 9/54; en-Nahl 16/106), O'na oğul isnat etmeleri (el-Mâide 5/72-73; et-Tevbe 9/30), yolundan yüz çevirmeleri (en-Nisâ 4/167), ulûhiyyetinde ortak tanıyarak şirke düşmeleri (Âl-i İmrân 3/151; el-Beyyine 98/1, 6) yanında O'nun âyetlerini (el-En'âm 6/39; el-Enfâl 8/31), peygamberlerini (en-Nisâ 4/42; Yûnus 10/2; er-Ra'd 13/42-43) inkâr ettikleri, bunlara ulûhiyyet pâyesi verdikleri (el-Mâide 5/17), Hz. Peygamber'in tebliğ ettiklerini, Kur'an'ı (el-İsrâ 17/41, 46; Meryem 19/73, 77; el-Enbiyâ 21/2-3), melekleri (en-Nisâ 4/136), öldükten sonra dirilmeyi (Yâsîn 36/78-79) ve âhireti (el-A'râf 7/45; Hûd 11/7, 19) reddettikleri belirtilmek suretiyle ferdi küfre götüren inançlara açıklık getirilmiştir. Öte yandan Kur'an-ı Kerim'de inanmak veya inkâr etmekte insanların irade hürriyetine sahip buldukları belirtilirken (el-Kehf 18/29) Allah'ın küfre rızâ göstermeyeceğine dikkat çekilmiştir (ez-Zümer 39/7). Kur'an'da, kâfirlerin inanmamaktaki ısrarlı tavırlarına rağmen inanacakmış gibi Resûl-i Ekrem'den defalarca mucize göstermesini istedikleri bildirilmiştir (el-En'âm 6/37, 109; el-İsrâ 17/90-95), çeşitli âyetlerde, düşünüp ibret almak suretiyle inanmalarını sağlamak için kendilerine gösterilen misallerden bahsedilmiştir (el-En'âm 6/65; Yûnus 10/5-6, 67; Yûsuf 12/105; er-Ra'd 13/2-4; er-Rûm 30/20-28). Her şeye rağmen küfürde ısrarlı olanların amellerinin boşa çıkarılacağı (el-Mâide 5/5; el-A'râf 7/147; ez-Zümer 39/65; Muhammed 47/8), kâfir olarak ölenlerin âhirette hiçbir şekilde kurtulamayıp acıklı bir azapla karşılaşacakları (Âl-i İmrân 3/91; el-Mâide 5/36; el-Meâric 70/11-18), cehennemde ebedî olarak kalacakları ve azaplarının hafifletilmeyeceği belirtilmiştir (el-Bakara 2/161-162)” (İslam Ansiklopedisi, 2002, c: 26: 533).

Belgürtse yarağlıanı yok yoğun kılsa yarağsıznu neçeme toplamasa yazuğluğlar ya^enī kāfirler (İKT 28/68a2=8:8).

YAZUKSUZ

“Günahsız” (Ayazlı, 2012: 361).

Ayığlaşmak yazuksuzuğ yalarmakta ulatı (AYA 434/13)” suçsuzlardan şüphelenme (ve)”

YEK/ YÄK

< =Far. *yakkha*, Skr. *yakṣa*” şeytan” (Çetin, 2012: 273)

“İnsana musallat olup onu saptırmaya çalışan ruhanî varlık. Sözlükte ‘uzaklaşmak, haktan ve hayırdan ayrılmak, muhalefet etmek’ anlamındaki şatn (şütün) veya ‘öfkesinden yanıp tutuşmak’ mânasındaki şeyt kökünden türediği ileri sürülen şeytân kelimesi (çoğulu şeyâtîn) ‘hayırdan ve rahmetten uzaklaşmış yaratık; yanıp helâke mâruz kalmış varlık’ demektir (Râgıb el-İsfahânî, el-Müfredât, ‘ştn’ md.; Lisânü’l-óarab, ‘ştn’ md.). Şeytan karşılığında tâğüt, cân, ifrît gibi kelimeler kullanıldığı gibi ‘mârid’ (alabilidiğine inatçı) ve ‘garúr’ (aldatan) kelimeleriyle de nitelendirilir. Câhiliye Arapları’na göre yaratılmışların en çirkini olan şeytan ateşi mesken edinen habis bir ruhtur. Onun göklerden haber aşırana mârid, bu hususta fazlasıyla mâhir olanına ifrit denir. Her şairin kendisine ilhamda bulunan bir şeytanının (cin) bulunduğuna inanılırdı (Râcî el-Esmer: 85). Kur’ân-ı Kerîm’de on sekizi çoğul olmak üzere seksen sekiz yerde şeytan (on bir yerde iblîs) kelimesi yer almaktadır. Âdem’in yaratılışının ardından meleklerden ona secde etmelerinin istendiğine dair dokuz âyette iblîs, Âdem ile eşinden üreyip çoğalan insan türüne düşmanlık ederek onları çeşitli hile ve desiselerle aldattığını bildiren âyetlerde şeytan kelimesi geçmektedir. İslâm’da ve büyük ölçüde Yahudilik’te şeytan düşmanlık açısından Tanrı’ya rakip, fakat konum itibariyle Tanrı’nın aşağısında yer alan, hatta Tanrı’nın otoritesi altında bulunan bir varlık veya güç olarak anlaşılmıştır. Hıristiyan geleneğinde ise dünyayı yöneten iyi-kötü güçler ve buna paralel aydınlık ve karanlık dünyalar şeklindeki Maniheist ve Zerdüşti düalist anlayışa yaklaşacak biçimde bazan Tanrı’ya denk bir güç şeklinde ortaya konmuştur” (İslam Ansiklopedisi, 2010, c: 39: 99-103).

Korkmaz, Yeraltında yaşadığına inanılan kötücül ruhlardan biri (Korkmaz E., 2003, s.165) olarak tanımlamıştır.

Eski Türkçe metinlerinde şu şekilde tanıklanmıştır:

Budist metinlerde: *Yekler gandarvilar garuğilar* (AYU 400 /V. 28b/ 18).

Yekler kuvragınta yme ançulayu ok: (AYÇ VII 17a/491/23).

M(a)haraaçlarınığ beřār yüz yäklar kavragımız (AYA 456 /14)” Maharajalar, beş yüz şeytan topluluğu(na)”

İslami Dönem metinlerinde: *Eger artatmak tilese yekdin artatmak sığıngıl Tanrıka* (İKT 28/49b3=7:175).

Bayat yirmişi ol bu yek sevmişi,/ takı artukı ol sevüp salmışi (KB 3523).

YELİNİGLİ TAMUĞ

“Kor ateşli cehennem” (Yelin-: kor ateşli olmak) (Ata, 2013: 771).

Taturğay-miz anar ol yelinigli tamuğ kınıdın. (İKT 33/35a2= 34:12).

YÉLPİK

“Cin” (Çetin, 2012: 273)

Uçık yèlpik üze uçınmaguluk: yèlvi (AYÇ VII 9a/475/7)

YÉLPİK -

“Cin çarpmak” (Çetin, 2012: 273)

kağgu üdsüz ölüm yèlpikmek agukmak yaşın (AYÇ VII 7b/472/15)

YÉLVİ / YİLVİ / YELVİ KÖMÂN

“Sihir, büyü” (Çetin, 2012, s. 273) “*Yelvi kömân*” terimi ikileme olarak kullanılmıştır (Ayazlı, 2012: 287).

“Türkler’de, çeşitli Türk kavimlerinde büyü, kehanet, falcılık, cincilik vardı. Şaman Türkler’de kam kelimesiyle ifade edilirdi. Kam ruhlar, tanrılar ve cinlerle ilişki kurabildiğine inanılan kimse idi. O afsun (arvaş) ve büyü yapar, afsunlu sözler söyler, kâhinlik (ırk) yoluyla insanın içinden geçenleri bilir, gaipden haber verir, cin çarpmasını ve hastalıkları tedavi ederdi; anlaşılmayan afsunlu sözler söyler, üfürür, davul döver, kendinden geçerek görünmeyen varlıklarla ilişkiye girerdi. Kam ve üfürükçüye (afsuncu, arbağçı) ürüng denilen bir ücret verilirdi. Eski Türkler’de çocuklar cinlere ve göz değmesine karşı ilâçla afsunlanırdı. Yine göz değmesine karşı bağ, bostan ve bahçelere korkuluk (abakı) ve nazarlık (kösgük) dikilirdi. Cin çarpan kimsenin yüzüne soğuk su serpilir, sonra ‘kovuç kovuç’ (kaç kaç) denilerek üzerlik ve öd ağacıyla tütsülenirdi. ‘Kovuz’ (Oğuzlar’da ‘kovuç’) cin çarpmasına karşı afsun, üfürük olarak söylenirdi. Yel ‘cin’, yelvi ‘büyü’, yelviçin ‘büyücü’ anlamında kullanılırdı. Orta Asya Türk lehçelerinde arbağ da (Kıpçaklar’da arbav) ‘büyü’ anlamına gelirdi. Yılan ininden çıkarmak yahut zehrini gidermek için yılan afsunu okunurdu. Dudaklardaki uçuk kötü bir ruhtan bilindir, özel bir törenle afsunlanarak tedavi edilir, buna uçuklama, tedavi edene de uçukçu denirdi. Havayı etkileyerek yağmur, kar ve dolu yağdırmakta kullanılan afsunlanmış taşa yada, cada ve yat gibi isimler verilmiştir. Kâşgarlı Mahmud yatı ‘taşlarla yağmur ve rüzgâr getirmek için yapılan büyücülük’ şeklinde tarif eder (Dîvânü lugati’t-Türk Tercümesi, I, 159). Eski Türkler atın boynuna nazarlık olarak moncuk denilen bir taş ve bir çeşit muska (Kazak ve Kırgızlar’da ‘tumar’) takarlardı. Başkırtlar hastalığı tedavi etmek veya korkuyu yatıştırmak için kurşun eriterek hastanın başında bulunan kap içindeki suya döker ve bu sudan hastaya içirirlerdi. Kurşun döken kadın kurşunun suda aldığı şekle bakarak hastalığın sebebini söylerdi; sudan alınan kurşun hastanın elbisesinin göğsüne muska olarak dikilirdi. İslâm’dan önceki Türk boylarında her türlü belâ ve âfetlere karşı koruyucu etkisine inanılan muska-tılsım âdeti yaygındı. VIII-XIV. yüzyıllar arasında Doğu Türkistan’da, aralarında Budist ve Maniheizt Türkler’in de yaşadığı bölgede yapılan arkeolojik kazılarda tılsım-muskalar (üzerinde afsun formülleri yazılı levhalar, tahta materyal) bulunmuştur. Budist Uygurlar’ın dinî kitaplarında da tılsım şekillerine rastlanmıştır. Budist Türkler’in dinî eserlerinde ‘tılsım-muska’ anlamına gelen vu kelimesi Çince’dir. Bu kelimeyi onlara Çinli Budist rahipler öğretmişlerdir. Türkler müslüman olduktan sonra vu yerine bitig (yazı) kelimesini kullanmışlardır” (İslam Ansiklopedisi, 1992, c: 6: 501-506).

Uçık yèlpik üze uçınmaguluk: yèlvi (AYÇ VII 9a/475/7).

Alıp bir arunta urup yilvi küçi (AYU 384 /V. 20b/14).

Yelvi kömân sakıg tæg, sakınguluksuz ärür siz (AYA 451 /9) “büyülü bir serap gibi düşünmeyiniz.”

YÉLVİK-

“Büyülenmek” (Çetin, 2012: 273)

kömen üze yèlvikmegülük: agularıg (AYÇ VII 9a/475/8).

YER KODI

“Yer, yerin dibi” (Ata, 2013: 774).

Eger tilese-miz iyğay erdimiz olarnı yer kodı (İKT 33/33a1=34:9).

YER/YİR

“Yer Tanrısı” Korkmaz, yer / su tanrılarında her biri olarak tanımlamıştır (Korkmaz E. , 2003).

“Sürekli çatışan karşıt iki güç arasında, göksel kökenli olduğuna inanılan, ancak dağların, ormanların. Suların canı / ruhu durumunda bulunan, karanlık güçlerine karşı savaş halinde olan yersel güçler vardır ki Orta Asya inançlarında bunlara ‘ yer-su’ ya da ‘ yer – su ruhları’ adı verilir. İyi ruhlardan olan yer-su ruhları, insansal yaşam için gerekli hemen her şeyi düzenler: hayvanların, bitkilerin ve insanların çoğalmasını sağlar; sağlık verir, kötülükleri uzaklaştırır” (Korkmaz E., 2003: 166)

Üzä: t(ä)ñri: (a)s[ra] y(e)r: y(a)rl(i)k(a)duk: üç[(ü)n] köz(ü)n: körm(ä)dük:
kulk(a)k(i): (e)ş(i)dm(ä)dük: bod(u)n(u)m(i)n: ilg(ä)rü: kün to[gs(i)kına] bir(i)g(ä)rü
[kün ortası]a: kur(i)g(a)ru: [kün b(a)ts(i)kına yır(i)g(a)ru: tün ortusına tägi
kont(u)rt(u)m (BK K 10-11)

YERTİNÇÜ

“Dünya” (Ayazlı, 2012: 363)

Çambudvip uluşta, bo yerinçü (AYA 452/8)” jambudvipa ülkesinde, bu dünya”

YERTİNÇÜLÜG

“Dünyevi, dünyaya ait” (Çetin, 2012: 273)

Uzadı yertinçülüğ şastirlariğ (AYA 436/ 8)” süre dünyevi kitaplar .”

Yertinçülüğ kærtüke tayanıp (AYÇ VII 15b/488/ 23).

Körserler eşidserler tek yirtinçülüğ törüçe eşidürler (AYU 386 /V. 21b/11).

YETİ KAT KÖK

“Gökyüzü, sema” (Ata, 2013: 774).

“Kur’an’da semaların yaratılışının bir süreç takip ettiği, sürecin sırası kesin belirtilmemekle birlikte önceleri semalarla arzın (muhtemelen gaz kütlesi halinde) birleşik olduğu, sonra ayrıldığı (el-Enbiyâ 21/ 30), ayrıldıktan sonra duhândan semaların oluşturulduğu (Fussilet 41/11) anlaşılmaktadır. Semaların ve arzın ayrı ayrı kendi arasında bitişik olduğu, Allah’ın semaları da arzı da ayrı ayrı yedi kat haline getirdiği, ayrıca göklerin birbirine yapışık olup yağmur yağdırmadığı, arzın da birbirine birleşik olup bitki bitirmediği’ şeklinde bazı müfessirler tarafından değişik yorumlar yapılmakla birlikte genel görüş ‘semalarla arzın tek bir kütle halinde bitişik olduğu, Allah’ın onları sonradan parçalara ayırdığı ve her birini yedi tabakaya böldüğü şeklindedir. Semanın bütünden ayrılış safhasındaki duhân hali, genel olarak ‘duman, buhar, gaz kütlesi, karanlık, hidrojen, nebula, plazma’ gibi kelimelerle açıklanmış ve semaların bu safhadan sonra iki günde / aşamada yaratıldığı belirtilmiştir” (İslam Ansiklopedisi, 2009, c: 36: 453).

Tarıka né kim yeti kat kök içinde ol kim yerler içinde. (İKT 38/16b2=59:1)

YIĞIĞLI

“Allah’a yönelen, inabet eden” (Yığ: Yasaklamak,, korumak, uzak tutmak) (Ata, 2013: 776).

Körgü hem pend kamuğ yığığlı kulka (İKT 37/70b2=50:8).

YILDRIK

“Yıldırık yıldızı” (Arat, 2005: 1276).

Yarudı basa yıldırık adğır bile,/ tizildi erentir özin belgüle (KB 5676)

YILKI

“Hayvan” (Ayazlı, 2012: 364)

Ėutluğ küntä tamu pret bo üç (AYA 421/ 9)” kutlu günde cehennem, açlık ruhu ve hayvan (gibi) bu üç”

YIPAR

“Cenaze ritüllerinde kullanılan kokulu mum tütsü” (User, 2010: 301)

Yog: yıparıg: kölürüp: tikä: birti: (BK G 11).

YIRAMIŞ

“Aşağılanmış, zelim” (Yıra-: Lanetlenmek, kavulmak) (Ata, 2013: 778)

Boluñlar biçinler yıramıñlar. (İKT 28/42a3=7:166)

YIRAT-

“Lanetlemek” (Ata, 2013: 778)

Sındurdılar bıçığlarını yıratımız olarnı. (İKT 27/27b2=5:13)

YIRLA-

“Terennüm etmek, zikretmek” (Arat, 2005: 1277).

Barı boldı şeksiz maña belgülig, / Köñül bütti yırlar tilim ülgülig (KB 4779)

YIĞLIK

“İyilik” (Arat, 2005: 1278).

Baka kördüm emdi dinim yegliki,/ bu yerde köründi özüm yegliki (KB 3338)

YİL

“Ejderha, cin” (Arat, 2005: 1278).

“Duyularla idrak edilemeyen ve insanlar gibi ilâhî emirlere uymakla yükümlü tutulan varlık türü. İnsanlar tarih boyunca Tanrı dışında görülmeyen, olağan üstü başka varlıklara da inanmışlar, çeşitli devirlerde ve coğrafi bölgelerde bu varlıkların iyilerine ve kötülerine değişik isimler vermişlerdir. Bunlar bazan tanrılaştırılmış veya ikinci dereceden tanrısal varlıklar olarak görülmüş, bazan da insanî özellik ve nitelikler içinde düşünülmüş, Yahudilik ve Hıristiyanlık’ta bile birbirine karıştırılmıştır. İslâm dininde Allah, melek, şeytan, cin ve peygamberin nitelikleri ve fonksiyonları tam olarak belirlenmiş olduğundan bir

karışıklığa meydan verilmemiştir. Kur’ân-ı Kerîm’de verilen bilgilere göre cinler de insanlar gibi Allah’a kulluk etmeleri için yaratılmıştır. Cân insan türünün mevcudiyetinden önce yakıcı ve her şeye nüfuz edici ateşten (nâr-ı semûm, mâric) halkedilmiştir. Cinlere de peygamber gönderilmiş, bir kısmı iman etmiş, bir kısmı kâfir olarak kalmıştır. Son peygamber Hz. Muhammed insanlara olduğu gibi cinlere de ilâhî emirleri tebliğ etmiştir. Cinler insanlara nisbetle daha üstün bir güce sahiptirler. Meselâ kısa sürede uzun mesafeleri katedebilir, insanlarca görülmedikleri halde onlar insanları görür, insanların bilmediği bazı hususları bilirler; fakat gaybı onlar da bilemezler. Gökteki meleklerin konuşmalarından gizlice haber almak isterlerse de buna imkân verilmez. Evlenip çoğalırlar. İblîs de cinlerdendir ve insanların yanı sıra cinlerden de yardımcıları vardır. Bazı cinler Hz. Süleyman’ın emrine girerek ordusunda hizmet görmüş, mâbed, heykel, büyük çanak, kazan gibi nesnelere yapımında insanlarla beraber çalışmışlardır” (İslam Ansiklopedisi, 1993, c: 8: 5-10).

Tüşün ol bu dünyâ keligli keçer, yegen yel büke teg yer erken açar (KB 1202).

YILVIÇİ

“Büyücü” (Uçar, 2009: 599)

Bütmiş erser ötrü ol yilviçi (AYU 384 /V. 20b/ 12).

YİNÇKE KÖRÜGLİ LAÛF

Esmâ-yı hüsnadan: “latîf” (Ata, 2013: 779)

“Allah’ın isimlerinden (esmâ-i hüsnâ) biri. Sözlükte ‘nazik ve merhametli davranmak, iyi muamele etmek’ anlamındaki lutf kökünden sıfat olan latîf kelimesi ‘nazik ve yumuşak davranan, yumuşaklıkla muamele eden’ demektir. Aynı kelime letâfet kökünden türemiş kabul edilerek ‘ince ve şeffaf, küçük ve hacimsiz olan’ mânasında da kullanılır. Latîf Allah’ın isimlerinden biri olarak ‘fiillerini rıfk ile gerçekleştiren, kullarına iyilik ve merhamet eden, yaratılmışların ihtiyacını en ince noktasına kadar bilip sezilmez yollarla karşılayan, zâtı duyuyla algılanamayan, en gizli ve ince hususları dahi bilen’ anlamlarına gelir (Râgib el-İsfahânî, el-Müfredât, ‘lîf’ md.; Lisânü’l-‘Arab, ‘lîf’ md.). Latîf ismi Kur’ân-ı Kerîm’in yedi yerinde geçmektedir. Her ne kadar bazı âlimler latîfte ‘lutuf ve ihsanda bulunma’ mânasının ağır bastığını söylüyorsa da (İbn Fûrek: 53; Fahreddin er-Râzî: 253-254) Kur’an’daki bütün kullanılışlarında ‘hiç kimse tarafından bilinip sezilemeyen en ince noktalara vâkıf olma’ anlamının hâkim olduğu görülmektedir. Özellikle Allah’ın, insanların bütün gizli konuşmaları ile zihin ve gönüllerinde barındırdıkları düşünce ve duygulara vâkıf olduğunu ve yaratıcı vasfı taşıyan bir varlığın bilmemesinin söz konusu edilemeyeceğini ifade eden âyetlerde (el-Mülk 67/13-14), Hz. Lokman’ın, oğluna öğüt verirken her davranışının -hardal tanesi kadar bile olsa, bir kayanın içinde, göklerde veya yerin derinliklerinde de bulunsa- Allah tarafından bilinip ortaya çıkarılacağı yolunda uyarıda bulunduğunu beyan eden âyette (Lokmân 31/16), ayrıca Hz. Peygamber’in eş-lerine hitap eden âyette (el-Ahzâb 33/34) geçen latîf isminin bilmeye yönelik muhtevası açıkça ortaya çıkmaktadır” (İslam Ansiklopedisi, 2003, c: 27: 108).

Tağrı yinçke körügli laûf turur (İKT 36/13b3=42:19)

YİNÇÜR-

“Secde etmek, saygıyla eğilmek” (Çetin, 2012: 273)

Balarka yinçürü töpün yükünüp (AYA 0908)

-inta yinçürü töpün yükünü teginip (AYÇ VII 8a (473) 19)

YİNÇÜRÜ

“Saygıyla eğilmek” (Uçar, 2009: 595)

Tamgalıg adakınta yinçürü töpün yükünüp (AYU 392 /V. 24b/14)

YİR/YER SUB

“Dağları, ovaları, ırmakları, gölleri vb. içeren kutsal vatan toprağı” Korkmaz, Eski Türk inançları ve Şamanizm terimleri sözlüğünde dağlardan ve ormanlardan oluşan, üzerinde yaşanan yer olarak açıklamıştır. Diğer bir anlamı da üzerinde yaşanan yeri temsil ettiğine inanılan, dağların eteklerinde, tepelerinde, akarsu kaynaklarında, denizlerde, göllerde, aşılması ve geçilmesi güç yerlerde oturduklarına inanılan koruyucu yersel ruhlara verilen ad; yer- su ruhlarıdır şeklinde açıklamıştır (Korkmaz E. , 2003).

Üzä: türk: täñrisi: türk ıduk yiri: subı (a)nça (a)nça (ä)tmış: (KT D -10-11)

YİRÇİ / YOLÇI

“Rehper” (Uçar, 2009: 595)

Erti aşnu üdde yolçı yirçi {nom} (AYU 352 /V. 4b/23).

YİTIKEN

“Yedi kardeşler, Büyükayı burcu” (Arat, 2005: 1280).

Yetiken kötürdi yana baş örü, / tünitti yana yıldırık adğır naru (KB 6220)

YOD-

“Yok etmek.” (Ata, 2013: 780)

Eger tilese-miz yodğaytımız közleri üze. (İKT 34/16a3=36:66)

YODUĞ

“İftira, iftira edilen” (Arat, 2005: 1280).

Biliglig beg erdi ukuşluğ oduğ, / isizke ot erdi yağıka yoduğ (KB 0408)

YODUN

“Yok olma, ortadan kalkma” (Ata, 2013: 780)

Tüşti yarağlıg yerinde, yok yodun boldı anı kim kılur erdiler (İKT 28/8b2=7:118).

YOG / KORAG

“Cenaze töreni” (User, 2010: 301).

Ölüyü anmak ve ruhunu dinlendirnek için verilen kurbanlı büyük ziyafet (Korkmaz E., 2003, s.168).

Oza [k]älmiş: süsin: kül tigin: agıtıp: tonra: bir oğuş: alpagu: an ärig: tonja tigin: yogınta: ägirip ölütüimiz: (KT K 7)

Yog(u)ñ: kor(a)g(t)ñ ko[p (a)lk(d)ım(t)z]: t(e)ñri (O12)

YOĞ

“Yas, matem” (Arat, 2005: 1280).

Yoğ aşı bolur ya ölüg atıña, / ya ol at bulup aş berür yatuña (KB 4577)

YOGÇI

“Yasçı” (User, 2010: 301)

Ölünün ardından, matem tutuan ve ağlayan kimse (Korkmaz E., 2003, s.168).

Yogçı: sıgıtçı: kıtañ: tatabı: bodun: başlayı, udar söñün költi: (KT K 11-12)

YOGLA- / YOGLAT -

“Cenaze töreni yapmak / Cenaze töreni yaptırmak” (User, 2010: 395-396)

bunça: bod(u)n: k(ä)l(i)p(ä)n: sıgtam(i)ş: yoglamı(i)ş: (KT D 4; BK D 5)

K(a)tun: yok bolm(i)ş (ä)rti: (a)nı yogl(a)t(a)yın: t(e)di: (T 31)

YOK

“Yok (Ata, 2013, s. 780); yokluk, boşluk, Skr. *śūnyatā*” (Uçar, 2009: 600) Eski Türkçe dönemi metinlerinde şu şekilde tanımlanmıştır:

Runik metinlerde: *Ol (a)mtı: (a)ñ(i)g yok* (KT G 3; BK K 2)

Budist metinlerde: *yok kurug nom tözin eşidü teginip:* (AYU 371 /V. 14a/ 4).

İslami Dönem metinlerde: *Ni'met bérğil minnet kılğıl azu yığkıl hisāb yoq* (İKT 34/62a3=38:39).

- **Yoq bol-**

Runik dönemi metinlerinde “(kan, ilteber, katun ve diğer kağanlık ailesi bireyleri için) ölmek, vefat etmek” anlamında kullanılmıştır.

[... k(a)rluk]: ilt(ä)b(ä)r: yok bolm(i)ş: (BK D 40)

İslami Dönem metinlerinde ise “yok olmak” anlamındadır (Ata, 2013: 781).

Hüküm kılur Tañrı bir işni kim... Yoq bolsun téyü helāk boldı belgüligün (İKT 29/3a2=8:42)

- **Yoq kıl-**

“Yok etmek, heba etmek” (Ata, 2013: 781).

Anlar kim taplamadılar anı kim indürdi Tañrı, yoq kıldı ‘amellerini. (İKT 37/9a1=47:9)

- **Yoq yoğun bol-**

“Heba olmak, boşa gitmek” (Ata, 2013: 782).

Anlar kim yalğan tuttılar biziñ belgülerimizni hem āhiretni körgüni, yoq yoğun boldı anların işleri. (İKT 28/25b2=7:147)

- **Yoq yoğun kıl-**

“Yok etmek” (Ata, 2013: 782).

Belgürtse yarağlıñı yoğ yoğun kılrsa yarağsıznu neçeme taplamasa yazuqluğlar ya^eni kâfirler. (İKT 28/68a1=8:8)

YOQAL-

“Yok olmak, boşa gitmek” (Ata, 2013: 782).

Bu öğür yoqaldı olarnıñ ^eamelleri dünyā içre hem āhiret içre. (İKT 29/49a3=9:69)

YOQALT-

“Yok etmek” (Ata, 2013: 782).

Qoşmanla[r] Tañrı üze yalğannı, yoqaltğay sizni kın birle. (İKT 31/52b2=20:61)

YOQAT-

“Yok etmek, helak etmek” (Ata, 2013: 783).

Yoqatur mu sen anıñ birle kim kıldı uquşsuzlar? (İKT 28/31b1=7:155)

YOL

1. “Kurtuluş yolu, doğru yolu” (Ata, 2013: 783).

Tañrı yolu içinde za^eif bolmadılar (İKT 25/14a1=3:146).

2. “Şeriat, kural, yaşayış tarzı” (Ata, 2013: 784).

Tañrının yolu anlar içinde kim keçtiler (İKT 33/22b2=33:62).

- **Yoldın çıqıǵı**

“Yoldan çıkmış, azmış” (Ata, 2013: 785).

Buldumuz olarnıñ üküşreklerini yoldın çıqıǵılolar ol (İKT 28/3b3=7:102).

- **Yolğa köndür-**

“Hidayete erdirmek” (Ata, 2013: 785).

Tañrı yolğa köndürmes kimni yolsuz kılrsa. (İKT 30/48a2=16:37)

- **Yolğa köndürmek**

“Hidayet” (Ata, 2013: 785).

Anlarnı kim kirtgündiler yolğa köndürmek, sewünçi boyun bériglilerke (İKT 30/86b3=16:102).

- **Yol körkit-**

“Yol göstermek, hidayet” (Ata, 2013: 785).

Yime yol körkitmez mü olarka neçe yoqattımız anlarda burun boğunlardın. (İKT 31/92b2=20:128)

- **Yol körset-**

“Doğru yolu göstermek, hidayete erdirmek” (Ata, 2013: 785).

Ol Tanrı körsetmez yolnu fāsık kavmlerni. (İKT 38/61a3=63:6)

YOLÇI / KILAVUZ

“Kılavuz, yol gösterici, doğru yol, hidayet” (Ata, 2013: 786).

Bérdimiz Ya’küb oğlanlarınka bitigni, yolçı/kılavuz hem pend hured idilerine (İKT 35/55a2=40:54).

Bu hüccetleri belgüüg boğunka yime yolçı soyurkamağ seksiz boğunka (İKT 36/98b2=45:20).

YOLLUĞ

“(Doğru) yolda olan” (Ata, 2013: 786).

Bütün ed-dîn toksuğlı kök haqqı üküş yolluğ (İKT 37/83b2=51:6)

YOLSUZ

“Yoldan çıkmış, azgın” (Ata, 2013: 786).

Uğu bardı anı yek, boldı yolsuzlardın (İKT 28/50a1=7:175).

- **Yolsuz bol-**

“Yoldan çıkmak” (Ata, 2013: 787).

Hilāf kıldı Ādem İğisine, yolsuz boldu. (İKT 31/90b1=20:121)

- **Yolsuz kııl-**

“Saptırmak, yoldan çıkarmak” (Ata, 2013: 787).

Ey İğim, anıñ birle kim yolsuz kıldıñız méni... yer içinde yolsuz kılgay ok men olarnı yumkıların. (İKT 30/24b1-3=15:39)

- **Yolsuz kıılığlı**

“Azdıran, saptıran” (Ata, 2013: 787).

Ol yağı, ol yolsuz kıılığlı belgüüg (İKT 32/11b1=28:15).

YOLSUZLUK

“Azgınlık, sapkınlık, yoldan çıkma” (Ata, 2013: 787).

Koğu bergey anı yarlıkağan Tanrı yolsuzluk (İKT 31/29b1=19:75).

YÖRGÜÇİ

“Rüya tabircisi” (Arat, 2005: 1282).

Tüşer ök kişi tüş udısa yatıp, / Anı yörgüçiler yörer uz itip (KB 5992)

YULTUZ / YULDUZ

“Yıldız” *Göksel tanrıların geceleri görünüşe taşınmış biçimleri olarak algılanan, kimisi tapım konusu yapılan tanrısal varlıklardan her biri* (Korkmaz E., 2003: 167).

Yaşıl kök bezediğ tümen yulduzun, / kara tün yaruttuğ yaruk kündüzün (KB 0022).

“Yultuz” (Ayazlı, 2012: 365)

Yultuz tuğgay, iki kün tãñri (AYA 434 /18)” yıldız dogacak. iki güneş Tanrısı”

YUMŞAKLIK

“Merhametli olma, yumuşaklık” (Ata, 2013: 790).

Yime yarlıkamaklık Tanrıdın yumşaklık anlarka. (İKT 25/22a3=3:159).

YUMŞANMIŞ

“Boyun eğen, itaat eden (Yumşan-: İtaat etmek.) (Ata, 2013: 791).

Yana kirgil İdiğ yollarına yumşanmış (İKT 30/64b2=16:69).

YUN-

“Boy abdesti almak” (Ata, 2013: 791).

cünübka meger yol keçigliler yunğınçağa tegi. (İKT 26/18b2=4:43 *Yok*)

YURT

“Cenaze çadırı” (User, 2010: 301) anlamındadır.

“**Yurt temizleme:** ölümden sonra tutulan kırk günlük yasın bitiminde, ölünün ruhunun şaman aracılığıyla yurttan alınıp Öte-Dünya’ya gönderilmesi ayini” (Korkmaz E., 2003: 169)

Eski Türkçe Runik metinlerde şu şekilde tanıklanmıştır:

Öl(ü)gi: yurtda: yolta: y(a)tu k(a)lt(a)çı: (ä)rt(i)g(i)z: (KT K 9)

YÜGÜR-

“(Kan) akmak, yaralanmak, ölmek” (User, 2010: 351)

Kanığ: subça: subça yüğürti: süñükün: tagça: yatdı: (KT D 24)

YÜK

“Günah yükü, yük” (Ata, 2013: 791).

Kaçan örtti erse anı kötürdi yük anığ yüküni yünül (İKT 28/58b2=7:189).

YÜKSEK

“Yüce, ulu, esma-yı hüsnadan: ‘aliyy’” (Ata, 2013: 792).

“Allah’ın isimlerinden (esmâ-i hüsnâ) biri. ‘Yükseklik ve yücelik; şan, şeref, kuvvet ve kudret sahibi olmak’ mânasındaki ulüv ve alâ’ kökünden türetilmiş bir sıfat olup Kur’ân-ı Kerîm’de sekiz yerde Allah’ın ismi olarak geçer. Bunların beşinde kebîr, ikisinde azîm, birinde de hakîm ismiyle beraber yer alır. Kebîr ile azîm, alî isminin mânasını teyit etmekte, hakîm ise çeşitli yollarla peygamberlere bildirilen vahyin yüce Allah’ın hikmetine uygun bir şekilde tecelli ettiğini vurgulamaktadır (bk. eş-Şûrâ 42/4). Alî, Allah’ın isimlerinden biri olarak meşhur esmâ-i hüsnâ hadisinde yer aldığı gibi (bk. İbn Mâce, ‘Du’ââ’, 10) Resûl-i Ekrem’in kendi dualarında (bk. Müsned, IV, 54), ayrıca Hz. Ali’ye öğrettiği duada da (bk. Tirmizî, ‘Da’âvât’, 82) yer almıştır. Alî ismi esmâ-i hüsnânın içinde, ‘yücelik ve hükümlanlıkta kendisine eşit veya kendisinden daha üstün bir varlık bulunmayan, mutlak olarak yüce olan, örf, akıl ve din açısından övgüye değer bütün müsbet nitelikleri kendisinde toplayan, yine örf, akıl ve din açısından yerilmiş bulunan ve ulûhiyyetle bağdaşmayan bütün menfî niteliklerden münezze bulunan kemal sahibi ulu Allah’ anlamına gelir” (İslam Ansiklopedisi, 1989, c: 2: 370).

Ol Tanrı erür yüksek uluğ (İKT 26/12b1=4:35)

- **Yüksekrek**

“En yüce” (Ata, 2013: 792).

Anlar kim kirtgünmesler kiğinki künke yawuz meşel ol, Tanrının yüksekrek meşeli (İKT 30/58b2=16:60).

YÜK(Ü)N-

“Secde etmek, eğilmek” (Ata, 2013: 793; Çetin, 2012: 276), Runik metinlerde boyun eğmek, biat etmek (User, 2010: 368) anlamında kullanılmıştır.

Yükündiler feriştelere kamuğları yumkılar. (İKT 30/22a3=15:30)

Yüküندی iligke kör açtı sözün, / Süçitti sözi hem sevitti özin (KB 0582)

Budist Dönemi metinlerinde “hürmet etmek” (Çetin, 2012) anlamı ile de kullanılmıştır.

Agır ayamakın yükünür men.: narayan (AYÇ VII 16a (489) 4)

İslami Dönem metinlerinde “secde etmek” (Arat, 2005: 1284) anlamında kullanılmıştır.

Yana koptı terkin töşekin türüp, ma yundi yüküندی köñül tüz urup. (KB 5452)

“Yatağından çabucak kalktı ve âbdest alarak, ihlâs ile namazını edâ etti.”

- **Yükünü**

“Secde ederek, secde edenler olarak” (Ata, 2013: 793).

Kiriñ kapuğka yükünü, örtgey-miz sizlerniñ yazuqlarınızını (İKT 28/38b3=7:161)

- **Yüknügli**

“Secde eden, sacid” (Ata, 2013: 793).

Kemşildi cādūlar yüknügliler (İKT 28/9a2=7:120)

YÜKÜNÇ

“Tapınma, ibadet etme eylemi” (Ayazlı, 2012: 364)

Sözlägäli arkän, bo yükünçüg (AYA 0900)

YÜRÜN KÜJİ

“Günlük tütsü için kullanılan bir ağaç sakızı” (Çetin, 2012: 276)

Künkümü: kürküm kereşü yürün küji: ananto (AYÇ VII 9b/476/6)

YÜZİ AÇUĞ KUNÇUY

“Namuslu kadın” (Ata, 2013: 796).

Eger talāk kılsa sizni tegşürgey anar cüftler... tapuñanlar, rüze tutğanlar, yüzi açuğ kunçuyar hem kızlar (İKT 38/92a2=66:5)

ZĀHHĀK (k.a.)

“Dahhak” (Arat, 2005: 1285)

Söküşlüg nelük boldı zāhhāk otun, / nelük ögdi buldı feridūn kutun (KB 0241)

ZĀHİD (Ar.)

“Rahip” (Ata, 2013: 797).

Tuttılar bilgelerini hem zāhid/ rāhiblerinī idileri (İKT 29/23a2=9:3).

Eski Türkçe İslami Dönem metinlerinden *Kutadgu Biligde*” Sofu, zahit” anlamında kullanılmıştır (Arat, 2005: 1285).

Atandı özünj emdi zāhid atı, / bu atıñ saña boldı tâat yutı (KB 3229).

ZĀHİR KİL-

“üstün ve belirgin kılmak” (Ata, 2013: 797).

Ol Tañrı kim ıdtı yalavaçını könilik birle, haq dın birle, zāhir kılsa anı dın üze kamuğı üze. (İKT 37/47b3=48:28)

ZĀLİM (Ar.) / KÜÇ KILĞAN

“Zalim, zulmeden” (Ata, 2013: 797).

Ol Tañrı köndürmes zālim boğunlarnı (İKT 29/14b3=9:19)

ZAMĀN (Ar.)

“Zaman, mühlet, ecel” (Ata, 2013: 797).

“Allah tarafından her canlı için önceden takdir edilen hayat süresi ve bu sürenin sonu olan ölüm vakti anlamında kelâm terimi. Sözlükte geleceğe ait olmak üzere ‘belirlenmiş zaman, muayyen bir müddetin sonu’ anlamına gelen ecel, bu temel anlamından hareketle iddet süresi ve borcun vadesi için de kullanılır” (İslam Ansiklopedisi, 1994, c: 10: 380).

Yüklüg urağutlar olarnıñ zamānları qoğsalar yüklerini (İKT 38/80b2=65:4).

ZEBÛR (Ar.)

“Zebur” (Ata, 2013: 799).

“Kur’an’da Hz. Dâvûd’a indirilen kutsal kitaba verilen ad. Müslüman âlimlere göre zebûr kelimesinin kökeni ‘yazmak’ anlamındaki zebr masdarıdır (Lisânü’l-‘Arab, ‘zbr’ md.; Tâcü’l-‘arûs, ‘zbr’ md.; Taberî, VII, 687; Fahreddin er-Râzî, XI, 109). Zebr ‘akıl, düşünce; yazı, taşa nakşetme’ gibi mânalara gelmekte; zibr (çoğulu zübûr) ve zebûr ise (çoğulu zübur) ‘yazılı metin, kitap’ anlamı taşımaktadır (Lisânü’l-‘Arab, ‘zbr’ md.; Tâcü’l-‘arûs, ‘zbr’ md.). Zebûr ismi herhangi bir kitabı, genellikle de hikmetli sözlere hasredilmiş, şer’î hüküm içermeyen kitapları ve bilhassa Dâvûd peygambere indirilen kutsal kitabı ifade etmek için kullanılmıştır (Tâcü’l-‘arûs, ‘zbr’ md.; Râgıb el-İsfahânî, el-Müfredât, ‘zbr’ md.). Bir başka görüşe göre yazısı ağır olan kitaplarla kutsal kitaplar içinde anlaşılması güç olanlar zebûr diye adlandırılmıştır (Râgıb el-İsfahânî, el-Müfredât, ‘zbr’ md.)” (İslam Ansiklopedisi, 2013, c: 44: 171).

Bérdimiz Dāvudқа Zebūrnu (İKT 27/7a3=4:163)

ZEKĀT (Ar.)

“Zekāt” (Ata, 2013: 799).

“İslâm’ın beş şartından biri. Sözlükte ‘artma, arıtma; övgü ve bereket’ mânalarına gelen zekāt, terim olarak Kur’an’da belirtilen sınıflara sarfedilmek üzere dinen zengin sayılan müslümanların malından alınan belli payı ifade eder. Örfte bu payın maldan çıkarılması işlemine de zekāt denilir. Sadaka kelimesi de terim olarak zekātla eş anlamlıdır” (İslam Ansiklopedisi, 2013, c: 44: 197).

Fermānlayur erdi bođnıқа namāznu hem zekātnu (İKT 31/21a3= 19:55).

ZİHĀR ANDI İÇ-

“Zihar andı içmek” (Ata, 2013: 800).

Anlar kim zihār andı içerler urağutlarındın yana yanarlar añar. (İKT 38/2a3=58:2)

ZİKR / ZİKR AY-

“Zikir / Zikretmek, yâd etmek” (Ata, 2013: 800).

Qatıqlanıñlar Tañrınıñ zikrin aymaq tapa. (İKT 38/54b3=62:9)

ZİNA

“Zina” (Ata, 2013: 800; Arat, 2005: 1285)

“Evlilik dışı cinsî münasebet. Zinanın ‘meşrû olmayan cinsel ilişki’ şeklindeki sözlük anlamıyla dinî terminolojideki anlamı esasen farklı değildir. Ancak literatürde kavramın hakiki veya mecazi anlamda kullanımı, bütüncül yahut salt ceza hukuku açısından teknik bakış, suçun unsurlarını tarife yansıtma gayretleri, zinaya yol açan fiillerin zina kapsamına dahil edilmesi veya herkesçe bilinen bir kavram olmasından hareketle nisbeten kapalı ifadelerle yetinilmesi gibi sebeplerle birbirinden hayli farklı zina tanımlarına rastlanır. Diğer semavî dinlerin ve insanlığın ortak kültürünün her devirde büyük günah ve suç

olarak gördüğü zınayı İslâm dini de haram kılıp büyük günahlardan saymış ve bu suçı işleyenlere bazı dünyevî-cezâî yaptırımlar öngörmüştür” (İslam Ansiklopedisi, 2013, c: 44: 440).

Bor içme fesâdka katılma yıra,/ zinâ kılma fâsık atanma kara (KB 1334).

- **Zinâ kıl-**

“Zina etmek” (Ata, 2013: 800).

Oğrılık kılmağaylar ve zinâ kılmağaylar. (İKT 38/37b3=60:12)

- **Zinâ kılmağan / Zinâ kılmağuçı**

“Zina kılmayan / Zina etmeyen” (Ata, 2013: 800).

Küdezgenler, zinâ kılmağanlar (İKT 26/5a1-2=4:25)

Pârsâlar zinâ kılmağuçılar anı kim tusu inçlese siz (İKT 26/2b3=4:24).

ZİR Ü ZEBER BOLMIŞLAR

“Alt üst edilmişler: Lut kavmi, Mütefikat kavmi” (Ata, 2013: 800).

“Tevrat’ta iddia edildiği gibi Lût, amcası İbrâhim’in çobanlarıyla kendi çobanları arasında çıkan bir anlaşmazlık üzerine ve mümbit toprakları tercih ettiği için değil peygamber olarak görevlendirilip gönderildiği için (es-Sâffât 37/133) Sodom’a gitmiştir. Kavmine Allah’a karşı gelmekten sakınmalarını, kendisine itaat etmelerini, kadınlar yerine erkeklerle beraber olmalarının büyük ahlâksızlık ve günah olduğunu bildirmiş, bundan vazgeçmelerini istemiştir. Kavmi ise işlerine karışmaya devam ettiği takdirde sürgün edileceğini söylediği gibi, ‘Eğer doğru söylüyorsan bizi tehdit ettiğin azabı getir’ diye kendisine meydan okumuştur. Bunun üzerine Lût onların yaptıklarının vebalinden kendini kurtarması için Allah’a dua etmiştir (el-A‘râf 7/80-81; eş-Şuarâ 26/160-166; en-Neml 27/54-55; el-Ankebût 29/28-30). Lût’un duasını kabul eden Allah ahlâksız kavmi helâk etmek üzere Cebrâil, Mikâil ve İsrâfil oldukları nakledilen üç meleği görevlendirir (Fîrûzâbâdî, VI, 56). Melekler genç ve yakışıklı birer erkek sûretinde önce Hz. İbrâhim’e gelip İshak’ın doğumunu müjdeliler, ayrıca Lût kavmini helâk etmek üzere geldiklerini haber verirler (Hûd 11/69-70; el-Hicr 15/57-58; el-Ankebût 29/31)” (İslam Ansiklopedisi, 2003, c: 27: 227).

Kelmez mü olarka anlarnıñ haberi olarda burun Nûh boğnu ve Âd boğnu... zîr ü zeber bolmuşlar (İKT 29/50a3=9:70).

ZULM (Ar.)

“Zulüm, haksızlık” (Ata, 2013: 801).

Kim kim yansa zulminde kiğin oñarsa Ol Tanrı tevbe bérür anıñ üze (İKT 27/45b2=5:39).

- **Zulm kılığlı**

“Zalim” (Ata, 2013: 801).

Zulm kılığlı öziñe belgülig (İKT 34/33a2=37:113).

- **Zulm kılın-**

“Zulmedilmek” (Ata, 2013: 801).

Hüküm kılınur olar ara könilik birle olar zulm kılınmazlar. (İKT 35/17b2=39:69)

- **Zulm teg-**

“Zulme, haksızlığa uğramak” (Ata, 2013: 801).

Kim öç sürse zulm tegmişde kiğin bu ögür yok olar üze hiç yol. (İKT 36/27b1=42:41)

ZÜHD (Ar.)

“Her türlü zevke karşı koyarak kendini ibadete verme” (Arat, 2005: 1285)

Bütünlük me hürmet bu zühdlüğ öze / sakınuk biliglig arığlığ oza (KB B56)”
Doğruluk, hürmet ve zühde sahip olduğu gibi, bir de takva sahibi, bilgili ve temiz bir kişiymiş.”

ZÜ'L- ÇELAL (Ar.)

“Celal sahibi, Allah” (Arat, 2005: 1285)

Uluğluğ idisi uğan Zü'l- celal / yaratđan törütgen me kadir kemal (KB B2).

“ululuk sahibi, kadir, zü'l – celal, yaratan, türeten ve kudretin kemaline sahip olan Tanrıdır.”

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Bu çalışma Göktanrı, Budizm, Mani dini ve İslamiyet ekseninde oluşan Eski Türkçe Dönemi'ndeki dinî terimlerin tespitini ele almıştır.

Türkler, tarih boyunca pek çok din ile münasebette bulunmuşlardır. Türklerde Semavi bir Yüce Tanrıya inanç oldukça yaygındır. Türk dini de Gök-Tanrı inancı etrafında şekillenmiş Hunlar da Göktürkler de Göktanrı inancını benimsemişlerdir. Bu durumu açık bir şekilde Orhun Abideleri'nde görebiliriz. Uygurlar ise önceleri Gök-Tanrı inancını sonra da Budizm ve Manihaizm gibi dinleri kabul etmişlerdir. Uygurlar din konusunda serbest davranıp çok çabuk din değiştirmişlerdir. Her iki din de Türk kültür ve sosyal hayatına pek uygun olmasa da gerek toplumsal yapıya bir düzen getirmek gerekse Çin gibi büyük imparatorluklara siyasi baskı uygulamak maksadıyla bu dinler resmî din olarak kabul edilmistir. Uygur Kaganlığından önceki Köktürk Devleti ve ondan önce kurulmuş olan diğer Türk devletlerinde az da olsa varlığını sürdüren Budizmin yanı sıra Manihaizmin Uygur Devleti tarafından resmî bir din olarak kabul edilmesi toplumda bu dinlere karşı olan ilgiyi artırmıştır. Uygur Devleti'nin yıkılmasının ardından Çin tarafından özellikle Mani dini ve diğer dinlere karşı uygulanan zulümler, bu dinlerin gücünü ve etkisini ortadan kaldırmıştır. Fakat daha sonra özellikle Büyük Mogol Devleti'nin kurulmasıyla ve Uygurların Mogol Devletinde aldıkları görevler neticesinde Budizm tekrar yükselişe geçmiş ve Budist metinler bu dönemde hızlı bir şekilde Uygur diline çevrilmeye başlanmıştır. Böylece büyük bir Budist külliyat ortaya çıkmıştır. İslam dini ise X. yüzyılda büyük kitleler halinde İslamiyet'e girmeye başlamıştır ve bu süreç takip eden yüzyıllarda devam etmiştir. Türklerin İslamlaşması olayı bin yıldan fazla bir zamanı kapsayan bir süreçtir.

Bu çalışma; Giriş, Türklerde Dini Hayat, Dini Terimler ve sonuç bölümlerinden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde araştırmanın konusu, amacı, yöntemi ve kapsamı hakkında kısa bilgiler verildikten sonra birinci bölüm olan Türklerde dini hayat bölümünde; Göktanrı inancı, Budizm, Manihaizm ve İslamiyet hakkında genel bilgi verilmiştir. İkinci bölüm olan Dini terimler bölümünde ise Göktanrı, Budizm, Manihaizm ve İslamiyet ile ilgili terimler yer almaktadır. Göktanrı inancına ait terimler ET. olmakla birlikte, Budizm ve

Manihaizm ile ilgili terimleri ET. = Skr. = Çin. = Tib. = Sgd. = Toh. dillerinde sıralanmıştır. Uygurlarda Budizm ve Manihaizm terimleri genellikle Türkçeye ya tamamıyla aktarılmış ya da çeviri yapılan

dille birlikte yine Türkçe olarak çevrilmiştir. Böylece dilde kullanılan terimler Türkçe olmakla birlikte Türkçeleri ve yabancı karşılıkları birlikte verilmiştir. İslamiyet ile ilgili terimler ise genel itibari ile Arapça ve Farsçadır.

Eski Türkçe dönemine ait 1564 dinî terim tespit edilmiş olup bu terimler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir. Bunlar;

Diller	Sayı
ET	1065
Ar.	226
Far.	60
Çin.	17
Skr.	149
Mog.	2
Sgd.	18
Toh.	26
Tib.	1
Toplam	1564

Tablo 1: Dillere Göre Dini Terim Sayıları

Eski Türkçe dönemine ait tespit edilebilen terimlerin yapıları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

	İsim	Fiil	İkileme g.	İsim + yard. Eylem	Tamlama g.	Fülimsi g.
Sayı	911	193	19	183	148	110

Tablo 2: Yapılarına Göre Dini Terim Sayıları

Benzer anlamlara gelen terimler listesi aşağıda verilmiştir.

	ET	Ar.	Far.	Skr.	Sgd.	Toh .	Mog.
Tanrı / allah	Bayat İdi Ol tanrı T(ā)ṅri / t(e)ṅri Tapunḡu Uḡan Bir idi Bir tanrı Faʒl idisi Tapunmaḡka sezā bir tanrı Yarlıkaḡan idi yarlıkaḡan tanrı Artuḡluk Bērmek İdisi	Raḡ Allāh Ḥaliḡ İlāh Zü'l- ceḡal	Bār Bār ḡudāyā	Deva	Ezrua Āzrua Hormuzta		
Tanrıça	Hatun T(e)ṅri kızı			Sarasvate Sarasvati Sarasvaṡi Vasu			
Ahret Öbür dünya	Kiḡinki / kiḡinki kūn Kiḡinki saray Ḳopmak Ol aḡun Ol cehān Soḡ sarāy	Āḡiret ʿUḡbi	Sarāy				
Melek	Tutuḡlı		Feriṡte [feriṡte]				
Kıyamet	Ḳiyāmeṡ Ḳiyāmeṡ ... yaʿni kopmak Ṳalāḡ (kūni) Ḳopmak yaʿnī kiyāmeṡ Sakiṡ Sakiṡ kūni Sakiṡ kūn Belḡülḡ kūn Uluḡ kūn	Āzife					
Tanrıya şirk koşmak	Ortak kat- Ortak kıl-						
Tanrıya şirk koşan Müşrik	Ortak katḡan Ortak katıḡlı Ortak katıḡlı eren	Müşrik					

	Ortağ katiğlı künçuy ortağ kılığlı urağut						
Peygamber Elçi	İğilmiş Korku İtđuçı Savcı Sawçı Tıldam Tildem Yalav/ waç Yalavaç	Hâbib Mürsel Resül Hâş yalav/waç Resül ya'nî yalavaç	Peygâmbet				
Bağıslama k İhsan et-	Aç-Ni'met bér-Minnet kıl-Ni'met kıl-Y(a)rılıka-Açın-Rahm kılın-Yarlıkan-						Soyurka-
Fal	İrk	Fâl					
Hüküm veren	Açđan Hüküm kılığlı Hüküm kılığlı						
Hükmetmek hüküm vermek	Ay – (teñri ve yer sözleriyle) Erklig bol-Hüküm kıl-Kes-						
İstirap, sıkıntı	Açığ âmgäk	Mihnet					
Yok eden	Açığlı Heläk kılđan Heläk kılığlı						
Yok et-, helak etmek	Helâklik kemiş-Azın azın yağut-Belgüsüz kıl-Yoğ kıl-Kiter-Yoğ-Yoğ kıl-Yoğ yoğun kıl-Yođalt-Yođat-Heläk kıl-						
Helal	Açuğluğ Arığ	Hâlal Helâl					

İbadet eden, tapan, tapınan, Dine inanan	Boyun suğlı Köni Tapđan Udug	‘abid Tesbih aytuğlı		Upāsakā	Upasi [upase]		
Tap- Tapın- Kulluk etmek İbadet etmek	Tap - Tap(u)n-						
Tapınma Kulluk etme İbadet etme	Tapuğ Yükünç						
Namaz kıl-	Ağakın kıl- Kıl -	Tesbih kıl-	Namāz kıl-				
Namaz kılan	Ağakın kılığlı Ağakın turđan Namaz kılđan ... kunçuy						
İtaat eden İtaatkar Boyun eğen	Ağakın turđan tiği Ağakın turđan eren Boyun süen Yarlığ tutuğlı Yumşanmış Boyun suğan						
İtaat et-	Bey‘et kıl- Tap(u)n- Yumşan-						
İtaat etme	Boyun sümek						
İtaat	Tapığ						
Boyun eğen Müslüman	Boyun bérigli Boyun bérmiş eren Boyun bérmiş kunçuy Boyun suğan... kunçuy” Boyun suğlı Boyun sumak Fermān tutuğlı Yarlığ tutuğlı						
Boyun eğ- Müslüman ol-	Boyun bér- Boyun su- Yük(ü)n-						
Cennet	Edgü körlüg va’de Uçtmağ Ucmağ		Büstān		Uştmağ		
Adn cenneti	Ulaşu turđu uştmağlar		Turđu büstān		Turđu uştmağ		

Büyü	Arviş Büğü Kömen Küü Yélvi Yilvi Kömän	Sihr	Cāduluk	D(a)mi d(a)r(a)nı			
Büyücü, sihirbaz	Afsunçı Yilviçi	Mu'azzım	Cādū				
Büyüleme k	Arva – Yélvik-		Cāduluk kıl-				
Ejderha Cin	Yäklig içkâklig Yélpik Yil		Perī Periler atası	Asura		Aşure	
Şeytan	Gandarvi İçgek Kinare Raḥmetdin umunçsuz		Gandharva Kinnara	Asura		Aşure Kinnare Gandharve	
İnan- İman et-	Berk tut- Büt- Din tut- İnan –						
İnanç İman	İnanç	İmān					
İnanan İnanmış İman etmiş	Boyun suğlı Bütügli Kértgünç Köni	Şeksiz		Upāsakā	'Wp'sy Upasi		
Cenaze							
Cenaze töreni	Yog / korag						
Yas, matem	Yoğ Sıgıt						
Cenaze töreni düzenlem ek	Ärtür – (yog sözüyle) Yogla- Yoglat –						
Mezar	Bark Tüşnek	Qır	Gür				
Fasık Günah işleyen	Bulğanuq Tanrı fermânından çıkğan Yarlığdın çıkığlı Hıtağ kılığlı	Fasıq					

Tablo 3: Benzer Anlama Gelen Dini Terimler Listesi

KAYNAKÇA

- Arat, R. R. (2005). *Kutadgu Bilig*. İstanbul: Kabalıcı.
- Ata, A. (2013). *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi*. Ankara: TDK.
- Atalay, B. (1939-1941). *Divânü Lügat-it-Türk Tercümesi, I.-IV*. Türk Dil Kurumu.
- Ayazlı, Ö. (2012). *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap*. İstanbul: TDK.
- Beydili, C. (2004). *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*. (E. Ercan, Çev.) Ankara: Yurt Kitap.
- Clauson: G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Central Turkish*. Oxford.
- Çetin, E. (2012). *Altun Yaruk Yedinci Kitap*. Adana: Karahan.
- Ediz, C. (1984). *Üç Bin Yıllık Mucize, Gerçeğe Doğru 2*. İstanbul.
- el-Cevziyye, İ. K. (1990). *Zadü'f-me'ad* (Cilt 1). İstanbul: İklim Yayınları.
- Günay, Ü., & Güngör, H. (2009). *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Güngören, İ. (1981). *Buda ve Öğretisi*. İstanbul: Yol.
- İnan, A. (1976). *Eski Türk Dini Tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- İslam Ansiklopedisi* (Cilt 10). (1994).
- Karakurt, D. (2012). *Türk Söylence Sözlüğü*. Türkiye: e-kitap.
- Kaya, K. (1997). *Hint Mitoloji Sözlüğü*. Ankara: İmge Kitapevi.
- Korkmaz, E. (2003). *Eski Türk İnançları ve Şamanizm Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Anahtar Kitaplar.
- Korkmaz, M. (2012). *Mitoloji Sözlüğü* (2 b.). Ankara: Alter Yay.
- Ögel, B. (1971). *Türk Mitolojisi*. İstanbul: Milli Eğitim.
- Önler, Z. (2009/1). Karahanlı Dönemi Metinlerinde İnançla İlgili Türkçe Terimler. *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*(16), 193.
- Öztürk, Ö. (2009). *Folklör ve Mitoloji Sözlüğü*. Ankara: Phoenix Yayınları.
- Öztürk, Ö. (2017, 10 25). *budizm-terimleri-sozlugu*. <http://ozhanozturk.com>. adresinden alındı
- Soothill, W. E., & Hodous, L. (1937). *A Dictionary Of Chinese Buddhist Terms*. London

- TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. (1991). <https://islamansiklopedisi.org.tr>. TDV İslâm Ansiklopedisi. adresinden alındı
- Uçar, E. (2009). Altun Yaruk Sudur V. Kitap Berlin Koleksiyonundaki Fragmaların Transliterasyonu ve Transkripsiyonu ve Dizin. İzmir: (Doktora tezi).
- Uraz, M. (1992). *Türk Mitolojisi*. Ankara: Hera.
- User, H. Ş. (2010). *Köktürk Ötüken Kağanlığı Yazıtları*. Konya: Kömen.

